

Univerzitet u Beogradu

Filozofski fakultet

Vladimir D. Mihajlović

Problem kulturnih odnosa lokalnih zajednica i
rimske države: studija slučaja na prostoru
pripisanom Skordiscima

Doktorska disertacija

Beograd, 2015. godina

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

Vladimir D. Mihajlović

The problem of cultural interactions of local
communities and the Roman state: the case study of
the area ascribed to the Scordisci

PhD thesis

Belgrade, 2015

Mentor:

dr Staša Babić, vanredni profesor

Filozofski fakultet u Beogradu

Komisija:

dr Aleksandar Palavestra, redovni profesor

Filozofski fakultet u Beogradu

dr Zorica Kuzmanović, docent

Filozofski fakultet u Beogradu

dr Tatjana Cvjetićanin, muzejski saradnik

Narodni muzej u Beogradu

Datum odbrane:

Datum promocije doktorske disertacije:

Zahvalnost

Za neizmernu pomoć u pribavljanju literature, na živim diskusijama, izazovnim sučeljavanjima mišljenja, korisnim savetima i smernicama zahvaljujem Ivanu Vraniću, Moniki Milosavljević, Marku Jankoviću, Aleksandru Palavestri, Aleksandru Bandoviću, Zorici Kuzmanović, Radmili Balaban, Maji Marić, Blanki Mišić, Urošu Matiću, Aurelu Rustoiu. Za razumevanje i podršku dobijanu u toku izrade disertacije zahvaljujem Vesni Manojlović Nikolić i kolektivu Odseka za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Naročito sam zahvalan Staši Babić čije me je strpljivo mentorstvo ne samo vodilo kroz zahtevnu temu, već i neprestano podsticalo na preispitivanja, promišljanja i nova sagledavanja složenih istraživačkih pitanja i problema. Posebnu zahvalnost upućujem porodici.

PROBLEM KULTURNIH ODNOSA LOKALNIH ZAJEDNICA I RIMSKE DRŽAVE: STUDIJA SLUČAJA NA PROSTORU PRIPISANOM SKORDISCIMA

Apstrakt: Period mlađeg gvozdenog doba (c. III v. pre n.e.–I v.n.e) na području centralnog Balkana i južne Panonije decenijama je u istoriografiji i arheologiji bio sagledavan kao vreme dominacije plemenske zajednice keltskih Skordiska. Razumevanjem populacija koje su u poslednja tri veka stare ere živele na pomenutom području kao kompaktne etničke celine, uslovilo je da se i njihovi kontakti i odnosi sa Rimskom imperijom tumače kao interakcije dva jasno omeđena etno-kulturna entiteta. Sleđenjem antičkih pisanih izvora, relacije između Rimljana i Skordiska shvatane su kao jednolinijski proces postepenog potpadanja pod rimsku vlast, od inicijalnih sukoba i manje-više konstantnih neprijateljstava do konačnog pokoravanja i romanizovanja Skordiska. U disertaciji se preispituju epistemološke osnove i teorijsko-metodološki pristupi pomoću kojih su formirana navedena tumačenja i ukazuje se na drugačije mogućnosti interpretacije ovog dela prošlosti i problema interkulturnih odnosa na relaciji lokalne zajednice i Rimska imperija.

Upotrebom teorijskih postulata koji su unutar arheologije proklamovani postprocesnim pristupom, rad se fokusira na mogućnosti upotrebe konstruktivističke teorije o identitetima. Shvatanjem pojedinačnih i grupnih određenja kao pluralnih, situaciono uslovljenih i promenljivih načina svrstavanja, skreće se pažnja na pristupe lišene etničkog determinizma koji je, od kraja XIX veka, dominirao arheološkim i istoriografskim proučavanjima protoistorijske i antičke epohe u domaćem akademskom kontekstu. Kritičkim preispitivanjem konstitutivnih činilaca postojećeg akademskog narativa o Skordiscima i procesu njihove romanizacije, u radu se ukazuje da su dosadašnje interpretacije bile pod suviše jakim uticajem vizura iz antičkih pisanih izvora i modernih teorija o etnosu/naciji kao najvažnije vrste kolektivnog identiteta. Pošto su i antički literarni izvori i moderne teorije o nacionalnom grupisanju nastale u specifičnim socio-političkim i ideološkim okolnostima, njihove perspektive nemaju karakter objektivnih naučnih pristupa za tumačenje identitetskih određenja kasnogvozdendopskih zajednica na označenom području. Odatle, u disertaciji se predlaže da je pojam Skordisci antička imagološka konstrukcija za okvirno označavanje i pseudo-etničko definisanje balkanskih i

južnopanonskih „varvara“, koja je nekritički preuzeta i dalje reifikovana u domaćoj istoriji i arheologiji.

Udaljavanjem od pretpostavke da Skordisci predstavljaju jedinstvenu etničku zajednicu u radu se predlažu drugačiji interpretativni putevi za sagledavanje kasnogvozenodopskih socio-kulturnih struktura i njihove integracije sa Rimskom imperijom. Uzimanjem u obzir sheme naseljavanja i pogrebne prakse, ukazuje se da su u poslednja dva veka stare ere na području južne Panonije i Balkana postojale mnogobrojne zajednice na mikroregionalnim i regionalnim nivoima, koje se pre mogu okarakterisati kao heterogene i heterearhične/segmentarne/korporativne, nego kao hijerarhijski organizovana i centralizovana plemenska zajednica Skordiska. Ovakvim pristupom se problematizuje pitanje etniciteta, u smislu preispitivanja koliko je ovakav vid društvenog grupisanja uopšte bio važan u kasnogvozenodopskom svetu. Posledično, interakcije sa Rimskom imperijom ne mogu se tumačiti kao jednosmeran socio-kulturni uticaj Rimljana na Skordiske, niti romanizovanjem skordističke kulture, već kao čitav niz različitih lokalizovanih odnosa, od nivoa pojedinaca do nivoa manjih geografskih područja. S tim u vezi, rad preusmerava pitanje interkulturnih odnosa od generalizirajućih koncepata kompaktnih kultura (rimske i skordističke) na partikularna iskustva i raznovrsne ishode interakcija, koji su zavisili od konteksta u kojima su se odigravali i različitih društvenih aktera koji su u njima učestvovali.

Ključne reči: Interkulturni odnosi, rimski imperijalizam, Skordisci, centralni Balkan, južna Panonija, mlađe gvozdeno doba, romanizacija, konstrukcije identiteta, antički pisani izvori, etnički determinizam

Naučna oblast: Arheologija

Uža naučna oblast: Arheologija

THE PROBLEM OF CULTURAL INTERACTIONS OF LOCAL COMMUNITIES AND THE ROMAN STATE: THE CASE STUDY OF THE AREA ASCRIBED TO THE SCORDISCI

Abstract: Inside Serbian/Yugoslavian historiography and archaeology, the late Iron Age (c. III c. BCE–I c. CE) of the Central Balkans and Southern Pannonia has been for decades seen as a period of domination of the Celtic Scordisci. The understanding of the populations of mentioned areas as compact ethnic whole caused the interpretations of their contacts and relations with the Roman Empire as interaction between two clearly defined ethno-cultural entities. Following the ancient written sources, modern scholars have been conceptualized these interactions as linear process of the Scordiscian gradual subjugation by the Romans, starting from the initial conflict and almost constant enmity to consequent Romanization. The thesis reviews epistemological backgrounds and methodological approaches used in the construction of these interpretations, and points to other possibilities for studying the late Iron Age in the region as well as the problem of intercultural relations between the local communities and the Roman Empire.

Drawing on theoretical postulates proclaimed inside the post-processual archaeology, thesis focuses to the possibilities of the usage of constructivist theory of identities. By understanding the individual and group identifications as plural, situational and changeable ways of affiliation, the attention is directed to the interpretative approaches deprived of ethnic determinism which dominated Serbian/Yugoslavian Iron Age and Classical studies since the end of the 19th century. Employing the discourse analysis of the constitutional elements of the academic narrative of the Scordisci and their Romanization, the thesis suggests its biased character caused by the strong influence of ancient perspectives (derived from the written sources) and modern notion of ethnic/national affiliation as the most important type of collective identity. Since both ancient written sources and modern theories of national social gathering were formed under specific socio-political and ideological contexts, their perspectives do not have the character of objective academic approaches for interpreting the late Iron Age identity constructions. Hence, the dissertation proposes that the Scordisci should be comprehended as ancient imagological construction for vague signification and pseudo-ethnic definition of the Balkan and south

Pannonian “barbarians”, which was uncritically adopted and further reified in Serbian/Yugoslavian historiography and archaeology.

Departure from the notion of the Scordisci as single ethnic group enables different interpretative approaches for studying the late Iron Age socio-cultural structures and their integration with the Roman Empire. Taking into consideration settlement patterns and funeral practices the thesis suggests existence of numerous communities on micro/regional and regional levels in the area of the Central Balkans and Southern Pannonia in the last two centuries BCE. These communities could be regarded as heterogeneous and heterarchical/segmentary/corporative instead of hierarchically organized and centralized tribal community of the Scordisci. This perspective also reconsiders the question of ethnicity by reviewing if this sort of social grouping was as important in the late Iron Age as previously presumed. Consequently, the interactions with the Roman Empire cannot be further regarded as one direction socio-cultural influence of the Romans towards Scordisci, or the Romanization of Scordiscian culture, but as a string of diverse localized relations, from the level of individuals to the level of small geographical areas. Thus, the dissertation diverts the question of intercultural relations from the generalizing concepts of compact cultures (i.e. Roman and Scordiscian) to the particularized experiences and versatile outcomes of interactions, dependent on the contexts and various social actors involved in the process.

Key words: Intercultural relations, Roman imperialism, Scordisci, the Central Balkans, Southern Pannonia, late Iron Age, Romanization, identity constructions, ancient written sources, ethnic determinism

Academic field: Archaeology

Academic sub-field: Archaeology

Sadržaj:

1. UVOD.....	1
1.1. Opšti teorijsko-metodološki okviri	5
1.2. Koncept romanizacije u arheologiji: istorija ideje, kritika narativa i nove perspektive	11
1.2.1. Koncept romanizacije: nastanak, značenje i upotreba.....	12
1.2.2. Koncept romanizacije i postmoderno doba.....	15
1.2.3. Kreolizacija, globalizacija, teorija identiteta i rimska provincijska arheologija.....	22
2. IZUČAVANJE RIMSKO–STAROSEDELAČKIH ODNOSA U SRBIJI PRE DRUGOG SVETSKOG RATA	29
2.1. Istraživači „amateri” i problem rimsko-starosedelačkih odnosa	29
2.2. Miloje M. Vasić i problem rimsko-starosedelačkih odnosa	35
2.2.1. Romanizacija u svetlu nacionalnih sukoba Rimljana i starosedeoce	41
2.2.2. Reakcije na Vasićeve interpretacije; romanizacija u srednjoškolskom udžbeniku	45
2.3. Nikola Vulić i problem rimsko-starosedelačkih odnosa	50
2.3.1. Vulićevi teorijsko-metodološki pristupi istoriji	51
2.3.2. Antička etnografija u Vulićevim tumačenjima	53
2.3.3. Rimsko-starosedelački odnosi i romanizacija u Vulićevim tumačenjima	55
2.4. Nekoliko primera sagledavanja problema rimsko-starosedelačkih odnosa u periodu između dva Svetska rata	60
2.5. Izučavanje rimsko-starosedelačkih odnosa u Srbiji do Drugog svetskog rata: najvažniji zaključci	68
3. IZUČAVANJE RIMSKO–STAROSEDELAČKIH ODNOSA U SRBIJI POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA	72
3.1. Arheološki pristup „paleobalkanskim plemenima“	73
3.1.1. Milutin Garašanin i tumačenje protoistorijskog perioda na Balkanu	73

3.1.1.1. Etnogeneza Milutina Garašanina	83
3.1.2. Branko Gavela i tumačenje protoistorijskog perioda na Balkanu	89
3.2. Istoriografska tumačenja protoistorije Balkana: Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba Fanule Papazoglu	98
3.2.1. Etnički determinizam i <i>Srednobalkanska plemena</i>	103
3.2.2. Koncept socio-kulturne evolucije i <i>Srednjobalkanska plemena</i>	110
4. KONCEPT ROMANIZACIJE I STUDIJE RANORIMSKOG PERIODA POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA	118
4.1. Romanizacija u istografskim interpretacijama posle Drugog svetskog rata	118
4.2. Romanizacija u arheološkim interpretacijama posle Drugog svetskog rata	126
5. TUMAČENJA SKORDISKA U SRPSKOJ/JUGOSLOVENSKOJ ISTORIJI I ARHEOLOGIJI: KONSTRUKCIJA AKADEMSKOG NARATIVA	140
5.1. Koreni akademskog narativa: antički pisani izvori o Skordiscima	141
5.2. Začetak akademskog narativa: pionirske interpretacije panonsko-balkanskih Kelta i Skordiska (1900–1945.g.).....	143
5.3. Učvrščivanje akademskog narativa: posleratna istorija i arheologija Skordiska (1945– 1968.)	150
5.4. Kanonizacija akademskog narativa: Skordisci u domaćim stručnim sintezama (1968– 1974.)	158
5.4.1. <i>Kelti u jugoistočnoj Evropi</i> Jovana Todorovića	159
5.4.2. Skordisci u <i>Srednjobalkanskim plemenima</i> Fanule Papazoglu	165
5.4.3. <i>Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu</i> Nives Majnrić-Pandžić.....	171
5.4.4. <i>Skordisci: istorija i kultura</i> Jovana Todorovića	173
5.4.5. Skordisci u <i>Praistoriji Vojvodine</i>	181
5.4.6. <i>Kanonizacija akademskog narativa: sumiranje zaključaka</i>	184
5.5. Normativizacija narativa: dalja proučavanja Skordiska (1974–2014.).....	185
5.6. Nevolje sa narativom: uočavanje nekonzistentnosti u tradicionalnoj perspektivi Skordiska	192

5.7. Opšti zaključci o karakteru narativa: Skordisci u ključu etničkog determinizma	201
6. SKORDISCI MIMO ETNIČKOG DETERMINIZMA	206
6. 1. Problem upotrebe antičkih pisanih izvora: teorijski pristupi tumačenju prošlosti	206
6.1.1. Opšte odlike antičke historiografije	209
6.1.2. Antička etnografija i definisanje protoistorijskih grupnih identiteta	220
6.1.3. Rimski imperijalizam i etnografski narativi	225
6.2. Kelti ili „Kelti“: načini tumačenja kasnog gvozdеног doba	234
6.2.1. „Keltske“ migracije?	241
6.2.2. Kelti ili „Kelti“ na Balkanu?	244
6.2.3. „Kelti“ i arheološka slika Podunavlju krajem IV i u III veku	246
6.2.4. „Kelti“ u Podunavlju ili nastanak novog socio-kulturnog poretka u III v. pre n.e.?	254
6.3. „Kelti“ na Balkanu i Skordisci: pravolinijska povezanost?	262
6.3.1. Konstrukcija Skordiska u antičkim istorijsko-etnografskim narativima	266
6.3.2. Zemlja Skordiska: plemensko jezgro ili opšta odrednica za lociranje <i>drugosti</i> ?	270
6.3.3. Skordisci i arheološka slika centralnog Balkana i južne Panonije u II i I v. pre n.e.	276
6.3.4. Arheološki podaci o II i I v. pripisani Skordiscima: opšte odlike i trendovi	277
7. IZA SKORDISKA: MOGUĆI PRISTUP KASNOM GVOZDENOM DOBU JUŽNE PANONIJE I BALKANA	282
7.1. Naselja i društvena struktura I v. pre n.e.	282
7.2. Sahranjivanje i društvena struktura I v. pre n.e.	287
7.2.1. Nekropla na Karaburmi: kvantitativno-kvalitativna analiza grobnih celina	288
7.2.2. Nekropola na Karaburmi i sahranjivanje u I v. pre n.e.: mogući zaključci	298
7.3. Umesto Skordiska: moguće socio-političke dinamike gvozdеноdopskih zajednica Podunavlja I v. pre n.e.	304
7.4. Završna razmatranja: rimska država i lokalne zajednice Podunavlja	310
7.4.1. Kontakti pre inkorporacije	314

7.4.2. Inkorporacija i promene kasnogvozenodopskog sveta.....	320
8. LITERATURA	330
9. PRILOZI	379

1. UVOD

Na prvi pogled je možda iznenađujuće što ovaj rad nije jednostavno naslovljen „Romanizacija Skordiska“. Takođe, neobičnom se može učiniti okolnost da se u još jednoj disertaciji obrađuje problem odnosa Rimske imperije i Skordiska, i pored činjenice da je „romanizacija Skordiska“ (upravo pod tim naslovom) već bila predmet proučavanja (Tapavički-Ilić 2004). Objašnjenje za pojavu da se ista problematika ponovo pretresa ali drugačije imenuje, ne nalazi se u nastavljanju tamo gde je prethodno istraživanje stalo (uključivanjem novih rezultata iskopavanja), niti u nameri da se komplikovanim naslovom prikrije „još jedan prilog proučavanju“ dovoljno poznate teme. Razlozi su sasvim drugačije prirode i direktno se tiču predmeta, teorijsko-metodoloških pristupa i cilja istraživanja ove disertacije.

Pre svega, predmet istraživanja jeste fenomen nagovešten naslovom teze: problem kulturnih odnosa Rimske imperije i populacija koje su živjele na prostoru od ušća Drave do ušća Timoka, i od Dunava do gornjeg toka Južne Morave. Međutim, ovaj rad postavlja središnje pitanje da li se karakter tih interakcija, kao i promene koje su njima uzrokovane, uopšte mogu posmatrati u ključu „romanizacije Skordiska“. Dakle, navedena sintagma je namerno izbegnuta, budući da teza istražuje mogućnosti primene interpretativnih perspektiva koje pružaju teorijsko-metodološki utemeljenije načine sagledavanja pomenute teme. Prema tome, predmet istraživanja predstavljaju odnosi na relaciji rimska imperijalna struktura – lokalne zajednice južne Panonije i središnjeg Balkana, s tim da je ovo pitanje razloženo na dva međuzavisna nivoa. Prvi je kritičko preispitavanje dosadašnjih načina tumačenja karaktera navedenih odnosa u domaćoj akademskoj sredini¹, a drugi otvaranje novih teorijsko-metodoloških puteva za njihovo istraživanje.

Pod pretpostavkom da su opšti tumačenjski okviri, od samog početka domaće historiografije i arheologije, uslovljavali odnos prema građi i direktno uticali na krajnje interpretacije, ovde će pažnja najpre biti usmerena ka teorijskim polazištima i metodološkim postupcima pomoću kojih je formiran akademski narativ o romanizaciji Skordiska. Jednostavno rečeno, primarni predmet istraživanja su teorijsko-metodološke osnove na kojima su do sada građena tumačenja odnosa rimske države i lokalnih društava na označenom području. U domaćoj arheologiji ustaljeno je

¹ Pod kojom se podrazumeva prvenstveno moderna država Srbija, ali takođe i bivše Jugoslavije, imajući u vidu neraskidivu povezanost ovih političkih tvorevina, kao i veoma bliske razvojne putanje teorijsko-metodoloških okvira arheologije i antičke historiografije na čitavom prostoru bivših jugoslovenskih država (vid. Novaković 2011).

mišljenje o nepotrebnosti ili manjem značaju istraživanja teorijskih postulata i, uopšte, bavljenja teorijom (Babić 2002b; 2006; 2009; 2013; Палавестра 2005; 2011a: 161–163; 2011b). Međutim, ne postoji arheološka, historiografska ili bilo koja druga akademska interpretacija, koja nije ukorenjena u neku teorijsku podlogu. Sve istraživačke prakse, od prikupljanja i opisa građe, preko njenog razvrstavanja i definisanja, do konačnog tumačenja, izvode se pomoću izvesnih opštih ideja/konceptata, tj. teorijskih pretpostavki, bez obzira da li su one osveščene ili nisu (vid. Johnson 1999; Olsen 2002; Палавестра 2011a). Posledično, svako pojedinačno tumačenje ili čitavi tumačenjski okviri (pod kojima se podrazumeva ustaljeni skup metoda i načina interpretacije u određenom ključu), svoje postojanje i funkcionisanje duguju zasnovanosti na nekim teoretizacijama, ma koliko da su one nerazrađene ili uzete zdravo-za-gotovo. Zbog ove činjenice je od suštinske važnosti ustanoviti šta je konceptualno nasleđe određene akademske perspektive, naročito po pitanju uvreženih stanovišta, opštih mesta (toposa), nesvesno preuzimanih, upotrebljavanih i prenošenih stavova, koji neminovno utiču na način kako se neka pojava sagledava, vrednosno određuje i predstavlja akademskoj i široj javnosti (vid. Stoczkowski 2002; 2008; Olsen 2002: 256–270; Babić 2011; Eriksen 2013: 15–39). Uže posmatrano, u okvirima teme koja se ovde obrađuje, predmet istraživanja su načini na koje se definiše i tumači „rimsko-domorodačka” interakcija u domaćim istorijskim disciplinama. To zapravo znači ustanovljavanje odgovora na ključna pitanja poput: na kojim idejnim podlogama počivaju sagledavanja Rimljana, iz čega proističu shvatanja Skordiska, i kako se pomoću takvih konceptata (re)konstruiše i vrednuje njihova međusobna povezanost. Teorijskom problematizacijom i kritičkim vrednovanjem obrazaca kojim se tumače pomenuta pitanja, otvara se i mogućnost poboljšavanja osnova za dalju interpretaciju ove problematike.

Ciljevi rada direktno proizilaze iz dvojnog karaktera predmeta istraživanja i verovatno se već daju naslutiti. Prvi cilj je ustanovljavanje da li postojeći teorijsko-metodološki pristupi sadrže tumačenjske elemente koji su problematičnog/predrasudnog karaktera. Pod ovim se podrazumeva njihova vrednosna opterećenost usled direktnog (i najčešće neosvešćenog) učitavanja modernih perspektiva u tumačenja prošlosti, kao i neadekvatnost/prevaziđenost iz ugla savremenih društveno-humanističkih teorija. Ukratko, prvi cilj je utvrđivanje da li su se, i u kojem obimu, zadržali tradicionalni interpretativni postupci i perspektive svojstvene ranijim teorijsko-metodološkim fazama razvoja arheologije i historiografije. Odatle proizilazi i potonja istraživačka težnja, koja se tiče prečišćavanja postojećeg tumačenjskog okvira i njegovih

konceptualno-analitičkih oruđa. Jednostavno, rad nastoji da ukaže na neophodnost korigovanja, preinačavanja ili napuštanja istraživačkih polazišta koja su nastala na predubedenjima pređašnjih teorijsko-intelektualnih strujanja u evropskoj i domaćoj akademskoj sredini. Ovim postupkom biće omogućena formulacija teorijski utemeljenijih pristupa, lišenih predrasudnog konceptualnog tereta prethodnih interpretacija. Shodno tome, drugi cilj rada može da se definiše kao pokušaj konstituisanja unapređenog teorijsko-metodološkog pristupa za buduća proučavanja teme, a potom i davanja (bar nekih) interpretacija u tom pravcu.

Za postizanje prvog cilja biće korišćena diskurzivna analiza akademskih narativa sa stanovišta opštih teorijsko-metodoloških okvira objašnjenih u sledećem delu rada. Pod diskursom se podrazumeva ne samo priča/narativ i specifično izlaganje sadržaja o određenom fenomenu, već i duboko ukorenjena shvatanja, stavovi i perspektive koje stoje iza njenog nastanka i načina upotrebe. Drugim rečima, terminom diskurs/narativ obuhvaćena su specifična razumevanja i razmišljanja (o svetu) iz kojih on (diskurs/narativ) proističe, pomoću kojih operiše i dalje se produkuje (vid. Фyko 1998). U ovom slučaju, diskurzivna analiza označava ustanovljavanje na kojim tumačenjskim elementima i idejnim uporištima se zasnivaju sagledavanja i definisanja odnosa Rimske imperije i lokalnih društava, i koje je njihovo teorijsko poreklo. Ovim postupkom se zapravo izdvajaju i definišu postojeće teorijsko-metodološke neutemeljenosti, epistemološke manjkavosti, predrasudne istraživačke pozicije i, prema tome, skreće se pažnja na razloge njihove neodrživosti u daljim tumačenjima postavljenog istraživačkog problema.

Spuštanjem iz opšte terminologije na pojedinačan primer koji se istražuje u ovom radu, to znači preispitivanje idejne pozadine narativa o „romanizaciji Skordiska”, određivanje njegovih konceptualnih okosnica i kritičko vrednovanje njihovih semantičkih odlika. U tom svetlu se postavljaju pitanja: zašto su odnosi rimske imperijalne strukture sa zajednicama donje Posavine, Podunavlja i Pomoravlja posmatrani pomoću koncepta romanizacije; šta on tačno označava; kada, kako i u kakvom obliku je zaživeo u okvirima domaćih disciplina antičke istorije i arheologije; da li je način razumevanja pomenutih odnosa epistemološki utemeljen i zasnovan na „objektivnim” argumentima; ima li romanizacija analitičku vrednost za bolje razumevanje interkulturalnih odnosa. Sa druge strane, diskurzivna analiza značenja i upotrebe pojma Skordisci otvara niz podjednako značajnih pitanja: da li se radi o „realnoj” istorijskoj kategoriji, antičkoj imagološkoj konstrukciji ili modernom klasifikatorskom terminu; šta ovaj pojam označava u

dosadašnjim akademskim interpretacijama; šta je sve, i iz kojih razloga, ušlo u sadržaj pojma Skordisci; na kojim teorijskim pretpostavkama je konstruisano njegovo značenje; da li su postojeća poimanja jedino moguća ili raspoloživa građa dopušta i drugačije interpretacije.

Na osnovu ovih nekoliko pitanja, postaje jasno da će diskurzivna analiza narativa o romanizaciji Skordiska morati da se izvede po više različitih ali međusobno isprepletanih linija. Pošto se radi o istraživačkom problemu čije je tumačenje zasnovano i na antičkim pisanim izvorima i na arheološkoj građi, neminovno je zasebno sagledavanje pitanja kako je ideja „romanizacije Skordiska” upotrebljavana u istoričarskoj a kako u arheološkoj praksi. Osim podele po kriterijumu istraživačkih disciplina, tema je razdeljena i u žim specijalističkim studijama unutar historiografije i arheologije. Kako je reč o dešavanjima u periodu na smeni era, problem „sudbine Skordiska” razrešavan je i sa stanovišta protoistorijske i iz perspektive antičke arheologije/istorije, što nosi izvesne specifičnosti u pogledu odabira istraživačkih tema i opšteg odnosa prema njima. Razumljivo, sve pomenute podele ne znače da se upotrebljavana teorijska polazišta, dobijeni rezultati i formirani zaključci nisu ukrštali i uzajamno uticali jedni na druge. Naprotiv, njihova međuzavisnost i kros-referentnost je nesumnjiva i ide do tačke očiglednog. Međutim, osobenosti užih istraživačkih interesovanja, kao i metodoloških/tumačenjskih postupaka, najpre između istorije i arheologije, a potom i između proučavanja hronološki odeljenih perioda, zahtevaju zasebna razmatranja, ponajviše zbog bolje preglednosti.

U razgranatost disciplinarnih podela i potpodela uključuje se i hronološka dimenzija, koja se tiče razvoja istorijskih disciplina u domaćem akademskom kontekstu. Tako je period od kraja XIX v. do Drugog svetskog rata obeležen malim brojem naučnih delatnika (među kojima užestručne podele nisu bile jako izražene), kao i skromnim obimima istraživanja. Za razliku od toga, vreme od Drugog Velikog rata do danas odlikuje se povećanjem broja stručnjaka i opsega proučavanja, i procvatom prethodno slabo razvijenih posebnih polja (praistorijske i protoistorijske arheologije), što je uslovalo formiranje užih usmerenja na određene teme. Zbog svega ovoga, diskurzivna analiza narativa o romanizaciji Skordiska organizovana je na sledeći način: 1) praćenje inicijalnog razvoja koncepta romanizacije i tumačenja protoistorijskog doba do Drugog svetskog rata; 2) razmatranje opšte arheološke i historiografske perspektive o protoistorijskom periodu posle Dr. sv. rata; 3) ispitivanje historiografskog i arheološkog korišćenja koncepta romanizacije posle Dr. sv. rata; 4) analiziranje procesa konstrukcije akademskog narativa o

Skordiscima. Segment usmeren na upotrebu drugačijih teorijskih mogućnosti obuhvaćen je delom rada *Skordisci mimo etničkog determinizma*, koji zaključke dobijene u prethodnim poglavljima ukršta sa teorijsko-metodološkim okvirom objašnjenim u sledećem odeljku. Naposljetku, ponuđena su i neka konkretnija rešenja za interpretaciju istraživačkog problema u drugačijem teorijsko-metodološkom ključu.

1.1. Opšti teorijsko-metodološki okviri

Pitanje interakcije Rimske imperije i kasnogvođenodospskih populacija kontinentalne Evrope, bilo je u centru pažnje istraživača od samog početka stvaranja istorije i arheologije kao naučnih disciplina. Od sagledavanja ovih odnosa kroz koncept romanizacije (vid. poglavlje 1.2), preko njihovog proučavanja upotrebom modela centra i periferije (npr. Rowlands, Larsen and Kristiansen eds. 1987: Part four), do korišćenja teorije sistema za posmatranje rimskog sveta i okolnih područja kao globalnog socio-ekonomskog sistema (npr. Woolf 1998; Hingley 2005; Versluys 2013), interpretacije ovog problema su direktno proizilazile iz širih intelektualno-teorijskih strujanja XIX i XX veka. Iako su neke teorijske pozicije znatno utemeljenije od drugih, poenta je da se problemu odnosa Rimske imperije i lokalnih društava može pristupiti sa više različitih pozicija, koje u zavisnosti od užeg istraživačkog pitanja daju više ili manje uspešne odgovore. Iz ovog razloga potrebno je odrediti teorijsko-metodološku podlogu u najširem smislu reči, koja će biti upotrebljavana u ovom radu.

U najopštijem smislu, ovde će u potpunosti biti napuštena perspektiva svojstvena za kulturno-istorijsku arheologiju, koja u svojoj suštini podrazumeva postojanje jasno definisanih, normativnih kultura, arheološki prepoznatljivih po pojavljivanju sličnih oblika i vrsta materijalne kulture na ograničenom području. Budući da ovaj teorijski pravac arheološke kulture posmatra kao normativne, tj. sastavljene iz ograničenog i jasno određenog seta kulturnih pravila (manifestovanih kroz artefakte), koji je opštevažeći za čitavu populaciju kojoj se arheološka kultura pripisuje, on ima tendenciju pojednostavljivanja mnogo složenijih dinamika ljudskih ponašanja. Pošto se arheološka kultura veoma često poistovećuje sa etničkom pripadnošću, kulturno-istorijska paradigma zapravo postavlja pitanje etničkog identiteta kao srž socijalnog grupisanja i najvažniji oblik samoodređivanja i određivanja pojedinaca (vid. Johnson 1999: 15–20; Olsen 2002: 30–43, 118–121; Палавестра 2011a: 107–138). Ovakav način sagledavanja karaktera društva iz prošlosti je krajnje uprošćen, jer podrazumeva da se interkulturni odnosi

odigravaju jednosmerno (putem kulturnih difuzija i migracija) i obično završavaju akulturacijom strane kojoj se dodeljuje „niži nivo“ zamišljenog socio-kulturnog razvoja. Koncept romanizacije se zasniva upravo na ovakvim idejama, koje su dovele do potpuno pogrešnih predstava o ishodu odnosa Rimske imperije i kasnogvođenodopskih zajednica Evrope.

Takođe, u ovom radu neće biti korišćeni ni teorijski postulati procesne arheologije, prvenstveno zbog njihove tendencije da ljudska ponašanja sagledavaju preko funkcionalizma i ekološkog determinizma, definisanjem opštevažećih pravila i modela koji se potom primenjuju u svim analoški sličnim arheološkim situacijama (vid. Trigger 1989: 289–312; Johnson 1999: 12–33; Olsen 2002: 43–56; Палавестра 2011a: 165–214). Iako je procesna arheologija daleko utemeljeniji teorijsko-metodološki pristup od kulturno-istorijske paradigme, ona je opterećena težnjom ka striktnim pozitivističkim generalizacijama društvenih dinamika na niz pravilnosti koje ne uzimaju u dovoljnoj meri kulturni relativizam, različitost kontekstualnih uslovljenosti, simbolički karakter materijalne kulture, ulogu/uticaj pojedinaca u preoblikovanju socio-kulturnih praksi, uticaj savremenih perspektiva na formiranje arheoloških interpretacija itd. (vid. Olsen 2002: 56–72; Джонсон 2008: 125–146; Палавестра 2011a: 229–261). Pošto bi korišćenje paradigme procesne arheologije u suštini značilo da proces i ishode interkulturnih odnosa Rimske imperije i lokalnih zajednica južne Panonije i centralnog Balkana, možemo da poistovetimo sa analoški sličnim situacijama u drugim krajevima kontinentalne Evrope, time bi bile prenebregnute lokalne/regionalne specifičnosti koje proizilaze iz osobenog istorijskog, političkog i socio-kulturnog konteksta u kojima su se pomenuti odnosi odigrali. Takođe, procesni pristup ovoj problematici podrazumeva bi sleđenje ideala naučne objektivnosti, koja je praktično nedostižna u istraživanju prošlosti (vid. odeljak 6.1.).

Umesto prethodno navedenih pristupa, ovde će biti korišćene perspektive koje se u najobuhvatnijem smislu reči mogu podvesti pod postprocesnu arheologiju, nastalu na razvoju postmodernističke intelektualne misli (vid. Olsen 2002: 56–72; Джонсон 2008: 125–146; Палавестра 2011a: 229–261). To prvenstveno znači uzimanje u obzir da svaka arheološka interpretacija počiva na iskustvu sadašnjosti, i da htela-ne htela neminovno učitava savremena značenja u tumačenje prošlosti. Ovo teorijsko određenje takođe podrazumeva da je dostizanje apsolutno objektivne interpretacije prošlosti nemoguće (vid. Thomas 2004), i da mi u stvari stvaramo slike o prošlosti koje su manje ili više verovatne, ali nikada opštevežeće i neupitne iz

svih mogućih perspektiva i uglova posmatranja. Dalje, ovakva teorijsko-metodološka određenost podrazumeva raskid sa upotrebom interpretativnih meta-narativa sveobuhvatnog tipa, kakvi su socio-kulturna evolucija ili etnički determinizam (vid. Stoczkowski 2002; Jones 1997). Takođe, oslonjenost na postprocesne načine razmišljanja uključuje svest o zavisnosti značenja i upotrebe materijalne kulture od društvenih konteksta, što znači da se grupe istih/sličnih vrsta i tipova artefakata ne mogu sagledavati jedinstvenim tumačenjskim obrascem, upotrebljivim za svaku situaciju u kojoj se pojedinačni predmeti ili grupe predmeta pronalaze (u smislu: zlatna ogrlica uvek označava status; rimske terme = rimska kultura/Rimljani; latenski stil = Kelti i sl.). Dalje, zajednice i socio-kulturne strukture u prošlosti posmatraju se kao isprepletani skup različitih uže određenih identifikacija i samoidentifikacija, sub-kultura, životnih strategija i promenljivih odnosa, koje se ne mogu definisati potenciranjem isključivo nekih (recimo ekonomskih, etničkih) na uštrb drugih socijalnih aspekata (recimo rodnih, statusnih, religijskih). U tom smislu, od mnogobrojnih i raznovrsnih interpretativnih putanja koje nudi postprocesni pravac razmišljanja, za ovaj rad je naročito važna konstruktivistička teorija o identitetima.

Stožerna ideja konstruktivističke teorije identiteta počiva na činjenici da su bilo koja samoodređenja i određenja pojedinaca i grupa višestruka i promenljiva. Ovo znači da individue ne poseduju samo jedan i isključiv način svrstavanja u veće grupe, već da svaka osoba sebe definiše (i biva definisana od drugih) po različitim kriterijumima u zavisnosti od socijalnog konteksta i relacija u kojima se nalazi. Prema tome, ranije opšteprihvaćeno stanovište da etno-kulturni identitet predstavlja najvažniju vrstu socijalnog grupisanja, u ovoj perspektivi gubi na značaju iz dva ključna razloga. Prvi je činjenica da je ideja o presudnom značaju etničkog identiteta u humanističke discipline dospela iz političko-ideološkog konteksta nacionalnih država XIX i XX veka (vid. sažeto u Geary 2007). Pošto je nacija u to doba predstavljala ideal stvaranja kolektiva, istoriografska i arheološka tumačenja su *a priori* uzimala da je ta vrsta izgradnje grupnog identiteta bila presudna i u prošlosti. Tako je vrednosni sistem koji je držan najvažnijim u moderno doba, zapravo učitan nazad na prošlost, usled čega su se razvili teorijsko-metodološki pristupi karakteristični za kulturno-istorijsku arheologiju. Drugi razlog za napuštanje etničkog identiteta kao najvažnijeg, nalazi se u činjenici da materijalna kultura, jezik, socio-kulturne prakse ili politička organizacija u nekom društvu nisu neizostavno povezani sa etničkom pripadnošću (Jones 1997; 2007; Lucy 2005; Babić 2010b; Olsen 2002: 159–200). Pojednostavljeno rečeno, ako neka populacija govori istim jezikom, upotrebljava iste ili veoma

slične artefakte i živi pod istim političkim sistemom, to ne znači automatski da takve sličnosti označavaju pripadnost kolektivu nalik naciji/etnosu. Poenta je da postojeće sličnosti u različitim društvima mogu biti određene i označene na različite načine, a ne isključivo konstrukcijom osećaja etničke pripadnosti.

Zapravo, glavni argument konstruktivističke teorije identiteta orbitira oko činjenice da jezik, kulturne prakse, materijalna kultura, odnosno bilo koji socijalni aspekti, mogu biti konstruisani u različite identitetske odrednice. Određivanjem sebe i drugih po različitim kriterijumima konstruišu se raznovrsna svrstavanja, pomoću kojih se definišu društvene pozicije pojedinca u odnosu na druge pojedince, odnosno pozicije koju grupe imaju u odnosu na neke druge grupe. Prepoznavanja i definisanja (međusobnih) sličnosti i razlika (u odnosu na druge) nisu konstantne i nepromenljive kategorije, već su dinamične, situaciono uslovljene i zavisne od čitavog niza faktora. Individualni i kolektivni identiteti se izgrađuju kombinacijom osnovnih pretpostavki o životu koje se stiču i nesvesno prihvataju kroz odrastanje i vaspitanje (odnosno *habitusom* – Burdije 1999), i iskustava unutar širih društvenih, političkih i kulturnih okolnosti koji vladaju oko pojedinaca i grupa (vid. Insoll ed. 2007; Díaz-Andreu, Lucy, Babić and Edwards 2005; Casella and Fowler eds. 2004). U kontekstu kritike etničkog determinizma izrečene definicije bi značile da postoji čitav niz identiteta koji mogu da igraju mnogo važniju ulogu u socijalnim grupisanjima od pretpostavljanog presudnog značaja etničkih sličnosti. Tako su kategorije kao statusni, klanovski, rodni, religijski, profesionalni ili regionalni identitet mogle da imaju daleko veću ulogu nego što je to bilo uviđano tradicionalnim interpretativnim okvirom kulturno-istorijske arheologije.

Izneta shvatanja karaktera identiteta su od presudnog značaja za razumevanje kvalifikacija kakve su Rimljani ili Skordisci. Najpre, u ovom radu se napušta ideja o postojanju „tipičnih Rimljana“ i specifične kulture koja je isključivo vezana za ovu identitetsku kategoriju. Rimski imperijalni poredak bio je sazdan od niza smisleno struktuiranih različitosti, definisanih po raznovrsnim kriterijumima (nasledni status, ekonomski položaj, starost, rod itd.), i potpuno je neosnovano očekivati da je postojala jasno određena rimska kultura koja se manifestovala utvrđenim skupom artefakata ili socio-kulturnih praksi/ponašanja. Umesto toga, ovde se koristi koncept rimske imperijalne strukture koja je obuhvatala različite, ali međusobno povezane uže identitetske grupe

koje su bile definisane na raznovrsne načine i imale svojstvene, ali isprepletane kulturne obrasce (vid. Woolf 1998; Hingley 2005; Versluys 2013).

Slično tome, gvozenodopske zajednice kontinentalne Evrope, uključujući i Skordiske, ovde se ne posmatraju ni kao „varvarska“ društva (u smislu socio-kulturnih oblika na nižem stupnju razvoja), niti kao etno-kulturne skupine sa jasno određenim odlikama u pogledu jezika, materijalne kulture ili teritorije. Pošto su ovakve kvalifikacije protoistorijskih populacija posledica modernih reinterpetacija predrasudnih antičkih izvora (vid. odeljke 3.2.1, 3.2.2, 6.1.2, 6.1.3), one neretko dovode do pogrešne konceptualizacije gvozenog doba kao sveta ispunjenog etno-plemanskim grupama izrazito ratničkog karaktera, koje su konstantno ugrožavale antičku civilizaciju. Umesto ove slike u poslednje vreme je sve više pokazatelja da su gvozenodopske zajednice Evrope bile ustrojene na složene načine, koji nisu podrazumevali isključivo postojanje etno-plemanskih identiteta kao najvažnijeg oblika izgradnje kolektiva. Kao i u slučaju „Rimljana“, gvozenodopska društva bila su organizovana po principima statusa, profesije, roda, starosti itd., što je dovodilo da se identifikacije pojedinaca i manjih grupa konstruišu na mnogo kompleksnije načine od pretpostavljenog obuhvatnog plemenskog osećaja (vid. Wells 1999; 2001; 2014; Moore 2011). Da bi se izbegla automatska učitavanja karaktera kolektivnih identiteta, ovde će biti upotrebljavan relativno neutralan termin *zajednice* koji uzima da su grupisanja postojala, da su mogla biti ostvarivana po različitim relacionim logikama (status, profesija, interesne grupe, rezidencijalne grupe, regionalne grupe), u različitim obimima povezanosti (od manjih lokalnih do nadregionalnih skala), uz promenljivost kroz vreme i u zavisnosti od konteksta (vid Collins 2008; Varien and Potter 2008). Shodno tome, u ovom radu će diskurzivnom analizom biti skrenuta pažnja na sve manjkavosti zamišljanja gvozenodopskih zajednica središnjeg Balkana i južne Panonije u svetlu „keltskih Skordiska“ (vid. poglavlje 5).

Sa prethodnim u direktnoj vezi stoji i pitanje sagledavanja materijalne kulture. Baš kao što je „rimska materijalna kultura“ uprošćavajuć klasifikatorski termin, i latenska materijalna kultura, shvaćena kao odraz „keltstva“, ima veoma ograničenu analitičku vrednost jer je isuviše generalizujućeg i odveć pojednostavljujućeg karaktera. Drugim rečima, u ovom radu se latenska materijalna kultura ne tretira kao jednostavna manifestacija jasno utvrđenog etno-plemenskog identiteta (Skordiska i Kelta uopšteno), kao što je to obično slučaj. Umesto toga, latenski stil, u značenju specifičnog formalno-dekorativnog tretmana artefakata (koji se prvenstveno odlikuje

upotrebom krivolinijske ornamentike, i katakad zoomorfnim i antropomorfnim motivima – Wells 2001: 68–70; Megaw and Megaw 2005; Witt 2009: 288) posmatra se kao fenomen koji se proširio Evropom mrežama povezanosti između elitnih (i drugih) delova kasnogvozenodopskog društva. U tom smislu latenski stil označava generalno slične formalne karakteristike oružja, nakita i keramičkih posuda koje su bile korišćene u tzv. „latenskoj koine“, bez impliciranja bilo kakve esencijalistički shvaćene etničke kategorije² (vid. odeljak 6.2). Uopšte uzevši, materijalna kultura se u ovoj disertaciji posmatra kao sastvani deo mreže povezanosti između pojedinaca i grupa identifikovanih na različite načine. Različiti artefakti služili su za uspostavljanje i održavanje odnosa, socio-kulturnih praksi i konstrukciju raznovrsnih identitetskih određenja i društvenih pozicioniranja, pa se njihova uloga sagledava kroz koncept isprepletanosti predmeta i ljudi, i kroz vizuru aktivnog učešća materijalne kulture u ostvarivanju raznolikih mreža povezanosti (vid. Pitts 2010; 2011; Versluys 2014). Drugim rečima, različite vrste predmeta čije se pravilnosti pojavljivanja registruju u arheološkom zapisu biće posmatrane kao odraz kontekstom izgrađenih društvenih relacija na nivou pojedinaca ili užih i širih grupa. Odatle proizlazi da se artefakti, prethodno klasifikovani u arheološke kulture, u stvari sagledavaju kao posledica postojanja različitih socijalnih određenja i odnosa, koji se ne mogu obuhvatiti idejom esencijalno zamišljene (kompaktne) etno-kulturne pripadnosti.

Konačno, odnosi između Rimske imperije i kasnogvozenodopskih populacija u ovom radu se poimaju preko koncepta graničnih područja kao zona kontakata, interakcija i međuzavisnosti (Whittaker 1994; 2004; Wells 1999; 2005; Burns 2003; Roymans 2004; Creighton 2006; Egri 2014). Jednostavno rečeno, odnosi rimske imperijalne strukture i lokalnih zajednica južne Panonije i središnjeg Balkana postavljaju se na nivo ostvarivanja različitih vrsta odnosa između uključenih aktera, bez impliciranja karaktera tih kontakata *a priori*. To znači da se u ovoj disertaciji napušta uvrežena slika o rimsko–starosedelačkim kontaktima kao jednolinijskih dešavanja od incijalnog sukoba, preko konačnog obračuna do neizbežne inkorporacije i potonje romanizacije. Umesto toga, ovde se podjednako dopuštaju i drugačije vrste relacija, kao što su saveznički, plaćenički ili dobrosusedski odnosi, koji su mogli biti promenljivi kroz vreme i različiti u zavisnosti od pojedinačnih zajednica sa kojima je imperijalna struktura ostvarivala kontakt. U tom smislu, za period odnosa pre integracije sa Carstvom, kao i u kontekstu nastajanja

² Slično tome, latenski period ima jednostavno značenje mlađeg gvozenog doba, odnosno hronološkog raspona između 400 i 0.g., i ovde ne označava vreme „dominacije Kelta“ u Evropi.

provincijalnih socio-kulturnih struktura, disertacija u obzir uzima i postkolonijalnu perspektivu, prema kojoj starosedeooci ne predstavljaju pasivne primaocce jednosmernih uticaja od strane kolonizatora, već aktivno i kroz raznovrsne strategije (od otpora do voljnog priključivanja imperijalnom sistemu) učestvuju u stvaranju novih društvenih, ekonomskih i kulturnih realnosti.

Pređimo sada iz ovih opštih odrednica u kritički osvrt na koncept romanizacije, unutar kojeg će sva prethodno izrečena opšta polazišta dobiti mnogo jasniju i konkretniju formulaciju.

1.2. Koncept romanizacije u arheologiji: istorija ideje, kritika narativa i nove perspektive

Ideja romanizacije, zasnovana na tumačenjima istorijskih izvora i opšte društvene teorije iz perioda kraja XIX i početka XX veka, predstavljala je dominantni način sagledavanja arheoloških ostataka u kontekstu nekadašnjih rimskih provincija. U svojoj osnovi, koncept romanizacije je zamišljen kao širenje rimske vlasti i kulture među populacijama koje su bile priključivane rimskoj državi, što je dovelo do njihovog postajanja Rimljanima, i manifestovalo se promenom starosedelačke u rimsku materijalnu kulturu. Ovako zamišljen, proces promene zapravo je podrazumevao veoma jednostavnu konceptualnu shemu, koja je delovala očigledno i zdravorazumski, što joj je donelo status podrazumevajućeg pristupa u interpretaciji širenja rimske vlasti. Razvoj teorijske misli u društvenim i humanističkim naukama u drugoj polovini XX veka, doprineo je značajnim promenama unutar arheološke discipline uopšteno, što je uticalo i na početak preispitavanja koncepta romanizacije i pokušaje stvaranja drugačijih pristupa u tumačenju ekspanzije Rimskog carstva i promena koje su se dešavale u tom kontekstu. Značaj preispitavanja tradicionalne paradigme romanizacije leži u okolnosti pomeranja od podrazumljivih načina sagledavanja pomenutih pojava, odnosno napuštanja normativnih tumačenja koja su stvarala pojednostavljenu i često netačnu sliku o ovom delu prošlosti. Iz ovog razloga, pre nego što se pristupi osvrtu na upotrebu koncepta romanizacije u domaćoj akademskoj sredini, neophodno je prvo upoznati se sa opštom istorijom ove ideje i njenim kritičkim preispitivanjem, koje se dogodilo razvojem novih teorijsko-metodoloških perspektiva unutar anglofonog akademskog konteksta. U tom smislu, ovaj deo rada služi kao teorijska potpora za sva predstojeća poglavlja u kojima se izvodi diskurzivna analiza narativa o romanizaciji Skordiska. Važno je istaći da sledeći odeljci ne predstavljaju pokušaj davanja detaljnog pregleda kritika romanizacije, niti im je cilj pružanje osvrta na sve perspektive koje su se javile kao odgovor na te kritike. Pre, radi se o vrsti nacрта u kojem su naglašeni najvažniji

momenti u promeni paradigme romanizacije, koji imaju najveće potencijale za dalju razradu i primenu u arheologiji rimskih provincija, uključujući i slučaj odnosa Rimske imperije i populacija na prostoru pripisanom Skordiscima.

1.2.1. Koncept romanizacije: nastanak, značenje i upotreba

Kritičkim vrednovanjima koncepta romanizacije pristupilo se ispitivanju istorijata nastanka ove ideje, što je imalo za cilj osvetljavanje okolnosti koje su uticale na njeno formulisanje i inicijalnu upotrebu. Prema rezultatima dobijenim ovakvim istraživanjima, termin veoma sličan romanizaciji, koji je imao suštinski isto značenje, po prvi put je upotrebljena od strane nemačkog istoričara Teodora Momzена (1817–1903.g.). Momzen je svojim radom definisao i osnovna načela pomoću kojih je proces romanizovanja osvojenih i pripojenih provincija zamišljan i objašnjavao (Hingley 2000: 113; 2005: 32; Webster 2001: 211). Dakle, sam termin (i njegovo značenje) je proizvod devetnaestovekovne istoričarske tradicije, i ne radi se o konceptu koji je nastao i bio korišćen u periodu na koji se odnosi. Ova okolnost je od velikog značaja, budući da ideja romanizacije predstavljala analitičko-interpretativni alat koji je od samog početka bio u direktnoj vezi sa modernim sagledavanjem prošlosti i služio je potrebama njenog „prevođenja“ na oblik razumljiv savremenom auditorijumu. Prema tome, romanizacija je savremeni način razumevanja prošlosti koji za zadatak ima definisanje vremenski dalekih i nepotpuno jasnih dešavanja na način kojim ona dobijaju smisao u perspektivi modernih istraživača. Sledstveno, radi se o specifičnom uprošćavanju mnogobrojnih i kompleksnih društvenih događaja i fenomena, koje za cilj ima njihovo uopštavanje i uklapanje u pojednostavljenu konceptualnu shemu.

Šta romanizacija u stvari znači u svom prvobitnom obliku? T. Momzen nije dao posebnu definiciju termina, ali njegovo viđenje širenja rimske vlasti jasno ukazuje šta se pod njim podrazumevalo. Prvenstveno, radilo se o objašnjavanju uticaja Rima na Italiju a zatim i druge delove Evrope, što je značilo prenošenje grčko-rimske kulture, kojim je ostvarivan društveni progres domorodačkih populacija (Mommsen 1968). Proces je zamišljan kao jednosmeran prenos blagodeti civilizacije „varvarskim” populacijama, koje su u uslovima uspostavljenog mira postepeno i kumulativno napredovale u svom razvoju, postajući sve sličnije rimskom društvu i kulturi. U kontekstu ovakvog stanovišta, od posebnog značaja je bilo konstatovanje sličnosti rimske kulture širom nekadašnje teritorije Carstva, koje je trebalo da ukaže na njen homogeni

karakter. Kako se naučna žiža T. Momzena prvenstveno odnosila na proučavanje epigrafskih tekstova (kada su u pitanju provincije), ova vrsta podataka je dobila ulogu merljivog indikatora stepena promene, uz istovremeni potencijal za dokazivanje uspešnosti prenosa osnovnih društvenih i kulturnih institucija unutar provincija (Hingley 2000: 113–114; 2005: 32; Woolf 1998: 4–6; Freeman 1997: 31).

Iako arheološki materijal nije bio osnovno polje Momzenovih proučavanja, ideja o epigrafskom materijalu kao zahvalnoj vrsti građe za razumevanje promena u provincijama, poslužila je britanskom arheologu Frensisu Haverfildu (1860–1919.g.) da je upotrebi za tumačenje arheoloških podataka. Pod snažnom inspiracijom Momzenovim postupkom, Haverfild je definisao koncept romanizacije i njegovu upotrebu u tumačenju materijalne kulture diskutujući o rimskom širenju vlasti u Britaniji (Haverfield 1905). Prema njegovom viđenju koje se, kao i Momzenovo, oslanjalo na narative antičkih pisaca, uticaji koje je Rimsko carsvo vršilo u Britaniji (i provincijama uopšteno) bili su blagodetni jer su doveli do širenja civilizacije među rasno podobnim ali kulturno zaostalim populacijama kontinentalne Evrope. Kao rezultat tih uticaja, domoroci su bili inkorporirani, asimilovani i denacionalizovani, odnosno postepeno su postajali Rimljanima. Zahvaljujući ovome, Rimsko carstvo je u velikoj meri bilo ujednačeno u kulturnom ali i nacionalnom smislu, što se odražavalo i kroz materijalnu kulturu, budući da su starosedeoci uviđali prednosti rimskog načina života i prihvatili rimske predmete. Tako je romanizacija konceptualizovana kao progresivna, glatka i uniformna, pogotovu u načinu na koji je uticala na gornje staleže domorodačkih društava, a manifestovala se kroz pojavu i prihvatanje rimskih načina života, latinskog jezika, umetnosti, religije, urbanizacije i izgradnje vila. Prema Haverfildovom mišljenju, materijalna kultura je imala duhovni karakter i dublje značenje pa su rimski predmeti sa sobom nosili i rimski identitet (Hingley 2000: 114–122; 2005: 33–36; Freeman 1997: 37–46).

Momzenovo i Haverfildovo razumevanje karaktera promena koje su se dešavale pod uticajem širenja rimske države bilo je direktno povezano sa opštim intelektualnim i ideološkim trendovima njihovog doba³. Vera u progres i sociokulturnu evoluciju u kontekstu evropskog imperijalnog i kolonijalnog poretka, i ideologije nacionalnih država, presudno je doprinela

³ Sličan način sagledavanja problematike širenja rimske vlasti/kulture postojao je i u drugim akademskim sredinama Zapada tog perioda: vid. Hingley ed. 2001.

artikulaciji opisane tačke gledišta. Shvatanje modernih (zapadno)evropskih država i kultura kao direktnih ideoloških naslednika i nastavljača antičke/rimske civilizatorske misije širenja prosperitetnog načina života (društveno i kulturno) „inferiornim” populacijama, stvorila je stav da je romanizovanje pokorenog stanovništva bila dobra i poželjna stvar, i da se čak može sagledavati kao vrsta prirodne difuzije i neizbežnog procesa sa ishodom napredovanja na opštoj društvenoj lestvici razvoja (Hingley 2000: 143–147; 2005: 37–39; Webster 1996; Dietler 2005; Mihajlović 2011). Shvatanje interkulturnih kontakata i promena na ovakav način, dovelo je do stvaranja ideje o postojanju jasno raspoznatljivih blokova „rimske” i „domorodačkih” kultura (razumevanih kao slične modernim nacionalnim identitetima). Odatle, određene vrste materijalne kulture bile su pripisivane isključivo jednom ili drugom esencijalističkom konceptu, što je svojstveno kulturno-istorijskoj paradigmi u arheologiji (vid. Olsen 2002: 30–43, 118–121; Johnson 1999: 15–20). Sa modernog evropocentričnog stanovišta ovaj model je delovao potpuno zdravorazumski, a njegova jednostavnost i mogućnost upoređivanja sa savremenim kolonijalnim/imperijalnim (ili drugim dominatorskim) iskustvima pružala je sliku empirijske potkrepljivosti (Mihajlović 2011). Upravo u ovome leži uspeh tradicionalnog koncepta romanizacije, koji se do danas pokazao jako vitalnim i pored toga što je u poslednje dve decenije došlo do njegovog rigoroznog preispitivanja ili potpunog napuštanja.

Mada je koncept romanizacije bio dominantni tumačenjski okvir u rimskoj provincijskoj arheologiji, pre njegovog opšteg preispitivanja devedesetih godina XX veka, pojavili su se i takozvani „nativistički” odgovori koji su bili direktna opozicija njegovoj logici. Oni su podrazumevali karakterisanje rimske vlasti i kulture kao silom nametnutih površinskih pojava unutar suštinski nepromenjenih domorodačkih društava. I pored toga što su ovakva viđenja skrenula pažnju da romanizacija nije morala da bude jedini ishod širenja rimske dominacije, te da se valja računati sa postojanjem otpora, ona nisu preokrenula suštinu pogleda na stvari, već su samo izmestila fokus (i favorizaciju) sa rimske na starosedelačku stranu zamišljenog binarnog opozita. Dodatno, ovakvi pogledi su bili ograničeni u odnosu na preovlađujuću paradigmu, i pre svega su se odnosili na tumačenje dešavanja u Britaniji i Severnoj Africi (Mattingly 2011: 43–63; 1996; Hingley 2000: 130–142; 2005: 40–42). Ozbiljno preispitivanje osnovnih pretpostavki na kojima počiva rimska provincijska arheologija započeto je pre dvadesetak godina i rezultiralo je stvaranjem nekih drugačijih i teorijski utemeljenijih stanovišta.

1.2.2. Koncept romanizacije i postmoderno doba

Promene koje su se dogodile na polju teorijske misli društvenih i humanističkih nauka u drugoj polovini XX veka pokrenule su isprva stidljivo, ali potom sve intenzivnije ponovno vrednovanje teorijskih premisa i unutar polja klasične arheologije (Dyson 1993; James 2003; Woolf 2004). Kada govorimo o konceptu romanizacije, značajan pomak načinjen je 1990.g. kada je Martin Milet publikovao rezultate istraživanja o Britaniji u rimsko doba pozivajući se na drugačija stanovišta (u odnosu na tradicionalna) koja su proistekla iz njegove pripadnosti generaciji koja je rasla u postkolonijalnom kontekstu moderne Britanije (Millet 1990a; 1990b: 35). Preispitivanje uloge koju je savremeni kolonijalistički diskurs imao u stvaranju naučnih pretpostavki kojima se pristupalo izučavanju prošlosti, doprineo je začetku opravdane sumnje u nepristrasnost i adekvatnost opšteprihvaćenih elemenata koji su činili koncept romanizacije. Tako je Milet pokušao da pruži objašnjenje o širenju rimske kulture, uključujući i materijalnu, van ustaljenog obrasca o podrazumljivim progresivnim uticajima superiorne rimske kulture, koji je domorodačka društva svodio na pasivne primaoce „civilizatorskih” impulsa. Umesto automatskog prihvatanja svih rimskih kulturnih pojava mimo sopstvene volje, Milet je pokušao da uspostavi tumačenje koje je bi bilo neutralnije u odnosu na (tada) preovlađujući pro-imperijalistički stav savremenih istraživača, a koje bi istovremeno bilo zasnovano na društvenim kontekstima unutar kojih su se odvijali kontakti i promene. Prema njegovom mišljenju, neophodno je uzeti u obzir da se romanizacija nije odvijala po prethodno uspostavljenom planu, već se radilo o rezultatima slučajnosti proisteklih iz društvenih i struktura moći. Predloženo je da romanizacija predstavlja proces koji je bio potaknut unutrašnjim porivima a ne spoljašnjim nametanjem, što je značilo da su određeni delovi lokalnih društava prepoznavali sopstvene interese u kontaktima i priključivanju rimskoj državi. Usled interesnih težnji uspostavljana je interakcija kojom su potom započinjale i krupnije društvene promene. Ovakva uloga je pretpostavljena domorodačkim aristokratijama/eliti koje su, zarad jačanja sopstvenih pozicija, sudelovale u rimskoj vlasti i prihvatale elemente rimske kulture. Posledično, predmeti i socio-kulturne prakse koje su dolazile iz rimskog sveta, upotrebljavane su za simboličku statusnu diferencijaciju u odnosu na ostale delove lokalnog/starosedelačkog društva. Dalje širenje rimskih socijalnih i kulturnih elemenata, po ovom modelu, teklo je progresivnim oponašanjem elite od strane nižih društvenih slojeva, što je doprinosilo širokom prihvatanju rimske materijalne kulture koju pronalazimo u arheološkim ostacima. Opisani proces prvenstveno je važio za

hijerarhizovana domorodačka društva, koja su bila pogodna za uključivanje u rimski patron-klijent sistem, čime je interveccionistička politika od strane rimske države bila svedena na minimum (Millet 1990a; 1990b: 37–40).

Miletov model snažno je uticao na pristupe proučavanju promena koje su se događale u kontekstu rimskog imperijaizma, što je rezultiralo nizom studija o ulozi lokalnih elita prilikom konstituisanja provincijskih struktura vlasti i društva (vid. Blagg and Millet eds. 1990). Međutim, koliko god da su ovakve analize (okarakterisane kao koncept „samo-romanizacije”) predstavljale pomak u odnosu na tradicionalno shvatanje, kritike njihovih perspektiva i tumačenja ukazale su da nije načinjen suštinski raskid u odnosu na ustaljeno poimanje karaktera promena potaknutih rimskom dominacijom. Ovo se prvenstveno odnosi na zadržavanje zamišljenog binarnog opozita između „rimske” i „domorodačke” kulture, koje su i dalje konceptualizovane kao dva striktna, unapred data i podrazumljiva društveno-kulturna bloka (normativnog karaktera i sačinjena od jasno utvrđenih društveno-kulturnih karakteristika). Problem sa Miletovim pristupom leži u tome što je materijalna kultura i dalje razumevana kao jasno rimska ili jasno domorodačka, pri čemu su korišćene iste analitičke kategorije kao i u Haverfildovom i Momzenovom slučaju (urbanizacija, vile, umetnost, religija itd.). Sledstveno, i pored pomaka u shvatanju mehanizma širenja promena, još uvek se radilo o korišćenju koncepta akulturacije, koji označava gubljenje/napuštanje jednog vida kulture i prihvatanje drugog. Glavna poteškoća u ovakvim tumačenjima predstavlja činjenica da određeni predmeti sami po sebi nemaju isto značenje niti isti način upotrebe u različitim kulturnim kontekstima, pa etiketiranje materijalne kulture kao „rimske” ne mora da znači da se ona koristila na isti način kao (u homogeno zamišljenom) mediteranskom kontekstu. Prihvatanje predmeta ili kulturnih praksi ne označava automatski da je lokalno stanovništvo pomoću njih želelo sebe da predstavi kao rimsko ili romanizovano, već postoji mogućnost da su njihova značenja menjana i prilagođavana lokalnim potrebama, ili da je njihova upotreba imala veze sa dostupnošću/praktičnošću, a ne sa imitacijom elitnih obrazaca ponašanja. Takođe, iako se većina autora slaže da su lokalne elite mogle imati značajan uticaj u oblikovanju provincijskog društva zbog svojih pozicija moći, promene koje su se dešavale ne mogu da se pripisuju isključivo njihovom delovanju (Freeman 1993: 442–445; Hingley 1996; Cooper 1996; Mattingly 1997: 17; Jones 1997: 29–39, 129–135; Webster 2001: 213–214; James 2001: 202–204; Alcock 2001: 229–230).

Polazeći od ovih kritika, brojni autori su ponudili tumačenje po kojem je nemoguće definisati jedinstvenu rimsku ili jedinstvenu domorodačku kulturu čije bi karakteristike bile važeće za sve njene pripadnike/učesnike. Ni rimsko ni domorodačko društvo ne mogu da se tretiraju kao zbirovi njihovih „najkarakterističnijih” odlika, jer predstavljaju složene socijalne strukture unutar kojih postoji čitav niz različitih društvenih podgrupa (ili subkultura), koje na različite načine doživljavaju i praktikuju svoje društvene pozicije. Prema tome, reakcije na širenje rimske vlasti ne mogu da se svedu na jedan mogući scenario, budući da su, u zavisnosti od različitih perspektiva, one bile drugačije definisane i artikulisane, pa nisu vodile ka jednostranim i jednolinijskim ishodima već ka „neskladnim” (*discrepant*), različitim, iskustvima različitih pojedinaca i grupa. Naizgled homogeni kulturni sistemi su u stvari nestabilni i raznoliki u svojim unutrašnjim značenjima, pa generalne odrednice kao što su *Rimsko carstvo* ili *Gali/Germani* predstavljaju uprošćene koncepte koji postoje i operišu jedino u savremenim akademskim raspravama. Pošto kategorije poput „rimske” i „domorodačkih” kulturnih grupa zapravo ne svedoče ni o kakvom konkretnom fenomenu (jer predstavljaju apstrakovanu i pojednostavljenu realnost), i romanizacija kao tumačenjski okvir može u potpunosti da se napusti, budući da ima težinu samo u determinističkom poimanju kultura kao uniformnih, stabilnih i nepromenljivih fenomena (Barrett 1997; Hingley 1997; Mattingly 1997; 2002; 2011: 207; Woolf 1997; 1998: 7; 2001: 172–173; Wells 1999; 2001; Huskinson 2000a: 20–23; Keay 2001a; 2001b: 118–119, 122–123, 134–135, 137; James 2001: 199–206). Jedan od glavnih uticaja na uspostavljanje ovakvih gledišta izvršio je rad Šon Džons koja je uzimajući teoriju romanizacije kao studiju slučaja, i upotrebljavajući teoriju prakse Pjera Burdijea, pokazala da etnički identiteti ne predstavljaju prirodni način formiranja ljudskih kolektiva i da je u pitanju nestabilan i promenljiv vid društvenog grupisanja. Samim tim, materijalna kultura ne odražava na direktan način etničku pripadnost, pa se neposredno i automatsko vezivanje arheoloških podataka za etničke grupe, tipično za kulturno-istorijsku tradiciju, mora odbaciti (Jones 1997).

Rasprave o romanizaciji direktno su povezane i sa diskusijama o karakteru rimskog imperijalizma, budući da su se promene unutar lokalnih zajednica dešavale u kontekstu njegove ekspanzije (bilo da je uticaji posrednog ili neposrednog karaktera). Shvatanje rimskih imperijalističkih aktivnosti od strane savremenih istraživača može da se svede na tri osnovna pravca: neposredni i presudan (intervencionistički) uticaj rimskog imperijalističkog sistema, „labavi” imperijalizam viđen kao ograničeno delovanje centralnog rimskog autoriteta, i

stanovište koje predstavlja sredinu između prethodna dva (Keay 2001b: 122). U zavisnosti od teorijskog polazišta, različiti istraživači nejednako posmatraju i pitanje karaktera promena unutar društava koja su bila pod uticajem širenja rimske države, pa prema tome različito gledaju i na koncept romanizacije (od stava da je on i dalje održiva paradigma do stava da je potrebno njeno potpuno napuštanje) (vid. Mattingly ed. 1997; Champion ed. 2004). Međutim, veoma važna okolnost kod ovakvih istraživanja je svest o tome da se podanicima imperije u provincijama ne pripisuju isključive uloge, bilo da ih zamišljamo kao pasivne žrtve, entuzijastične saučesnike imperijalističke politike ili potpuno slobodne aktere koji su imali neograničenu mogućnost izbora za delovanje (Mattingly 1997: 10). Takođe, neophodno je uzeti u obzir da rimski imperijalizam ne može direktno da se poredi sa modernim pojavama istog imena, ali i da predstavlja sistem kojim se dominiralo, što podrazumeva da je veliki broj stanovništva koji je živeo u ovakvim okolnostima bio obespravljen i društveno marginalizovan. Dodatno, pojam rimski imperijalizam ne predstavlja konstantnu kategoriju jer su se njegove karakteristike vremenom menjale i u različitim kontekstima imale drugačije artikulacije (Mattingly 2011: 6–8, 17). Dakle, rimski imperijalni poredak nije predstavljao stabilnu pojavu, a njegove manifestacije su zavisile od čitavog niza okolnosti u kojima se odvijala interakcija između centralnog autoriteta i društava u provincijama.

Dobar primer pokušaja kombinovanja specifičnosti lokalnih društvenih okolnosti sa imperijalističkim uticajima rimske države predstavlja studija Grega Vulfa (Greg Woolf) o promenama i nastanku provincijskog društva u Galiji. Njegovo tumačenje počiva na ideji da se u Galiji nije dogodila jednostavna zamena domorodačke kulture rimskom, već da se radilo koliko o promeni unutar same imperijalističke kulture u vreme Avgusta, toliko i o sudelovanju i uključivanju provincijskih kultura u novonastali poredak. Ovo bi značilo da su u stvaranju društveno-kulturne atmosfere principata podjednako učestvovali pripadnici elita širom Carstva, i da se nije radilo o njenom osmišljavanju u centru nakon čega je ona kao vrsta gotovog proizvoda preneti u provincije. Vulf ovo opisuje metaforom organizma koji se neprestano širi apsorbovanjem različitih hranljivih materija, koje pak svojim svojstvima menjaju njegovu fiziologiju. Rimski imperijalni sistem razlika po regionalnim, lokalnim, statusnim, rodnim i drugim varijablama, i tako shvaćena omogućava bolje razumevanje i jedinstva i razlika koje su postojale unutar nje. Polazeći od ove premise, Vulfov pristup podrazumeva uzimanje u obzir gvozdenuodopskih društava Galije pre rimskog osvajanja i

praćenje promena koje su se događale nakon inkorporacije. Prema iznetim zaključcima, kasnogvozenodopska društva pokazivala su veliki stepen lokalnih razlika, koje su nakon uključivanja u rimsku imperiju prevaziđene prihvatanjem rimske imperijalne kulture. Ovo, međutim, nije značilo zamenu diverziteta unimofrmnošću, već se radilo o zameni različitosti uslovljenih lokalnim izborima, različitostima koje su bile uređene imperijalnom vlašću. Promene su značile uključvanje u kompleksniji društveni poredak, pod kojim se podrazumeva postojanje više različitih socijalnih kategorija definisanih na osnovu različitih kriterijuma, i koji je bio dodatno uslošnjavao svakim novim proširenjem. Kompleksnost je doprinosila postojanju većeg kulturnog i društvenog izbora u smislu različitih životnih strategija, od kojih su neke bile favorizovane u odnosu na druge. Sledstveno, „postajanje Rimljaninom”, u smislu uključivanja u aktualne društvene tokove, nije bilo jednosmerno i nije se odnosilo na promenu etničkog ili kulturnog identiteta. Umesto toga, radilo se o postojanju više „tipova Rimljanja” kojima su različiti pojedinci mogli da postanu, ali ne u značenju asimilacije u idealni tip, već u smislu zauzimanja određene društvene pozicije i usvajanja određenih kulturnih praksi (Woolf 1997; 1998; 2001). Uprkos tome što se Vulf u svojoj studiji koncentrisao na pripadnike elitnih slojeva koje je prepoznao kao glavne pokretače promena, značaj njegove analize leži u naglašavanju heterogenosti, složenosti i dinamičnog karaktera pojava koje su se dešavale prilikom formiranja rimske imperije, što je suštinski pomak u odnosu na ranije perspektive podrazumevajućeg toka promena unutar provincija.

Rasprave o rimskom imperijalizmu otvorile su i jedan potpuno novi pravac u istraživanju odnosa rimske vlasti sa društvima kojima je dominirala. Džejn Vebster je skrenula pažnju na neophodnost uzimanja u obzir savremene postkolonijalne perspektive i uključivanja postupaka ovakvih studija u istraživanje antičke rimske prošlosti. Nizom radova u kojima je koristila metodologiju svojstvenu postkolonijalnoj antropološkoj misli, Vebster je pokazala kompleksnost i značaj pitanja reakcija domorodačkog stanovništva na rimsku vlast. Pre svega, ona skreće pažnju na potrebu za istraživanjem rimskog imperijalističkog diskursa kao svojevrsnog kolonijalnog poretka u provincijama. Ključno je da se pod ovom formulacijom ne podrazumeva direktna analogija sa modernim kolonijalizmom, već različite vrste eksploatacija od strane vladajuće sile preko relativno malog broja lokalnih aktera. Sa tim u vezi, Vebster ističe da su dosadašnje studije isuviše često uzimale u obzir perspektivu kolonizatora, odnosno rimsku stranu u interakciji, dok perspektiva kolonizovanih uopšte nije smatrana važnim poljem istraživanja.

Prema tome, ona predlaže upotrebu postkolonijale teorije, ali ne u smislu prostog korišćenja antikolonijalističke ideologije, već za svrhu ispitivanja kolonijalnih kulturnih politika, od kojih su najvažniji procesi pomoću kojih su proizvođena „znanja” o kolonijalnom *Drugom*. Ovaj postupak ne označava uspostavljanje direktnih analogija između rimskog i modernih načina dominacije, nego upotrebu analitičkih alata koji su razvijeni unutar istraživanja modernih kolonijalnih konteksta. Rimski vlast može da se posmatra kao dominatorski poredak sa specifičnom ideologijom iz koje su proistekli određeni diskursi koji su imali presudnu ulogu u stvaranju i održavanju hegemonističke moći/vlasti, u čemu leži mogućnost da joj se pristupi pomoću postkolonijalne metodologije. Dodatno, kako su naša znanja o rimskoj prošlosti formirana pod snažnim uticajem modernog imperijalističko-kolonijalnog diskursa, ovakav postupak ima još veći značaj. Uzimajući u obzir ove okolnosti, Webster izdvaja nekoliko ključnih tema za postkolonijalnu perspektivu istraživanja rimskih provincija: decentriranje, koje označava udaljavanje od tačke gledišta centralnog autoriteta (t.j. rimske perspektive) i uzimanje u obzir stanovišta sa društvenih margina; artikulaciju istorija kolonizovanih populacija na način koji ih tretira kao aktivne učesnike, uključujući i suptilne oblike otvorenog ili prikrivenog otpora; dekonstrukciju binarnih modela kakvi su centar : periferija ili metropola : kolonija; analizu kolonijalnog diskursa (Webster 1996). U nekoliko radova u kojima je korišćeno ovakvo teorijsko stanovište, Webster se bavila problemima imperijalističkog uticaja na religiju i, pogotovu, pitanjem pružanja simboličkog otpora domorodačkih zajednica u ovoj društvenoj sferi. U ovim radovima je kao primer često uzimana pojava sinkretističkih kultova kojima je pristupano kao obliku interakcije iza koje su stajale asimetrične strukture moći, čime je pokazivan složen proces dijaloga i višeznačnosti odnosa koji su postojali između rimskog imperijalizma i domorodačkih društava (Webster 1995; 1997a; 1997b; 1999; 2003). Na istim teorijskim temeljima Webster je ustanovila i koncept kreolizacije kao vrstu modela za tumačenje formiranja društava u rimskim provincijama, kojem će zbog izuzetnog značaja biti posvećena posebna pažnja dalje u tekstu.

Živa debata o karakteru rimskog imperijalizma i promenama koje je donosio društvima pod njegovim uticajem, rezultirala je uviđanjem postojanja različitih reakcija koje su zavisile od čitavog niza lokalnih uslovljenosti. Ovaj pristup omogućio je objektivnije sagledavanje zajednica koje su u tradicionalnoj paradigmi bile razumevane kao varvarske i kojima je obično dodeljivana uloga pasivnih i statičnih primalaca civilizatorskih impulsa. Nemerljiv doprinos istraživanju ovih problema potekao je od Pitera Velsa, koji je iz perspektive praistorijske arheologije pristupio

proučavanju zajednica u graničnim oblastima rimske države. Prema njegovim zapažanjima, prekopotrebno je napustiti ideju o kontaktima „Rimljana” i „varvara” po shemi koja je dominirala dosadašnjim istraživanjima, a koja podrazumeva jednolinijski razvoj događaja od inicijalnih sukoba, preko otvorenih ratova do konačnog osvajanja i romanizovanja pokorenog stanovništva. Umesto toga, Vels ističe diverzitet u odnosima koje je rimska država imala sa različitim gvozdendopskim zajednicama (u rasponu od savezništava do oružanih konfrontacija) i skreće pažnju na njihov promenljiv karakter koji je zaviso od brojnih okolnosti. Takođe, on ističe da su kontakti lokalnih zajednica sa rimskom državom rezultirali značajnim promenama unutar njihove strukture, budući da su uspostavljanjem komunikacije sa centralizovanim političkim sistemom otvarane mogućnosti stvaranja novih društvenih strategija i artikulacija identiteta na različitim nivoima. Razmena, trgovina, pružanje vojnih usluga ili pak otvoreni sukob, uticali su na sheme/logiku organizacije naselja, ekonomiju, društveno ustrojstvo, uvođenje novih vrsta materijalne kulture itd. Ostvareni kontakti su direktno delovali i na formiranje novih kolektivnih identiteta koji su bili čvršće vezivani za utvrđenu teritoriju. Ove promene Vels je uporedio sa procesom tribalizacije koji se dešavao među lokalnim populacijama u kontekstu širenja modernih kolonijalnih država. Prema njegovim pretpostavkama, ekspanzija Rimske republike/carstva uticala je na formiranje etničkih identiteta među gvozdendopskim populacijama u obliku koji nije bio poznat u ranijim praistorijskim periodima. Međutim, Vels upozorava da ovi identiteti nisu bili stabilni i nepromenljivi i da su zavisili od čitavog niza okolnosti (Wells 1998; 1999; 2001).

Značaj Velsovog rada prvenstveno se odnosi na razbijanje iluzije o gvozdendopskim populacijama kao zaostalim praistorijskim zajednicama koje su se jednostavno mirile sa neminovnošću uključivanja u rimsku državu, kao i na uviđanje da su različiti identiteti u ovakvim društvima imali dinamičan i promenljiv karakter. Na osnovama ovakvih zapažanja Niko Rojmans je izveo studiju o populaciji Batava u kontekstu inkorporacije u Rimsko carstvo. Prateći istorijske narative i promene u materijalnoj kulturi, Rojmans je uspešno pokazao da je formiranje kolektiva Batava i konstruisanje njihovog etničkog identiteta bilo u neposrednoj vezi sa rimskom imperijalističkom politikom i odnosima koji su ostvareni pre uključivanja u Carstvo. Takođe, skrenuta je pažnja i na promenljivost ovog odnosa, lokalne specifičnosti koje su iz njega proizišle, kao i na načine na koje se sve to odrazilo na materijalnu kulturu (Roymans 2004). Sličan pristup upotrebljen je i za analizu dešavanja u Britaniji, kojom je skrenuta pažnja na

veliku važnost postojanja kontakata pre same inkorporacije u imperijalni sistem, promene koje su takvi kontakti uzrokovali, i postojanje brojnih lokalnih osobenosti u formiranju provincijskih društava uzrokovanih razlikama u specifičnim okolnostima (Creighton 2000; 2006). Kao i u Velsovom slučaju, ove analize su podvukle značaj istraživanja obe strane u interakciji i potvrdile pretpostavke o postojanju složenih odnosa na relaciji rimskog imperijalizma i lokalnih zajednica.

Preispitivanjem tradicionalne paradigme romanizacije tokom devedesetih godina XX veka došlo se do velikog napretka u razumevanju dešavanja u kontekstu ekspanzije Rimske imperije, što se u prvom redu odnosi na odbacivanje podrazumljivih i vrednosno opterećenih načina sagledavanja ove problematike (često zasnovanih na pojednostavljivanju složenih društvenih fenomena i procesa). Tumačenja koja su nastala na talasu ovih kritika temeljila su se na ekspliciranju teorijskih pozicija i jasnijem definisanju metodoloških postupaka koji su u njima korišćeni. Oslanjanje na antropološke i sociološke studije imalo je za cilj prevazilaženje problema svojstvenog konceptu romanizacije: teorijsku neutemeljenost i korišćenje pojma na toliko različitih načina da je mogao da se odnosi na sve, a ne označava i ne objašnjava ništa konkretno. Prazan prostor koji se otvorio rušenjem ideje romanizacije zahtevao je ispunjenje novim tumačenjskim okvirima, pa su brojni istraživači posegli za perspektivama koje predstavljaju aktuelne teme na polju savremene humanističke teorije. Ovakva situacija rezultirala je da u prvoj deceniji trećeg milenijuma nastanu veoma interesantni predlozi za pristupe u sagledavanju problema promena nastalih pod uticajem rimskog imperijalizma, od kojih neki zavređuju posebnu pažnju jer pružaju velike mogućnosti za korišćenje u rimskoj provincijskoj arheologiji.

1.2.3. Kreolizacija, globalizacija, teorija identiteta i rimska provincijska arheologija

Paradigma romanizacije definisana krajem XIX i početkom XX veka bila je pod neposrednim uticajem tadašnje društvene i intelektualne atmosfere, što je doprinelo formiranju tumačenja prošlosti koji su veoma sličili shvatanju odnosa u tadašnjem svetu. Ako izreku da „svako vreme nosi svoje breme” uzmemo kao opravdanu, ne čudi ni činjenica da je nakon dekonstrukcije koncepta romanizacije otpočeo niz pokušaja definisanja novih pristupa koji su takođe direktno zavisni od aktualnih intelektualnih trendova u humanističkim naukama, što se može okarakterisati kao padanje u istu zamku zbog koje je kritikovan tradicionalni pristup. Međutim, potrebno je imati na umu da su današnji istraživači uglavnom svesni svojih pozicija koje su

neraskidive od „duha vremena”, pa je posmatranje prošlosti preko iskustava sadašnjosti osvešćeno u meri da ne pretenduje na status potpuno objektivnih, bezvremenih i neoborivih tumačenjskih konstrukcija. Ako ništa drugo, danas bar postoji dovoljna doza opreza i kritike koja konstantno podseća na opasnost učitavanja aktuelnih društvenih situacija u prošlost, što u velikoj meri sprečava stvaranje novih „naučnih dogmi” ustaljenih interpretativnih obrazaca.

Veoma dobar primer uspešnog kombinovanja perspektive koja je nastala u (post)modernom periodu sa tumačenjem interakcija između rimskih imperijalnih vlasti i lokalnog stanovništva predstavlja teorijsko gledište koje je definisala Džejn Vebster, a koje podrazumeva upotrebu koncepta *kreolizacije*. Termin kreolizacija se inicijalno odnosi na lingvističku pojavu stapanja dva jezika u pomešani dijalekt, odakle je preuzet za izučavanje materijalne kulture u kolonijalnim kontekstima Amerika. U arheologiji, termin označava promenu u materijalnoj kulturi stapanjem dve tradicije u novu formu u uslovima neegalitarnih društvenih odnosa. Ovaj proces ne označava postepenu zamenu jednog načina života nekim drugim, već vladanje obema kulturnim tradicijama i upotrebljavanje jedne ili druge u zavisnosti od okolnosti. Rezultat ovakvih društvenih ponašanja je nastanak veoma dvosmislene/neodređene materijalne kulture (ni čisto lokalne ni čisto došljačke) koja ima različita značenja u različitim kontekstima. To bi značilo da se materijalna kultura kolonizatora (ili u ovom slučaju rimska materijalna kultura) koristi prema setovima vrednosti i pravilima koja su vezana za kulturu i društveno ustrojstvo kolonizovanih, pa stoga ne označava istu stvar, niti indicira ista ponašanja kao u svom originalnom kontekstu. Iz ovih razloga, materijalna kultura je vrsta izraza kolonijalnih društvenih okolnosti koje podrazumevaju asimetrične odnose moći. Kreolizovana materijalna kultura, oslanjajući se na domorodačke tradicije, održava i veze sa prošlošću, čime u sebi nosi elemente rizika i otpora, jer funkcioniše suprotno favorizovanim kulturnim formama koje su pod pokroviteljstvom elita. Kreolizacija stoga često predstavlja proces prilagođavanja uz otpor, iz kojeg se ne pojavljuje jedna normativna kolonijalna kultura već mešane (hibridne) *kulture*.

U kontekstu studija materijalne kulture u rimskim provincijama, opisana perspektiva bi značila da su „rimski“ ili „romanizovani” predmeti mogli da operišu po pravilima domorodačkih praksi, i da su ujedno, kao kreolizovani artefakti, imali mogućnost da „pregovaraju” sa, pružaju otpor ili prihvataju rimske kulturne forme u službi domorodačkih ciljeva. Takođe, oni su pokazatelj pojave kreolizovanih društava unutar rimske države, koja su kombinovala različite prakse u

zavisnosti od potreba i okolnosti (Webster 2001: 217–223; 2003: 35–51). Jasno distanciranje od dihotomije striktno definisanih pojmova rimske i domorodačke kulture, odbacivanje homogenosti, obraćanje pažnje na slojeve društva izvan elitnih krugova i konkretan predlog za način tumačenja materijalne kulture (kojoj se pretpostavlja aktivna uloga u artikulaciji društvenih ponašanja i identiteta), otvaraju velike mogućnosti u primeni ovog koncepta. Ipak, mora se uzeti u obzir i opasnost od preneglašavanja strategija pružanja simboličkog otpora, budući da se svaka upotreba domorodačke tradicije može prepoznati na ovaj način, što potencijalno stvara pogrešnu predstavu o provincijskim društvima (vid. Mattingly 2011: 40–41).

Websterina analiza pokrenula je dalju razradu tema o stvaranju osobenih provincijskih društava, pa je akcenat stavljen na diverzitet „rimske kulture” dobio novu potporu primenom koncepta globalizacije koji je definisao Ričard Hingli. Njegovo viđenje ukazuje na postojanje fenomena uslovno definisanog kao „globalna rimska kultura”, u značenju formiranja ujednačenog i širom Carstva prihvaćenog sistema vrednosti koji su delile elite, kako u samom Rimu tako i širom rimske države. Ovakva tvorevina zapravo je bila konstelacija različitih kultura širom Sredozemlja i delova kontinentalne Evrope, a nastala je u procesu formiranja imperijalističke ideologije pod Avgustom, kombinacijom kulturnih elemenata iz različitih izvora. Rimska elitna kultura viđena na ovakav način, predstavljala je vrstu vezivnog tkiva, koje je mehanizmima vlasti čitavu konstrukciju držalo zajedno. Određeni elementi ove kulture bili su favorizovani u odnosu na druge i direktno su bili povezani sa hegemonističkom politikom imperijalnog sistema, koji je na svojoj strani imao i razgranatu mrežu lokalnih moćnika. Unutar ovog sistema, pojave kao što su centralna vlast, političko-administrativni poredak, patron-klijent odnosi, urbanizacija po rimskom obrascu, putne komunikacije, (manje-više) ujednačeni monetarni sistem i vojska, bile su zajedničke za sve delove imperije.

Stvaranje ujednačenog političko-ekonomsko-kulturnog sistema rimskih elita omogućilo je povećanje protoka ljudi, ideja i dobara, što je ishodovalo većim stepenom komunikacija i povezanosti između pojedinačnih delova Carstva, odnosno među različitim i prostorno udaljenim socijalnim kategorijama. Ovakva situacija pojačavala je efekat međusobnog ujednačavanja i uravnavanja kulturnih pojava, ali su istovremeno ostajale na snazi i lokalne specifičnosti uslovljene prethodnim društvenim osobenostima. Unutar globalnog rimskog sveta materijalna kultura je imala ulogu fizičkog elementa koji je istovremeno i strukturirao percepciju sistema i

omogućavao međusobnu interakciju njegovih činilaca. Objekti poput građevina, odeće, posuda itd. odražavali su različite društvene relacije i aktivno kreirali odrednice upotrebljavane da bi se ustanovljavale, pregovarale ili preispitivale različite uloge i veze. Kao ilustrativan primer ovakvog stanja Hingley navodi urbanu kulturu Carstva, čija je artikulacija istovremeno odražavala strukturu čitavog ustrojstva, ali je služila i za stvaranje i simbolizaciju unutrašnjih organizacija lokalnih zajednica. Gradovi su predstavljali žiže za komunikaciju i povezivanje i unutar lokalnog i unutar imperijalnog društva, čime su pružali različite mogućnosti ne samo elitnim već i drugim delovima društva (Hingley 2005: 54–120). Hinglijeva studija pokazala se veoma korisnom u tretiranju arheološkog materijala u provincijama i za sada ima status jednog od obećavajućih pristupa koji bi na adekvatan način mogao da pokrije veliki deo nedostataka postojećih tumačenjskih okvira (vid. Pitts 2008).

Na temeljima globalno-lokalne perspektive i teorije o strukturiranju, Luis Revel je ponudila još jedan od pristupa rimskim provincijama, pogotovu kada se radi o istraživanju provincijskih gradova. Prema njenom mišljenju, arhitektonsko okruženje grada, društveno-politička organizacija i prakse koje su se odvijale u urbanim sredinama imale su dvostruki efekat. Prvi se ticao socijane reprodukcije na lokalnom nivou, interakcijama licem u lice, dok je drugi operisao na nivou šire imperijalne strukture, budući da su društvene prakse na lokalnom nivou bile organizovane po shemi favorizovanoj od strane centralnih autoriteta, čime su doprinosile održavanju postojećeg poretka. Na ovaj način bilo je moguće postojanje sličnosti širom Carstva, uz istovremeno prisustvo razlika koje su bile uslovljene lokalnim praksama, što vodi do zaključka da nije postojao jedan rimski identitet, već diskurs „rimskosti” unutar kojeg postojalo mnoštvo međusobno različitih iskustava (Revell 2009).

Poslednjih godina se unutar arheologije sve češće upotrebljava teorija o identitetima kao osnovno teorijsko polazište za razumevanje i tumačenje materijalne kulture i društvenih odnosa koji su njome stvarani i održavani. Iako su brojni autori upotrebljavali koncept identiteta u rimskim studijama, Martin Pitts ukazuje da su ova korišćenja u periodu 1995–2005.g. u najvećem broju slučajeva bila vezana za problem etničkog/kulturnog identiteta, u manjoj meri za statusni/klasni i u najmanjoj za rodni identitet. Opsesiju diskutovanjem o kulturnim i etničkim pripadnostima Pitts vidi kao negativnu okolnost, iako je ovakva situacija dobrim delom uzrokovana isključivim bavljenjem ovim temama u periodu kada je paradigma romanizacije bila opšteprihvaćena. Prema

njegovom mišljenju, iako je koncept identiteta veoma koristan za prevazilaženje mnogih poteškoća u tumačenju promena nastalih pod uticajem rimskog imperijalizma, problem leži u njegovoj često nedovoljno razrađenoj upotrebi, koja pre podrazumeva deskripciju postojanja različitosti njih samih radi, nego što objašnjava šta su ti identiteti zapravo značili, kako su bili konstruisani i menjani u određenim društvenim kontekstima. Pitts podozreva da postoji opasnost da se koncept identiteta nametne kao nova vrsta paradigme pomoću koje se na pojednostavljen način određene vrste materijalne kulture jednosmerno vezuju za određene identitetske kategorije, bez objašnjavanja logike koja stoji iza takvih postupaka. Takođe, postoji problem da se usled nekritičkog praćenja aktuelnih trendova, tumačenju rimske prošlosti veštački nametne ovaj savremeni analitički konstrukt, i time stvori slika koja više govori o savremenim perspektivama istraživača i sveta u kojem žive nego o društvima Rimskog carstva. Po njegovom shvatanju, da bi se izbegla ovakva situacija neophodno je da svaka studija ima jasno razrađeno teorijsko polazište, koje na neposredan način definiše značenje i upotrebu termina identitet, i objašnjava metodologiju kojom se materijalna kultura vezuje za koncepte bilo kojeg identitetskog određenja. Dodatno, Pitts upozorava da je potrebno obraćanje veće pažnje na društvene kolektive mimo etničkih i kulturnih pripadnosti (Pitts 2007).

Slično uverenje o velikom potencijalu istraživanja rimskog sveta pomoću koncepta identiteta deli i Dejvid Metingli. On skreće pažnju da je rimski imperijalizam proizvodio duboke i veoma različite promene u shvatanju i konstruisanju kako pojedinačnih tako i kolektivnih identiteta. Kako je rimska država bila heterogenog karaktera i sačinjena od mnogobrojnih društvenih kategorija, i kako se radilo o sistemu razlika uz postojanje i važnih sličnosti, proučavanje *neskladnih identiteta* bi predstavljao najbolji pristup u pokušajima njenog razumevanja. Pod ovim terminom Metingli podrazumeva da je u mreži različitosti postojao čitav niz drugačijih društvenih iskustava, odgovora i reakcija na situacije koje je prouzrokovao rimski imperijalizam, i da se one sastoje od seta pružanja otpora, odbacivanja, prihvatanja i prilagođavanja različitih praksi. U takvom kontekstu socijalna dešavanja se mogu posmatrati kao mnogostruki pokušaji definisanja i redefinisavanja identiteta, a presudni intelektualni korak bio bi uviđanje da se oni moraju izučavati i u okvirima kulture i u okvirima relacija moći (Mattingly 2011: 203–219).

Konačno, Džon Majkl Verslujs, osvrćući se na debatu o romanizaciji u poslednje dve decenije (Versluys 2014), ukazuje da se postkolonijalnom perspektivom zapravo nije mnogo odmaklo od

tradicionalnih načina sagledavanja Rimske imperije, budući da je ona u preovlađujućem broju slučajeva razumevana i korišćena kao antikolonijalna tj. anti-rimska. Prema njegovom zaključku, dobra osnova koju je ponudio Hingli skretanjem pažnje na teoriju rimske globalizacije, nije razvijena usled zadržavanja perspektive binarnog opozita rimske i domorodačkih kultura, sa stavljanjem akcenta na drugu (autohtonu) stranu interakcije. Versluys se zalaže da se Rimska imperija posmatra kao kulturni kontejner u smislu ekumene, unutar kojeg posebnu pažnju valja usmeriti na pitanja različitih nivoa i načina međusobnih povezanosti uključenih aktera. Tako on kaže da se uzimanjem u obzir povezanosti kao „definišuće odlike rimskog sveta omogućava pomeranje intelektualnih koncepata od *akulturacije* na *globalizaciju*, od *istorije* na *mnemoistoriju* [u značenju kulturnog sećanja, odnosno prošlosti kako se ona pamti a ne kako se zaista dogodila], od *tradicija* na *izmišljanje tradicija*, od *biti* na *postajati*, od *zajednica* na *imaginarne zajednice*, i od konceptualizovanja u smislu *kultura* na razmišljanje u smislu *kulturnih debata*“ (Versluys 2014: 13). Da bi se ovo postiglo, Versluys smatra da treba uzeti u obzir teoriju globalizacije i preplitanje (*entanglement*) predmeta i ljudi (tj. studije materijalne kulture). Po njegovim rečima „teorije globalizacije se tiču ispitivanja različitosti unutar jednog kulturnog okvira, sa složenim strukturama moći između svih vrsta različitih grupa koje imaju promenljive granice, ali i sa nenamernim ishodima povezanosti i komunikacije“ (Versluys 2014: 14). U tom pogledu on predlaže da se materijalna kultura rimske imperije sagledava kao aktivni učesnik u povezanostima i komunikaciji, i to ne u smislu šta ona znači, već kako deluje u određenim kontekstima. Razumevanje materijalne kulture je stoga o isprepletanosti ljudi i predmeta u kojoj „predmetnost“ objekata ima važnu ulogu (Versluys 2014: 17). Tako, Versluys zaključuje da je od 200 g. pre n.e. mreža (isprepletanosti ljudi i objekata i povezanosti individua i grupa) postala do te mere *hiper* i međupovezana, da je bolje tretirati je kao globalnu kako bi se indicirao stepen povezanosti o kojem se radi.

Kao što smo videli, formiranje pristupa proučavanju okolnosti koje je prouzrokovao rimski imperijalizam prešao je dugi put od svog začeca do danas. Iako se period od nastanka ove oblasti istraživanja meri čitavim vekom, unutar ovog vremena je najvećim delom apsolutno dominirala paradigma romanizacije koja je formirana na njegovom samom početku. Ozbiljno preispitivanje temelja na kojima počiva koncept romanizacije započeto je tek pre dvadesetak godina, ali je tempo kojim je izvođena dekonstrukcija ove ideje doprineo njenom potpunom rušenju (bar kada se radi o britanskoj, američkoj i skandinavskoj arheologiji). Glavne dobiti ovog procesa mogu da

se svedu na nekoliko najvažnijih zaključaka koje je potrebno imati na umu prilikom proučavanja pitanja promena pod uticajem rimskog imperijalizma. Pre svega, ne možemo da operišemo sa uprošćenom slikom sastavljenom iz binarnih opozita „rimske“ i „domorodačkih“ kultura, već je neophodno uzeti u obzir kompleksnost i promenljiv karakter i rimske države i različitih populacija sa kojima je ona stupala u kontakt. Sa tim u vezi, ne može se više računati ni sa zamišljenim procesom akulturacije, umesto kojeg je potrebno uvesti pojmove nizova procesa odbijanja, prihvatanja, prilagođavanja i promena različitih društvenih i kulturnih praksi, koji su često imali veoma složen karakter. Takođe, potrebno je shvatiti da su različiti socijalni akteri imali različite društvene pozicije i perspektive, od kojih su se razlikovala i njihova shvatanja i reakcije na uticaj rimskog imperijalizma. Prema tome, umesto da govorimo o uniformnom procesu stvaranja jedinstvenog društva Rimskog carstva, bolje je diskutovati o izgradnji i komuniciranju različitih kategorija identiteta, kojima, međutim, ne smemo da pripisujemo nepromenljiv i podrazumevajući smisao. Različitosti ovakvog karaktera uticale su i na stvaranje osobenih lokalnih rimskih kultura, koje su međusobno bile povezane nametnutom socijalnom strukturom, ali su imale i značajne razlike uslovljene brojnim specifičnostima koje su poticale iz prerimskog perioda. Dakle, slika o rimskom imperijalnom sistemu, koja se polako pojavljuje upotrebom drugačijih načina sagledavanja ovih problema, ukazuje na složenost, dinamičan karakter i promenljivost, koje su donedavno često prenebregavane različitim uprošćavanjima i pojednostavljivanjima veoma složenih pojava. Da bismo dobili što bližu predstavu o dešavanjima povezanim sa rimskim imperijalizmom, potrebno je kloniti se njihovog tretiranja na podrazumevajući i zdravorazumski način, uvek jasno definisati teorijsko-metodološke pristupe i biti spremni na izmenu ili napuštanje upotrebljavane paradigme u slučaju uviđanja njenih manjkavosti. Pogledajmo kako se perspektive iznete u ovom odeljku mogu upotrebiti za preoblikovanje pristupa „romanizacije Skordiska“, najpre diskurzivnom analizom narativa a potom i konstituisanjem drugačijih teorijsko metodoloških polazišta i interpretacija.

2. IZUČAVANJE RIMSKO–STAROSEDELAČKIH ODNOSA U SRBIJI PRE DRUGOG SVETSKOG RATA

Teorijsko-metodološki pristup za izučavanje širenja rimske države i kulture formirao se u periodu druge polovine XIX veka i dobio poziciju dominantnog načina sagledavanja odnosa između Rimljana i domorodačkih društava/zajednica/plemena. Kao što smo videli, teorija o romanizaciji zasnivala se na specifičnoj perspektivi satkanjoj od interpretacije literarnih i epigrafskih podataka i aktualne društvene ideologije XIX veka. Ovakvo stanovište zatim je upotrebljavano za tumačenje materijalnih ostataka iz rimskog perioda unutar nekadašnjih provincija i graničnih oblasti, pomoću čega je ustanovljavano u kojoj meri su domaća društva doživela kulturni i etnički preobražaj pod uticajem Rimskog carstva. U ovom delu rada poklanja se pažnja načinima istraživanja i tumačenja rimsko-domorodačkih kontakata unutar akademske sredine u modernoj Srbiji⁴, kao i stepena njihove povezanosti sa širim evropskim teorijsko-metodološkim trendovima na polju rimskih studija na kraju XIX i u prvoj polovini XX veka. Pregledom inicijalnog razvoja klasične arheologije rimskog perioda u srpskoj intelektualnoj tradiciji, pruža se mogućnost sagledavanja istorije ideja pomoću kojih je pristupano interpretaciji ove deonice prošlosti.

2.1. Istraživači „amateri” i problem rimsko-starosedelačkih odnosa

Od samog početka interesovanja za starine u Srbiji XIX veka, ostaci koji su poticali iz rimskog perioda imali su važno mesto u fokusu istraživača-amatera. Pod uticajem već formiranog afirmativnog odnosa prema antičkom periodu (vid. Dyson 2006), inostrani putopisci su na području Srbije obraćali posebnu pažnju upravo na spomenike iz rimske epohe. Iako su prvi izveštaji o rimskim starinama u Srbiji, kao što su dela Feliksa Kanića (Каниц 1985), bili važna početna tačka koja je je odredila tok potonjih istraživanja (Петровић 1989), oni nisu išli dalje od navođenja osnovnih podataka kakvi su položaj, moguća antička imena lokaliteta, vrsta nalazišta, tip spomenika i sl.⁵ Verovatno po ugledu na opštu zainteresovanost za rimske starine koja je postojala kod inostranih putopisaca, u Srbiji su kratki izveštaji o drevnim ostacima počeli bivati uključivani u geografska/demografska/etnografska dela i domaćih istraživača (na primer Мачај

⁴ Pod ovim terminom podrazumevam državnu organizaciju sa imenom Srbija u periodu od polovine XIX veka do danas, uz potpunu svest o mnogobrojnim promenama državno-političkog ustrojstva i teritorije koje su za nju bile vezane.

⁵ Situacija je ista i u pogledu prvih iskopavanja sprovedenih u Kneževini Srbiji (Милинковић 1985).

1866; Мишковић 1874; Милићевић 1876). Sudeći po tome, može se reći da je svest o pridavanju važnosti antičkim spomenicima formirana na osnovama postojećeg evropskog odnosa prema ovom delu prošlosti.

Prva pregalaštva u izučavanju antičkog perioda bila su ograničena na prikupljanje osnovnih empirijskih podataka i njihovu sistematizaciju, što dozvoljava da ovu fazu razvoja discipline tretiramo kao formativnu (Тасић 1983; Паровић-Пешикан 1984; Петровић 1989). Sve do 80-tih i 90-tih godina XIX veka u Srbiji su se prioriteti izučavanja rimskih starina svodili na prikupljanje i sređivanje osnovnih podataka o antičkim lokalitetima, bez ulaženja u pitanja poput rimsko-starosedelačkih odnosa ili karakteristika provincijskog života. Razlozi za ovakvu situaciju mogu se prepoznati u prethodnoj neistraženosti teritorije koju je zahvatala Kneževina Srbija, kao i u nedostatku profesionalno obučanih istraživača. Pa ipak, u nekim od radova koji su se bavili antičkom prošlošću moguće je prepoznati ideje koje su činile integrativne delove kasnijeg koncepta romanizacije. Te ideje tiču se, pre svega, kvalitativnog vrednovanja rimske epohe i kulture, odnosno niza podrazumevajućih označavanja Rimljana, koja su u tom periodu predstavljala opšteprihvaćene stereotipe u intelektualnim krugovima zapadne i centralne Evrope (Dyson 2006; Hingley ed. 2001).

U tom pogledu indikativan je rad Jovana Dragaševića (1836–1915. – vid. Јововић 1995) iz 1877.g. pod nazivom *Arheologijsko-geografska istraživanja*. U ovom tekstu Dragašević se bavio integracijom savremenih geografskih znanja sa informacijama o antičkoj geografiji koje su bile dostupne u istorijskim izvorima. Osim što je podvukao nemogućnost sagledavanja antičke prošlosti bez poznavanja ondašnje geografije, i pružio ubikacije lokaliteta spominjanih u istorijskim izvorima i potkrepljenih nalazima sa obilazaka terena u Kneževini Srbiji, Dragašević se osvrnuo i na pitanja koja se tiču samog temelja razumevanja rimskog društva/kulture/države i prerimskih populacija. Tako je zauzeo stav po kojem su savremene granice oblasti i naroda slične (proto)antičkim, budući da su i ove druge bile formirane po principu prirodnih markera, koji su ujedno označavali i plemenska razgraničenja (Драгашевић 1877: 2). Iako je napomenuo da međe koje su postojale između antičkih naroda nisu bile oštre, iz njegovog teksta može se steći nedvosmislen utisak da su domorodačke populacije shvatane kao narodi sa manje-više jasno ograničenom teritorijom koju je moguće rekonstruisati na osnovu podataka iz pisanih izvora. Navedeni primer dobro ilustruje praksu tumačenja prošlosti na osnovu situacije iz sadašnjosti, u

smislu da su imena populacija iz antičkih literarnih izvora shvatana kao verodostojna svedočanstva o postojanju oformljenih i teritorijalno definisanih naroda. Njih je valjalo smestiti na (savremenu) kartu i što preciznije im odrediti rasprostranjenost, baš kao što je to bio slučaj sa nacijama XIX veka. Osim ovakvog sagledavanja autohtonih populacija, uputno je i shvatanje koje je Dragašević, kao istraživač-amater, imao kada je reč o Rimljanima i njihovom duhu. Prema njegovom mišljenju, Rimljane su nadasve krasile vrline praktičnosti i uvidavnosti, iz čega je proizišla logika osnivanja naselja i izgradnje komunikacija na prirodno najpogodnijim prostorima. Takve lokacije su morale da imaju izvesne kvalitete kako bi uopšte mogle da se kvalifikuju za izgradnju rimskih naselja i kolonija, koje su naseljavali „pitomo vaspitani i estetički obrazovani Rimljani“ (Драгашевић 1877: 33–34, 69–70, 122). Interesantna opaska koju čini Dragašević tiče se nenadmašenosti Rimljana u formiranju kolonija i praktičnosti, što su im priznali najveći savremeni kolonizatori – Englezi (Драгашевић 1877: 69). Iako usputne i sasvim nerazrađene, ove misli dobro odlikavaju shvatanje antičkih Rimljana kao naroda praktičnog duha koji je, i po merilima XIX veka, bio uspešan kolonizator sa pitomim vaspitanjem i određenim estetskim standardima. Na osnovu ovakve karakterizacije, Rimljani se čak mogu prepoznati u terminu „pitomih ugnjetača” koje Dragašević spominje uz arapske i tatarske hatove i tešku nogu divljih pljačkaša koja je gazila ilirsko poluostrvo (Драгашевић 1877: 105). Dragaševićevi stavovi važni su za temu ovog rada jer dobro ilustruju postepeno formiranje pristupa u proučavanju rimske prošlosti, pogotovu u pogledu afirmativnog stava prema Rimskom carstvu i Rimljanima kao nosiocima civilizacijskih vrednosti.

Period formiranja discipline rimske arheologije/istoriografije dobio je svoju završnu fazu kada su u Srbiji počeli da deluju prvi profesionalni istraživači i tumači antičke prošlosti. Iako po obrazovanju Mihailo Valtrović (1839–1915.) ne može da se uvrsti u stručno obučavane „starinare”, njegova delatnost i akademske pozicije koje je tokom života zauzimaao, opravdano mu obezbeđuju mesto prvog istraživača koji je u potpunosti bio posvećen izučavanju arheoloških ostataka u Srbiji (vid. Грбић 1941; Величковић 1975; Милинковић 1984; 1990; Милошевић 2008; Милосављевић 2013). U širokom rasponu tema kojima se Valtrović bavio tokom poslednje dve decenije XIX i prve decenije XX veka, proučavanje rimskih starina imalo je značajno mesto, pogotovu ako se u obzir uzmu iskopavanja koja je sproveo.

Već u prvom godištu *Starinara* iz 1884.g. Valtrović je objavio izveštaj sa svojih istraživanja u Starom Kostolcu, koja su obuhvatala obilazak terena, tehničko snimanje i iskopavanja. Na osnovu ovog teksta moguće je napraviti najvažnije napomene o istraživačkom pristupu koji je Valtrović upotrebljavao. Pre svega, veoma je upadljiva težnja za preciznim pružanjem podataka o topografiji nalaza u Starom Kostolcu, detaljnim opisima pronađenih arhitektonskih ostataka i grobova, i formalnoj analizi pokretnog arheološkog materijala. Na osnovu načina izveštavanja, moguće je reći da Valtrovićev pristup karakteriše deskripcija terena i građe, uz istovremeno retko upuštanje u interpretaciju, u smislu pružanja podataka o mogućem značenju i načinu upotrebe pronađenih artefakata. Iako je Valtrović itekako bio svestan značaja konteksta nalaza (1884: 122), čini se da je kriterijum procene vrednosti predmeta bio povezan sa estetskim odnosno umetničkim kvalitetom, pre nego sa samom funkcijom koju je predmet mogao da ima. Na ovakav zaključak upućuje Valtrovićeva zainteresovanost da za muzej pribavi ostatke arhitektonske dekoracije, olovni sarkofag, ulomke skulptura, keramičke posude i rezano kamenje, dok istovremeno predmete koje je nalazio prilikom iskopavanja, kakvi su prstenje, igle i sl., tretira kao sitnice (1884: 12–13). Iz izveštaja o prvim iskopavanjima u Kostolcu moguće je izvući i zaključak da je Valtrović bio veoma zainteresovan za arhitektonske ostatke, što je, uzimajući u obzir njegovo primarno profesionalno polje, sasvim očekivana okolnost.

Osim naglašenog deskriptivnog pristupa, Valtrović je na nekoliko mesta pomenuo sopstveni odnos prema rimskoj prošlosti, odnosno rimskoj provincijalnoj arheologiji, što se uslovno može uzeti kao teorijsko polazište kojim se vodio u svojim proučavanjima. Iako njegova perspektiva nije integralno formulisana i jasno definisana u obliku elaborirane arheološke teorije (što je sasvim u duhu arheologije XIX veka – Olsen 2002: 31), pretpostavke koje je upotrebljavao u priličnoj meri mogu da objasne načine na koje je Valtrović prilazio istraživanjima i tumačenju njihovih rezultata.

Obrazlažući zašto su iskopavanja u Kostolcu neophodna i šta se njima dobija, on je izneo stav da bi otkopavanje privatnih i javnih građevina omogućilo upoznavanje sa novim osobinama rimskog života, koje su postale pod uticajem naroda sa kojima su Rimljani ovde dolazili u dodir (Валтровић 1884: 6). Ova rečenica otkriva postojanje svesti o mogućnosti da su starosedelačke populacije uticale na Rimljane u provincijama, gde je život pod specifičnim okolnostima dobijao i poseban oblik, mada je i pored toga karakterisan kao rimski. Iako bi se dalo očekivati da do

kraja teksta navedena misao bude dalje razrađena, to se nije dogodilo, što nas lišava bilo kakve mogućnosti da saznamo nešto više o načinu na koji je Valtrović zamišljao pomenute uticaje. Međutim, upravo suprotno prethodno pomenutoj ideji, Valtrović je u tumačenju pronađenih grobova i materijalne kulture uveo druge načine sagledavanja, koristeći opšte preglede rimskog načina života i sahranjivanja koji su nastali na osnovu interpretacije rimskih pisanih izvora. Diskutujući o grobovima iz Viminacijuma, a koristeći se sintezama o rimskoj pogrebnoj praksi nastalim iz pera nemačkih autora, on iznosi tezu o istovetnosti rimskog načina sahranjivanja na svim prostorima do kojih je stigao rimski orao, a grobove vidi kao svedočanstva nekadašnjeg života, budući da se u njima ogleda opšta težnja, osećanje i verovanje (Валтровић 1884: 123–130). Tretman tela, pogrebne rituale, konstrukcije i obeležavanje grobnih mesta, Valtrović sagledava kao jednoobrazne pojave svojstvene rimskoj kulturi, pa otuda i kaže da kostolačke grobnice „upravo ne donose ništa nepoznatoga iz rimskog života, ali daju nekim svojim pojavama mesta za sravnjivanje sa sličnim pojavama po drugim mestima rimskog sveta“, te da im u tome leži prava arheološka vrednost (Валтровић 1884: 123). Slično tome, govoreći o ulomcima pronađenih keramičkih posuda, on veli da „u kostolačkim rbinama leži očito svedočanstvo da je u Viminacijumu vladao onaj **isti nepomućeni, rimski ukus**, koji je i po **ostaloj rimskoj imperiji** vodio oko i ruku zantliji i veštaku“. Keramički materijal ima dodeljeni potencijal budući da, kako Valtrović navodi, „izrada, oblik i ukrasi, karakterni su znaci, koji potpomažu saznavanje raznih okolnosti izvesnog doba u kakvog **naroda**, kao njegov **kulturni stupanj**, njegov **duhovni dodir** sa drugim kojim narodom i pod.“⁶ (Валтровић 1884: 133, naglasio V.M.). Prema tome, keramički materijal je takođe tretiran kao pokazatelj jedinstvene rimske kulture koju je karakterisao isti ukus na čitavoj teritoriji Rimskog carstva. Na ovaj način provincijski život izjednačavan je sa opšterimskim, pa je svako područje kojim su Rimljani vladali zamišljano kao sastavni deo jedinstvenog kulturnog obrasca koji je potvrđivan svakim novim iskopavanjem. Veoma je važno da već 1884.g. Valtrović operiše konceptom kulturnog stupnja, dok karakteristike keramičkog materijala razume kao pogodne pokazatelje kako izvesnih okolnosti unutar nekog naroda, tako i njegovih duhovnih dodira sa drugim narodima. Iako ove pretpostavke nisu dalje eksplicirane na primeru Viminacijuma, može se zaključiti da su one bile

⁶ Značenje poslednje reči u navedenoj rečenici („pod.“) mi nije u potpunosti jasno, ali pretpostavljam da bi ovakav oblik mogao da označava skraćenicu za *područje*.

sastavni deo Valtrovićevog pristupa izučavanju prošlosti, što je važno jer one ujedno predstavljaju i konstitutivne elemente koncepta romanizacije.

Osnovnu ideju da je na području čitave Rimske imperije postojala jedna ista kultura i način života u najširem smislu, Valtrović je ponovio prilikom objavljivanja nalaza takozvanih grobova u obliku bunara koji su pronađeni u Beogradu 1882.g. Govoreći o ovoj formi grobova, on iznosi podatak da su oni poznati i u drugim krajevima gde su živeli Rimljani, a da njihovo postojanje u okolini Rima pominju i antički autori (Валтровић 1885: 34). Kao analogni slučaj Valtrović navodi nalaz grobova u obliku bunara sa zapadne obale Francuske, čijim opisom zapravo pruža objašnjenje za grobove iskopane u Beogradu, podvlačeći da su se u Galiji odomaćili posredstvom rimskog uticaja (1885: 36–41). Kao i prilikom tumačenja kostolačkih grobova, on napominje da grobovi-bunari u Srbiji jesu prvi put pronađeni, ali da oni za poznavaoce rimske pogrebne starine ne sadrže ništa novo, te da su u beogradskim grobovima vršeni oni pogrebni propisi i običaji koji su zapaženi u sličnim grobovima po drugim zemljama (Валтровић 1885: 69, 71).

Iako je Valtrović u još mnogo prilika pisao o ostacima iz rimskog perioda (1886; 1887; 1888; 1889; 1890; 1892; 1906), njegovi tekstovi su potpuno usredsređeni na opise predmeta (ili građevina) i ne sadrže bilo kakve interpretacije vezane za problem provincijskog života ili odnosa na relaciji Rimljani – lokalno stanovništvo. Sudeći prema stanovištu koje je izneo u dva prethodno navedena teksta, može se zaključiti da ova pitanja nisu bila postavljena u središte pažnje, budući da je najveći broj ostataka iz rimskog perioda tretiran kao svedočanstvo rimskog načina života o kojem se već dovoljno znalo na osnovu istorijskih izvora i iskopina iz drugih delova Rimskog carstva. U tom smislu novootkrivena materijalna kultura imala je ulogu ilustriranja varijacija unutar fenomena koji je esencijalistički shvatan kao jedinstvena rimska kultura, pa su novi podaci samo dopunjavali suštinski poznatu sliku. Ovakva logika se ne razlikuje od savremenih pristupa koje su upotrebljavali Momzen i Haverfild, a koji su ukazivali na homogenost rimskog sveta na čitavom području Rimskog carstva. Uprkos tome što Valtrović nije upotrebljavao termin romanizacija, osnovne premise kojima se služio bile su glavna odlika koncepta pod ovim imenom, te se slobodno može tvrditi da su rimske studije u Srbiji od samog početka bile pod snažnim uticajem ondašnje dominantne paradigme o rimsko – starosedelačkim odnosima. Dakle, arheologija rimskog perioda u domaćem kontekstu nije dobila specifičan oblik

(u smislu formiranja osobenog interpretativnog pristupa) već se direktno naslanjala na tradiciju koja je postojala u akademskim sredinama sa dužim stažom proučavanja antičkih starina. Prema takvom stanovištu, rimska prošlost je prvenstveno bila poznata na osnovu pisanih izvora, dok su materijalni ostaci služili kao njena ilustracija i predmeti sa umetničkim i estetskim vrednostima, pogodni za muzejska izlaganja.

2.2. Miloje M. Vasić i problem rimsko-starosedelačkih odnosa

Izučavanje rimskog perioda u Srbiji dobija veliki zaokret aktivnostima Miloja M. Vasića (1869–1956.g.), „prvog akademski obrazovanog arheologa“ (vid. Срејовић 1984; Палавестра 2012), koji se u svojoj dugoj karijeri u nekoliko navrata vraćao pitanjima rimskih starina. Zapravo, Vasićeви prvi radovi, objavljeni još pre doktorskih studija u Berlinu i Minhenu, tiču se upravo lokaliteta iz rimske epohe. Ne samo da je u jednom od njih po prvi put u domaćoj stručnoj literaturi upotrebljen termin romanizacija (koliko mi je poznato), već ovi tekstovi sadrže i jedno od retkih objašnjenja kako je proces osvajanja, a potom i formiranja rimskih provincijskih društava zaista zamišljan. Za razliku od Dragaševića i Valtrovića, koji su usputno davali vrednosne komentare o načinu uspostavljanja i karakteru rimske vlasti, Vasić je na specifičan način razradio ove teme. Pored nesumnjivog uticaja koji je na njega ostavila literatura sa nemačkog i francuskog govornog područja⁷, „otac“ akademske arheologije u Srbiji davao je i veoma originalne interpretacije, koje pak nije zasnivao na onovremenim historiografskim ili sociološkim publikacijama, već na sopstvenim spekulacijama. Sledeći redovi se najpre se osvrću na ideje o karakteru Rimskog carstva koje je Vasić preuzeo iz evropske historiografske/arheološke misli, a potom se pažnja usmerava i na njegov autentičan doprinos tumačenju rimsko-domorodačkih odnosa.

Već u svom prvom objavljenom radu, pod nazivom *Pincum* ili Veliko Gradište (1894), Vasić objašnjava da je težnja Rima za osvajanjem bila sve veća, a da je Balkansko poluostrvo bilo primamljivo zbog različitih prirodnih pogodnosti kakve su plodno zemljište, rudno bogatstvo i povoljan položaj. Prema njegovom mišljenju, još jedna motivacija može se prepoznati u težnji Rima za prirodnim granicama, pa je slično Rajni, Dunav predstavljao najzgodniju prirodnu pojavu za formiranje granice na Balkanu. Dunav i Rajna bili su međa koja je delila Evropu na

⁷ Među kojom su pored radova Morica Hernesa, Joakima Markvarta, Franca Kimona i Ivana Milera, istaknuto mesto imala dela Teodora Momzena.

dva dela od kojih je jedan bio „rimski kulturni“ a drugi „varvarski neobrazovani“. Međutim, kako je podvukao, rimsko osvajanje Balkanskog poluostrva naišlo je na dosta velike prepreke iz razloga kao što su udaljenost od Rima, nezgodno zemljište i sve novija i novija naseljavanja varvarskih plemena sa istoka i severa Evrope, što je uslovalo da Rimljani dosta dugo postanu gospodari severa Balkana. Ipak, silnoj moći i još većoj želji za osvajanjem ništa nije moglo stati na put, pa su se varvarska plemena na severu i istoku Balkana „morala rešiti na ropstvo ili smrt“. Za očuvanje osvojenih teritorija Rimljani su na granici podizali mnogobrojna utvrđenja koja su imala ulogu da štite od ratobornih varvarskih plemena, a uz koje su građeni i putevi zarad lakše komunikacije. Stalna pretnja od strane ratobornih varvara prevaziđena je Trajanovim pohodom na Dakiju, posle čega je u dunavskoj dolini nastalo doba mira i uređenja, a Mezija je, i pored gubitka svoje važnosti kao pogranične provincije, dobila još veću ekonomsku (Vasić 1894: 6–13, 41–42). Pored uloge koju je prema Vasićevom tumačenju imala vojska, za organizaciju provincijskog života od presudnog značaja su bila naselja koja su Rimljani osnivali, odnosno rimske kolonije i manja mesta koja su nastajala u provincijama posle osvajanja:

Predstraže i čuvari vlasti i ustanova rimske imperije među varvarskim plemenima bile su njihove kolonije, koje su većim delom osnivane nastanjivanjem islužanih vojnika. U svakoj novo-osvojenoj pokrajini prvi zadatak rimske države bio je, da se načine dobri putevi za lakši saobraćaj, a odmah za tim i osnivanje kolonija, koje su bile branjene gradovima ili gradićima sa jačom ili slabijom posadom. Takva jedna kolonija imala je da ispuni velike i teške zadatke u širenju kulture, te su im s toga i davali dosta znatnih prava, koja nisu imala čak ni mesta u Italiji. Isto su to morali Rimljani učiniti i onda, kad osvojiše ovaj predeo, nazvan *Mezija*. To je moralo u toliko pre biti, jer ovo beše pogranična provincija, čiji su susedi bila ona varvarska ratoborna plemena. (Vasić 1894: 7)

Interesantna je analogija koju Vasić čini sa sebi savremenom geo-političkom situacijom, u čemu se i kod njega uočava već pominjana tendencija ka tumačenju prošlosti referisanjem na sadašnjost i obrnuto, što je u osnovi cirkularnost argumentacije (vid. Kuzmanović 2010). Tako on kaže da Nemci i Mađari, kao i svi osvajači i ugnjetači stranih naroda, idu stopama starih Rimljana, naseljavajući svoje kolonije među strani živalj (Vasić 1894: 7). Slično, razgraničenje između Gornje i Donje Mezije poredi sa granicom između Kraljevine Srbije i Kneževine Bugarske, ističući da su nastali skoro isti istorijski uslovi i činjenice, samo što je sada promenjen pravac kulturnih uticaja (koji više ne dolaze sa juga nego sa severa), pa se izmenila i kulturna važnost obala Dunava (Vasić 1894: 51).

Na osnovu rada o Pinkumu, moguće je izvesti nekoliko najvažnijih zaključaka o njegovom poimanju Rimskog carstva i odnosa prema domorodačkim populacijama. Pre svega, primetna je karakterizacija Rimljana kao osvajačke ali kulturne imperijalne sile sa velikom potrebom za teritorijalnim širenjem, koja je skopčana sa ostvarivanjem izvesnih koristi, od kojih su ekonomske i strateške neposredno imenovane. Populacije sa kojima je Rim dolazio u kontakt bile su varvarske, neobrazovane i ratoborne pa je, prema ovakvoj rekonstrukciji prošlosti, jedina moguća vrsta međusobne komunikacije bila neprijateljska, a njen ishod je morao biti ropstvo ili smrt „varvarskih” plemena. Oštra kulturna granica branjena je sistemom utvrđenja, dok je za širenje kulture postojao unapred razrađen plan osnivanja kolonija. Binarni opozit koji su činili Rimljani i „varvari” zasnivao se na vrednosno suprotstavljenim stereotipizacijama koje su eksplicirale esencijalističko shvatanje obe strane, što je glavna karakteristika koncepta romanizacije, čiji je osnovni oblik već bio uspostavljen u periodu kada je Vasić pisao svoju studiju.

Još razrađenija objašnjenja u vezi sa širenjem rimske vlasti na Balkanu Vasić je dao u radu o koloniji Viminacijum (1895), kada je prvi put u domaćoj stručnoj literaturi i upotrebljen pojam romanizacija. Na početku teksta on zaključuje da su u delima autora koji su se do tada bavili Mezijom brojna i važna pitanja ostajala ili nedovoljno razrađena ili nerešena, prvenstveno zbog nedostatka literarnih izvora i još uvek nepronađenih i neobjavljenih spomenika. Kao rešenje za ovaj problem on predlaže arheološke podatke koji bi služili za potvrđivanja ili odbacivanja onoga što se zna na osnovu pisanih izvora, ali i kao sredstvo za izvođenje novih fakta. U ovom kontekstu on čini i oštroumno zapažanje da se svaka rimska provincija razlikuje po načinu osnivanja i uređivanja, te da u tome leži i poteškoća za njihovo izučavanje (Васић 1895: 2–3). Govoreći o značaju arheoloških istraživanja antičkog Viminacijuma, zauzima stanovište da bi ona olakšala ispitivanja drugih mesta, jer bi mogla da imaju ulogu poznatog i tačno ispitanog obrasca, odnosno vrste kompasa u daljim istraživanjima (Васић 1895: 8). Otvorivši pitanje da li je na prostoru rimskog Viminacijuma prethodno postojalo starosedelačko naselje, Vasić daje objašnjenje da, sudeći po povoljnosti položaja i praistorijskih nalaza koji su konstatovani u okolini Kostolca, zaključak mora biti pozitivan, a zatim nudi veoma interesantnu hipotezu. Naime, već 1895.g. on pretpostavlja da je sever Balkanskog poluostrva morao biti pod uticajima antičke Grčke koji su dopirali sa Jadranskog mora, Crnog mora i pravcem Vardar-Morava, a koji su uspostavljeni posredstvom grčkih trgovaca (Васић 1895: 12–18). Prema tome podvlači:

Pa kad je sve to tako moglo, da ne kažemo moralo biti, onda je teško misliti, da grčka kultura nije uticala na život starosedelaca provincije Mezije, pa i na stanovništvo prvašnjeg naselja Viminacijuma. Tesne veze i svakodnevni saobraćaj morali su koliko toliko uticati na njihov život, uređenje, javne i političke ustanove. Najposle valja nam se setiti, da Istorija spominje ratne pohode Aleksandra Velikog u ove krajeve, a i to nam u nekoliko kazuje, da je već nekakva kultura morala biti u njima. (Васић 1895: 18)

Kao opštu sintezu svoje argumentacije Vasić izvodi zaključak da je na prostoru rimskog Viminacijuma moralo postojati i ranije starosedelačko naselje, i potom svoju pažnju usmerava na pitanje odnosa Rimljana i starosedelaca. Očekivano, ovaj odnos postavlja kao suprotstavljenost i neprijateljstvo te veli da su Rimljani, posle osvajanja, ove krajeve morali čuvati oružanom rukom i od starosedelaca i od susednih varvarskih plemena. Sledstveno tome, ulogu rimske vojske razume i kao posadu u odnosu na starosedeoce i kao odbranu u odnosu na spoljne neprijatelje, što je zahtevalo da u čitavoj provinciji ona ima stalna sedišta (Васић 1895: 19). Pozivajući se na običaj da su rimski logori morali biti udaljeni od naselja domorodačkog stanovništva, koncentriše se na primer Viminacijuma:

Lako je, dakle, zamisliti...Na jednoj strani, ili mestu, staru varoš, naselje starosedelaca, a malo dalje od nje, možda preko Mlave, ležalo je stalno rimsko logorište. Još je lakše razumeti i pojmiti odnose ovih dvaju naselja i mesta. U početku nisu mogli drugačiji ti odnosi ni biti, nego onakvi isti, kao što su i na svakom drugom mestu u sličnim prilikama bili i vladali. Isto onako, kao što se u svakoj prilici ponaša pobedilac prema pobeđenom. **Mržnja** i **zapotost** morale su biti **neminovne** posledice.

Uz ova stalna logorišta naseljavahu se svakovrsni trgovci, čija je roba bila potrebna vojnicima. Često puta naseljavahu se i stalno pored ovakvih logorišta življahu, a u tome nalazimo začetak mnogih dobnije slavni i velikih varoši i gradova ne samo duž Dunava, nego tako isto i duž reke Rajne. (Васић 1895: 24, naglasio V.M.)

Postavivši glavnu relacionu osu u rimsko – starosedelačkim kontaktima, Vasić nastavlja dalje, sa tvrdnjom da je između ovih dvaju naselja nastala veća borba, i „obezbedivši svoju vlast i nadmoćnost u ovoj provinciji, Rimljani je počеше **romanizovati**”. Prema njegovom mišljenju ovo je bila „nesreća i propast **svoga elementa** koje su najpre i najjače osetila već naseljena mesta starosedelaca” (Васић 1895: 27, naglasio V.M.). Na ovom mestu Vasić u interpretaciju uvodi otpor starosedelačkog stanovništva kao potpuno novi koncept za sagledavanje socio-kulturne situacije u Meziji, odnosno Viminacijumu. Zbog jedinstvenosti stanovišta, pasus vredi navesti u celini:

Stega, koju Rimljani počеше zavoditi prema naselju u Viminacijumu, našla je jakog **otpora** kod **svesnijih** ljudi toga naselja. Ove **patriote** uviđahu svu opasnost, koja im je otuda pretila; s toga ne mogahu sedeti

skrštenih ruku, nego su naprotiv, po svoj prilici, pokušavali odbiti te rimske napade i nasrtaje na **egzistenciju** svoje **narodnosti**. Pobeđeni je svagda ostavljen na milost i nemilost pobioci. Slabijem nezadovoljniku u takvoj prilici ne ostaje ništa drugo, nego da ponese sa sobom, što svoga poneti može, pa da ide i sklanja se iz svoje otadžbine, iz svoga zavičaja. Iseljavanje je, dakle, moralo biti, a šteta je velika, što nam ne ostade ništa o tome zabeleženo, niti ikakav primer sačuvan, te da se iz toga vidi, kolika je ta borba morala biti; a nema sumnje da je ona morala biti i suviše velika i očajna. (Васић 1895: 27, naglasio V.M.)

Razrađujući dalje ovu ideju, on kaže da su nezadovoljnici, prvenstveno rodoljubi iz Mezije, utočište od rimske sile morali pronaći u zemljama preko Dunava, koje su davale nadu za pomoć i oslobođenje svojih sunarodnika na desnoj obali. Navodeći analogiju koju je uspostavio J. Jung između situacija patriotske povezanosti Galije i Britanije sa jedne, i Trakije i Dakije sa druge strane, Vasić zaključuje da se iz toga jasno može videti koliko je starosedecima bilo teško da trpe **ropstvo** i nasrtaje Rimljana i na kolikom su **stupnju obrazovanja** oni bili (Васић 1895: 27–28, naglasio V.M.). Dalji razvoj događaja on zamišlja ovako:

Svakim danom otpor starosedelaca postajao sve slabiji i slabiji. U koliko je otpor slabio, u toliko je većma rasla mržnja i negodovanje jednih prema drugima. Usluge i uzajamni odnosi i veze ograničeni su bili samo na stroge dužnosti moranja, a dalje? – dalje je svaki samo na to pomišljao i gledao, kako će što većma nahuditi svome protivniku. (Васић 1895: 28)

Sledstveno ovome, jedina nada za starosedelačko stanovništvo ležala je u Dakiji i njenom „junačkom kralju Decebalu”, kojeg su shvatali kao svog izbavioca, ali je i ova nada ugašena rimskim osvajanjem Dakije. Formiranjem provincije na nekadašnjoj teritoriji Decebalovog kraljevstva, Mezija je prestala biti pogranična provincija što je donelo vreme mira, doba rada i ekonomskog jačanja, sa čime je uporedo raslo romanizovanje Mezije. Uništavanjem poslednje nade, „prvobitni zategnuti i nepoverljivi odnosi između pobedeđenih i pobedilaca...moraše se nolens-volens privići novom redu i životu”, pa je jedino rešenje bilo trpljivo podnošenje zle sudbe, a vremenom više niko nije ni mislio na slobodu i oslobođenje (Васић 1895: 28–30). Naselje starosedelaca u Viminacijumu podleglo je uticaju rimske kulture, ali je ipak zadržalo „mnogo od svojih nekadašnjih **nacionalnih osobina**, ako nigde na drugom mestu, ako ne u javnom društvenom životu, a ono bar u svom **uskom porodičnom krugu**“ (Васић 1895: 32, naglasio V.M.).

Na pitanje otkud u Rimskom carstvu građani koji su bili privrženi Rimu i imperatoru, i pored svih ratova, Vasić nalazi odgovor u rimskoj vojsci koja je kod Rimljana bila ono što je danas

škola i druga sredstva u nacionalnim borbama pojedinih naroda. Vojska je bila škola kroz koju je i „najvarvarskiji varvarin postajao vatreni Rimljanin”, zahvaljujući 16–28 godina života pod vojnom disciplinom, u rimskom duhu i kulturi; to je bio put i način da se poveća broj Rimljana, ako ne **pravih rođenih**, ono bar **renegata** svih drugih **narodnosti** (Bacić 1895: 34–35, naglasio V.M.). Isluženi vojnici imali su još teži zadatak da kao stanovnici, najčešće pored vojnih logora, mirno i tiho šire rimsku kulturu, čime su spremali što čvršći osnov rimskoj sili i gospodarstvu, a za uzvrat dobijali velike i bogate nagrade. Prema Vasićevom mišljenju, slučaj Viminacijuma se nije razlikovao, pa su naseljeni veterani malo po malo, uz trgovačke i zanatlijske doseljenike, stvarali jezgro potonjoj varoši. Potomci veterana postajali su pravi rimski građani koji više nisu pomišljali na to šta su im bili preci, i posle ovog procesa koji je trajao oko jednog veka, nastala je nova generacija rimskih građana koji su u svemu bili potpuni Rimljani. Iz ovog razloga, Vasić dalje ustvrđuje da davanje municipalnog statusa Viminacijumu za vreme Hadrijana nije bila nikakva milost, već zvanično konstatovanje postojanja jake naseobine veterana i drugih rimskih građana (Bacić 1895: 36–38). Diskutujući potom o dodeljivanju kolonijalnog statusa Viminacijumu, on iznosi svoje viđenje razloga za osnivanje kolonija (uopšteno): „zadatak municipija i gradova latinskog prava bio je da uvedu stanovnike varvarskih krajeva u rimsku kulturu i način života, pri čemu su urođenici bili potčinjeni kolonistima sve dok nisu postali podobni za stupanje u zajednicu sa njima, odnosno do trenutka kada su postepenim izjednačavanjem potpuno izravnani sa kolonistima” (Bacić 1895: 40–41). U slučaju Viminacijuma, bilo je potrebno pojačati rimsku kulturu a sa njom i rimski element koji bi bio što privrženiji Rimu. Kako je Vasić objasnio, razlog ovakvoj politici bio je veoma jak grčki uticaj, koji je dospevao na sever Balkana i pre dolaska Rimljana, a koji se po njegovom mišljenju vidi i na osnovu grčkih epigrafskih tekstova iz rimskog perioda koji su pronalazeni u Meziji. Kako naseljeni veterani nisu mogli da se mere sa grčkim trgovcima i radnicima (budući da su ih ovi na svakom koraku pobeđivali svojom spremom, okretnošću, prefinjenim ukusom i izradom u zanatima), grčka kultura je imala sve jači prestiž, čemu je moralo da se stane na put, pa je Gordijan III bio prinuđen da stvori još jednu jaču koloniju u Gornjoj Meziji i municipalnom naselju u Viminacijumu da kolonijalna prava (Bacić 1895: 47–51, 53, 57).

2.2.1. Romanizacija u svetlu nacionalnih sukoba Rimljana i starosedeoaca

Središnje pitanje u vezi sa Vasićevim tumačenjem rimskog provincijskog društva u Meziji tiče se teorijskih pozicija sa kojih je pristupao problemu rimsko-starosedelačkih relacija. Upadljiva karakteristika njegovog stanovišta ogleda se u shvatanju interkulturalnih veza kao odnosa oštro sučeljenih blokova koji su imali normativne osobine. U ovom slučaju normativnost podrazumeva postojanje definisanih socio-kulturnih odlika koje su bile duboko usađene i jednoj i drugoj strani zamišljenog opozita, i koje nisu bile podložne (jednostavnim) promenama, budući da su činile suštinu i jednog i drugog kolektivnog bića. Za stvaranje ovakve interpretacije, ključnu ulogu su igrala dva koncepta, inače paradigmatična i učestalo upotrebljavana unutar disciplina koje su se bavile proučavanjem prošlosti u XIX i prvoj polovini XX veka (vid. Olsen 2002: 31–39; Палавестра 2011a: 107–137).

Prvi od njih je koncept kulture, koji u Vasićevim radovima nije doživeo sadržinsku elaboraciju niti značenjsku eksplikaciju ali koji se, na osnovu njegovih usputnih komentara, da razumeti kao skup društvenih karakteristika kakve su običaji, navike, ukusi, način života, (socio-političko) uređenje, javne i političke ustanove (Васић 1895: 17, 18, 33). U Vasićevoj interpretaciji, kultura starosedelaca Viminacijuma i Mezije bila je povezana sa kulturom stanovnika severnog dela Balkana, kao i sa populacijama koje su živele severno od Dunava, dok su svi ovi prostori bili pod vekovnim uticajem grčkog kulturnog područja. Na taj način bila je formirana kulturna mešavina, sačinjena od autohtonih tradicija i uticaja „superiornije” grčke kulture, koju su Rimljani zatekli prilikom svojih osvajanja. Međutim, karakteristike ove kulture u Vasićevim radovima nikada nisu razrađene dalje od tačke generalizirajuće spekulacije, pa ostaje nepoznato šta je pod ovim terminom on zapravo podrazumevao. Sama starosedelačka kultura, sudeći po Vasićevim stavovima, bila je sagledavana pomoću koncepta narodnosti/nacionalne pripadnosti, koji predstavlja drugi noseći stub na kojem je počivala njegova tumačenjska konstrukcija. Iz ovoga se može pretpostaviti da je osnova domorodačke kulture ležala na praistorijskim kulturnim korenima koji su bili „oplemenjeni” grčkim uticajima, iako je objašnjenje o sadržini ove pojave potpuno izostalo.

Ne samo da je domorodačka strana u interakciji shvatana kroz prizmu osećaja nacionalne pripadnosti, već je ova vrsta identitetskog određenja uzeta i kao presudni kriterijum u vrednovanju odnosa Rimljana i starosedelaca. Drugim rečima, u Vasićevoj interpretaciji

nacionalni identitet i narodna kultura predstavljali su okosnicu oko koje je autor ispleo čitavu rekonstrukciju interkulturnih odnosa. Stavljajući nacionalnu pripadnost u središte pažnje i davajući joj prioritet u odnosu na sve druge vrste socijalnog grupisanja, Vasić je interakciju na relaciji Rimljani-starosedeooci razumevao kao sučeljenost dva nacionalno-kulturna bloka, pa se čitavo tumačenje vrtelo oko središnjeg motiva sukoba između dve kulture/društva. Posledično, vojna agresija Rima bila je direktno povezana sa kulturnim pritiscima koji su ugrožavali nacionalno osćanje starosedelaca, tako da je i otpor u ovakvoj konstelaciji značio težnju za očuvanjem narodnog identiteta i kulture.

Iako Vasić svoja objašnjenja nije zasnivao na pisanim izvorima koji su se ticali Viminacijuma i prostora Mezije, niti na arheološkoj građi, on je koristeći generalizovanu konceptualizaciju odnosa osvajača i pokorenih, uspeo da isprede veoma živo tumačenje dešavanja na prostoru severnog Balkana. Starosedelačka strana zamišljena je kao patriotsko stanovništvo koje je pribegavalo uobičajenim metodama subverzivnog delovanja, navodno karakterističnim za sve situacije u kojima se dominira oružanom silom i agresivnom kulturnom politikom. Prema tome, osećaj nacionalne pripadnosti uslovljavao je da čitavo starosedelačko stanovništvo rimsku vlast jednodušno doživljava kao ropstvo koje je vodilo gubitku narodnog identiteta, što je uzrokovalo otpor oličen u mržnji, netrpeljivosti i tenziji, koji se ovaploćivao u vidu buđenja rodoljubivih osećanja i okretanja (još uvek) nepokorenim susedima. Bez obzira da li je ovakvo predstavljanje odnosa bilo inspirisano drevnim motivom borbe Davida i Golijata, ili mu nadahnuće leži u srpskoj istoriji i rodoljubivim osećanjima samog Vasića (vid. 1901: 183), od velikog je značaja da se ova interpretacija ne zasniva na podacima iz rimskog perioda, već se radi o autorovom **učitavanju** viđenja savremenih socio-političkih situacija na istorijski period koji je istraživao. Iz ovog razloga domorodačko društvo liči na male nacije XIX veka koje, usled neposredne opasnosti, doživljavaju nacionalno buđenje i suprotstavljaju se velikim silama koje su težile njihovoj kulturnoj i etničkoj asimilaciji (što rečito ilustruju i poređenja Nemaca i Mađara sa Rimljanima u članku o Pinkumu). Verovatno otuda potiču i misli poput onih o izdajicama svog roda koji se priključuju Rimljanima, ili čuvanja nacionalnih osobina daleko od javnog života, u krugu porodice.

Pošto je pretpostavio da je nacionalna pripadnost bila najvažniji društveni pokretač koji je označavao socio-kulturnu jednoobraznost svih njegovih pripadnika/ca, ne čudi ni činjenica da je

promena starosedelačkog društva zapravo značila transformaciju nacionalnog identiteta iz domorodačkog u rimski. Prema ovom stanovištu, otpor koji su pružali domoroci bivao je sve slabiji i konačno je nestao gašenjem poslednje nade u mogućnost narodnog oslobađanja od okupatora. Sa druge strane, Rimljani su dobili ulogu agresora koji je planski sprovodio akulturaciju pomoću regrutovanja starosedelaca (koji kroz vojnu službu postaju vatreni Rimljani) i osnivanja rimskih naselja putem kolonizacije. Po Vasićevom mišljenju, cilj takve rimske politike bio je jačanje rimskog nacionalnog elementa i transformisanje starosedelaca u poslušne podanike (odnosno nove „prave Rimljane”). Ovakva vizija je *a priori* uzimala sračunatost čitavog procesa, jednosmerni kulturni uticaj i neminovnost nacionalnog preobražaja (i pored pružanja otpora, neprijateljstva i suprotstavljenosti). U tom smislu Vasićeva interpretacija ne predstavlja izuzetak u odnosu na njemu savremena tumačenja širenja Rimskog carstva, koja su pretpostavljala da je ovaj proces imao teleološki karakter sa neminovnim ishodom pretvaranja domorodaca u etničke Rimljane.

Uprkos simpatijama i saosećanju koje Vasić nesumnjivo pokazuje u svojim spekulacijama o zloj sudbini domorodaca, on ipak koristi uprošćenu shemu superiornih i inferiornih društava i kultura. Po tome je rimsku video kao manje sofisticiranu od grčke, što je po njegovom mišljenju zahtevalo i jači kulturni pritisak Rimljana u onim delovima Carstva gde je grčki uticaj (navodno) odnosio prevagu. Unutar njegovog interpretativnog sistema, starosedeooci sa prostora Mezije predstavljaju niži kulturni i društveni stupanj od Rimljana, ali ne u potpunosti varvarski, i to zahvaljujući blagotvornom uticaju grčke kulture, koji je na prostoru severnog Balkana ostavio duboke tragove pre dolaska Rimljana. Sledstveno, rimska kultura dobijala je političko i vojno pojačanje da bi odnela konačnu prevagu nad mešavinom starosedelačkog elementa i grčkih kulturnih uticaja, iz čega proističe da je autohtono društvo u svakom slučaju imalo ulogu pasivnog primaoca impulsa iz superiornijih kulturnih područja (bili oni grčki ili rimski). Na ovaj način promene koje su se dešavale u Meziji suštinski su svedene na borbu između južnih-grčkih i zapadnih-rimskih uticaja u kojima je starosedelačka-narodna kultura neizbežno predstavljala „kolateralnu štetu” pred dilemom „kojem će se prikloniti carstvu”. Ovo gledište potkrepljuje i Vasićeva eksplikacija u jednom kasnijem radu po kojoj se glavna karakteristika latenskog perioda na severu Balkana ogleda u primanju **savršenijih** umetničkih oblika iz kulture klasičnih naroda, te da je na Balkanu bilo „ne samo kulturnih uticaja iz **jačih** centara na Jugoistoku, nego i

neposrednog importovanja gotovo izrađenih predmeta sa strane” (Васић 1905: 601, naglasio V.M.).

Značajna činjenica u vezi sa Vasićevim shvatanjem prošlosti tiče se njegove neodređenosti po pitanju nacionalne ili etničke pripadnosti domaćeg stanovništva. Termin koji je Vasić upotrebljavao za domorodačku populaciju imao je etnički neutralan karakter (starosedeoeci), i samo je retkim komentarima dovođen u vezu sa imenima populacija poznatih na osnovu pisanih izvora. Na osnovu stava da je kultura severnog Balkana bila slična onoj preko Dunava, kao i da su mezijski rodoljubi u Decebalu prepoznavali oslobodioca, može se pretpostaviti da je Vasić stanovništvo na severu Mezije razumevao kao etnički slično dačkom (1895: 28). Na drugom pak mestu, on navodi da su na severu Balkana živela tračka plemena (Васић 1895: 47), iz čega se da zaključiti da je, u osnovi, starosedelačku populaciju Balkana i Podunavlja shvatao kao etnički blisku, bez obzira na termine koji se pojavljuju u pisanim izvorima. Objašnjenje za ovaj pristup može se naći u članku o latenskom lokalitetu na Gracu, u kojem se raspravlja o keltskom uticaju na Balkanu i mogućnostima razgraničenja starosedelačke „demokratske kulture” (oličene u Dardancima) i novopridošlica, koje su predstavljali „keltski Skordisci” (Васић 1911). Naime, Vasić u ovoj raspravi pokazuje skepticizam prema mogućnosti da se o etničkoj pripadnosti uopšte raspravlja samo na osnovu arheološke građe, a bez pisanih izvora koji bi bacili svetlo na nacionalitet praistorijskih populacija Balkana (Васић 1911: 119). Iako potom pribegava kombinovanju antičkih literarnih izvora i arheoloških podataka, na osnovu kojeg pretpostavlja teritoriju rasprostiranja Skordiska, odnosno Dardanaca, on na kraju ostavlja po strani rešavanje pitanja narodnosti osnivača tvrđave na Gracu (Васић 1911: 119–123). Takav postupak implicira da je u njegovom pristupu tumačenje etničke pripadnosti bilo direktno povezano sa postojanjem pisanih izvora pomoću kojih bi arheološki materijal mogao da dobije konkretan/imenovan „nacionalni” karakter. Na ovim osnovama se može pretpostaviti da je nedorečenost, odnosno neimenovanost, nacionalne pripadnosti starosedelaca u Vasićevim prvim radovima bila uzrokovana nedostatkom nedvosmislenih podataka iz pisanih izvora, kao i veoma ograničenim fondom arheološkog materijala koji bi mogao da se dovede u vezu sa imenima populacija iz pisanih izvora. Dakle, i pored toga što je za starosedelačko stanovništvo pretpostavljao postojanje oformljene svesti o narodnosti (koja je bila pod jakim grčkim kulturnim uticajem), on se nije upuštao u njeno olako definisanje, možda i zbog toga što su ga suštinski interesovali međusobni uticaji i odnosi „viših” tj. klasičnih civilizacija na prostoru Balkana.

Vasićeve interpretacije procesa formiranja mezijskog provincijskog društva i promena koje su potaknute rimskim osvajanjem Balkana predstavljaju, za njegovo doba, veoma razrađene spekulacije koje su u obzir uzimale različite kulturne uticaje, kulturne suprotnosti i društvenu transformaciju, čiji je tok bio zamišljen kao postepeni prelaz iz jednog u drugi socio-kulturni oblik. Za razliku od prethodnih istraživača (Dragaševića i Valtrovića), koji su se zadovoljavali upotrebom opštevažećih stereotipa o karakteru rimske države i kulture, Vasić se u svojim tekstovima koncentrisao na objašnjavanje procesa koji je dovodio do stvaranja viminacijumskog i mezijskog društva. Ono što je neophodno podvući kada govorimo o Vasićevim najranijim radovima, jeste njihov čisto teorijski i spekulativni karakter, u smislu da je on svoje interpretacije razvijao na uopštenom nivou i povremeno ih potkrepljivao određenim istorijskim i arheološkim podacima. Drugim rečima, Vasić je konstruisao model⁸ (za objašnjavanje stvaranja rimskog provincijskog društva na Balkanu) koristeći generalizujuće pretpostavke koje su bile aktualne u njegovo vreme, dok je arheološka i istorijska građa bila korišćena usputno i u srazmerno maloj meri. Iako zbog ondašnjeg stepena arheološke istraženosti ova činjenica i ne predstavlja veliko iznenađenje, neophodno ju je podvući zbog okolnosti da se unutar srpske arheologije teorijske rasprave često označavaju kao vrsta manje vrednog i u nekim slučajevima potpuno nepotrebnog činioca arheoloških proučavanja. Tako se pozivanja na „stvarnu arheologiju” (vid. Babić 2013) često pravdaju tradicijom čistog bavljenja arheološkim materijalom koju je navodno uspostavio sam Vasić (Palavestra 2013), pri čemu se prenebregava da je njegova karijera bila puna teorijskih spekulacija koje je nastojao da dokaže selektivnom upotrebom raspoložive arheološke građe.

2.2.2. Reakcije na Vasićeve interpretacije; romanizacija u srednjoškolskom udžbeniku

Vasićeva prva tri rada⁹ doživela su oštru kritiku od strane Nikole Vulića (1897a) koji je bio prvi školovani istoričar klasičnih perioda u Srbiji. Osnovna Vulićeva zamerka ticala se nekorišćenja istorijskih izvora i faktografskih nedoslednosti koje i naveo u svom prikazu Vasićevih članaka. Interesantno je međutim, da se Vulić uopšte nije osvrnuo na samu rekonstrukciju rimsko-domorodačkih odnosa, niti je davao bilo kakve komentare u vezi sa pitanjima romanizacije

⁸ Termin model ovde upotrebljavam u značenju uprošćenog prikazivanja mnogo složenije realnosti. Ovaj termin ni na koji način nije povezan sa značenjem koje ima u procesnoj arheologiji.

⁹ Osim navedena dva članka Vasić je svoje glavne zaključke o širenju rimske vlasti i njenom odnosu prema starosedecima koji su bili pod grčkim kulturnim uticajem ponovio i unutar studije o novcu kolonije Viminacijum (Васић 1896).

Mezije, osim odbacivanja pretpostavljenog grčkog uticaja na Balkanu. Razlog ovakvoj situaciji može biti Vulićevo mišljenje o veoma velikom procentu izlišnoga u Vasićevim radovima:

...oni su međutim samo i suviše skromni sastavi, kojima nedostaju svi atributi takve naučne vrste. No i kao običnim kompilacijama, išaranim prostim primedbama, zabeleškama i opaskama, ima se njima toliko zameriti, da ono malo dobrog čisto iščezava. Da ostavim na stranu to što istorijska mesta nisu rađena po izvorima, ili grdnu manu, da u svima ima užasno mnogo izlišnoga (rekao bih barem 70%): praznih razgovora, dugih pričanja o poznatim, prostim, neznačajnim stvarima, šturih rezonovanja, pa onda formu, kakvima se služe samo malo pismeni ljudi; (Вулић 1897а: 371)

Na veliku žalost, Vulić nije precizirao šta bi mogle biti poznate, proste i neznačajne stvari, i da li se one odnose na pretpostavljene procese formiranja provincijskog društva ili na neke druge Vasićeve ideje. U svakom slučaju, nakon ovih kritika Vasić u radovima o rimskom periodu više nije iznosio hipoteze o rimsko-domorodačkim odnosima, već se koncentrisao na arheološku građu, njenu deskripciju, tipološku klasifikaciju, hronološko određivanje i analogne slučajeve iz drugih delova Rimskog carstva. Svega u nekoliko drugih prilika usputno je komentarisao rimski provincijski život, i uopšteno i u slučaju Mezije, dok se hipoteze o južnim i jugoistočnim uticajima na rimskom Balkanu nikada nije odrekao (vid. Васић 1905; 1907). Jedan od interesantnih stavova neposredno vezanih za pitanje romanizacije, Vasić je ponudio u izveštaju o iskopavanjima u Kostolcu za 1902.g., gde objašnjava:

Dosadašnjim naučnim ispitivanjima ove vrste u drugim rimskim provincijama pokazalo se, da kulturni život nije bio jednak u svima rimskim provincijama, te da su i potrebe njegove prema mestu i vremenu bile različite. Ispitivanje ovih odstupanja od **normalnog** kulturnog rimskog života, kao i utvrđivanje dodirnih i zajedničkih tačaka između lokalne provincijalne i opšte zajedničke rimske kulture; zatim proučavanje odnosa i veza između pojedinih provincija s jedne, i njih kao jedne celine prema glavnim kulturnim rimskim centrima s druge strane – predmet je ovakvih naučnih ispitivanja. (Васић 1903: 202–203; naglasio V.M.)

Kao i u članku o Viminacijumu, gde je izneo da pojedinačne provincije imaju svoje specifičnosti, Vasić je ovde ponovio stanovište po kojem su se delovi rimskog sveta razlikovali u zavisnosti od teritorijalnih okvira i hronoloških odrednica. Međutim, i pored priznavanja partikularnih kulturnih odlika, zadatak rimske arheologije prevashodno je viđen kao upoređivanje provincija sa centrom, odnosno vrednovanje obima u kojem su provincijalne kulture bile slične **normalnoj** rimskoj kulturi koja je karakterisala Rim i Italiju. Kao što smo videli u prethodnom poglavlju, tradicionalni koncept romanizacije upravo je podrazumevao da postoji jedna „prava“ rimska kultura kao normativni aršin za utvrđivanje mere u kojoj su provincije postigle „centralni

kulturni standard“. Po ovome, Vasićeva viđenja rimskog perioda ne odudaraju od opšteg trenda koji je postojao u arheološkim i istoričarskim interpretacijama tog doba. Vasićevo tumačenje, koje se pak razlikuje od uobičajenih viđenja provincijskih kultura u onovremenoj evropskoj literaturi, tiče se jedinstvenosti i nesamerljivosti određenih arheoloških fenomena, koje je video kao ishod postojanja različitih kulturnih tradicija koje su postojale u zavisnosti od prostranstva i različitosti narodnosti u Rimskom carstvu. Analizirajući grobne oblike koji su pronađeni iskopavanjima u Kostolcu, Vasić naglašava da prethodni raznoliki (kulturni) uslovi uzrokuju specifične forme/tipove grobnih konstrukcija, te zbog toga i nema slučajeva analognih viminacijumskim grobovima (Васић 1907: 90, napomena 52, 95–96). Ovakvim viđenjem Vasić je pitanje lokalnih kultura i njihovih uticaja posle rimskog osvajanja postavio kao relevantnu istraživačku temu, ali je generalna promena njegovih interesovanja nakon 1908.g. doprinela da ona ostane nedorečena i nerazrađena. Imajući u vidu da su egejski, i uopšteno jugoistočni, kulturni uticaji predstavljali glavni istraživački motiv Miloja M.Vasića (Бабић 2008: 128–132; Палавестра 2012), postoji mogućnost da je zanimanje za problematiku lokalnih kultura na rimskom Balkanu pre bilo deo težnje ka dokazivanju vekovnih uticaja sa grčkog prostora, nego autentičnog interesovanja za starosedelačke kulturne pojave.

Premda ne postoje podaci koji bi mogli da bace jače svetlo na ovo pitanje, ostaje činjenica da je otac arheologije u Srbiji bio ujedno i prvi istraživač koji se detaljnije bavio pitanjima rimsko-starosedelačkih odnosa, kao i da su njegove ideje potencijalno presudno uticale na formiranje kasnijih arheoloških pristupa ovom problemu. Njegov pristup karakteriše upotreba tada aktualnih generalnih teorijskih polazišta za izučavanje romanizacije, u kombinaciji sa specifičnim viđenjem grčkih uticaja i shvatanjem starosedelaca iz „antikolonijalne“, odnosno „rodoljubive“ vizure. Za razliku od zapadnoevropskih narativa o romanizaciji, u kojima su moderne nacije bile ideološki identifikovane sa Rimskom imperijom, kod Vasića je uočljiva rezervisanost prema rimskoj strani interakcije¹⁰ i naklonjenost narodnoj kulturi i grčkim uticajima, što se može razumeti kao njegova identifikacija sa „malim“ narodima. Uprkos tome što je priznavao nadmoćnost Rimljana i uticaje njihove kulture, Vasić se nije zadovoljavao objašnjenjima o jednostavnom kulturnom impulsu, već je njegovu jednosmernu prirodu pokušao da razloži na postepene korake u preobražaju autohtonih populacija.

¹⁰ U smislu da nije davao nikakve pozitivne karakterizacije rimske kulture i pored toga što joj je priznavao vojnu, ekonomsku i kulturnu superiornost u odnosu na starosedeoce.

Zarad ilustracije začetaka ideje o romanizaciji kratko ću se osvrnuti i na viđenja koja je u udžbeniku istorije za više razrede srednjih škola o ovom pitanju ponudio Stevan Lovčević¹¹ (1895). Druga knjiga ovog udžbenika bila je posvećena istoriji Rima kao države, od stvaranja grada do kasnoantičkog perioda, i ona dobro pokazuje način na koji je širenje Rimskog carstva bilo razumevano na kraju XIX veka, kao i oblik u kojem su znanja o rimskoj prošlosti bila prenošena unutar obrazovnog sistema Kraljevine Srbije. Tako su Rimljani bili shvatani kao narod čiji je duh bio karakterističan po praktičnosti, razumu i trezvenosti, što je predstavljano kao njihova suština koja je dolazila do izražaja kako u unutrašnjem uređenju, tako i u kontaktu sa drugim populacijama u Sredozemlju i kontinentalnoj Evropi (Ловчевић 1895: 50, 51). Prema tome Lovčević iznosi:

Skroz i skroz praktičan narod, Rimljani su više cenili ono što je *korisno*, nego li ono što je *lepo*. Dobri ratari, hrabri vojnici, vešti zavojevači, mudri političari: Rimljani su bili i voljni i umešni da *osvajaju* i da *očuvaju* ono što osvoje, te su tako i uspeli da zasnuju veliku i snažnu državu, koja je obuhvatala tolike zemlje i narode, i od njih stvorili jednu *političku* a većim delom i jednu *narodnosnu* celinu...Umetnosti su za njih bile prijatna zabava ali ne i cilj; njihov je ideal *korist*, kao što je Grcima *lepota*. (Ловчевић 1895: 162, kurziv prema originalnom tekstu)

Varvarske populacije su takođe predstavljane na esencijalistički način, s tim da su njihove suštinske odlike bile viđene kroz opise koji su sačuvani u istorijskim izvorima (na primer Ловчевић 1895: 137–138). Odnos Rimljana sa „varvarima” bio je postavljen isključivo na temeljima rimskih razumevanja „varvarskih” populacija, pa su i promene koje su se dešavale po osvajanjima viđene onako kako su predstavljane od strane antičkih autora. Istovremeno sa Vasićem, Lovčević i sam za ova dešavanja upotrebljava termin romanizacija, i koristeći primer Cezarovog osvajanja Galije, prikazuje ih na sledeći način:

Iduće godine Cezar savlada i poslednji otpor keltski i Galiju sasvim umiri. Zatim probavi čitavu jednu godinu u organizovanju nove rimske provincije: blagim postupcima gledaše da pridobije pokorena plemena; mnogima dade rimsko građansko pravo; svojim vojnicima razdade neka zemljišta; rimski novac, jezik, običaji **raširiše se po zemlji** i brzo **romanizovana** Galija posta novom **rasadnicom rimske obrazovanosti** i bedemom rimskim od germanskih nasrtaja. (Ловчевић 1895: 140–141, naglasio V.M.)

U istom maniru dalje objašnjava:

¹¹ Stevan Lovčević (1855–1930) bio je nastavnik u školama u Užicu, Požarevcu i Beogradu, načelnik Ministarstva prosvete Kraljevine Srbije i direktor Druge muške gimnazije u Beogradu. Autor je udžbenika za opštu istoriju za više i niže razrede srednjih škola koji su doživeli brojna izdanja do kasnih 20-tih godina XX v. (Поповић 1931).

Ne samo da se [Cezar] brinuo da provincije materijalno okrepi, nego i da ih dovede u jaču vezu sa državnim središtem, da s Rimom i Italijom čine jednu organsku celinu, i da pomogne **stapanju različitih naroda u jednu narodnost**. (Ловчевић 1895: 149, naglasio V.M.)

Osim ovih sredstava vršenja rimskih uticaja, Lovčević navodi i da je osnivanje kolonija pomagalo da doskorašnja varvarska zemlja brzo postane romanizovana (za šta navodi primer Dakije – 1895: 204), dok je širenje latinskog jezika doprinosilo gubitku pređašnjih jezika i narodnosti i postepenom pretapanju u Rimljane (1895: 161). Sumiranjem ovih nekoliko citata postaje jasno da su i u Lovčevićevom viđenju širenja rimske države prisutne iste teorijske osnove koje se pojavljuju kod Vasića. Pre svega, izdvaja se koncept naroda i osećaja narodnosti, koji karakterišu i rimsku i varvarske strane, sa tim da su ove druge bile podložne nestajanju i pretvaranju u prvu, usled vojne, političke, jezičke i kulturne dominacije. Proces gubitka sopstvenih i prihvatanja rimske narodnosti označen je terminom romanizacija, a sagledavan je kao dirigovana politika centra u odnosu na provincije, koja je vodila do neminovnog ishoda stvaranja jedinstvenog političkog i „narodnosnog“ sistema. Planski sprovedena romanizacija dovela je do postanka „novih rasadnika“ rimske obrazovanosti čija je uloga bila da brane centar od nasrtaja varvara koji su živeli van rimske države. Dakle, i u srednjoškolskom udžbeniku¹² već 1895.g. sagledavanje i razumevanje rimsko-starosedelačkih odnosa bili su formirani oko ideje sučeljenih nacionalnih identiteta, po kojoj je inferiorna/varvarska strana putem jednosmernih uticaja bila pretvarana u rimsku. Na osnovu ovoga moguće je ustvrditi da je koncept romanizacije u svom inicijalnom obliku predstavljao paradigmu za proučavanje i tumačenje društvenih dešavanja u (potonjim) rimskim provincijama, te da je on od samog početka stvaranja disciplina klasične arheologije i istorije bio prisutan u srpskim intelektualnim krugovima. Pošto su retki pojedinci zainteresovani za klasičnu starinu baratali zapadnoevropskom stručnom literaturom, ili su pak bili školovani na nemačkom govornom području, bezbedno je izvući zaključak da su ove interpretacije nastale pod snažnim uticajima tamošnjih pristupa, odnosno da je istraživanje rimske prošlosti direktno bilo vezano za šire evropske tradicije. I pored izvesnih specifičnosti u Vasićevom pristupu (koje će ostati njegova markantna crta do kraja karijere), osnove na kojima se gradilo izučavanje istorijske i arheološke građe iz rimskog perioda nisu počivali na domaćoj, „samonikloj“ tradiciji, već su bili uspostavljeni na već postojećim teorijskim premisama.

¹² O značaju udžbenika za formiranje percepcije prošlosti, na primeru antičke Grčke u savremenom srpskom obrazovnom sistemu, upor. Mihajlović V.V. 2012.

Kao i povodom Vasićevih radova o rimskom periodu, Nikola Vulić se prikazom udžbenika o istoriji Rima oglasio i ovom prilikom, ali je njegova kritika ponovo bila fokusirala na faktografske nedostatke i neophodnost da se konsultuju savremena naučna dela koja su se bavila rimskom istorijom. Pitanja rimsko-domorodačkih odnosa i širenja rimske države Vulić je ostavio po strani, ne komentarišući tumačenja koja je ponudio Lovčević (Вулић 1896). Imajući u vidu ogroman autoritet, plodnu karijeru i nesporne akademske uticaje Nikole Vulića, koji se čitavog života bavio klasičnom istorijom i arheologijom, otvara se pitanje na koji način je on shvatao problem romanizacije.

2.3. Nikola Vulić i problem rimsko-starosedelačkih odnosa

Život i karijera Nikole Vulića (1872–1945.g.) predstavljaju kompleksnu pojavu koja je i zaslužila posebnu monografiju sa detaljnim vrednovanjem doprinosa ovog izvanrednog naučnika (Љубомировић 2013; kao i Новак 1958; Марић 1959; Петровић 1984; Slapšak 1985; Папазоглу 1998). Osnovno pitanje koje pokreću sledeći redovi tiče se njegovog odnosa i pristupa problemima rimsko-domorodačkih odnosa, proučavanju starosedelačkih populacija Balkana i stanovištu o formiranju provincijskog društva na istom području. Odmah je neophodno napomenuti da se Nikola Vulić obično smatra klasičnim istoričarem i filologom, što se pravda njegovim stručnim usavršavanjem u Minhenu, akademskom pozicijom koju je zauzima po povratku u Srbiju i neuporedivo većem opusu u istraživanju i tumačenju istorijskih nego arheoloških podataka¹³. Međutim, Vulićevi radovi imaju dalekosežne uticaje i na gvozdenuobsku i antičku (rimsku) arheologiju, jer su njegove historiografske interpretacije predstavljale opšti okvir za potonja arheološka tumačenja protoistorijskog i antičkog perioda na centralnom Balkanu. Navedena činjenica je od velikog značaja kada govorimo o uticaju ovog istraživača na formiranje teorijsko-metodoloških pristupa sestrinskih disciplina, i slobodno se može tvrditi da je on bio vanredno snažan unutar oba načina proučavanja (proto)antičke prošlosti. Pre nego što se pristupi diskurzivnoj analizi Vulićevih interpretacija „paleobalkanskih plemena” i rimsko-starosedelačkih odnosa, od velikog je značaja i sticanje uvida u njegov opšti teorijsko-metodološki okvir koji je upotrebljavao u svojim istraživanjima.

¹³ Osim rada na terenskom prikupljanju antičkih epigrafskih spomenika, Vulićeva „čisto arheološka” pregnuća svode se na iskopavanja na Kosmaj (Вулић 1912; 1913; 1914), u Trebeništu (Вулић 1933) i Skurima (Вулић 1961:1–23).

2.3.1. Vulićevi teorijsko-metodološki pristupi istoriji

Pomalo neuobičajeno, za razumevanje teorijsko-metodoloških pozicija Nikole Vulića neophodno je početi sa radom iz sredine njegove karijere, koji u najvećoj meri osvetljava pristup ovog klasičara u proučavanju prošlosti. Za razliku od M.M. Vasića, koji svoje opšte istraživačke pozicije nikada nije izneo u integralnoj formi, Vulić je svoje obelodanio u pristupnoj besedi povodom proglašenja za člana Srpske Kraljevske akademije nauka 1922.g. Dakle, negde oko sredine svog naučnog pregalaštva, prigodnim govorom i tekstom, Vulić je diskutovao o razumevanjima istorije kao nauke, unutar kojih je definisao svoje najznačajnije teorijsko-metodološke postulate. Stanovšite i pozicije koje je tom prilikom izneo objašnjavaju i formu i suštinu, kako njegovih najranijih, tako i potonjih istorijsko-arheoloških studija. Vulić ljudsko društvo shvata kao stalno promenljivu pojavu, koja nije pod uticajem zakona pomoću kojih je moguće predviđati buduća dešavanja na osnovu onih koji su poznati iz istorije. Pošto na ljude utiču i priroda i društveno okruženje, nema opštih zakonitosti u istoriji i čovečanstvu i sve u društvu je u večitom pokretu. Sa tim u vezi, „istorija nas upoznaje sa statikom i dinamikom čovečjeg roda”, koji je žrtva kombinacije različitih neminovnosti (Вулић 1922: 51–54). Razmišljanja o mnogostrukim uticajima i određenostima (i pojedinaca i društava) sažeta su u sledećim pasusima:

I ljudske radnje, bilo da posmatramo pojedinca, bilo društva, neminovne su. Čovek nije svoj gospodar; njegova akcija ne zavisi od njegove volje. Mi ne radimo ono što hoćemo; daleko od toga, mi smo robovi naše krvi, i našeg mozga, i naših nerava, koje ne stvaramo sami. I, još, zavisimo od vaspitanja koje smo dobili, ali koje nismo dali sami sebi; od sredine u kojoj živimo, i koja nam je data; od vremena u koje smo se rodili, od raznih spoljnih prilika koje nismo također sami izabrali. (Вулић 1922: 53).

Mi hoćemo da kažemo da naša akcija zavisi od našeg intelekta i naših osećanja. A oboje se delom donosi sa sobom na svet, delom se stvara pod uticajem sila koje ne zavise od nas. Moć nasleđa je silna; navika je vrlo jaka; okolina naša, naši običaji tiranišu nas. (Вулић 1922: 54)

Nosilac istorije, čovek, nešto je što se stalno menja. On se menja s godinama, pod uticajem vaspitanja, usled dodira s drugima. On je, dalje, i u datom momentu, također nešto nemerljivo. Individuum est ineffabile. Naposletku istoriju ne čine pojedini ljudi. U njenom izgrađivanju u svakom trenutku učestvuju mase. Moglo bi se slobodno reći da ceo narod gradi svoju istoriju, da svaka jedinka saraduje na tom poslu više ili manje. (Вулић 1922: 57–58)

Ovi citati mogu se shvatiti kao Vulićevo uzimanje partikularizma za načelo istraživanja, po kojem je svaka istorijska pojava morala da se sagledava u sopstvenim specifičnim okolnostima. Umesto stanovišta da određena istorijska pravila ili zakonitosti imaju univerzalni uticaj na ljude,

Vulić se zalagao za kompleksnost različitih uticaja (prirodno okruženje, nasleđene odlike, društveno okruženje, vaspitanje) koji nemaju stalan karakter, a koji moraju da se uzmu u obzir prilikom istorijskog vrednovanja nekog fenomena. Odatle Vulić izvodi zaključak da zadatak istoričara nije da, bilo pozitivno ili negativno, ocenjuju istorijske ličnosti i epohe, bez obzira koliko su im neke od njih simpatične ili antipatične. Naprotiv, zadatak istorije je rekonstrukcija života izvesnog naroda u izvesno doba, odnosno objektivno i što vernije pričanje prošlosti, bez fantazija i mašte (Вулић 1922: 59–62). Stanovište za koje se Vulić založio u svom „programskom“ tekstu sustiče se oko metodskih postupaka koji su dolazili do izražaja u svim njegovim radovima. Prema njegovim razmišljanjima, fokusiranost na građu, odnosno sakupljanje svih raspoloživih izvora o istraživačkom problemu, bila je nužni preduslov za uspešno bavljenje istorijom. Međutim, građa sama po sebi nije značila ništa bez rigoroznog kritičkog vrednovanja, minuciozne analize svakog detalja, sinteze i generalizacije koja ne podrazumeva prepričavanje izvora, već njihovo objašnjavanje stavljanjem proučavanog fenomena u adekvatnu istorijsku sredinu (Вулић 1922: 64–65). Odatle i zaključak:

Istoriji nije zadaća da postiže dramske efekte ni da uzbuđuje, kako se mislilo u doba romantizma, pa joj nije potreban ni naročiti dramski jezik. Ona ima da traži fakta, da iznosi istinu, kao i svaka nauka... Istorik ima za cilj istinu, samo istinu; ona je jedina svrha nauke uopšte. Objektivnost je u istoriji *conditio sine qua non*; istorija treba da je objektivna isto toliko koliko je objektivna matematika. (Вулић 1922: 66)

Izrazita okrenutost idealu istorijske istine, koja u nekim mislima ide i do ekstremnog pozitivizma, predstavlja određujuću crtu karijere Nikole Vulića, koji se smatra „protomajstorom, pioninom ili inicijatorom svih modernih izučavanja antičke istorije u Srbiji“ (Slapšak 1985: 75), odnosno zaslužnim za uvođenje striktnih naučnih standarda u antičkim studijama u Srbiji (Novaković 2011: 389). Usredsređenost na istorijski kriticizam uslovlila je da u radovima ovog pionira retko možemo da pronađemo tumačenja koja su išla dalje od diskutovanja konkretnih izvoda iz antičkih izvora, razrešavanja epigrafskih tekstova ili bavljenja drugim faktografskim pojedinostima. Već u svom prvom radu o antičkim spomenicima u Srbiji, Vulić iznosi prikupljenu građu ne osvrćući se na pitanja društveno-kulturnog života na Balkanu u rimsko doba (Вулић 1900; vid. i Вулић, Ладек и фон Премерштајн 1903; Вулић и фон Премерштајн 1905). Iako su navedene publikacije prvenstveno imale za cilj da upoznaju stručnu javnost sa fondom rimskih starina u Srbiji, Nikola Vulić ni u drugim tekstovima nije ponudio svoje viđenje rimsko-starosedelačkih odnosa ili provincijskog života u integralnoj formi kakva postoji u

Vasićevim radovima. Ipak, u njegovom velikom opusu postoje mesta koja nedvosmisleno ukazuju na pristup koji je upotrebljavao prilikom tumačenja karaktera prerimskih „plemena“ i interakcije Rimljana sa starosedelačkim stanovništvom, te se u sledećem delu teksta najpre usmerava pažnju na Vulićevo shvatanje protoistorijske prošlosti a zatim i na njegovo viđenje odnosa Rimske države i lokalnih populacija.

2.3.2. Antička etnografija u Vulićevim tumačenjima

Antička etnografija bila je jedna od prvih tema kojom se Vulić bavio, unutar rada o etničkoj slici Apeninskog poluostrva u antičko doba. U ovom članku nalaze se razmišljanja o populacijama koje Vulić naziva plemenima i narodima, kao i objašnjenja metoda koji se upotrebljavaju za proučavanje etničke pripadnosti u prošlosti. Tako Vulić skreće pažnju da su literarni izvori često šturi kada se radi o provincijama, pa veliku ulogu za istraživanje plemena igraju monumentalni ostaci (tj. epigrafski spomenici). Prema njegovom mišljenju, oni pružaju uvid u jezik kojim se govorilo, što indicira i poreklo određene populacije, a mogu da ukažu i na prostiranje nekog plemena, čemu još mogu da doprinesu i sličnosti lokalnih imena, običaja, institucija itd. (Вулић 1897b: 671–673). Etnografske elemente Vulić ovde shvata kao dinamičnu pojavu, u smislu njihovog međusobnog potiskivanja, pretapanja jednih u druge, mešanja, iščezavanja, „dok se naposljetku za izvesno vreme stanje u glavnom ne sredi“ (Вулић 1897b: 672). Sudeći po pobrajanju starih populacija Italije, za koje daje i grupe naroda kojima pripadaju, poreklo, karakteristike jezika i teritorijalnu rasprostranjenost, može se zaključiti da je Vulić antičke populacije razumevao normativno, u smislu da etnička i narodna pripadnost predstavljaju glavne socijalne pokretače koji na određujući način utiču na sve pripadnike/ce određenog etničkog/nacionalnog kolektiva. Izgleda da je po njegovom shvatanju narod bio sačinjen iz plemena i istovremeno je pripadao širem skupu sličnih naroda koje Vulić definiše kao Praindoevropljane, Indoevroppljane, Semićane i narode nepoznatog porekla (Вулић 1897b: 673)¹⁴. Osim ovih stanovišta indikativno je da on operiše i konceptom kulturnih uticaja preko kojeg implicira stepene razvoja, upotrebljavajući termine učitelji i učenici kada govori o prihvatanju određenih kulturnih elemenata. Ilustrativan primer je opis Etruraca za koje kaže da su bili veoma vredan, preduzimljiv i inteligentan narod, najmoćniji i najkulturniji u Italiji, sve do

¹⁴ Isto shvatanje izneo je i u diskusiji o praistorijskim populacijama na teritoriji Kraljevine Jugoslavije, prilikom čega je istakao da se ilirski i trački narod dele na mnogobrojna plemena čija rasprostiranja zatim definiše (Вулић 1936: 64).

isticanja Rima. Dodatno, on podvlači da su im u kulturi učitelji bili Grci, dok su Rimljani predstavljali njihove učenike (Вулић 1897b: 676). Dakle, Vulićev pristup antičkim populacijama nije se razlikovao od vladajuće paradigme njegovog vremena po kojoj je narodnost predstavljala najvažniji oblik socijalnog grupisanja, pa je prema tome određivala i specifičnosti pojedinačnih populacija. Ovakvo teorijsko stanovište Vulić je upotrebljavao i za proučavanje paleobalkanskih „plemena“ i „naroda“ što ima dalekosežne posledice na formiranje teorijsko-metodoloških postavki unutar domaćih istraživanja praistorijskih i antičkih stanovnika Balkana.

U tekstu o teritoriji Kraljevine Srbije pod Rimljanima, Vulić poseban deo posvećuje etnografiji centralnog Balkana, odnosno prostora koji je zahvatala provincija Gornja Mezija. Koristeći navode iz literarnih istorijskih izvora (pre svega Plinija Starijeg i Ptolomeja), epigrafskih spomenika i savremenih radova, Vulić prikazuje raspored plemena u prerimsko i rimsko doba. Njegov metod opisa sastojao se iz citiranja antičkih autora i povremenog komentarisanja mogućih granica, uz konstatovanje da se sačuvani navodi međusobno ne slažu kada je reč o broju, imenima i granicama pominjanih plemena (Вулић 1901: 1133–1137). Iako se Vulić nije upuštao u pokušaje detaljnog razgraničenja, jasno je da on u osnovi potpuno prihvata sačuvane navode, te drži da su spomenuta plemena i njihove teritorije neminovno postojala baš onako kako ih prikazuju antički izvori. Na ovo upućuju i njegove analize toka rimskih osvajanja u istom radu, u kojima je pokušao da uspostavi logičan hronološki sled sukoba između domorodačkih populacija i rimske države, prihvatajući tu interakciju kao ratovanje dveju jasno definisanih strana (Rimljana protiv pojedinačnih plemena kakva su Skordisci, Dardanci, Mezi itd. – Вулић 1901: 1304–1312). Iako Vulić nije raspravljao o etničkim, kulturnim i socijalnim karakteristikama plemena koje je spominjao¹⁵, ovakvom istorijskom rekonstrukcijom suštinski je uspostavljen glavni narativ o toku kojim se kretalo rimsko osvajanje Mezije, i formalizovan karakter tih odnosa. Dominantni okvir za proučavanje rimsko-starosedelačkih interakcija definisan je kao sučeljenost rimske i domorodačkih strana, prilikom čega su ove druge tretirane kao manje-više jasno oblikovane plemenske zajednice sa određenom teritorijom koju su

¹⁵ Koliko sam uspeo da ustanovim Vulić je samo u jednoj prilici dao opis karakteristika praistorijskih populacija u Jugoslaviji, naravno striktno se držeći antičkih „etnografskih“ opisa koje je pronalazio u izvorima. Bez ikakvih daljih komentara tom prilikom je jednostavno preneo podatke o običajima, uređenju, religiji i izgledu ilirskih i tračkih populacija, napominjući da oni nisu mnogobrojni niti su svi pouzdani, ali ih je zanimljivo čuti (Вулић 1936: 64–66)

nastanjivale¹⁶. Na ovaj način, Vulić je zapravo legitimizovao viđenje antičkih autora, kojem je dodavao obrazloženja i kritike iz perspektive moderne historiografije. Drugim rečima, polazišna tačka i glavni oslonac za rekonstruisanje (proto)istorije centralnog Balkana predstavljali su antički literarni izvori čija je validnost *a priori* uzimana kao nesumnjiva, bar kada se radi o nivou opštih podataka koje su pružali.

Značaj koji je pridavan podacima iz literarnih izvora može se razumeti i na osnovu Vulićevog teksta o izgnanju Skordiska iz Gornje Mezije. Pošto Plinije i Ptolomej ne pominju ovo pleme u granicama Mezije, dok Strabon navodi da je ono nekada živelo južno od Save i Dunava, Vulić u svom radu pokušava da odgonetne doba kada su Skordisci, pod rimskim pritiskom, napustili Meziju (Вулић 1907: 26–36; takođe i 1910: 78–96). I u ovom slučaju je indikativno da se celo pleme tretira kao integralna društvena pojava, koja usled poraza od Rimljana kolektivno napušta oblast koju je prethodno naseljavala. Ne samo da se ovim predlaže migracija kao jedan od načina preživljavanja nakon ratnih gubitaka, već se navodima iz pisanih izvora o rasporedu plemena daje apsolutni prioritet. Dakle, svedočanstva o imenima i teritorijama pojedinačnih plemena se uzimaju kao činjenično stanje, pa se neslaganje u navodima tretira kao promena teritorije plemena, pri čemu se druge mogućnosti prenebregavaju. Tačnije, u ovakvom teorijskom sistemu pitanje „šta zapravo termin Skordisci znači“ nije od važnosti jer se unapred uzima da on označava etničku celinu koja može da zahvata različite teritorije u zavisnosti od istorijskog konteksta, ali je sadržinski nepromenljiv.

2.3.3. Rimsko-starosedelački odnosi i romanizacija u Vulićevim tumačenjima

Kada govorimo o Vulićevom odnosu prema pitanju društvenih promena koje su se dešavale posle rimskih osvajanja, primetno je odsustvo ove teme u njegovom naučnom opusu. Razlog ovome može se prepoznati u nepostojanju literarnih izvora o životu u balkanskim provincijama Carstva, odnosno nedostatku vrste građe koja je imala prioritet u istraživanjima ovog naučnika. Epigrfski izvori, sa druge strane, služili su mu pokazivanju istog društvenog ustrojstva kakvo je postojalo u drugim provincijama (Вулић 1929: 158), pa su korišćeni kao ilustracija opšteg mišljenja o istovetnosti rimskog socio-kulturnog sistema u čitavom Carstvu. Iako je Vulić u svojoj karijeri proučavao i arheološke ostatke, može se reći da u njima nije prepoznavao podatke

¹⁶ O istom načinu sagledavanja prerimskih populacija Vulić govori u tekstu o balkanskim ratnim operacijama Aleksandra Makedonskog (Вулић 1910: 40–61).

pomoću kojih je bilo moguće konstruisati narativ o društvenim dešavanjima u provincijama. Sledstveno, njegovo bavljenje arheološkim materijalom svodilo se na deskriptivni postupak, stilsku analizu i topografske diskusije, bez ulaženja u druga pitanja. Nalazi iz rimskog perioda su posmatrani kao svedočanstva rimske kulture na ovim prostorima, odnosno ostaci „centralnog kulturnog standarda“ koji se širio iz Rima i Italije. Drugim rečima, Vulić je u arheološkim predmetima prepoznao stilske i umetničke domete koji su u većoj ili manjoj meri nalikovali visokoj kulturi centra, a imali su ulogu ilustrovanja da je rimski kulturni život postojao i u provincijama (vid. Вулић 1923; 1928; 1936; 1938). Odnos prema zadatku arheologije, čiju važnost Vulić nikada nije osporavao i pored opreznog pristupa mogućnostima arheološke interpretacije, sumiran je u sledećim pasusima:

Sve ovo je nesumnjivo vrlo zanimljivo, ali u isto vreme sve su to samo gole hipoteze. U nedostatku činjenica, arheolozi vrlo rado prave hipoteze. One mogu biti vrlo duhovite i mogu da impresioniraju. Poduprte autoritetom čuvenih naučnika, takve hipoteze lako se primaju i brzo se šire. Ali se one ne mogu održati dugo, jer su „posrpane iz vazduha“, a ne počivaju na granitnoj osnovi. One blesnu pa iščeznu kao zvezda padalica. Tako će biti i sa ovim „ilirskim hipotezama“. Sazdane od čiste duhovitosti, a ne od solidne materije, one su za nauku umrle onog trenutka kad su se rodile. (Вулић 1938: 377–378)¹⁷

Istorija i njena posestrima arheologija! Čovek ne može a da ne klikne od oduševljenja kad vidi kakva nam sve blaga ove dve vile stvaraju. Otkrile su nam nove narode i neslućene ljudske rase, nepoznate jezike i azbuke, veličanstvene kulture, **sjajne umetnosti, divne hramove i skulpture...**, **varoši pune najvećih dragocenosti**, biblioteke sa hiljadama tekstova. One nam u detaljima pokazuju kako je čovek u ta davna vremena živeo, upoznaju nas s njegovim radostima i žalostima, pričaju nam o njegovim idealima, o njegovim stremljenjima k „lepom i dobrom“, ali i o njegovim niskim strastima, i krvavim rabotama, o deportacijama naroda, despotijama, o preziranju čoveka, titranju njegovom slobodom i dostojanstvom i onim što mu je najsvetije. (Вулић 1941: 213, naglasio V.M.)

Na osnovu ovih rečenica postaje jasno da je Vulić čisto arheološke hipoteze, koje se nisu zasnivale na istorijskim izvorima, smatrao isuviše smelim spekulacijama koje su podložne brzom napuštanju. Sa tim u vezi stoji i njegovo viđenje arheološkog materijala čiji je zadatak da otkriva predmete od materijalne, estetske i kulturne vrednosti, koji sami po sebi služe za ilustrovanje načina života u prošlosti. Naravno, za doba u kojem je Vulić delovao ovakav pristup ne predstavlja nikakav izuzetak, pogotovu kada govorimo o polju klasičnih starina, pa istraživače iz ovog perioda ni u kom slučaju ne treba oštro kritikovati pomoću teorijsko-metodoloških aparata koji su dostupni nama savremenoj naučnoj misli. Međutim, neophodno je ustanoviti kako su se

¹⁷ Sa ovim u vezi je i rečenica iz jednog drugog njegovog rada koja glasi „Hipoteze koje nemaju ništa za sebe, koje se ne oslanjaju na podacima u izvorima, moraju se odbaciti“ (Вулић 1926b: 62).

određeni pristupi formirali, i koliki je njihov uticaj na današnja rasuđivanja unutar naših disciplina. Sa tim u vezi stoji i Vulićevo viđenje provincijskog života koje je usputno komentarisao koristeći generalizacije koje su bile aktualne u njegovo doba.

Nimalo iznenađujuće, Vulićev prvi rad o „današnjoj (tj. tadašnjoj) Srbiji pod Rimljanima“ ne sadrži apsolutno nikakve komentare o odnosu plemena (koje je pominjao) i rimske vlasti posle osvajanja prostora Gornje Mezije. Vulić daje opise sukoba između Rimljana i starosedelaca, tok njihovih osvajanja, imena namesnika i podatke o vojnim jedinicama, ali se uopšte ne upušta u diskusiju o provincijskom životu i stanju stanovništva nakon priključivanja Rimskom carstvu (Вулић 1901). Moguće je da je Vulić nameravao da nastavi svoju studiju budući da se na kraju teksta pojavljuje napomena „nastaviće se“, mada nisam uspeo da pronađem eventualni nastavak, pa je pitanje da li je on ikada publikovan. U svakom slučaju, tek 1911.g. u članku o Dalmatsko-panonskom ustanku, Vulić daje opaske pomoću kojih je moguće pretpostaviti njegovo razumevanje odnosa na relaciji Rimljani/rimska vlast – domaće stanovništvo. U delu teksta koji se bavio istorijom događaja u toku ustanka, Vulić kao njegov uzrok navodi nezadovoljstvo podjarmljenih prema gospodarima, budući da rimski jaram nije bio nimalo lak pa su nameti, konskripcija i nasilja činovnika izazivali veliku mržnju kod provincijalaca u čitavoj Imperiji (Вулић 1911: 221). Diskutujući dalje, on napominje da je obaveza davanja izvesnog broja momaka iz plemena Dalmata i Panonaca (za rat protiv Marobodua) izazvala ove narode da se late oružja i opet osvoje slobodu, sa jedne strane jer su na taj način bili lišeni velikog dela posade, a sa druge „to što su morali poslati u rat za **mrskog ugnjetača** uzdanicu svoju“ (Вулић 1911: 222, naglasio V.M.). Sledstveno ovim citatima, moguće je pretpostaviti da je Vulić rimsku vlast zamišljao kao podjarmljivačku i ugnjetačku, koja je među svim pokorenim populacijama izazivala mržnju i povremeni oružani otpor sa ciljem oslobađanja. Ovo implicira da je Vulić relaciju rimska vlast – starosedeooci shvatao slično Vasiću, u smislu sučeljenosti i netrpeljivosti dva zamišljena i oštro razgraničena društvena bloka (osvajača i osvojenih), između kojih je postojala jaka tenzija. Da li je baš tako?

Mnogo eksplicitniju konceptualizaciju interakcije rimske vlasti i domorodačkog stanovništva Vulić je dao u radovima čiji se karakter može definisati kao naučno-popularni. Tako je u članku o „našim (tj. jugoslovenskim) zemljama u staro doba“ opisao odlike rimske politike u provincijama i uticaje koje je ona imala na domaće stanovništvo, pri čemu je rimska strana

dobila veoma afirmativnu ocenu. U ovom radu Vulić ukazuje da je Rimljanima po osvajanju bilo najvažnije da osiguraju sebe, te su odmah pristupili vojnom zauzimanju izvesnih tačaka i izgradnji puteva, a **rimska kultura** se zatim **naglo širila**, za šta su pored vojske najviše doprinosili gradovi koji su predstavljali ne samo kulturne već i trgovačke centre (Вулић 1921: 34, 36, 37, naglasio V.M.). Prema njegovom mišljenju, rimska uprava dugo nije bila nesnosna domorocima, i Rimljani su pre doneli **blagostanje** ovim oblastima, uprkos teretima/porezima, koji nisu bili nezatni (Вулић 1921: 37, naglasio V.M.). „Rimsko blagostanje“ zamišljeno je na sledeći način:

Ali ako su Rimljani udarili teške namete na provincije i mnoga njihova blaga za sebe prigrabili, oni su im učinili još veća dobra. Za dugo u našim oblastima vladao je mir, dok su ih pre toga razdirali stalni međusobni ratovi. Sad je zemlja bila ispresecana dobrim putovima, te je promet bio lak. Glavno je pak da su Rimljani rasprostirali po našim oblastima svoju **višu kulturu**... Provincijalci su se bili **naučili** na konfort **obrazovanih** ljudi, na izvesnu raskoš koja odlikuje **civilizovanog čoveka**, i voleli su poeziju, nauku, besedništvo i umetnost. (Вулић 1921: 38, naglasio V.M.)

Snaga rimske kulture bila je velika čak i posle uništavanja za vreme Seobe naroda, pa su ostaci rimske civilizacije imali „blagotvoran i znatan“ uticaj na novonaseljene zavojevače, dok je preživeli deo stanovništva predstavljao elemenat koji je i dalje bio „nosilac i propagator rimskog duha“ (Вулић 1921: 42). Upravo suprotno od pretpostavke da se Vulić pozitivno identifikovao sa starosedelačkim stanovništvom (Džino 2009), u ovim citatima nalazimo njegovu otvorenu naklonjenost rimskoj kulturi, koja je viđena u svetlu koncepta romanizacije, iako sam termin u tekstu nije upotrebljen. Izgradnja puteva i gradova, koji potom naglo šire rimsku kulturu, pomoću koje neobrazovani domoroci prelaze na viši stepen civilizovanog čoveka i upoznaju se sa tekovinama rimske umetnosti i lagodnijeg načina života, predstavlja suštinu narativa o jednosmernim kulturnim uticajima. Ma koliko isprva oni bili teški, takvi uticaji imaju pozitivno dejstvo na provincijske populacije. Mere pomoću kojih se ustanovljava uspešnost ovog preobražaja bile su materijalna kultura koja je bila pod direktnim uticajem Rima i Italije (keramika, staklo, umetnički predmeti, nakit, arhitektura, nadgrobni spomenici i sl. vid. Вулић 1921: 38), upotreba latinskog jezika i rasprostranjenost književnosti. Da je u Vulićevim interpretacijama Italija zamišljena kao centar svedoči i rečenica po kojoj je „Italija bila žiža odakle se umetnost širi na sve strane po rimskoj imperiji“, kao i da su „provincije stalno podražavale svoje učitelje“ (Вулић 1938: 381).

Paradigma po kojoj rimski uticaji iz korena menjaju pokorene populacije na nižem kulturnom stupnju ponovljena je u nešto razrađenijoj formi prilikom opisa prostora Ilirije u rimsko doba, u radu čija je tema bila najstarija umetnost u Jugoslaviji. Kako su misli iznete tom prilikom od neposredne važnosti za razumevanje Vulićevih teorijsko-metodoloških stavova, citat navodim u celosti:

Iako su Rimljani postupali po svojim provincijama od početka carstva mnogo humanije nego u ranija vremena, Iliri su smatrani podanicima ko zna kog reda. S vremenom oni su **izgubili i svoj jezik, svoju veru i običaje**.

Jasno je da su se u Iliriji sad desile i na polju umetnosti velike promene i da se i tu pokazao veliki **napredak**. Iliri dotle nisu znali ni za arhitekturu, ni za vajarstvo u kamenu i bronzi, ni za slikarstvo. Nikakvog traga od tih grana umetnosti nije nađeno širom cele naše zemlje iz tog vremena. Ilirska umetnost uopšte ne može da se meri sa rimskom. To je umetnost jednog **primitivnog naroda**, iako darovitog. Rimljani idu već stotinama godina pre osvojenja Ilirije u školu **savršenih** grčkih umetnika. Osim toga, oni su jedan **visoko kulturni narod**, koji je tim samim morao imati i razvijenu umetnost. I kao što to uvek biva da **nekultura** ustukne ispred **kulture**, tako je i u ovom slučaju savršenija rimska umetnost potisla ilirsku umetnost potpuno. Docnije ilirskoj umetnosti nema u našim oblastima više nigde ni traga ni glasa. **Prodrila** je rimska umetnost i u najudaljenije i najzabačenije kutove naših brda i planina.

Oblasti koje danas čine Jugoslaviju bile su sastavni deo slavne rimske imperije stotinama godina. One su održavale stalne i žive veze kroz sve to doba s Rimom. Tako se **uticaj** rimske umetnosti u njima vršio bez prekida. Za sve vreme rimske vladavine ove su zemlje bile posednute znatnim vojnim snagama. Oficiri tih trupa živeli su u svojim garnizonima **kulturnim životom obrazovanog čoveka**, koji ne može bez umetnosti. Na sve strane u prostranoj oblasti između Dunava i Makedonije podigli su se brzo gradovi **uređeni po ugledu na italske gradove**, s lepim javnim zgradama: pozorištima, kupatilima, hramovima, i okićenim vajarskim spomenicima. Doseljenici iz Italije, činovnici i trgovci, vole udobnost i raskoš pa popločavaju pod svojih domova mozajicima, pokrivaju zidove slikama i nabavljaju umetnički izrađeno pokućstvo. Na njih se **ugledaju** domoroci, kao što se na oficire ugledaju vojnici, u granicama svojih skromnih budžeta. Rimljanin i **romanizovani domorodac** podižu na grobovima svojih pokojnika nadgrobne spomenike s reljefima ili ih sahranjuju u kamene sarkofage ukrašene na isti način. (Вулић 1938: 379, naglasio V.M.)

Da je Vulić ostao dosledan ovakvom načinu shvatanja uticaja rimske vlasti na prostoru Balkana može se videti iz teksta o Vojvodini u rimsko doba, gde objašnjava:

Zahvaljujući putovima i **romanizacija** se vršila u Vojvodini lako i brzo. Otkako je ugušen god. 9 po Hr. panonski ustanak, u današnjem Sremu nastade mir. Za tu oblast, koja tada postade rimska provincija, otpoče novo doba, **doba kulturnog razvitka**. Rimljani zavedoše dobru administraciju, rimsko pravosuđe i red, **doneše provincijalcima blagostanje**. Oficiri rimskih posada na Dunavu živeli su **višim kulturnim životom**, tako i činovnici, trgovci i zanatlije koji dodoše iz Rima i Italije. Na sve strane podigoše se varoši, uređene na rimski način, s vodovodima, pozorištima, zgradama s centralnim grejanjem. To su udobne kuće ukrašene mozajicima, slikama na zidovima, arhitektonskim dekoracijama... Varoši su

glavna žarišta ove više kulture. Iz njih se širi na sve strane latinski jezik i sve više **potiskuje** domaće govore, ilirski i keltski. **Romanizira** se i vera. Domaća božanstva dobivaju rimska imena, a prava rimska božanstva odomaćuju se kod domorodaca. (Вулић 1939: 67)

Dakle, stanovište koje je Vulić imao prema formiranju provincijskog društva zasnovano je na pretpostavci o neminovnim, gotovo prirodnim, promenama domorodačkog stanovništva putem kulturnih uticaja koji su vršeni od strane pripadnika rimske vojske i iz rimskih gradova. Ovi uticaji podrazumevali su jednosmernost u smislu emitovanja kulturnih impulsa iz višeg ka nižem/primitivnom obliku kulture, što je označavalo pretvaranje domorodaca u civilizovane ljude, odnosno opšti napredak koji je pružao lagodniji način života, oplemenjen umetnostima i književnošću. U ovom procesu starosedelački narodi se ugledaju i uče od Rimljana i postepeno gube svoje kulturne specifičnosti kakve su običaji, jezik, religija i društveno uređenje. Društvo koje se tom prilikom stvara nalikuje idealu visoke gradske kulture Rima i Italije, a promene su do te mere duboke da rimski kulturni uticaji sežu i do perioda ranog srednjeg veka. Postulati ovakvog teorijsko-metodološkog okvira, kao i u Vasićevim tumačenjima, temelje se na konceptu superiornih kulturnih uticaja i jednoobraznosti njihovih efekata na sve delove osvojenih populacija/naroda. Razlika Vulićevog pristupa leži u nedostatku spekulacija o pružanju inicijalnog domorodačkog otpora, kao i nepostojanju pretpostavki o postepenom i faznom preobražaju domorodaca u Rimljane. Ovo je verovatno posledica njegove striktno usredsređenosti na pisane izvore, odnosno antičke narative, koji nisu pružali prostor za neke drugačije zaključke od ovih koje je Vulić ponudio. U svakom slučaju, i drugi osnivač discipline klasične istorije/arheologije rimskog perioda je u svom opusu upotrebljavao koncept romanizacije, što je još jedan pokazatelj da je ovaj tumačenjski okvir imao dominantnu ulogu na formiranje pristupa za proučavanje rimskog perioda unutar srpskih intelektualnih/naučnih krugova. Osim pomenutih pionira, u periodu pre Drugog svetskog rata, delovalo je još nekoliko istraživača čije je interesovanje bilo usmereno ka rimskoj prošlosti, pa se postavlja pitanje da li su i u kojoj meri njihovi pristupi bili slični/različiti Vasićevom i Vulićevom.

2.4. Nekoliko primera sagledavanja problema rimsko-starosedelačkih odnosa u periodu između dva Svetska rata

Period posle završetka Prvog svetskog rata označio je promenu državnog ustrojstva na zapadnom i centralnom Balkanu formiranjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Ova okolnost povoljno se odrazila na arheologiju i istoriju budući da su kontakti između stručnjaka u različitim

delovima novouspostavljene države bili znatno olakšani, što je dovelo i do zajedničkih arheoloških poduhvata. Međutim, kada govorimo o istraživanjima prerimskog i ranorimskog perioda na teritoriji koja se vezuje za Skordiske, ili šire područje Srbije, period do Drugog svetskog rata predstavlja nedinamičnu deonicu u istoriji discipline. Nedostatak stručnjaka, retka iskopavanja i fokus na publikovanje do tada prikupljene arheološke građe (vid. Паровић-Пешикан 1984: 91–99), uzrokovali su veoma slab intenzitet bavljenja pitanjem rimsko-starosedelačkih odnosa i socio-kulturnim životom u rimskim provincijama središnjeg Balkana. I pored ove činjenice, u periodu između dva Velika rata publikovana je nekolicina radova koji mogu u dovoljnoj meri da ilustruju kako su stručnjaci, pored Vasića i Vulića, sagledavali probleme vezane za koncept romanizacije.

Prva studija nakon Prvog svetskog rata, koja je sagledavala izvesne probleme vezane za život u rimskim provincijama, tiče se diskusije Balduina Saria¹⁸ (1893–1974.g.) o ikonografiji na Mitrinim spomenicima u dunavskim oblastima (1925). Saria svoju raspravu otvara veoma interesantnim zapažanjima koja se tiču lokalnih istraživanja na prostoru nekadašnjeg Rimskog carstva i u tom kontekstu iznosi sledeća zapažanja:

Od kako su u devetnaestom veku jače otpočela lokalna istraživanja u zemljama koje su srazmerno dockan kao provincije rimskog svetskog carstva bile izložene uticajima rimske i prema tome grčke kulture, i posle epohalnih Šlimanovih iskopavanja, korak po korak ide se u sve starija doba, te samim tim otpada ograničenost klasične arheologije na izrazito klasičnu kulturu i umetnost. Klasična arheologija nosi svoje ime samo u toliko s pravom, u koliko se tako zvane klasične zemlje, Grčka i Italija, i oblasti koje stoje u uskoj zavisnosti od njih, smatraju kao njene najznačajnije oblasti ispitivanja. (Сариа 1925: 33)

Prateći ove misli, Saria potom nastavlja obrazlažući da su granice istraživanja klasične arheologije, u hronološkom i kulturnom smislu, uspešno pomerene u oblasti Mediterana, gde su pažnju istraživača privukle kritska i mikenska kultura, ali da je stanje mnogo nepovoljnije u drugoj oblasti koju pokriva klasična arheologija – rimskoj provincijalnoj arheologiji. Ukazujući da je obim pronađenog materijala u okvirima lokalnih istraživanja veoma narastao, te da je neophodna obrada i sistematizacija koja bi rezultirala istorijom provincijalne umetnosti, Saria

¹⁸ B. Saria je stekao doktorsko zvanje iz oblasti praistorijske i klasične arheologije na Univerzitetu u Veču 1921.g. U periodu 1922–1926. radio je u Narodnom muzeju u Beogradu, a od 1926. do 1937. kao docent na Univerzitetu u Beogradu. Oblast interesovanja ovog istraživača, sudeći prema njegovim člancima, bila je prvenstveno antička numizmatika, ali je aktivno učestvovao i na iskopavanjima u Stobima, gde je bio rukovodilac radova u periodu 1924–1927. (upor. <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:2761/VIEW/>, pristupljeno avgusta 2013.; Паровић-Пешикан 1984: 92, 96).

naglašava važnu ulogu umetničko-istorijskih istraživanja spomenika, koji pružaju dragocene podatke kao što su datiranje i utvrđivanje **koliko u pojedinim delima ima domaće umetnosti** (1925: 33–34, naglasio V.M.). Za razliku od Vulićevog pristupa, koji je umetničku analizu provincijskih artefakata izvodio upoređivanjem sa visokom kulturom Rima i Italije, Saria predlaže jedno potpuno drugačije gledište čiji je cilj osvetljavanje uticaja lokalnih kultura. U tom smislu, Sarijine ideje predstavljaju novinu u odnosu na tada vladajuću paradigmu, prema kojoj su lokalna društva u potpunosti gubila svoje kulturne izraze pod uticajima superiorne rimske kulture. Dodatno, za razliku od metoda upoređivanja provincijalnih spomenika sa onima u Rimu i Italiji, Saria se zalaže za komparaciju sa spomenicima iz najbliže okoline:

Jer jedan provincijski spomenik, ako se želi da bude objašnjen, mora se u prvom redu uporediti sa spomenicima iz najbliže okoline i tek kada se iscrpu sva sredstva, da bi se dobilo objašnjenje iz materijala izniklog na istom tlu može se ići dalje i mogu se tražiti veze sa stranim kulturama, koje su često drugojačije prirode. (Сариа 1925: 37)

Na ovaj način Saria je došao do zaključka da se Mitrina kulturna slika u nekim područjima razvila potpuno pod uticajem lokalne umetničke tradicije, dok je centralni motiv preuzet iz predložaka koji su dospeli iz Rima, budući da je Rim u vreme careva „zaista bio umetnička centrala i uzor za celu državu” (1925: 61–62). Slično Vasiću koji je svojevremeno dao pregled kostolačkih grobova, ukazujući da analogije izostaju zbog različitih kulturnih uticaja u različitim oblastima Carstva, te da se pojedinačni primeri međusobno ne mogu sameravati u potpunosti, Saria je uvideo da raznolikost stilova i motiva zahteva partikularan tretman u izučavanju fenomena ovakvog tipa. Perspektiva data u navedenim redovima aktuelizovala je pitanje sudbine lokalnih zajednica po rimskom osvajanju i otvorila prostor za njihovo sagledavanje u svetlu aktivnih učesnika u nastanku provincijskih društava, a ne samo pasivnih primalaca viših kulturnih impulsa. Iako je i njegovo razmišljanje uzimalo u obzir postojanje ultimativnog kulturnog i umetničkog centra (t.j. Rima), priznavanje lokalnih umetničkih tradicija i njihovih uticaja označilo je korak dalje od ukorenjenog akademskog odnosa prema rimskim provincijama i domorodačkim populacijama. Nažalost, Balduin Saria se ovom analizom i zaustavio u tumačenju rimskog provincijalnog života, a njegovi kasniji radovi su se svodili na numizmatičke publikacije ili stilsko-tipološke studije pojedinih artefakata. U svakom slučaju, članak o Mitrinim spomenicima, i pored veoma ograničenog uticaja u smislu daljeg prihvatanja i primene Sarijinih metodoloških postupaka, predstavlja jedan od veoma retkih pokušaja afirmisanja drugačijeg

teorijsko-metodološkog pristupa unutar klasične arheologije rimskog perioda u Srbiji pre Drugog svetskog rata.

Još jedna od retkih studija u međuratnom periodu koja je za predmet istraživanja imala stanje u ilirskim provincijama Rimskog carstva, takođe se ticala pitanja religije. Rastislav Marić (1905–1961.g. vid. Витезовић 2003), pod mentorstvom Nikole Vulića, 1932.g. odbranio je doktorsku disertaciju pod nazivom *Antički kultovi u našoj zemlji*, u kojoj je na osnovu literarnih izvora i epigrafskih tekstova napravio sintezu o paganskim božanstvima rimskog perioda. Iako se u svojoj publikaciji gotovo uopšte nije bavio karakterom odnosa između Rimljana i starosedeoaca, nekoliko usputnih komentara, kao i sam metodološki postupak koji je upotrebljen u istraživanju, pružaju dobar uvid u opšti pristup ovog naučnika. Već u uvodu, Marić raspravlja o tragovima na osnovu kojih se izučava prošlost, te veli da se osim materijalnih ostataka možemo služiti i duhovnim, budući da smene naroda nikada ne doprinose potpunom iščezavanju starosedelaca, već se događa da ili starosedeoци **asimiluju** doseljenike ili obrnuto, pri čemu doseljenici uvek ponešto usvajaju od starosedelaca (Марић 2003: 9, naglasio V.M.). U ovom duhu Marić zatim objašnjava da su se posle dolaska Rimljana starosedeoци, Iliri, Tračani i Kelti, **polako romanizovali**, i kada su Sloveni došli na Balkansko poluostrvo, zatekli su **homogeno romansko stanovništvo** (Марић 2003: 9, naglasio V.M.). Osim očiglednog prihvatanja teze o romanizaciji domorodačkih populacija na Balkanu, Marićev kratak uvod nudi još jedan važan tumačenjski činilac koji se neposredno tiče pristupa u izučavanju rimsko-starosedelačkih odnosa. Naime, on postavlja tezu da su antički stanovnici Balkana „u nekoliko direktni potomci praistorijskog stanovništva”, pa poznavajući religiju antičkih populacija možemo donekle da upoznamo i religiju njihovih prethodnika (Марић 2003: 10). Drugim rečima, Marić uspostavlja princip **kontinuiteta**¹⁹ prerimskih i rimskih stanovnika Balkana i tretira ih kao manje-više iste, ili bar veoma slične, pojave. Zahvaljući etnonimima, poznatim na osnovu istorijskih izvora, ove populacije dobijaju konkretizaciju u određenim imenima, te odatle „domaća“ božanstva bivaju razvrstana po kategorijama: peonska, ilirska, tračka i keltska (Марић 2003: 19–51). Pošto su, takođe na osnovu literarnih svedočanstava, teritorije ovih „naroda“ bile poznate bar u grubim crtama, pojedinačna božanstva sa epigrafskih spomenika su bila povezivana sa naznačenim grupama i time dobijala etničku konotaciju. Ovaj postupak, kao i pretpostavka o kontinuitetu

¹⁹ O značaju ideje kontinuiteta u istraživanju prošlosti unutar srpske akademske sredine upor. Палавестра 2011b.

praistorijskog i antičkog stanovništva Balkana, ukazuju da je Marić koristio već uvreženo viđenje o populacijama iz prošlosti kao manje-više definisanim etničkim skupinama koje su etničkom ključu i stupale u interkulturalne interakcije (o čemu svedoči koncept asimilacije/romanizacije). Još jedna indikativna opaska tiče se svrstavanja Ilira u „zdrave primitivne narode“ (Marić 2003: 29), na osnovu čega proizilazi da je starosedelačko stanovništvo Balkana bilo shvatano kao nedovoljno razvijeni društveno-politički oblik na skali socio-kulturne evolucije. Sa druge strane Marić pak stavlja Rimljane, i kaže da se posle gušenja velikog ustanka u Dalmaciji i Panoniji „počinje intenzivno širiti kultura“ (Marić 2003: 79), iz čega proizilazi kulturna superiornost rimskih osvajača. Sumirano, sinteza o antičkim kultovima na teritoriji Jugoslavije počivala je na teorijskim temeljima koji su bili uobičajeni za to vreme (etnička pripadnost, superiorne i inferiorne kulture, kulturni uticaji, asimilacija i romanizacija), a koje je Marić verovatno prihvatio pod uticajem svog mentora (N. Vulića).

Pored Sarie i Marića, u međuratnom periodu još jedan arheolog se osvrnuo na pitanje provincijskog života u Rimskom carstvu, i to preko svojih izveštaja o jednom od veoma retkih iskopavanja rimskih lokaliteta koja su sprovedena 30-tih godina. Miodrag Grbić (1901–1969.g; vid. Tasić 1969; Gachić 2005) je u nekoliko kampanja izvodio arheološka istraživanja na području antičkog naselja Basijane kod Donjih Petrovaca u Sremu (Grbić 1935; 1936; 1937), i tom prilikom dao kratka zapažanja o uticaju i značaju provincija Rimskog carstva. Iako su njegovi tekstovi prvenstveno usmereni na publikovanje otkrivenog, pre svega arhitekture, Grbić je dao mišljenje po kojem se u kasnoantičkom periodu na rimskoj materijalnoj kulturi jasno može prepoznati stilski uticaj koji je poticao iz provincija. Tako on navodi da nova arheološka otkrića u evropskim rimskim provincijama, uključujući i prostor Balkana, dokazuju da su one znatno doprinele novom stilu koji se pojavljuje pri kraju starog veka, uvlačenjem autohtonih stilskih provincijskih elemenata (Grbić 1936: 20–21). Sledstveno, na Istoku su ti uticaji bili vezani za umetnost tamošnjeg starog veka, dok su se u Evropi oslanjali na „praistorijske kulture **pobedenih varvara**”, pa je i „naš preistorijsko-ilirski element” došao do izražaja u stvaranju kasnoantičke umetnosti (Grbić 1936: 21, naglasio V.M.). Prema ovim citatima moguće je zaključiti da je Grbić starosedelačko stanovništvo evropskog kontinentalnog dela Carstva shvatao na tradicionalan način (kao varvare) kada se radi o periodu rane interakcije sa rimskom državom, ali se njegova vizura razlikuje po tome što za kasnoantički period uvodi koncept „provincijalizacije” ili „lokalizacije” stila materijalne kulture. Na ovaj način Grbić (slično Vasiću

i Sariji) zapravo uvažava potencijal koji su lokalni kulturni izrazi imali unutar opšte kasnoantičke kulture, i time ujedno prihvata ideju obostranih uticaja u rimsko – lokalnim odnosima. Uprkos tome što je za ovaj proces uzrok prepoznavao u specifičnoj okolnosti pomeranja političkog, vojnog i ekonomskog težišta iz Italije na provincije za vreme kasnog Carstva, kao i preuzimanja carske vlasti od strane vojničkih redova koje su popunjavali stanovnici **romanizovanih** provincija (Грбић 1936: 20, naglasio V.M.), njegova razmišljanja se u dobroj meri konceptualno razlikuju od pojednostavljenog scenarija jednosmernih uticaja od centra ka provincijama. Dakle, Grbić je u svojoj vizuri rimskog provincijalnog života prihvatao koncept romanizacije, ali nije prenebregavao značaj lokalnih kultura, niti *a priori* nipodaštavao snagu njihovih uticaja kao „nižeg socio-kulturnog oblika”. Naravno, postoji mogućnost da bi njegov teorijski pristup bio značajno drugačiji u slučaju da se suočio sa arheološkim ostacima iz ranocarskog perioda, ali (na ogromnu žalost) ne postoje podaci na osnovu kojih bi ovo pitanje moglo da se osvetli, budući da se Grbić u svojoj karijeri nije vraćao pitanjima rimske provincijalne arheologije.

Poslednji primer bavljenja karakterom rimsko-starosedelačkih odnosa u periodu pre Drugog svetskog rata tiče se tumačenja koje su u okviru aktivnosti unutar Balkanskog instituta ponudili Milan Budimir (1891–1975.g; vid. Цепенјац 1976) i Petar Skok (1881–1956.g; vid. Guberin 1956). Njihovo definisanje balkanologije kao zasebnog polja proučavanja prošlosti imalo je specifičnu ideološku pozadinu, koja je u potpunosti odredila način sagledavanja prošlosti, a susticala se oko teorizacije Balkanskog poluostrva kao istočnika evropske civilizacije (Mihajlović 2013). Iako ni Budimir ni Skok u svojim karijerama nisu izvodili arheološka iskopavanja, njihovo bavljenje antičkom istorijom i protoistorijom svrstava ih u red istraživača čije su perspektive relevantne u formiranju teorijsko-metodoloških pristupa problematici odnosa rimske države i lokalnog stanovništva.

U njihovom interpretativnom sistemu posebna pažnja bila je poklanjana imperijalnim tvorevinama koje su vladale Balkanom, budući da su ovakve političko-društvene sisteme Budimir i Skok tretirali kao faktore koji su pozitivno uticali na izgradnju zajedništva balkanskih populacija. Razumljivo, unutar njihovih tumačenjskih konstrukcija i spekulacija mesto je zauzela i diskusija o Rimskom carstvu i njegovim uticajima na Balkanu. Tako Budimir i Skok, u programskom članku o ciljevima i značaju balkanologije, iznose tezu o brzom napredovanju Rimljana ka unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, što povezuju sa romanizovanjem velikog dela

teritorija koje su se nalazile između glavnih kontinentalnih komunikacija preko kojih su Rimljani preduzimali osvajanja. Ukazujući da prethodni grčki uticaji nisu prodirali u unutrašnjost Balkana dalje od neposredne obalske zaleđine, ovi autori podvlače njihov oštri kontrast u odnosu na karakter romanizacije koja se odlikovala brzom penetracijom u kratkom vremenskom periodu (Budimir et Skok 1934: 22). Uloga Rimskog carstva na Balkanu od strane Budimira i Skoka shvatana je kao značajna budući da je rimsko političko jedinstvo uticalo na ujedinjenje i zbližavanje balkanskih populacija, kao i na prenošenje starijih helenskih i helenističkih ideala Vizantiji (Скок и Будимир 1936: 401–402).

Međutim, u njihovim radovima često provejava i negativna stereotipizacija Rimljana, njihove kulture i političkog sistema, što je jedinstveni slučaj (koliko je meni poznato) u domaćoj akademskoj tradiciji. Tako oni ukazuju da je „novi Rim“ (t.j. Vizantijsko carstvo) naginjao miroljubivim tradicijama pesnika Ilijade i Aleksandra Velikog, za razliku od starog Rima koji je bio sklon Aristotelovom netrpeljivom shvatanju o dvema vrstama ljudi i naroda. Dodatno, Skok i Budimir Rimsko carstvo i *pax Romana* karakterišu kao jednoliko jedinstvo, nasuprot kojem stavljaju vizantijsko raznoliko jedinstvo (Скок и Будимир 1936: 402), što zapravo znači da rimsku vlast razumeju kao asimilujuću i homogenizujuću snagu koja ruši samosvojnosti pojedinačnih populacija i njihovih kultura. Kulminacija negativne stereotipizacije Rimskog carstva konkretizovana je unutar naučno-popularne knjige pod nazivom *Balkan i Balkanci*, u kojoj su Rimljani bili prikazivani kao siromašni i gladni, kopisti, skorojevići i neobrazovani, netrpeljivi prema Greima i Balkancima uopšteno, okrutni osvajači i pljačkaši i sl. (Скок, Будимир и др. 1937: 50–51, 61–64). U ovakvom vrednovanju moralnih i karakternih crta, i sama romanizacija je dobila veoma osobito tumačenje po kojem je romanizovanje Balkana otpočelo tek pošto su (na ustanak stalno spremni) otporaši oličeni u ilirskim stočarima uspeli da sednu na rimski presto (Скок, Будимир и др. 1937: 50).

Uzrok ovoj perspektivi može se pronaći u izrazitom filhelenstvu ovih autora sa jedne, i prepoznavanju Rimskog carstva kao ideološkog pretka/prethodnika moderne Zapadne Evrope sa druge strane. Pošto je Balkanski institut bio vezan za promociju i propagiranje tada aktualnog balkanskog pokreta, čiji se cilj ogledao u stvaranju saveza balkanskih država i uspostavljanju kulturnog i identitetskog jedinstva između naroda na Balkanu, tumačenja prošlosti od strane vodećih naučnika ove institucije bila su obojena specifičnim ideološkim nijansama (Mihajlović

2013). Predrasudna favorizacija svega što je poteklo sa Balkana, uz istovremeno nastojanje da se pokaže postojanje neprekinute samosvojne kulturne tradicije koja je imala superiorni karakter, rezultirala je u negativnom oslikavanju Rimskog carstva kao oličenja loših uticaja Zapadne Evrope (na Balkanu) još u antičkoj prošlosti. Iako je u ovim tumačenjima koncept romanizacije prihvaćen kao naučno ustanovljena činjenica, generalno stereotipizovan odnos prema „Zapadu” doprineo je neblagonaklonj oceni rimske kulture. Pošto se ovi autori u svojim karijernim tokovima više nisu bavili pitanjem rimskih uticaja na domorodačko stanovništvo, njihova teorijska perspektiva i nije bila dalje razrađivana.

Osim pitanja romanizacije, naučni rad Milana Budimira obuhvatao je i rasprave o (proto)istorijskim plemenima čija su imena bila poznata na osnovu istorijskih izvora. Njegova fascinacija najstarijim kulturnim slojevima na Balkanu i neprekidno traganje za istočnicima, doveli su ga i do rasprave o plemenima Amantina i Breuka. Pristup koji je upotrebljavao u tumačenju porekla ovih plemena ima izrazito lingvistički karakter i odlikuje se pronalaženjem analognih formi određenih reči na velikom geografskom području, na osnovu čega su izvođeni zaključci o etničkoj i nacionalnoj povezanosti/pripadnosti populacija za koje su termini bili vezivani. Ideja vodilja ovakve metodologije sublimirana je u sledećoj rečenici:

Etnikon *Amantini* nosi na sebi tipično obeležje ilirskih imena pa nam stoga pruža pouzdan lingvistički kriterijum za rekonstrukciju ilirske protoistorije na Balkanskom Poluostrvu kao i za utvrđivanje etničkih veza između srednjedunavskih i balkanskoanatolskih naroda. (Будимир 1929: 165)

Slično tome, u članku o antičkim Breucima nalazimo ove misli:

Geografska imena koja se javljaju na teritoriju Breuka i Amantinaca susrećemo u jadranskom i u anatolskom primorju, osobito na onim stranama koje su bliže balkanskoj matici. Da se uoče te etnolingvističke veze nije potrebno iznositi sav toponomastički material u celini. Dovoljno je razmotriti one slučajeve na kojima se najzgodnije može proveriti tačnost i vrednost postavljene teze. (Будимир 1930: 12–13)

Komparativna lingvistička proučavanja, osobito etimološke i onomastičke konjektive, bila su povezana sa aktualnom idejom etniciteta, odnosno prepoznavanja etničkih sličnosti između drevnih populacija na osnovu sličnosti u terminima iz njihovih jezika. Po ovom stanovištu, jezik i pretpostavljene bliskosti u lingvističkim pravilima su otkrivale etničku i kulturnu bliskost između određenih populacija u prošlosti, a veoma bitan element bio je i uključivanje arheološkog materijala u postojeće lingvističke spekulacije (Будимир 1930: 20). Ovaj pristup imao je dugu

tradiciju koja je bila neposredno vezana za nemačku akademsku sredinu, a podrazumevala je da nacionalni entitet karakteriše isti jezik i kultura (uključujući i materijalnu) na određenoj teritoriji (vid. Olsen 2002: 30–37; Палавестра 2011a: 122–131; Bandović 2012). Refleksivna primena ovog aksioma na istraživanje prošlosti svoje ishodište je imala u formiranju koncepta arheološke kulture (odnosno kulturno-istorijskog pristupa), pri čemu su jezički tragovi, gde ih je bilo, predstavljali veoma važan činilac jednačine (Kuzmanović 2012). U konkretnom primeru Budimirovih tumačenja ovo znači prihvatanje viđenja da su protoistorijske i praistorijske populacije bile organizovane kao manje-više jasno definisane etničke i narodne celine, te da je ovaj kriterijum za društveno okupljanje bio presudan socijalni pokretač. Slično Vasiću, Vuliću i Mariću, prerimsko stanovništvo Balkana Budimir je tretirao kao plemenske i etničke grupacije, sa tom razlikom što je njegov pristup na prvom mestu podrazumevao zamršene lingvističke analize i sinteze.

2.5. Izučavanje rimsko-starosedelačkih odnosa u Srbiji do Drugog svetskog rata: najvažniji zaključci

Iz prethodnog pregleda proizilazi da se, u dugom periodu od pola veka, relativno mali broj istraživača u Srbiji intenzivno bavio pitanjima rimsko-starosedelačkih odnosa i socio-kulturnog života u rimskim provincijama na Balkanu. Samo je Nikola Vulić čitav svoj radni vek posvetio antičkoj istoriji i arheologiji, dok su se drugi pominjani istraživači tokom svojih karijera bavili raznovrsnim naučnim problemima, često se svega u nekoliko prilika osvrćući na pitanje interakcija između rimskog državnog/političkog/kulturnog sistema i lokalnih populacija. Bez obzira na ovakav intenzitet, u srpskoj akademskoj sredini bio je prihvaćen i dalje primenjivan teorijsko-metodološki pristup koji je karakterisao rimsku provincijalnu arheologiju i u drugim savremenim evropskim intelektualnim ambijentima. Koncept romanizacije uveden je u istoriju i arheologiju u Srbiji krajem XIX veka, kada se inače i otpočelo sa njegovom dominantnom upotrebom u Nemačkoj, Britaniji i Francuskoj. Kako su ključne figure za uspostavljanje klasičnih studija u Srbiji svoje akademsko profilisanje sticale na nemačkim univerzitetima, ovakav razvoj događaja i ne predstavlja veliko iznenađenje. Dakle, od samog početka rimske provincijalne arheologije u Srbiji, romanizacija kao teorijsko-metodološki okvir imala je poziciju afirmisane i dominantne paradigme. Njeno glavno obeležje bilo je oštro podvajanje rimske i domorodačke kulture, pri čemu su oba dela ovako ustrojenog sistema bila shvatana na

normativan i esencijalistički način. Okosnica ove perspektive postavljena je na ideji interakcije rimske kulture, kao višeg i superiornijeg društvenog/političkog/vojnog fenomena, i starosedelačkih društava koja su bila shvatana kao inferiorni kulturni oblici sa praistorijskim tradicijama. Svi pomenuti istraživači prihvatili su generalno stanovište da se rimska kultura zbog svoje superiornosti gotovo prirodno i nezaustavljivo širila diljem novoosnovanih provincija, prvenstveno zahvaljujući političkoj i vojnoj dominaciji. Romanizovanje starosedelaca bilo je omogućeno postojanjem brojnih utvrđenja i rimskih naselja, koja su shvatana kao tačke odakle su emitovani kulturni impulsi koji su preobražavali postojeće kulturne i društvene obrasce među domorocima. Rimska kultura, u ovakvom rasporedu uloga, razumevana je kao produkt centra, odnosno Italije i samog glavnog grada Imperije, pri čemu su njene karakteristike sameravane upoređivanjem sličnosti/razlika sa „centralnim kulturnim standardom”, odnosno visokom kulturom grada Rima. U ovom procesu, uloga najvažnijih promotera „tipično rimskog” načina života dodeljivana je (isluženim) vojnicima, doseljenicima iz Italije i ranoromanizovanih provincija, kao i trgovcima koji su nastanjivali najstarija rimska naselja. Posledično, domorodačke populacije bile su sagledavane pomoću koncepata akulturacije i asimilacije, pri čemu su oba bila najuže povezani sa etničkim identitetima i njihovim promenama (Валтровић 1885: 36–41; Васић 1894. 7; 1895: 27, 36–38, 40–41; Ловчевић 1895: 140–141, 149, 161; Булић 1897b: 676; 1921: 38; 1938: 379; 1939: 67; Марић 2003 [1933]: 9). Prerimsko stanovništvo Balkana karakterisano je preko etničkog principa, u smislu da je pretpostavljano postojanje jasnih etničkih jedinica koje su u kontaktu sa rimskom kulturom postepeno menjale svoju etničku pripadnost postajući Rimljanima i gubeći ranija etnička/narodna obeležja (kao što su jezik, običaji, politički sistemi i sl.).

Međutim, osim korišćenja uopštenog modela koji je pod imenom romanizacije upotrebljavan za opisvanje dešavanja na centralnom Balkanu u prvim vekovima nove ere, u najvećem broju analiziranih interpretacija, proces koji je označavan ovim terminom ostajao je nedefinisan, u smislu konkretnih objašnjenja načina na koje su se promene i preobražaji zapravo odvijali (tj. bivali zamišljeni od strane istraživača). Sa izuzetkom Vasićevih teoretizacija faza u rimsko-domorodačkim odnosima, kod drugih autora je upadljiv nedostatak spekulacija o toku i karakteru romanizacije. Najverovatnije je ovakva situacija bila neposredno povezana sa veoma jakim oslanjanjem na antičke pisane izvore, čiji su stavovi o „varvarskom” stanovništvu nekritički preuzimani i upotrebljavani u akademskim objektivacijama. Pored toga, objašnjenje bi moglo

da leži u primeni onovremenih istorijskih interpretacija (kakve su, primera radi, postojale u nezaoblaznim Momzenovim radovima), koje su u tom periodu važile za najviše naučne domete, i stoga bile opšteprihvaćene kao čvrsto utemeljen generalni okvir za tumačenje pojedinačnih pitanja iz rimske starine (upor. Janković 2013). Iz ovog razloga su sve vrste građe koje su se odnosile na centralni Balkan rimskog doba (literarni podaci, epigrafski tekstovi i arheološka građa) jednostavno uklapane u već spremne istoričarske generalizacije, bez osećaja potrebe za partikularnim i kontekstualno uslovljenim pristupom.

Da je istorijska perspektiva rimske prošlosti bila određujuće težište za sagledavanje rimsko-domorodačkih odnosa u ovom periodu, jasno se pokazuje i na osnovu nešto modifikovanih pogleda o učešću lokalnih kultura u provincijskim kontekstima, kakve su nudili Vasić, Sarija i Grbić. Pošto su ovi istraživači radili na korpusima provincijalne materijalne kulture, na kojoj je udeo lokalnih uticaja bio očigledan i stoga se nije dao lako zaobići, njihove interpretacije pokazivale su tendenciju uvažavanja starosedelačkih uticaja na formiranje rimske provincijske kulture, čime je zapravo „davan glas” i aktivna uloga lokalnom stanovništvu. Generalno stanovište koncepta romanizacije, po kojem su Rimljani vršili jednosmeran i jednoobrazan uticaj na domorodačko društvo i kulturu, u potpunosti ih menjajući u rimske, nije se lako uklapao u situacije konstatovane arheološkim istraživanjima, koje su ukazivale na mnogo složeniji proces interakcije lokalnih sa „rimskom” kulturom. Moguće je da bi veći intenzitet iskopavanja ranorimskih lokaliteta u periodu do Drugog svetskog rata doprineo modifikaciji opštih postulata romanizacije, odnosno uviđanju da ova teorijska pozicija (u svom osnovnom obliku) pruža isuviše pojednostavljen i uzak pristup za tumačenje materijalne kulture u rimskim provincijama. Od svih arheoloških istraživanja koja su sprovedena na teritoriji tadašnje Srbije, a posebno onih sistematskog karaktera, samo su se iskopavanja u Starom Kostolcu, Kosmaju i Skupima ticala perioda pre IV veka n.e., dok su u ostalim slučajevima (Stobi, Niš, Caričin grad, Basijane, Brestovik) istraživači bili fokusirani na kasnoantičke i ranovizantijske ostatke (vid. Паровић-Пешикан 1984: 85–100). Dodatno, sva pomenuta iskopavanja su kao glavni cilj imala istraživanje urbane arhitekture, epigrafskih spomenika i umetničkih predmeta, dok su ranorimska (starosedelačka, ruralna) naselja, nekropole i materijalna kultura (izuzev u slučaju Kostolca) najvećim delom ostali nepoznanica. Iako su istraživački interesi i pitanja, kao i sama istraživanja, neminovno bili formirani pod uticajem dominantne paradigme (t.j. koncepta romanizacije), postoji mogućnost da bi suočavanje sa većom količinom rimskog provincijalnog materijala

uzrokovala razradu teorijskih pozicija i udaljavanja od opštih mesta koja su bila korišćena u interpretacijama. Drugim rečima, pošto je obim ranorimskih artefakata bio veoma ograničen, opšti istoričarski okvir koji je nudio koncept romanizacije bio je sasvim dovoljan za formiranje malobrojnih tumačenja rimskog provincijalnog života i uloge koju su u njemu imale lokalne populacije. Pored toga, broj arheologa i istoričara koji je u ovo doba radio u Srbiji bio je veoma mali, što je svakako doprinelo „interpretativnoj pasivnosti” koja se uočava unutar klasične arheologije/istorije. Ovi faktori presudno su uticali da se tradicionalni oblik koncepta romanizacije ustanovi kao jedini način sagledavanja problematike vezane za ovaj deo prošlosti, pa su čak i pominjana „modifikovana” viđenja uloge doprinosa lokalnih populacija i dalje bila zakrivena narativom o „postajanju Rimljanima”. Arheološka praksa u Srbiji doživela je vidnu ekspanziju u periodu posle Drugog svetskog rata, pa se postavlja pitanje da li je novonastalo stanje doprinelo i promeni dotadašnjih pristupa unutar istraživanja rimsko-starosedelačkih odnosa.

3. IZUČAVANJE RIMSKO–STAROSEDELAČKIH ODNOSA U SRBIJI POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

U periodu do Drugog Velikog rata nedostatak arheoloških istraživanja gvozdenuodobskih i ranorimskih lokaliteta, uz potpunu zavisnost arheologije od tumačenjskog okvira koji je pružala klasična istorija, prouzrokovali su „interpretativnu pasivnost” malobrojne akademske zajednice arheologa. Stvari su se promenile po završetku Drugog svetskog rata, kada je društveno-političkom reorganizacijom Jugoslavije zahvaćeno i polje nauke i kulture, pa tako i arheologije. Stvaranje novih institucija i mreže muzeja, povećanje profesionalno usavršenog arheološkog kadra i povećani obim arheoloških iskopavanja doprineli su razvoju discipline, između ostalog i u smislu profilisanja uže definisanih polja arheoloških proučavanja (Гарашанин 1957: 78; 1964a: 48–49; 1996: 88–101; Бошковић 1983). Za razliku od prethodnog perioda kada su se malobrojni arheolozi često bavili različitim epohama i raznorodnim problemima, od kasnih 40-tih godina stvorena su užestručna polja razgraničena hronološkim rezovima. Tako su tokom druge polovine XX veka postepeno profilisane i studije kasnog gvozdenuog doba koje su obuhvatale period od IV–III veka p.n.e. do rimskog osvajanja prostora centralnog Balkana. Ovakva reorganizacija discipline doprinela je sve oštrijem odvajanju antičke rimske od gvozdenuodopske arheologije, pri čemu su definisana i zasebna istraživačka interesovanja i metode, do mere da čak i danas nedostaje konstruktivna saradnja između ovih „pod-disciplina” (up. Бабић 2004: 26–27). Oštro odvajanje kasnog praistorijskog od ranog istorijskog perioda impliciralo je da se razlike između dve „epohe” razumeju u svetlu dubokih i radikalnih promena koje su nastupile integracijom centralnog Balkana u Rimsko carstvo. Prema ovakvoj sistematizaciji, gvozdenuodopska arheologija bila je okrenuta istraživanjima i definisanju kulturnih grupa iz perioda poslednjih vekova stare ere, dok je fokus antičke arheologije bio usmeren ka proučavanju centralnog Balkana kao dela rimskog sveta. Drugim rečima, gvozdenuodopske studije usvojile su teorijsko-metodološke principe (i istraživačka pitanja) praistorijske arheologije, dok su (rano)rimske bile vezane za perspektivu klasične (vid. Garašaniin 1964c: 9; Dyson 2009; Бабић 2008: 41–44; Hedrick 2006: 148–153). Novouspostavljena situacija je doprinela da se tumačenja „romanizacije paleobalkanskih plemena“ raslojavaju i granaju u dva osnovna pravca: ispitivanje paleobalkanskih populacija do rimskih osvajanja po načelima praistorijske arheologije i ispitivanje rimskih balkanskih provincija kao dela antičke rimske civilizacije. U kontekstu teme ovog rada pomenuta podela

znači da je pitanje „prerimskih Skordiska“ postalo sastavni deo gvozenodopske arheologije, dok je pretpostavljena teritorija ove populacije nakon rimskih osvajanja istraživana u ključu rimske provincijalne arheologije. I pored činjenice da su obe „pod-discipline“ ostale pod presudnim uticajem antičkih pisanih izvora (vid. dalje u tekstu), u smislu da su antički narativi predstavljali opšti konceptualni okvir za tumačenje prošlosti, unutar gvozenodopskih studija vršen je odabir onih antičkih narativa koji su bili od interesa iz perspektive aktualnih praistoričarskih teorijsko-metodoloških tema, dok su unutar antičkih studija selektovani literarni narativi koji su opisivali političke, društvene i kulturne pojave u kontekstu rimskih provincija. Zbog ovga će u sledećim delovima rada biti praćeni posebni teorijsko-metodološki razvoji navedenih „sub-disciplina“, najpre skretanjem pažnje na polje proučavanja kasnog gvozenog doba, a potom i ranorimskog perioda.

3.1. Arheološki pristup „paleobalkanskim plemenima“

3.1.1. Milutin Garašanin i tumačenje protoistorijskog perioda na Balkanu

U periodu posle Drugog svetskog rata dogodio se snažan zamah u intenzitetu arheoloških aktivnosti u Srbiji. Nova posleratna generacija školovanih arheologa, zaposlenih u novoosnovanim institucijama, otpočela je obimne radove na iskopavanjima, sistematizaciji i publikovanju arheološke građe. Jedna od vodećih ličnosti ovog perioda (i kasnije) bio je Milutin Garašanin, koji je u periodu od kasnih 40-tih do 70-tih godina neumorno radio na proučavanju praistorijskih epoha na Balkanu (Кондић 1991). Njegova široka interesovanja na samom početku karijere, obuhvatila su i problematiku gvozenog doba, uključujući i kasne (latenske) faze. Doprinos i uticaji Milutina Garašanina upadljivo su prisutni i danas, a razlog ovakvoj situaciji može se prepoznati u činjenici da je ovaj naučnik zapravo uspostavio kulturno-istorijski pristup unutar praistorijske arheologije u Srbiji, u njegovom punom značenju (Babić 2006: 657; Palavestra 2011a: 159–160; 2011b: 581–582; 587–588). Reakcijom na dominantan, ali posve jedinstven pristup Miloja M. Vasića, Garašanin je započeo formiranje paradigme koja je podrazumevala definisanje arheoloških kultura, uspostavljanje sistema njihove relativne i apsolutne hronologije, tipološku i kulturnu atribuciju različitih vrsta arheološke građe i stvaranje obuhvatne **etnogeneze** praistorijskih kulturnih pojava na Balkanu. Koristeći savremene postupke obrade arheoloških nalaza, Garašanin je za relativno kratko vreme uspeo da u raspoloživu građu

unese red u smislu kulturne i hronološke determinacije, i time uspostavi temelje za sva buduća istraživanja praistorije na centralnom Balkanu.

Garašaninov rad je za temu ovog rada značajan iz dva razloga, od kojih se prvi tiče artikulacije opštih teorijsko-metodoloških principa za istraživanje praistorijskih arheoloških kultura, a drugi neposrednog bavljenja pitanjima vezanim za kasno gvozdeno doba i Skordiske. Imajući u vidu da je ovaj istraživač bio jedan od retkih koji su se do 70-tih godina bavili protoistorijskim periodom, zatim da je u najvećoj meri doprineo uvođenju kulturno-istorijske paradigme u srpskoj arheologiji, i pedagoškim radom ostavio ogroman uticaj na potonje generacije arheologa, od velikog je značaja osvrnuti se na njegove perspektive po pitanju gvozdene doba centralnog Balkana. U sledećim redovima obraćam pažnju na nekoliko ključnih aspekata Garašaninovitih arheoloških pozicija i razmišljanja, počevši od pogleda na karakter odnosa pisanih i arheoloških izvora, preko teoretizacije etnogenetskih procesa u praistoriji i pitanja kontinuiteta u arheologiji, do tumačenja kasnog gvozdene doba. Sve pomenute teme kojima se Garašanin bavio imale su snažan uticaj na kasnije interpretacije paleobalkanskih populacija, a njegovi zaključci do danas imaju status relevantnih pozicija u istraživanju protoistorije Balkana.

Prvo pitanje koje se postavlja u vezi sa Garašaninovim „reformama“ teorijsko-metodoloških pristupa u srpskoj arheologiji tiče se njegovog odnosa prema istoriji i istorijskim izvorima koji su do Drugog svetskog rata presudno uticali na arheološka tumačenja protoistorijskog i antičkog perioda. Kako je Garašanin radio na uspostavljanju kulturnih i hronoloških shema praistorije centralnog Balkana upotrebom sebi savremenih arheoloških metoda (stilsko-tipološka atribucija nalaza, definisanje arheoloških kultura, formiranje relativne hronologije praistorijskih kultura), važno je rasvetliti da li je njegov pristup i dalje bio snažno vezan za istoriju i istorijske izvore ili se pak dogodilo udaljavanje od ovih referentnih okvira. U nekoliko radova, koji su publikovani tokom šezdesetih godina, Garašanin je diskutovao problem odnosa istorije i arheologije, čime je zapravo definisao svoje viđenje relevantnosti pisanih izvora u formiranju arheoloških interpretacija. Tako u članku koji nosi rečit naslov *Arheologija i istorija*, Garašanin daje objašnjenje po kojem je arheologija sastavni deo istorije, od koje se svojim ciljevima i zadacima ne da izdvojiti, a jedina razlika između ovih disciplina je vrsta izvora i, prema tome, vremenske etape koje one proučavaju (1964a: 47). Sa tim u vezi, „[istoričari i arheolozi] teže da kroz solidno obrađenu, svestrano proučenu i prokritikovanu građu, dođu do širih i opštijih istorijskih

zaključaka o **razvitku** pojedinih **društvenih** i **etničkih grupacija** i o životu na pojedinim teritorijama“ (Гарашанин 1964а: 48, naglasio V.M.). Prema njegovom mišljenju, arheologija doprinosi istoriji tako što proučava periode za koje ne postoje pisani izvori, pre svega praistorijsku epohu, ili pak one geografske delove koji su bili izvan (odnosno na marginama) antičkog sveta, pa pisani izvori o njima ne kazuju mnogo (Гарашанин 1964а: 48–50). U zaključku svojih razmišljanja o odnosu arheologije i istorije, Garašanin ukazuje da se arheologija „jasno ocrtava kao sastavni deo istorije, nekada njena značajana dopuna, nekada čak, u praistoriji, jedina nauka koja omogućuje da se osvetle dugotrajni, doskora i neslućeni periodi i etape istorije čovečanstva“ (1964а: 51).

Sudeći prema citiranim rečenicama, može se zaključiti da je Garašanin arheologiju razumevao kao disciplinu koja ima potencijal razjašnjavanja događaja u onim vremenskim deonicama i prostorima za koje ne postoje nikakvi pisani tragovi, pa u osnovi ona predstavlja „produženu ruku“ istorije. Njegovo naglašavanje da arheologija prvenstveno igra ulogu u istraživačkim pitanjima gde istorija zbog nedostataka svoje primarne građe posustaje, implicitno ukazuje na davanje prioriteta pisanim podacima kao najvažnijoj vrsti izvora za proučavanje prošlosti. Ova vizura se očitava i u njegovim drugim radovima koji su dotakli problem odnosa pisanih izvora i arheologije. U članku o istočnoj granici Ilira (1964b), Garašanin ukazuje da istorija (i lingvistika) presudno doprinosi rešavanju pitanja Ilira, ali za relativno kasno vreme poslednjih stoleća stare ere, kada su istorijski izvori o ovoj populaciji brojniji i pouzdaniji. Naime, Garašanin upozorava da se pisani izvori retko bave starijim istorijskim periodima, pa čak i ako o njima govore, veoma često to čine na nepouzdan način, dajući posredne ili mitologizovane verzije dublje prošlosti, odnosno deformišući pravu sliku „naknadnim pseudoučenim dopunama i dodacima“ (1964b: 135–136). Iz ovog razloga, veli on dalje, neophodno je konfrontirati raspoložive istorijske i lingvističke podatke sa arheološkim, kako bi se dobila što preciznija rekonstrukcija dublje prošlosti određene populacije. Drugim rečima, Garašanin podvlači značaj arheologije u rešavanju društveno-istorijskih i etničkih pitanja vezanih za **starije** praistorijske periode, ali ponavlja stav da istorija ima glavnu reč kada se radi o tumačenju **mladih** (t.j. gvozenodopskih) hronoloških deonica.

Garašaninova fokusiranost na pisane izvore i istoriju primetna je u još nekoliko aspekata njegovog rada. Pre svega, u svojoj konceptualizaciji pitanja kontinuiteta u arheologiji, on

ukazuje da istorijski izvori imaju veći značaj od arheoloških kada se radi o definisanju etničkog kontinuiteta određene populacije ili prostora (Garašanin 1964c: 12). I ovom prilikom on je podvukao tezu prema kojoj je utvrđivanje etničkog kontinuiteta na osnovu pisanih izvora pouzdanije za mlađe periode praistorije, te da je za praćenje dubljeg hronološkog prostiranja određene etničke grupacije neophodno uzeti u obzir i druge vrste izvora kakvi su lingvistički i arheološki. Prema njegovom mišljenju, za utvrđivanje kontinuiranog prisustva određenog etnosa neophodno je ustanoviti učestalost spominjanja njegovog imena kod različitih pisaca u toku dužeg vremenskog perioda²⁰, izdvojiti legendarnu sadržinu pisanih izvora od dragocenih podataka koji govore o etničkom i kulturnom razvitku i uporediti takve podatke sa raspoloživom epigrafskom i arheološkom građom (Garašanin 1964c: 31–32). Pristup na koji je Garašanin pozivao podrazumevao je strogo kritičku vizuru, koja uzima u obzir složenost etnogenetskog procesa i kombinovanje različitih vrsta podataka prilikom donošenja konačnih zaključaka. Ovakva konceptualizacija upotrebe istorijskih, epigrafskih, lingvističkih i arheoloških podataka u stvari je predstavljala kritiku i udaljavanje od predratnog manira jednostavnog vezivanja određenog etnosa za arheološki materijal i njegovog prostog projektovanja nazad u prošlost:

Ovde valja posebno istaći da konfrontacija o kojoj je reč mora biti izvršena sa maksimumom kritičizma. Najveću opasnost kod svih pokušaja rešavanja kontinuiteta predstavljaju izvesna šematiziranja gledišta koja rešavanje problema svode na izvesne zajedničke formule ne ulazeći u dovoljnoj meri u specifičnosti određenog razvoja na određenoj teritoriji i pod određenim uslovima.

Kao primer ovakvih stavova, koji, bezuslovno dovode do pogrešnih zaključaka treba navesti one teorije (Kossina) koje šematski pristupaju rešavanju problema polazeći od podataka istorijskih izvora i, projecirajući unazad te za izvesnu epohu relativno sigurne podatke. A vezujući ih sa materijalnom kulturom i njenim razvojem izvode zaključke o kulturnom i etničkom kontinuitetu, ne vodeći računa o određenom procesu etničkog razvitka, niti o konfrontiranju arheoloških celina, već samo o izvesnim tipičnim oblicima i njihovoj difuziji. Ovakav metod mogao je samo voditi do potpuno pogrešnih zaključaka čiji je formalizam imao za posledicu stvaranje ideje o hipertrofiranom značaju izvesnih kulturnih, jezičkih i etničkih grupa. (Garašanin 1964c: 34; vid. i 1964b: 137)

Dakle, Milutin Garašanin se u svojim tekstovima zalagao za objektivniju upotrebu pisanih izvora, (što je više moguće) očišćenih od nepouzdatih podataka i proveravanih „nezavisnim“ referentnim okvirima kakvi su arheološki i epigrafski materijal:

²⁰ U smislu da su antički autori bili međusobno nezavisni prilikom opisa te populacije i ujedno nevezani za zajednički osnovni izvor.

... ako na jednoj određenoj teritoriji, koja je, u antičkim izvorima, u jedno određeno vreme pripisana određenom narodu ili plemenu, u to isto vreme postoje elementi materijalne kulture koji tu regiju određuju kao jednu celinu, i ako lingvistički podaci takođe govore o tome da tu tada postoji jedna posebna grupacija, onda sa mnogo verovatnoće možemo reći da se radi o tome dotičnom narodu ili plemenu. (Garašanin 1996: 172)

Iako je ovakav teorijsko-metodološki pristup označio ogroman korak napred u odnosu na predratni način jednostavnog vezivanja pisanih izvora i arheološkog materijala, on ipak nije predstavljao raskid snažne zavisnosti od podataka koje su pružali antički pisci. Literarni i epigrafski izvori su ostali polazišna tačka u istraživanjima, pogotovu etničkih, pitanja praistorije centralnog Balkana²¹, a verodostojnost ove vrste podataka uzimana je kao potpuno opravdana kada se radilo mlađim periodima praistorije. Drugačije sagledavanje odnosa arheologije i pisanih izvora stoga nije doprinelo potpunom udaljavanju od ustaljenog korišćenja antičkih narativa kao vrste okvira za formiranje arheoloških interpretacija, već je podvlačilo potrebu za rafinisanijim manipulisanjem podacima iz antičkih tekstova i njihovom strožom kontrolom pomoću arheološkog materijala (Garašanin 1996: 29, 44). Suštinska oslonjenost na istorijske izvore u Garašaninovima razmišljanjima postaje jasna na osnovu njegovih radova o kasnom gvozdenom dobu i primera kojima je ilustrovaio upotrebu istorijskih izvora u rekonstrukciji protoistorijske prošlosti (1953; 1957; 1958; 1963; 1964b: 137–140, 148–150; 1964c: 35–36; 1966; 1973a; 1996: 172). Imajući u vidu klasično obrazovanje Milutina Garašanina, u kojem je čitanje grčkih i rimskih izvora imalo istaknuto mesto (Garašanin 1996: 4–10), ovakva perspektiva ne predstavlja veliko iznenađenje, pa se može izvesti zaključak da je i pored izuzetno velikog opreza pri upotrebi podataka iz antičke literature, njegov pristup suštinski bio vezan i zavisn od narativa klasičnih pisaca.

Fokusiranost na antičke istorijske podatke u Garašaninovom radu jednim delom proizilazi i iz njegovih teorijskih pozicija i interesovanja, koje su pre svega podrazumevale težnju ka utvrđivanju etničke slike prošlosti. Pošto su istorijski izvori jedina vrsta podataka koja je mogla da pruži narativno predstavljanje istorije, uz davanje termina koji su mogli da se shvate kao etničko određenje protoistorijskih populacija (nasuprot anonimnosti na koju je osuđena arheologija: Garašanin 1996: 171), vrednost pisanih svedočanstava iz vizure ispitivanja

²¹ Tako Garašanin objašnjava: Otuda takođe sva rešenja u vezi s utvrđivanjem kontinuiteta moraju polaziti od istorijski i lingvistički fiksiranih osnovnih postavki, uz detaljnu analizu kulturnih, društvenih i ekonomskih uslova razvitka u pojedinim etapama razvoja (1964b: 137).

etnogenetskih procesa bila je izuzetno velika i praktično nezaobilazna. U ovom kontekstu otvara se pitanje šta je etnogeneza zapravo značila u Garašaninovom tumačenjskom okviru i zašto je ona važna za interpretaciju protoistorijskog perioda centralnog Balkana, pa prema tome i pitanja Skordiska.

Kako je i naglasio u radu o odnosu arheologije i istorije, Garašanin je zadatak obeju disciplina shvatao kao dolaženje do širih i opštijih zaključaka o razvitku pojedinih društvenih i etničkih grupacija kroz obradu istorijske i arheološke građe (Гарашанин 1964а: 48). U ovom postupku od presudnog značaja je bilo rekonstruisanje **procesa etnogeneze** za koji je u nekoliko navrata izneo svoja objašnjenja, koja se mogu smatrati retkim primerom elaborirane teorijske pozicije pomoću koje je pristupao tumačenju arheološkog materijala i pisanih izvora. Za razjašnjavanje Garašaninovog koncepta etnogeneze najpre je neophodno steći jasan uvid u njegovo shvatanje značenja termina kakvi su *narod*, *etno-kulturna grupa/kompleks* i *pleme*. Iako je već od pedesetih godina upotrebljavao navedene pojmove u objašnjavanju praistorije na području središnjeg Balkana, Garašanin je njihove najpotpunije definicije dao nešto kasnije u karijeri (u integralnom obliku), te ću se ovde skoncentrisati na one radove pomoću kojih se najbolje može razumeti njegovo poimanje kolektivnih identiteta u praistorijskom i protoistorijskom periodu. Već 1964.g. Garašanin obazrivo pristupa pitanju etniciteta u praistoriji i navodi sledeće:

Ovde se, naravno, s obzirom na istorijski razvitak može o etničkim elementima govoriti samo u najširem smislu, jer je poznato da najveći deo perioda koje proučava arheologija, sa istorijske tačke gledišta još ne predstavlja formiranje **naroda kao određene duhovne zajednice ljudi disparatne često u pojedinim svojim užim kulturnim elementima**. (Garašanin 1964c: 10, naglasio V.M.)

Isti stav Garašanin ponavlja i tri decenije kasnije:

O **narodu** se može govoriti ako postoji **jedna opšta srodnost u svim manifestacijama njegovim: duhovnoj i materijalnoj sferi, ako se te pojave mogu fiksirati za jednu određenu teritoriju, ako postoji neprekinuta evolucija**. Ali – i tu je razlika između naroda i saveza plemena, koji ne moraju biti srodni – **s tim da postoji svest o zajedništvu, i to je odlučujući elemenat kod naroda...** Pleme nesumnjivo ima svest o zajedništvu, ali pleme je jedna homogena celina. Narod nije homogena celina. Iskreno da vam kažem, kada je reč o antici i onoliko koliko možemo projektovati u praistoriju, mi ne možemo sa sigurnošću govoriti o narodima, o plemenima i plemenskim savezima... Meni se čini da možemo govoriti o **plemenima ili narodima** i o **većim etno-kulturnim grupacijama**, kao što su, recimo, Iliri. Isto tako shvatam i slovensko jedinstvo, koje je u suštini jedinstvo u srodnosti jezika i, donekle, kulture, ali svest slovenskog jedinstva nije svest jednog naroda. (Garašanin 1996: 83, naglasio V. M.)

Po meni je **narod zajednica više srodnih plemena povezanih među sobom zajedničkim poreklom, duhovnom kulturom, zajedničkim ili sličnim jezikom** – svakako je tu bilo nekih razlika, dijalekata i slično – **i, izvesnim delom, zajedničkom materijalnom kulturom**. Ali, zajednica kod koje **postoji svest o tome zajedništvu**, koja je tom svešću povezana u jednu celinu. (Garašinin 1996: 166, naglasio V. M.)

Narod je stoga kolektivni identitet koji je izgrađen na osnovama prepoznate uzajamne sličnosti (određenih društvenih i kulturnih elemenata) od strane više **plemena**, koja su u potpunosti svesna tih sličnosti, pa prema tome i pripadnosti kolektivu koji nazivamo narodom. Odnos između manjih činilaca unutar jednog naroda ili pak širih kolektivnih odrednica, Garašinin je objasnio unutar dva svoja rada (1988; 1991). Tako u članku o nastanku i poreklu Ilira Garašinin daje najrazrađenije gledište o međusobnom odnosu različitih nivoa kolektivnih identiteta u praistoriji:

Šta zapravo valja podrazumevati pod Ilirima i analogno tome Tračanima, Dačanima i dr.? Iako delom različita, mišljenja i definicije uglavnom se pri njihovom određivanju služe terminom „narod“, što bi u smislu mogućem za uslove antičkog perioda značilo **veći broj manjih (pre svega plemenskih) srodnih zajednica nastanjenih na određenoj teritoriji i povezanih među sobom srodnošću ili zajedništvom jezika, duhovne (običaji, verovanja, predanja) i delom materijalne kulture, kod kojih postoji svest ovakvog zajedništva**. Formiranje ovih „naroda“ po pravilu je transponovano u daleku prošlost, dobrim delom čak do neolitskog doba. Pri tome nije vođeno dovoljno računa o činjenici da formiranje naroda zahteva i određeni postignuti stepen društvenog razvoja zavisano od odgovarajućih ekonomskih osnova. Takvi preduslovi nisu mogli postojati u neolitskom periodu, čije se društvo zasniva na razvijanju primitivne zemljoradnje i počecima stočarstva. Onog momenta kada je dostignut stepen neolitskog društva, postojeće zajednice su u osnovi zadovoljavale svoje potrebe sopstvenim sredstvima i proizvodnjom. Time se isključuju intenzivni uski kontakti iz kojih proizilaze veće grupacije u smislu onih koje se ovde obeležavaju kao narodi. **Nastanak naroda predstavlja, prema tome, jedan dug i složen proces kulturnog, društvenog i ekonomskog razvitka u toku nekoliko etapa**. Tokom tog procesa, raznim diferencijacijama, pregrupisavanjima, raspadanjem i ponovnim integracijama raznih prethodnih zajednica dolazi i do forme šireg zajedništva na jednom većem području. Takav proces odvijao se tokom eneolita, bronzanog doba i perioda prelaza na gvozdeno doba. U tome periodu tokom prvog milenijuma pre n.e., kada nam o Ilirima i drugim stanovnicima starog Balkana podatke pružaju i pisani izvori, proces se može smatrati završenim. Tada se i može govoriti o tim zajednicama koje se obično nazivaju narodima... Ostaje, međutim, otvoreno pitanje u kojoj se meri kod ovakvih zajednica može govoriti o postojanju svesti o zajedništvu? Ovo čak izgleda manje verovatno... Otuda i izgleda opravdano za Ilire i, analogno tome, druge stanovnike Balkana **termin narod zameniti sa „etnička grupa“ (ili grupacija), odnosno etnokulturna grupa**, kako to predlaže Benac. (Гарашинин 1988: 10–11, naglasio V.M.)

Dakle, često upotrebljavani termin „narod“, prema Garašininovom mišljenju **nije moguće** koristiti za periode **pre** gvozdenog doba, budući da zajedništvo, koje se za određene populacije pretpostavljalo na osnovu pisanih izvora i arheološkog materijala, najverovatnije nije bilo osvešćeno. Iz ovog razloga on prihvata definiciju etničke grupe (ili etnokulturne grupe) koja označava više međusobno sličnih plemena koja nemaju svest o pripadnosti istom kolektivu, i

koja u slučaju praistorijskog Balkana važi za odrednice poput Ilira, Tračana i Dačana. Unutar ovih širih etničkih skupova postojao je veći broj plemena od kojih su neka, pod određenim uslovima društvenog i ekonomskog razvoja, mogla da formiraju narode u smislu grupa kod kojih postoji svest o zajedničkom identitetu (na primer Garašanin 1991: 10–14, gde kao primer oformljenog naroda sastavljenog iz više plemena navodi Dardance). Drugim rečima, „iz toga se može zaključiti postojanje jednog etno-kulturnog lingvističkog kompleksa, iz koga se postepeno izdvajaju pojedina plemena i narodi, koji se na taj način formiraju“ (Garašanin 1996: 169).

Ovako uspostavljena konceptualizacija kolektivnih identiteta u praistoriji pretpostavlja pleme kao osnovni činilac i etnokulturne grupe i naroda, i temelji se na Garašaninovim sopstvenim zapažanjima, kao i teorijskom okviru koji je definisao Alojz Benac. Radi još jasnijeg uvida u navedene koncepte identiteta kratko ću se osvrnuti na Benčeve definicije etničke grupe, naroda i plemena koje je u potpunosti preuzeo i Grašanin (1988: 11, napomena 4; 1991: 13, napomena 16).

Benac upozorava da termini narod i nacija koji se upotrebljavaju u savremenom svetu nisu adekvatni za praistorijske periode, kojima mnogo više odgovara pojam etnos jer pruža mogućnost fleksibilnijeg pristupa, budući da označava nešto drugačiji okvir društveno-ekonomske formacije od pojma narod/nacija (Benac 1987: 737). Prema tome, „kako mnoge od kultura (kulturnih grupa), pokazuju daleko veću vlastitu kompaktnost i jedinstvo životnih navika, daleko veću uniformnost materijalne i duhovne kulture, moguće ih je, u jednom primarnom (elementarnom) smislu, označiti kao etničke zajednice, ali samo u okviru gentilnog – matrijarhalnog ili patrijarhalnog – društvenog uređenja“ (Benac 1987: 738; 1973: 100–103). Etničke zajednice u svom elementarnom značenju, prema Benčevom viđenju, mogu se uporediti sa pojmom **kulturnih kompleksa** starije praistorije, sa tom razlikom da su za period gvozdenog doba, zahvaljujući antičkim autorima, ostala sačuvana i imena tih etničkih grupacija: Iliri, Tračani, Panoni. Populacije pod navedenim imenima nije moguće označavati kao posebne narode ili kompaktne etničke zajednice, jer su to bile „nedovoljno koherentne grupacije, bez neke čvršće društveno-političke povezanosti u starijem željeznom dobu, čije su kompozitne dijelove jedne drugima vjerovatno približavale – manja ili veća – srodnost u jeziku, neke duhovne (religijske) predodžbe, a onda i izvjesne karakteristike materijalne kulture“ (Benac

1987: 739–740). Ovakve etničke grupacije, odnosno ekvivalenti kulturnim kompleksima neolita, sastojale su se od mnoštva manjih ili većih plemena, odnosno plemenskih zajednica:

[Termin pleme] je prisutan i kod starobalkanskih populacija. Nema nikakve sumnje da su predantička plemena na Balkanu (kod Ilira, Tračana i drugih širih grupacija) počivala na gentilnom društvenom uređenju, da je gens – manja zajednica koja potiče od istog praoca, odnosno pramajke – predstavljao osnovnu ćeliju ovog društvenog uređenja. I kao što je slučaj kod Helena, tako se i ovdje nekoliko ovakvih ćelija moralo udruživati u bratstva (fratrije), a to je već zajednica sa širim kompetencijama na društvenom, ekonomskom i duhovnom planu. Istim putem udruživanja se, onda, formiralo i pleme, kao najviša forma gentilnog društvenog uređenja. Pleme vodi računa o teritoriji i o zajedničkim interesima svih pripadnika, poglavito onim interesima koji se tiču odnosa sa drugim plemenima. (Benac 1987: 740)

Dalja razmišljanja Benca navode na zaključak o postepenoj konsolidaciji plemenskih podela na tlu Jugoslavije u starijem gvozdenom dobu:

Neka od plemena zaokružuju svoju fizionomiju u kulturnom pogledu, što znači i čvršće objedinjavanje svih rodovskih pa i manjih plemenskih grupa u jednu cjelinu. Tokom tog vremena zaokružuje se i teritorija na kojoj žive pripadnici takvih plemena, a kao primjer ovako zaokruženih plemenskih zajednica mogli bismo spomenuti Histre, Liburne, Japode, Daorse, Dokleate, a sigurno i Dardance. Plemenske zajednice ovog tipa su kao formirane i posebne političke cjeline dočekale rimsku invaziju na Balkan i kao takve nastavile život pod rimskom vlašću (uz manji ili veći uticaj romanizacije na njihov dalji životni put). Samo u ovakvim slučajevima ima mjesta pretpostavci da bi se te zajednice mogle nazvati **posebnim narodima**. Mnogi razlozi upućuju na takvo opredjeljenje, iako se ovde „narod“ mora shvatiti u okviru praistorijskog vremena i u okviru tadanjih društvenih kretanja. (Benac 1987: 743–744, naglasio V.M.)

Za razliku od ovakvih grupacija, koje predstavljaju kompaktne etničke celine, ili čak neku vrstu naroda, druge plemenske zajednice menjale su svoj životni prostor i sam sastav plemenskog saveza, i stoga su predstavljale labilnije etničke zajednice koje se ne mogu u potpunosti upoređivati sa prethodno navedenim (Benac 1987: 744).

Sumiranjem Garašaninovih i Benčevih razmišljanja o grupnim identitetima praistorijskog Balkana dolazimo do nekoliko ključnih činjenica koje stoje u vezi sa njihovim tumačenjskim okvirom. Najpre, upadljivo je distanciranje od pojednostavljenog projektovanja pojma *narod* nazad u prošlost, što je bio dominantni način tumačenja praistorije u periodu zaključno sa Drugim svetskim ratom. Manipulisanje pisanim izvorima i arheologijom radi dokazivanja starosti ili superiornosti određenih modernih nacija, u maniru čiji je najpoznatiji predstavnik Gustav Kosina (Olsen 2002: 34–35; Палавестра 2011a: 125–127; Bandović 2012), dovelo je do nastanka oštre kritike prema mogućnostima da se određena populacija na linearan način prati pomoću arheološkog materijala, od mlađih ka starijim periodima prošlosti, i da se pri tom tretira

kao oformljeni i jasno definisani narod (Гарашанин 1964а: 50; 1988: 12–13). Prepoznavajući sve nedoslednosti i opasnosti ovakvog postupka, Garašanin i Benac su se založili za upotrebu fleksibilnijeg pristupa praistoriji koji bi podrazumevao uvođenje koncepta etničke/etno-kulturne grupacije kao vrste labavog i neosvešćenog zajedništva (u smislu deljenih kulturnih i opštih društvenih sličnosti) praistorijskih populacija, odnosno kulturnih grupa. Iz nastojanja da se prevaziđu predrasudna i ideološki obojena tumačenja praistorije, te da se postupku utvrđivanja etničke slike prošlosti da što objektivniji karakter, ovi autori su zastupali složenija objašnjenja nastanka i razvoja kolektivnih identiteta u praistoriji. Tako oni ističu neophodnost da se etnogenetski procesi shvate kao dinamične, složene i etapne pojave za čije su odvijanje bili potrebni preduslovi oličeni u određenom **stepenu opšteg društveno-ekonomskog razvitka** praistorijskih populacija. Umesto pojednostavljenog projektovanja modernog koncepta *narod* u praistoriju, Garašanin i Benac su nastojali da ukažu na postojanje mnogobrojnih plemenskih grupa, od kojih su samo neke, pod određenim društveno-istorijskim okolnostima, kreirale osećaj jedinstva nalik savremenom pojmu nacije/naroda. Nasuprot starijim pretpostavkama o stabilnosti narodnog identiteta kroz dugi vremenski period, ovi autori naglašavaju da je proces oblikovanja naroda podrazumevao razne diferencijacije, pregrupisanja, raspadanja i ponovne integracije koje su samo u određenim slučajevima dovodile do stvaranja svesti o pripadanju jasno definisanom kolektivnom identitetu (odnosno narodu u praistorijskom smislu reči). Njihova teorijska pozicija bila je povezana sa strožim kriterijima tumačenja etničkog karaktera praistorijskih arheoloških kultura i u tom smislu predstavlja mnogo naprednije teorijsko stanovište, koje je umesto statičnosti i nepromenljivosti etničkog identiteta ukazivalo na njegovu dinamičnost i promenljivost kroz vreme (na primer Garašanin 1964b: 137).

Međutim, i pored značajnog pomaka u konceptualizaciji praistorijskog sveta, njihov pristup je **zadržao** etnički determinizam kao stožernu ideju oko koje se konstruišu tumačenja prošlosti, budući da je plemenska pripadnost (koju oličava zajedničko poreklo, jezik/dijalekat i običaji) uzimana kao nesumnjiva socijalna predodređenost. Takođe, pripadnost kolektivnom identitetu (plemenu, narodu ili heterogenoj etnokulturnj grupaciji) u ovakvom teorijsko-metodološkom pristupu predstavlja najznačajniji vid društvenog poistovećivanja/grupisanja koji određuje ponašanja svih njegovih pripadnika/ca, što otkriva njegov normativni karakter. Naročito važna činjenica u vezi sa ovim stanovištem je snažno ubeđenje da se na osnovu arheološkog materijala, a uz pomoć pisanih izvora i lingvistike, mogu donositi zaključci o etničkoj pripadnosti

praistorijskog stanovništva (na primer Garašanin 1996: 165–166), bilo da je ona plemenska, narodna/nacionalna ili šira etnokulturna. Uopšte uzevši, okvir koji su definisali Garašanin i Benac je kao središnje pitanje i dalje imao etničku pripadnost praistorijskih ljudi, sa tom razlikom da je ona shvatana kao složeniji fenomen nego što je to bio slučaj do Drugog svetskog rata.

Još značajniju okolnost, u okvirima pitanja koje se ovde obrađuje, predstavlja činjenica da je oprez na koji su Garašanin i Benac pozivali prilikom tumačenja starijih epoha praistorije bio neuporedivo manji kada se radilo o gvozdenom dobu. Naime, i Garašanin i Benac su držali stanovište da se etnogeneza u praistoriji Balkana završava u gvozdeno doba kada se, po njihovom uverenju, može govoriti o kompaktnijim etničkim celinama ili čak narodima. Sledstveno tome, modifikovana teorijska razmišljanja po pitanju mogućnosti pouzdanog određivanja etniciteta prvenstveno je važila za neolit, bakarno i bronzano doba, dok je vizura protoistorijskog perioda ostala praktično nepromenjena, te je podrazumevala „varvarski“ svet ispunjen brojnim etničkim/plemenskim celinama koje su u tom obliku i ušle u istorijski period. Osim nesumnjivog uticaja koji su pisani izvori imali u stvaranju ovog pogleda (budući da su pružali kolektivna imena protoistorijskih populacija koja su mogla da se shvate kao definisane etničke jedinice), drugi stub na kojem je počivala opisana konceptualizacija gvozdenog doba bio je pojam etnogeneze.

3.1.1.1. Etnogeneza Milutina Garašanina

Koncept etnogeneze je u radovima Milutina Garašanina prisutan od njegovih najranijih nastojanja da u hronološkom i kulturnom smislu definiše pojave iz praistorije na tlu središnjeg Balkana. Jedno od prvobitnih objašnjenja šta pod etnogenezom podrazumeva, Garašanin je dao 1964.g.:

Tako je tzv. naseobinska teorija Kosine, koja ne vodi računa o komplikovanom procesu formiranja i razvitka plemena i naroda i o **složenom procesu etnogeneze, zasnovane na unutrašnjoj evoluciji, uzajamnom dodiru i mešavini raznih elemenata i zakonitosti istorijskog razvitka**, izjednačujući materijalnu kulturu sa savremenim pojmovima naroda i rase i povezujući ove pojmove sa određenom teritorijom, stvorila mit o predodređenosti Germana za veliku kulturnu i istorijsku misiju. (Гарашанин 1964a: 50, naglasio V.M.).

Etnogeneza je zamišljena kao složeni proces linearno-evolutivnog karaktera kojim su postepeno nastajali kolektivni identiteti poput etnokulturnih grupa, plemena i naroda. Evolutivna shema

pojedinih etnosa u ovom sistemu bila je zamišljena kao etapni razvoj, od zajednica koje su delile određene uzajamne sličnosti, preko diferenciranja posebnih plemena ili plemenskih saveza/grupa unutar širih etnokulturnih kompleksa, do konačnog nastanka jasno definisanih kolektivnih identiteta koji su slični narodima (u savremenom značenju). Veoma važna činjenica vezana za etnogenezu je ideja o **linearnom hronološkom razvoju** praistorijskih kultura, od neolita do istorijskog perioda. Razvojni stupnjevi na koje je period praistorije podeljen (neolit, eneolit, bronzano, gvozdeno doba) označavali su i opšti društveni, ekonomski i kulturni razvoj praistorijskih populacija u rasponu od nekoliko hiljada godina. Prema ovako zamišljenoj rekonstrukciji prošlosti, da bi se uopšte pojavilo čvršće etničko zajedništvo (u smislu naroda) bili su neophodni opšti razvojni preduslovi, odnosno društveno-ekonomske prilike koje su dopuštale stvaranje svesti o pripadanju istoj etničkoj skupini. Svaka od velikih praistorijskih epoha stoga je predstavljala stepenik bliže formiranju kompaktnih etničkih zajednica/naroda u pravom smislu reči: kasno bronzano doba označilo je izdvajanje velikih etničkih grupacija (odnosno etno-kulturno-lingvističkih kompleksa poput Ilira, Tračana, Dačana), starije gvozdeno doba donelo je dalju diferencijaciju manjih skupina, da bi za vreme mlađeg gvozdenog doba konačno bile izdvojene zaokružene etničke jedinice koje su kao takve i ušle u Rimsko carstvo (Garašanin 1964b; 1968; 1988; 1991). Dakle, svaka mlađa epoha, počevši od neolita, predstavljala je **viši nivo opšteg razvoja** praistorijskih populacija što je vodilo ka savršenijim oblicima socijalnog organizovanja, od kojih je konstituisanje naroda stavljeno kao **krajnji ishod** milenijumskog kulturnog, društvenog i ekonomskog progressa. Rečima Milutina Garašanina čitav proces izgledao je ovako:

Period srednjeg i kasnog bronzanog doba predstavlja epohu u kojoj u suštini veoma srodni ilirski i trački elementi nisu još bili jasno razgraničeni. Tek kasnije, u internoj evoluciji, međusobnoj mešavini određenih plemenskih zajednica i uzajamnim kulturnim uticajima, dolazi do njihovog definitivnog razgraničavanja. (Garašanin 1964b: 143)

U pomenutoj etapi razvitka [gvozdeno doba I], u okviru intenzivnih pomeranja i mešanja plemenskih grupacija, sigurno je da su se već iskristalisale određene etničke, ilirske ili tračke grupe, koje se međutim danas, u nedostatku preciznijih arheoloških istraživanja ne daju bliže izdvojiti. (Garašanin 1964b: 145)

Uzeto u celini, arheološki materijal vezan za ovaj period [gvozdeno doba II] pokazuje prema tome da se s ilirskim elementom, sa punom sigurnošću, može računati u oblasti kasnije (delom već i u ovo vreme) fiksiranih plemenskih grupacija Dardanaca i Peonaca... (Garašanin 1964b: 147–148)

Otuda bi se moglo pretpostaviti da poslednji vekovi pre nove ere, doba koje neposredno prethodi rimskoj dominaciji, donose sa sobom, u praskozorje istorije u užem smislu ovog pojma, i bitne promene u

materijalnoj kulturi, zavisne od evolucije i jačanja pojedinih plemena, koja dopiru do stepena gotovo državne organizacije, ali ne menjaju u biti opšti etnički sastav stanovništva, kako to vidimo iz kasnijih spomenika rimskog perioda, kratko obrađenih ili bar dodirnutih u ranijim poglavljima. (Garašanin 1964b: 149)

Nasatanak naroda predstavlja, prema tome, jedan dug i složen **proces kulturnog, društvenog i ekonomskog razvitka u toku nekoliko etapa**. Tokom tog procesa, raznim diferencijacijama, pregrupisavanjima, raspadanjem i ponovnim integracijama raznih prethodnih zajednica dolazi i do forme šireg zajedništva na jednom većem području. Takav proces odvijao se tokom eneolita, bronzanog doba i perioda prelaza na gvozdeno doba. U tome periodu tokom prvog milenija pre n.e., kada nam o Ilirima i drugim stanovnicima starog Balkana podatke pružaju i pisani izvori, proces se može smatrati završenim. Tada se i može govoriti o tim zajednicama koje se obično nazivaju narodima. (Гарашанин 1988: 11, naglasio V.M.)

Unutrašnja logika koncepta etnogeneze bila je zasnovana na ideji **socio-kulturne evolucije** (koju objašnjavaju Trigger 1998; Stoczkowski 2002; Pluciennik 2005; Палавестра 2011a: 69–106), i to u njenom elementarnom obliku, koji je implicirao da ljudska društva protokom vremena evoluišu i menjaju opšti stupanj svog razvoja od nesavršenijih ka savršenijim društvenim, kulturnim i ekonomskim oblicima. Iako je Garašanin bio svestan da ljudska vrsta nema jednak ritam kulturnog i društvenog razvoja na svim delovima planete gde živi, odnosno da „proces kulturne evolucije nije uvek i svuda bio apsolutno identičan” (Гарашанин 1964d: 40), posmatrano u granicama Balkana, njegova tumačenja nedvosmisleno ukazuju da je na opštem nivou upotrebljavao vid unilinearne socio-kulturne evolucije. Na ovu činjenicu ukazuju objašnjenja promena u praistorijskim kulturama Balkana, u kojima se neretko koristi sam termin *evolucija* i ukazuje na *razvitak* kulturnih pojava praistorije. Primera radi:

U principu, svakako da najviše podataka za rešavanje etničkih problema mora pružiti arheologija, i to pre svega stoga što njena istraživanja baziraju na svestranom proučavanju karaktera i **evolucije** konkretne arheološke građe vezane za sve vidove čovekovog materijalnog i duhovnog stvaralaštva... Ovo, prema tome, dopušta i jasnije fiksiranje i analiziranje **pojedinih etapa** određenog društveno-istorijskog i etničkog **razvitka**. (Garašanin 1964b: 136, naglasio V.M.)

Istorijski, formiranje određenih etničkih grupacija predstavlja, u prvom redu, određeni dinamički proces... Otuda takođe sva rešenja u vezi s utvrđivanjem kontinuiteta moraju polaziti od istorijski i lingvistički fiksnih osnovnih postavki, uz detaljnu analizu **kulturnih, društvenih i ekonomskih uslova razvitka u pojedinim etapama razvoja**. (Garašanin 1964b: 137, naglasio V.M.)

..., a ukoliko postoji i mogućnost povezivanja sa **kulturnim razvitkom krajeva koji su pod povoljnijim geografskim, klimatskim i kulturno-istorijskim uslovima brže evoluisali i ušli u period pisane istorije u vreme kada druga područja žive još praistorijskim životom...** (Гарашанин 1964d: 40–41, naglasio V.M.)

Upotreba ideje o socio-kulturnom razvoju praistorijskih populacija na prvi pogled može da izgleda kao netipičan izbor teorijske pozicije u radu jednog kulturno-istorijskog arheologa. Naime, uvreženo je stanovište (zasnovano na dobrim argumentima) da je kulturno-istorijski pristup nastao usled sveukupnog odbacivanja devetnaestovekovne paradigme jednolinijskog socio-kulturnog evolucionizma, koja je podrazumevala da sve ljudske zajednice, pre ili kasnije, prolaze kroz iste ili veoma slične faze društvenog i kulturnog razvoja. Aksiom o univerzalnim stadijima kulturnog progresa ljudskih grupa zamenjen je idejom o posebnosti svih kultura (u prošlosti i sadašnjosti) kao jedinstvenim, specifičnim i stoga međusobno nesamerljivim pojavama, koje karakteriše osoben *duh* u nacional-romantičarskom smislu reči (Olsen 2002: 29–39; Палавестра 2011a: 69–106). Iako je sa opravdanim razlozima Garašaninova tumačenjska pozicija svrstana u kulturno-istorijsku paradigmu, njegova teorijska orijentacija ka socio-kulturnoj evoluciji može se objasniti na dva načina. Jedno od mogućih objašnjenja je korišćenje ustaljene i podrazumevane sheme o stupnjevitom razvitku ljudskog društva koja je imala veoma dugu istoriju upotrebe u evropskoj intelektualnoj tradiciji, počevši od druge polovine XVIII veka do danas, bez obzira što su (povremeno) neki pravci razmišljanja načelno odbacivali njenu relevantnost (Stoczkowski 2002; Olsen 2002: 115–116). U tom slučaju, Garašanin je bez obzira na prihvatanje kulturno-istorijske paradigme, u svojim tumačenjima zadržao viđenje o postepenom progresu ljudskih društava i kombinovao ga sa nastojanjima definisanja posebnih etničkih i kulturnih pojava u praistoriji.

Drugi način za razumevanje Garašaninove upotrebe postulata socio-kulturne evolucije moguće je prepoznati u njegovom krajnje kritičkom odnosu prema kulturno-istorijskoj arheologiji kosinovskog tipa, koja je sve do kraja Drugog svetskog rata bila široko zastupljena u evropskim arheologijama. Postoji mogućnost da je Garašanin, zalažući se za neophodnost uvođenja što veće objektivnosti u interpretacije arheološkog materijala, posegao za idejom evolucije kao manje pristrasnog načina sagledavanja prošlosti, posebno u odnosu na romantičarsko viđenje kultura koje je zastupala „Kosinina arheološka škola”. U tom slučaju, njegovo korišćenje socio-kulturne evolucije može da se razume kao težnja za prevazilaženjem postojećih teorijsko-metodoloških poteškoća u kulturno-istorijskoj arheologiji, po čemu su njegove ideje slične reakcijama svojstvenim za *novu/procesnu arheologiju* u zapadnoj Evropi i Americi. Nastojanjem da se raskine sa pređašnjim načinima interpretacije prošlosti, te da se arheologiji da karakter pozitivističke i objektivne naučne discipline, pobornici *nove arheologije* ukazivali su na značaj

istraživanja prošlosti pomoću teorije o društvenoj i kulturnoj evoluciji (Палавестра 2011a: 168–169, 181–183; Olsen 2002: 114–115). Prema tome, Garašaninova okrenutost evolutivno-progresivnom načinu razmišljanja o prošlosti mogla je biti skorčana sa tendencijom da se u što većoj meri poboljša postupak arheološke interpretacije u kulturno-istorijskom ključu (po čemu je sličan Čajldovim nastojanjima: Палавестра 2011a: 130).

Kakve god da su bile motivacije M. Garašanina za korišćenje teorije o socio-kulturnoj evoluciji, ostaje činjenica da je ovakav način razmišljanja imao dalekosežne implikacije na konceptualizaciju gvođenog doba Balkana, i pored ozbiljnih problema koji su mu svojstveni. Kao i u drugim primerima upotrebe ovog teorijsko-filozofskog pravca, glavna poteškoća leži u njegovoj ukorenjenoj teleologiji (Johnson 1999: 142), koja implicira da proces stadijalnog progresa kultura/čovečanstva vodi ka predodređenom cilju, odnosno najsavršenijem društveno-kulturnom obliku. Slično tome, Garašaninov koncept etnogeneze pretpostavlja da su do gvođenog doba, konstantnim promenama, praistorijske kulture stupnjevito napredovale u pogledu svojih ekonomsko-društvenih aspekata, te su u poslednjim vekovima pre nove ere bile kadre da formiraju kolektivne identitete nalik savremenim narodima. Na ovaj način je formiranje „nacionalnosti” *a priori* konceptualizovano kao najsavršeniji oblik socijalne organizacije, čemu su prvenstveno doprineli antički pisani izvori koji su pružali etnonime za srednjobalkanske populacije. Grupni označitelji ove vrste bivali su razumevani kao pouzdana svedočanstva o postojanju identitetskih jedinica koje su nalikovale savremenom konceptu nacije, što bez obzira na sav Garašaninov oprez, zapravo predstavlja učitavanje modernog pojma (i njegovog značenja) nazad u prošlost, odnosno objašnjavanje prošlosti pomoću oblika društvene organizacije koji operišu u savremenom svetu.

Polazišno shvatanje etnonima kao jakih indicija da su praistorijske kulture, na pragu „ulaska u period pisane istorije“, funkcionisale po etničkom principu uslovalo je razradu i primenu koncepta etnogeneze. Ovaj okvir je dalje podrazumevao etničku atribuciju arheološke građe i praćenje kontinuiranih pojava određenih tipova „materijalne i duhovne kulture“ zarad pokazivanja prisustva pojedinih etničkih grupa kroz vreme i prostor. Metodološki postupak u ovom interpretativnom okviru definisan je preko načela **kontinuiteta u arheologiji**, po kojem neprekinuto prisustvo izvesnih nepromenjenih pojava u arheološkom materijalu u dužem vremenskom periodu, označava kontinuirano postojanje društvenih i kulturnih normi koje su

učestvovala u stvaranju/definisanju etničkih grupa/plemena/naroda, pa stoga o njima na direktan način i svedoče (Garašanin 1964c; vid. Палавестра 2011b). Iako je Garašanin ustanovio precizne kriterijume za utvrđivanje da li se na određenom području u određeno vreme može govoriti o postojanju kontinuiteta (1964c: 13–36), upotreba koncepta etnogeneze i prihvatanje verodostojnosti antičkih literarnih izvora, doprineli su da se gvozdeno doba shvata isključivo preko etničkog determinizma. Tako je i pored striktnog razlikovanja kulturnog od etničkog kontinuiteta, tj. podvlačenja da se ove pojave ne moraju poklapati u svim pojedinačnim slučajevima, te da postojanje jednog ne znači automatsko prisustvo drugog i obrnuto (Garašanin 1964c: 35–36), za protoistorijski period na snazi ostala etnička konceptualizacija arheološke građe, a samim tim i populacija koje su je upotrebljavale.

Posebno je važna činjenica da su predrimске etničke pripadnosti uzimane kao prisutne i suštinski nepromenjene i u rimskom periodu. Tako su svedočanstva o pretpostavljenim plemenskim identitetima iz prvih vekova nove ere, smatrana pokazateljima etničkih kontinuiteta u slučajevima gde su ista kolektivna imena spominjana i u opisima dešavanja pre rimskih osvajanja (Garašanin 1964c: 32). Na ovaj način uspostavljena je relevantnost ideje o stabilnim etničkim zajednicama koje su postojale od protoistorijskog do kasnorimskog perioda, čime je zapravo data legitimizacija istraživačkog pitanja etničke pripadnosti autohtonog stanovništva na Balkanu unutar paradigme „nove“ kulturno-istorijske arheologije postkosinovskog oblika. Drugim rečima, oprez i udaljavanje od ideje etničkog determinisanja starijih epoha praistorije nisu važili za istraživanje protoistorijskih kultura, što je rezultiralo daljom „eticizacijom“ gvozdеног doba u arheološkim interpretacijama. Uticaj koji je rad Milutina Garašanina ostavio na tumačenje gvozdенодobskih populacija, pre svega kada se radi o pitanjima etnogeneze, etničkog kontinuiteta i vezivanja materijalne kulture za pojedine etničke grupacije, vidljiv je na osnovu opšteg prihvatanja ovih koncepata u radovima drugih arheologa u Srbiji i SFR Jugoslaviji (vid. Mihajlović 2014a). Primena njegovih teorijsko-metodoloških polazišta svoju dalju razradu i dodatnu podršku dobila je publikovanjem knjige Fanule Papazoglu, što je tema na koju ću se vratiti nakon sadržinske analize interpretacija koje je ponudio još jedan arheolog koji se intenzivno bavio gvozdеним dobom centralnog Balkana.

3.1.2. Branko Gavela i tumačenje protoistorijskog perioda na Balkanu

Branko Gavela (1914–1994.g.) predstavlja još jednog od retkih arheologa koji su se u periodu neposredno posle Drugog svetskog rata intenzivno bavili problemima praistorijske arheologije i, posebno, pitanjima gvozdenog doba središnjeg Balkana. Već od 1947.g. Gavela je zauzimao poziciju asistenta na Filozofskom fakultetu u Beogradu kao prvi predavač praistorijske arheologije, da bi po odbrani doktorata 1950.g. postao docent a zatim i profesor, što je mesto na kojem je ostao sve do penzionisanja 1984.g. (Кузмановић Нововић 2012). Iako se u toku svoje duge karijere bavio raznorodnim temama iz prošlosti, od paleolita do istorije umetnosti antičkog perioda, dobar deo njegovog naučnog stvaralaštva bio je posvećen fenomenima vezanim za protoistorijsku epohu i prisustvo Kelta na Balkanu, zbog čega je njegov rad dvostruko značajan za temu koju obrađujem. Ovaj odeljak je posvećen širim teorijskim pretpostavkama koje je Gavela koristio prilikom interpretacija usko definisanih pojava iz protoistorije, a koje u dobroj meri demonstriraju vladajuće teorijske stavove pomoću kojih je uspostavljena dominantna paradigma u arheološkom izučavanju kasnog gvozdenog doba središnjeg Balkana. Gavelin opus usmeren ka interpretaciji „keltske epohe” na Balkanu razmotren je u poglavlju o stvaranju akademskog narativa o Skordiscima.

Diskusiju o opštim pristupima protoistorijskoj epohi u slučaju Branka Gavele je najbolje otvoriti osvrtom na rad pod naslovom *Metodski problemi protoistorijske arheologije naše zemlje* (Гавела 1955a), koji od svih njegovih tekstova predstavlja najrazrađeniju i integralnu raspravu o teorijsko-metodološkim pitanjima svojstvenim za gvozdeno doba. Govoreći o protoistorijskoj arheologiji kao disciplini koja svoj rad zasniva na „materijalnoj dokumentaciji civilizacija i kultura onih populacija i etničkih grupa koje u većini slučajeva nisu poznavale pismo, ali o kojima mogu da postoje i pisani podaci u antičkim izvorima” (Гавела 1955a: 1), Gavela je nastojao da definiše arheološke probleme „naše” protoistorije. Prema njegovom mišljenju, oni su mogli da se svedu na sledeća osnovna pitanja: „opšta determinacija protoistorijskih civilizacija, njihova ekonomska i društvena organizacija, intelektualna i duhovna kultura, etnički karakter populacija i problem datovanja” (Гавела 1955a: 4). Naglašavajući da rešenja svih ovih pitanja zavise „koliko od materijalne dokumentacije, toliko i od metodskog postupka kojim se organizuje i vodi praktična i teoretska strana istraživačkog rada” (Гавела 1955a: 4), Gavela se okrenuo kritici metodologije koja je do tada korišćenja u tumačenju balkanske protoistorije.

Važna okolnost u njegovim metodološkim razmišljanjima predstavlja oštro dizanje glasa protiv dominantnog načina interpretacije arheološke građe, koji je okarakterisao kao formalno, tipološko-spekulativno, ocenjivanje materijala:

Problemi balkansko-podunavske arheološke protoistorije rešavani su dobrim delom metodom formalne ocene materijala i dokumenata njenih civilizacija. Težište istraživačkog rada, većeg broja i naših i stranih arheologa pri tome je bilo usredsređeno na tipološku i formalnu ocenu kulturnog sadržaja (keramike, plastike, oruđa). Ekonomska osnova i specifični uslovi kulturnog razvitka ove oblasti, neposredno vezane sa egejsko-grčkim, a preko njega i orijentalnim svetom nisu proučavani i proučeni kao činjenice koja mnoga i osnovna pitanja ove daleke arheološke prošlosti čine jasnijim i razumljivijim. Ponekad se u radovima iz ove oblasti pokazuju koncepcije za koje naša arheološka dokumentacija ne daje stvarnu potvrdu... Samim tim i njihova rešenja, iako u većini slučajeva pretenduju da budu konačna, ne predstavljaju stvarne sinteze, nego niz hipoteza relativne vrednosti. One najčešće pokazuju težnju da budu korektne sa stanovišta formalne logike. (Гавела 1955a: 5)

Prema njegovom zapažanju, postojeće studije bile su pretežno okrenute utvrđivanju formalnih karakteristika artefakata, koje su pak služile za uspostavljanje analogija sa sličnim pojavama u drugim oblastima Evrope. Formalnim analoškim relacijama implicirana je hronološka i etnička povezanost između različitih kulturnih pojava, što je samo nalikovalo bavljenju suštinom i sadržajem praistorijskih društava. U stvari, i suština i sadržaj pojedinačnih kultura bili su prenebregavani jer u obzir nisu uzimane partikularne specifičnosti, niti su unutrašnje karakteristike protoistorijskih društava bile sagledavane kao poseban predmet istraživanja:

Suština problema mogla je zbog toga ostati izvan domena studija, utoliko pre što neke od postavljenih hipoteza i teorija nisu proizišle iz rezultata arheoloških istraživanja u našoj oblasti, niti su zasnovane na njenoj dokumentaciji. U ovakvim slučajevima argumentacija počiva na analogijama spoljnih i formalnih elemenata koji ne moraju, a obično i ne mogu predstavljati osnovu ni za hronološku ni za etničku determinaciju pojedinih kultura. S druge strane nikakvo ili nedovoljno poznavanje pomoćnih nauka sužavalo je mogućnosti za potpunije studije i širu rekonstrukciju procesa ekonomske, socijalne i intelektualne evolucije protoistorijskih epoha i njihovih kulturnih stadija. Društvo kao živ, složen i progresivan organizam koji je određivao i uslovljavao tok kulturne istorije nije gotovo ni bilo predmet dubokih i detaljnih proučavanja; deskripcija i spoljna interpretacija arheoloških objekata i njihovih bližih ili daljih formalnih analogija bili su, a negde još uvek i ostali glavni predmet studija. (Гавела 1955a: 6)

Društvo kao živ organizam i **proces društvenog razvitka**, kao faktor koji je presudno uticao na karakter i sadržaj kulturne evolucije, ovim metodom ili se ostavlja po strani ili se tretira na način koji odgovara njegovim opštim formalističkim shvatanjima. Klasifikacija, periodizacija i sistematika oblika i perioda ekonomske i društvene organizacije života izvršena je na osnovi nepotpuno proučenih keramičkih grupa, tipova vaza i njihove dekoracije, ili neke druge vrste objekata, dok su etape **unutarnjeg** razvoja jedne civilizacije, zasnovane na određenim uslovima materijalno-ekonomskog i društveno-intelektualnog

razvitka, ostale najčešće nedirnute. Između pojedinih kultura postavljene su hronološke i prostorne granice koje u arheološkoj startigrafiji i u procesu opšte kulturne evolucije ne postoje... Iskonstruisane teorije, naročito u oblasti etničkih pitanja, rešavanih ponekad i po potrebama savremenih tendencija izvan naučnog domena, prete da još više udalje naše znanje od činjenica. (Гавела 1955a: 8–9, boldirana mesta su naglašena prema originalu)

Svojom kritikom „spekulativnog metoda”, koji se zasnivao na formalno-tipološkim ocenama artefakata, Gavela je posebno isticao problem subjektivnosti savremenih naučnika. Kabinetske hipoteze, po njegovim rečima, oslonjene na političku opredeljenost, samoljublje, sujetu i nepotpuno znanje i obrazovanje njihovih autora, jednostrano i neodgovorno su rešavale najkrupnije probleme istorije čovečanstva (Гавела 1955a: 8). Opasnost je pogotovu ležala u mogućnosti da autori u potpunosti apstrakuju nedostatke ovog metoda i time postanu robovi sopstvene imaginacije (Гавела 1955a: 9). Sledstveno tome, prevazilaženje subjektivnih i predrasudnih tumačenja bilo je moguće jedino pomoću objektivnog sagledavanja činjenica, osećaja za meru i odgovornost, pozitivnih moralnih vrednosti i kritičkog duha (Гавела 1955a: 9–10; vid. 1978a: 23). Kritika subjektivizma i politički konstruisanih interpretacija prošlosti bila je potaknuta takozvanom nordijskom školom u arheologiji, budući da je Gavela kao primer ideološki i subjektivno formiranih tumačenja naveo teorije o Indogermanima i tumačenja etničkih pitanja balkansko-podunavske praistorije koja je iznosio Karl Šuhart (Гавела 1955a: 5–6, 8; vid. 1953: 61–62; 1955b: 19).

Nasuprot deskriptivnom i estetskom objašnjavanju pojava iz praistorije, Gavela se zalagao za metod komparativnih studija koji bi omogućavao sagledavanje specifičnosti kultura, unutrašnju strukturu i spoljnu organizaciju društva (Гавела 1955a: 11; 1953: 59). Umesto isključive usredsređenosti na tipologiju arheološkog materijala, Gavela je zagovarao neophodnost povezivanja znanja i načina istraživanja svih srodnih disciplina koje se bave prošlošću, pre svega istorije, (fizičke) antropologije i lingvistike. Po njegovom uverenju, kombinovanjem znanja, do kojih se dolazi u okvirima zasebnih ali po predmetu istraživanja sličnih disciplina, omogućilo bi se proširenje domena naučnog rada i otvorio prostor egzaktnijim studijama unutar arheologije. Tako bi rezultati arheoloških istraživanja mogli da se proveravaju i podacima iz drugih naučnih oblasti, što bi im u krajnjoj liniji davalo objektivniji karakter (Гавела 1955a: 11–12). Na osnovu ove težnje, Gavela je pozivao na uzimanje u obzir i onih podataka kojima u tradicionalnom pristupu nije bila poklanjana dovoljna pažnja. Određenosti poput geografskog položaja, mogućnosti ekonomskog i kulturnog saobraćaja i prirodnih bogatstava označavane su kao činioici

koji su uslovljavali sadržaj, karakter i razvitak protoistorijskih civilizacija (Гавела 1955a: 2; takođe i 1956: 5; 1958: 5; 1978b: 13). U ovom svetlu postavlja se pitanje da li je i u kojoj meri Gavela uspeo u onome za šta se deklarativno zalagao, pogotovu kada je reč o ključnim pitanjima za protoistorijski period: opštim teorijskim polazištima, odnosu prema pisanim izvorima i shvatanju etniciteta gvozdenodopskih populacija Balkana.

Kada govorimo o generalnoj teorijskoj opredeljenosti Branka Gavele, gotovo u svim njegovim radovima je upadljivo prisustvo koncepta socio-kulturne evolucije. Ovaj konceptualni okvir je najverovatnije predstavljao ono što je Gavela definisao kao „deduktivno određivanje teoretskih stavova” (Гавела 1955a: 1), i što je po njegovom uverenju omogućavalo objektivno tumačenje unutrašnjeg razvoja praistorijskih kultura, „zasnovanog na uslovima materijalno-ekonomskog i društveno-intelektualnog razvitka” (Гавела 1955a: 6–9). Socio-kulturna evolucija je po Gavelinom mišljenju predstavljala univerzalnu društvenu zakonitost, koja je u njegovoj vizuri stajala kao sušta suprotnost subjektivnom i spekulativnom pristupu praistoriji. Tako se i generalna pretpostavka koju je koristio za tumačenje pojedinačnih perioda (pra)istorije, ili užih fenomena unutar njih, zasnivala na ideji o postepenom opštem napretku u okvirima ekonomskih i društvenih odnosa ljudskih zajednica, čije su neprestane promene vodile ka boljim i savršenijim oblicima društva. U skladu sa tim, ulogu arheologije razumevao je na sledeći način:

Na osnovu materijala koji proučava, arheologija prati **kulturno-istoriski razvoj** kao **proces jednog velikog i opšteg progressa**, koji se odvijao *in continuo*, pre pronalaska pisma kao i posle njegove upotrebe. Tako preistoriska arheologija sa potpunom sigurnošću može da utvrdi **genetički razvoj** pojedinih oblika i **kulturne stepene** kroz koje je taj razvoj prošao... (Gavela 1956: 6, naglasio V. M.)

Prema ovakvoj konceptualizaciji, utvrđivanje kulturnih stepena u stvari označava opštu podelu na više ili manje razvijene pojedinačne kulture i unutrašnje faze njihovog napretka. Progresivne društvene, ekonomske i kulturne promene mogle su da se dešavaju *sui generis*, ali je Gavela podvlačio ulogu međusobnih interkulturnih kontakata, i to putem uticaja koji su tekli u smeru od „viših” ka „nižim” kulturnim oblicima. Tako je za razvoj protoistorijskih populacija bio presudan uticaj koji je dolazio iz razvijenih mediteranskih civilizacija kakve su bile antička Grčka, Etrurija i Rim. Ove kulture su ranije ostvarile stepen razvoja povezan sa upotrebom pisma i stvaranjem državne organizacije, odnosno uspele su da iz praistorijske uđu u istorijsku epohu, koja je u evolucionističkom stanovištu držana za napredniji oblik ljudskog društva (Gavela 1956: 7, 242, 244). Premda u njegovim tumačenjima ne postoje tvrdnje o brzim i sveobuhvatnim promenama

praistorijskih zajednica usled primanja kulturnih impulsa sa područja civilizovanog sveta, već se ističe selektivno prihvatanje određenih kulturnih elemenata u kontekstu već postojećih tradicija i stepena razvoja praistorijskih kultura (Gavela 1956: 244), nema nikakve sumnje da su i ograničeni uticaji sagledavani kao presudni podstrek za otpočinjanje dubljih socio-ekonomskih i kulturnih napredovanja na opštoj evolutivnoj skali (Гавела 1952а: 56; 1956: 247–248). Čak je i širenje latenske kulture na istok Evrope Gavela video kao epohu „koja je varvarske narode Evrope upoznala sa tekovinama keltske civilizacije i približila preko njih antičku kulturu zemljama i populacijama koje su sve do tada bile gotovo potpuno izolovane od velikih kultura mediteranskog sveta” (Гавела 1976: 27).

Izneti podaci dozvoljavaju tvrdnju da je evolucionistički teorijski okvir Branka Gavele suštinski bio usađen u staru i oprobano ideju „varvarstva i civilizacije”, po kojoj su civilizatorski uticaji doprinosili bržem socio-kulturnom i ekonomskom razvoju praistorijskih zajednica. Sudeći prema njegovim stavovima, zadatak arheologije sastojao se od utvrđivanja kulturnih stepena (i njihovih specifičnosti) koji su se nalazili između krajnjih tačaka linearno zamišljenog opšteg razvoja društva, pri čemu definisanje tih stepena nije tretirano samo kao klasifikatorska metoda za bolju preglednost prošlosti, već kao njeno tačnije tumačenje tj. objektivna rekonstrukcija (Gavela 1956: 7). Imajući u vidu veoma dugu upotrebu stanovišta o odnosu „civilizacije i varvarstva” unutar evropskih intelektualnih krugova (vid. Todorov 2010: 29–80), kao i ličnu naklonost Branka Gavele antičkim civilizacijama (Кузмановић Нововић 2012: 159–160; Ружић 2013: 337–338), ne čudi što su ovakve ideje predstavljale srž njegovog teorijskog pristupa. Međutim, zalaganje za sameravanje i vrednosno određivanje praistorijskih kultura poređenjem sa „naprednim” mediteranskim civilizacijama, pokazuje da ni Gavela nije uspeo da raskrsti sa važećim pretpostavkama o karakteru ljudskih društava u prošlosti. Uprkos činjenici da je pozivao na napuštanje subjektivnih teorijsko-metodoloških spekulacija i unapređivanje načina istraživanja protoistorije on je, zapravo, samo odbacio postulate „nordijske škole” vraćajući u žižu staro mišljenje o opštečovečanskom značaju mediteranskih civilizacija. Na taj način su napredni kulturni uticaji ponovo vraćeni na smer jug–sever, što suštinski uopšte nije promenilo sveprisutno načelo o postojanju superiornih i inferiornih društava prošlosti. Jedina razlika u odnosu na pređašnja tumačenja sličnog karaktera ogledala se u eksplicitnijem integrisanju ideje o „civilizaciji i varvarstvu” sa konceptom opšte socio-kulturne evolucije. Spajanje ovih teorijskih

pozicija imalo je za cilj da interpretacijama prošlosti pruži objektivniji karakter, opravdavan uverenjem da društveni evolutivni proces predstavlja univerzalni (prirodni) zakon ljudske vrste.

U ovakvom tumačenjskom okviru značaj antičkih pisanih izvora imao je veoma istaknutu ulogu, jer je i Gavela (kao Benac i Garašanin) pretpostavljao da što su određene populacije bile hronološki i prostorno bliže antičkom svetu, tj. što je više antičkih izvora svedočilo o njima, to su izrazitije predstavljale razvijenije forme društvenog i kulturnog organizovanja. Drugim rečima, antički pisani izvori su tretirani kao nezavisni referentni okvir pomoću kojeg je dokazivan „objektivni i prirodni” proces razvoja protoistorijskih društava. Međutim, ovakav postupak tumačenja je opterećen cirkularnim karakterom njegovih argumenata, pošto se ideja o neminovnom društvenom razvitku od starijih ka mlađim periodima praistorije i sama razvila pod uticajem antičkih pisanih izvora²², a ne kao nezavisna teorija o društvu (Stoczkowski 2002). Tako je koncept prirodnog evoluisanja praistorijskog evropskog društva u stvari dokazivan pomoću vrste podataka na osnovu kojih je i nastao, i čiji su vrednosni sudovi već bili učitan u njegov sadržaj (Mihajlović 2011). Ovo uistinu znači da Gavela nije načinio otklon prema perspektivi antičkih autora, te da je suštinu njihovog viđenja sveta i populacija koje ga nastanjuju prihvatio kao objektivnu sliku protoistorijske stvarnosti. U ovoj tački otvara se i pitanje njegovog opšteg odnosa prema antičkim pisanim izvorima i mogućnostima njihove upotrebe prilikom tumačenja gvozdenog doba.

Kao i M. Garašanin, Gavela je studirao po programu zajedničkog izučavanja klasične filologije i arheologije (Кузмановић Нововић 2012: 156), što je usredsređenost na antičku literaturu činilo nezaobilaznom komponentom u oblikovanju njegovih istraživačkih pristupa. Pitanje upotrebe istorijskih izvora našlo se u fokusu Branka Gavele u sklopu njegovih preispitivanja metodoloških problema u istraživanjima kasne praistorije i tumačenja „keltske” epohe na Balkanskom poluostrvu. Prema zaključcima koje je iznosio u tim prilikama, dela antičkih pisaca predstavljaju važnu vrstu građe za arheološka tumačenja prošlosti, ali za razliku od tradicionalnog viđenja u kojem oni imaju primarno mesto za razumevanje protoistorije, Gavela je ukazivao na potrebu veće opreznosti i skepticizma. Pisana svedočanstva pružaju mogućnost da se „jasnije, potpunije i tačnije odrede značenje i uloga pojedinih arheoloških spomenika u praktičnom, intelektualnom i

²² Tako i B. Gavela govori o antičkim autorima koji su „naslućivali” proces i zakonitosti društvene evolucije, ali zbog nedostatka znanja i podataka dostupnih savremenim naučnicima nisu mogli u potpunosti da razumeju detalje njegovog sadržaja (Гавела 1955a: 7; 1956: 14; 1978d).

emotivnom životu društva i doba kome pripadaju”, ali pod uslovom da su dve vrste građe jednovremene (Гавела 1956: 3). Po njegovom mišljenju, prirodno je i neophodno sa obazrivošću, rezervom i kritičkim sudom primenjivati podatke iz pisanih izvora na arheološke spomenike, tim pre što su ti podaci često neprovereni od strane svojih autora (Гавела 1956: 3). Relativni karakter, nepreciznost i nepotpunost antičkih literarnih svedočanstava, koja „često izgledaju više kao pričanje zanimljivosti, nego kao iznošenje pozitivnog znanja o utvrđenim istorijskim zbivanjima” (Гавела 1960: 18), Branko Gavela je naglašavao još nekoliko puta u toku svoje karijere. Ukazujući da je njihova nesigurnost i ograničena verodostojnost obično posledica činjenice da autori nisu bili ni svedoci niti savremenici događaja o kojima su govorili, zastupao je stav da je antičke narative uvek neophodno proveravati i dopunjavati arheološkim podacima (Гавела 1960: 18; 1966: 12; 1970: 124; 1976: 31). Dodatno, Gavela je uviđao da podaci antičkih pisaca o „varvarskom svetu kojem nisu pripadali” veoma često sežu samo do određenih granica koje su postavljali njihovi sopstveni interesi (Гавела 1961: 1). Slično tome, bio je svestan i činjenice da preterano oslanjanje savremenih istraživača na ovaj tip podataka često ishoduje spekulativnim zaključcima koje je neophodno zameniti interpretacijama zasnovanim na kritičkoj oceni informacija dobijenih iz antičkih pisanih dela (Гавела 1976: 31). Iz ovih razloga Gavela je podvlačio presudnu ulogu rezultata arheoloških istraživanja koji omogućavaju proveru i dopunu istorijskih podataka, pri čemu je u nekim slučajevima arheološkoj građi davao prioritet u donošenju zaključaka o događajima iz protoistorije (1976: 31; 1977: 56–57).

Ipak, kritička svest o karakteru antičkih pisanih izvora nije doprinela promeni Gavelinog istraživačkog pristupa, pogotovu kada se radi o dva suštinska pitanja kasne praistorije: tumačenju etničke slike i opštih konceptualnih okvira za sagledavanje odlika protoistorijskih zajednica i njihovog odnosa prema antičkim civilizacijama. Već smo videli da je Gavelina perspektiva u pogledu populacija na obodima antičkog sveta bila veoma slična vrednosnim ocenama koje su o njima imali antički autori. Drugim rečima, njegova kritička oštrica prema antičkoj literaturi odnosila se na svedočanstva o konkretnim događajima i nepreciznim opisima društveno-političkog života unutar protoistorijskih populacija, ali nije prevazišla preuzimanje opštih (antičkih) stavova o njihovom kulturnom karakteru i razvojnom stepenu. Unatoč kritičnosti i opreznosti, Gavela je ipak zadržao manir posmatranja kasnog gvozdenog doba kao sveta ispunjenog različitim plemenima, za čije su etničko opredeljenje bila presudna spominjanja

etnonima u delima antičkih autora. U njegovim tekstovima odrednice poput Dardanaca, Amantina, Breuka, Varciana, Skordiska i sl. uzimane se kao neupitna svedočanstva o etničkim identitetima gvozdendopskih populacija, a antički izvori koji o njima govore tretirani su kao verodostojni pokazatelji ove vrste kolektivnog identiteta iz perioda „stvaranja posebnih nacionalnih i jezičkih zajednica u varvarskom svetu” (Гавела 1961: 1). Stoga, Gavelin odnos prema pisanim izvorima, mada kritički nastrojen i sklon preispitivanjima, nije doneo promene u stavovima koji su predstavljali noseće stubove postojeće paradigme kulturno-istorijske arheologije gvozdenog doba. Imajući na umu njegovo uzimanje etnonima iz antičkih literarnih dela kao objektivnih svedočanstava o kolektivnim identitetima kasnog gvozdenog doba, postavlja se i poslednje pitanje u vezi sa njegovom teorijskom pozicijom: opšte shvatanje problema etniciteta u praistoriji.

Diskusiju o ovom aspektu njegovog naučnog rada najbolje je otvoriti primerom koji direktno odražava način Gavelinog poimanja etniciteta:

Jasno je da ni Strabon ni ostali antički autori literarnih i naučnih radova nisu imali, kao ni pisci mnogo kasnijih epoha, **jasan pojam o tome šta predstavlja obeležje jednog naroda i njegovog jedinstva, i koji sve uslovi treba da se ispune da bi se jedna velika, društveno-ekonomska, geografsko-istorijska i kulturno-jezička zajednica mogla smatrati narodom. Preciznije i egzaktnije određivanje činilaca koji determinišu etničko jedinstvo i etnos jedne populacije nastalo je u novije vreme, u skladu sa razvojem i primenom dijalektičkog metoda u čitavom nizu naučnih disciplina koje pod svojom lupom drže i proučavaju evoluciju ljudskog društva i prirodu zakona** koji upravljaju vidljivim i nevidljivim oscilacijama u tom procesu. (Гавела 1978c: 43, naglasio V.M.)

Sudeći prema ovim rečima, izgleda da je Gavela razumevao obeležja i uslove za postojanje jednog naroda kao opšteprisutne vanvremenske fenomene, čije je precizno i egzaktno definisanje postalo moguće sa razvojem naučne misli u modernom periodu. Pre dostignuća savremenih naučnih disciplina, misliocima koji su raspravljali o etnicitetu nisu bila dostupna adekvatna znanja, pa nisu uspevali da tačno odrede ni pojam etnos/narod, niti činioce/uslove/obeležja koji ga definišu na precizan način. Drugim rečima, ovaj citat se može shvatiti na način da elementi koji konstituišu jedan etnos **postoje sami po sebi** i da predstavljaju **prirodne pojave** čiji je karakter tačno određen **tek** pomoću savremenih naučnih metoda kojima se proučava evolucija ljudskog društva. Etnička pripadnost, prema tome, sagledavana je kao neupitna vrsta društvenog grupisanja, a jedino pitanje bilo je usmereno ka što tačnijem i objektivnijem definisanju kriterijuma pomoću kojih se ona ostvaruje. Ovakva pozicija nesumnjivo ukazuje da je Gavela,

kao i mnogi njegovi savremenici, upotrebljavao normativističku/esencijalističku perspektivu prilikom sagledavanja fenomena etničke pripadnosti, odnosno da je u njegovim razmišljanjima postojanje zajednica stvorenih po logici etničkog okupljanja predstavljalo prirodno dato stanje, bar od vremena u kojem su nastala dela antičkih pisaca. Normativistička konceptualizacija etniciteta je unapred pretpostavljala da kategorija etnosa/naroda postoji nezavisno od društvenog konteksta i istorijske epohe, te da predstavlja stalno prisutnu vrstu kolektivnog identiteta čiji pripadnici po prirodi stvari, nesvesno i bezpogovorno učestvuju u njegovoj izgradnji (vid. Jones 1997; 1999; Lucy 2005; Babić 2010a). Otuda i zaključak da mislioci iz antičkog i kasnijih perioda nisu imali jasan pojam o obeležjima i uslovima za postojanje etnosa/naroda. Posledično, umesto da su antička svedočanstva sa svojim „zbrkanim“ i „nejasnim“ stavovima po pitanju etnosa/naroda bila uzeta kao indikator da takva vrsta grupnog određivanja nije postojala/nalikovala modernom shvatanju nacionalnosti, ona su proglašena nedovoljno razvijenim stepenom znanja o fenomenu čije se konstantno postojanje kroz istoriju nije dovelo u sumnju. Etnicitet ili narodnost sagledavani su kao primarne odlike ljudskih zajednica čiji je značaj bio podjednako važan bez obzira na prostorne, vremenske ili društvene kontekste i specifičnosti u toku postojanja ljudske vrste (od antičkog vremena do savremenog sveta). Stoga, etnički determinizam predstavljao je duboko usidreni koncept za razumevanje prošlosti/sadašnjosti i u slučaju Branka Gavele, što pokazuje i njegovo prihvatanje ideje etnogeneze u obliku veoma sličnom Garašaninovima i Benčevim viđenju problema (Гавела 1956: 248, 239; 1958: 8–9, 11; 1960: 1)

Rezimirajući kratak pregled opštih teorijsko-metodološkog stanovišta Branka Gavele važno je istaći nekoliko ključnih okolnosti. Pre svega, može se tvrditi da i pored povećane kritičnosti, apela za promenu metodologije, i opreza pri tumačenju/upotrebi pisanih izvora, suština sagledavanja kasne praistorije nije bila promenjena ni u perspektivi ovog posleratnog arheologa. Gavelina kritika „spekulativnog metoda“ nije ishodovala u preispitivanju samih temelja razumevanja protoistorije, budući da su postojeće generalne pretpostavke o njenom karakteru zadržane kao relevantni postulati. To se pre svega odnosi na prihvatanje perspektive antičkih literarnih narativa i upotrebu etničkog determinizma, pri čemu je i jednom i drugom tumačenjskom elementu načelo socio-kulturne evolucije davalo privid generalne teorijske opravdanosti i naučne objektivnosti. Koristeći socio-kulturni progres kao neminovni zakon koji vlada ljudskom vrstom, Gavela je gvozdeno doba sagledavao kao svet definisanih etničkih

zajednica koje su razvoj dugovale uticajima civilizovanog Mediterana. Stoga se može reći da su u Gavelinijevoj teorijskoj perspektivi tradicionalni koncepti samo dobili novo ruho (u vidu ideje o društvenoj evoluciji/etnogenezi). Zapravo, kao i u slučajevima Garašanina i Benca, Gavelinijev način bavljenja protoistorijom može da se sagledava kao unapređena ili modifikovana kulturno-istorijska paradigma koja je odbacivala predrasudne ideje „nordijske škole”, zadržavajući tradicionalne teorijske pozicije koje su uživale status neupitnih i vanvremenskih koncepcija o ljudskoj vrsti. Iako Gavelin u svojoj karijeri nije detaljno razrađivao, niti temeljno eksplicirao svoje opšte pretpostavke na način kako su to činili Garašanin i Benac, stanovišta ovih naučnika pokazuju veliki stepen sličnosti u suštinskim pitanjima. Na osnovu ovoga može se ustvrditi da se radilo o opštoj teorijsko-metodološkoj tendenciji koja je nastala posle Drugog svetskog rata i, zahvaljujući prvoj posleratnoj generaciji arheologa, postala normativan način za tumačenje gvozdenog doba. Drugim rečima, unapređena kulturno-istorijska paradigma stekla je status normalne nauke u kunovskom smislu reči i to ostala do danas (Babić 2009).

3.2. Istoriografska tumačenja protoistorije Balkana: *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba Fanule Papazoglu*

Kako je nekoliko puta već isticano, istraživanja prerimske i antičke epohe na centralnom Balkanu do Drugog svetskog rata, bila su pod preovlađujućim uticajem razumevanja i tumačenja antičkih pisanih izvora. Interpretacije istorijskih izvora imale su primat u odnosu na arheološku građu, odnosno, služile su kao tumačenjski okvir u koji su uklapani malobrojni rezultati arheoloških istraživanja kasnogvozdendopskih i antičkih lokaliteta. Period posle Drugog Velikog rata doneo je promene u pogledu intenziviranja arheoloških istraživanja i povećanja broja stručnjaka koji su svoje karijere posvetili rasvetljavanju kasne praistorije. I pored toga što su arheolozi počeli da gaje kritičniji odnos prema pisanim svedočanstvima, polažu veću veru u arheološke metode tumačenja prošlosti i u nekim slučajevima daju prioritet mogućnosti da arheološka građa pruža verodostojniju sliku od one u antičkim izvorima, zavisnost od antičkih narativa je ostala na snazi, presudno određujući karakter kulturno-istorijske paradigme u gvozdenodopskoj arheologiji posleratnog perioda. U ovakvoj konstelaciji otvara se pitanje istoriografskih izučavanja protoistorije, odnosno da li su i u kojoj meri dometi istoričarskih tumačenja kasnog gvozdenog doba uticali na dalji razvoj arheološkog pristupa ovom problemu.

Za razliku od arheologije, disciplina antičke istorije u posleratnom periodu nije doživela intenzifikaciju u smislu značajnog povećanja broja usko usmerenih stručnjaka i osnivanja institucija unutar kojih su postojala specijalizovana istorijska proučavanja „starog veka”. Pored retkih pojedinaca koji su se u okvirima muzeja i instituta povremeno doticali tema vezanih za antičku historiografiju, vodeću ulogu u ovoj oblasti zadržao je Seminar za stari vek Filozofskog fakulteta u Beogradu, koji je imao i najveću koncentraciju usko specijalizovanih stručnjaka za probleme antičkog perioda. I pored toga što po odlasku R. Marića (1945.g.), sve do 1967.g. Seminar za stari vek nije samostalno radio, nove generacije svršenih studenta i potonjih predavača, kao što su Fanula Papazoglu, Slobodan Dušanić i Miroslava Mirković bili su najaktivniji istoričari starog veka, zahvaljujući kojima je Katedra ponovo počela sa nezavisnim radom. Osim ovih delatnika (vid. Марић 1955; 1958; 1961; Папазоглу 1957a; 1957b; 1963; 1964; 1967; 1968; Мирковић 1960; 1968), u posleratnom periodu bilo je veoma malo naučnika koji su svoje karijere posvetili izučavanju (proto)antičke prošlosti. Opisana okolnost se najbolje može ilustrovati malim brojem radova iz 50-tih i 60-tih godina XX veka koji su obrađivali probleme balkanske protoistorije na osnovu analiza antičkih pisanih dela (Атанацковић 1954; Josifović 1956; Дегмеџић 1959; 1961; Трбуховић 1966). Uz neznatno povećani obim istraživanja protoistorije, zadržana je i postojeća teorijska perspektiva. Tako su teme poput lokalizacije određenih etničkih grupa, razumevanja njihovih međusobnih odnosa, migracija i porekla, potpadanja pod rimsku vlast, topografije i identifikacije antičkih geografskih odrednica, ostale glavne interesne sfere istoričarskih proučavanja. Teorijska pozicija upotrebljavana u navedenim raspravama i dalje je držala antičke tekstove kao najpouzdanije podatke o dalekoj prošlosti, a etnomimi koji su se pojavljivali u njima shvatani su na esencijalistički način, bez dovođenja u sumnju opšteprihvaćenog stanovišta da kolektivna imena iz antičkih izvora pouzdano svedoče o jasno definisanim etničkim jedinicama/plemenima/narodima.

Iako se, dakle, ne može tvrditi da je u historiografiji došlo do značajnih promena po pitanju načina sagledavanja protoistorije, te je vladajuća paradigma za tumačenje (proto)antičke istorije harmonično rezonirala sa teorijskim postulatima u arheologiji, krajem 60-tih godina publikovano je delo unutar kojeg su sabrana sva antička svedočanstva o populacijama središnjeg Balkana u gvozdeno doba (Papazoglu 1969). Publikovanje ovog kapitalnog štiva predstavljalo je prekretnicu u izučavanju balkanske protoistorije budući da je analizom svih raspoloživih pisanih izvora, odabirom najznačajnijih podataka i njihovom potonjom sintezom u stvari **konstruisan**

akademski narativ o pojedinačnim istorijama prerimskih „plemena/naroda”. Svakako, i pre objavljivanja obuhvatne sinteze F. Papazoglu i u domaćoj i u inostranoj literaturi su postojale rekonstrukcije istorije pojedinačnih plemena. Međutim, Papazoglu je svoje istraživanje i predstavljanje rezultata obavila na tako minuciozan način, tretirajući svu raspoloživu građu kao celinu (1969: 8), da je posle njene knjige jedino ostalo baviti se određenim pojedinstoma koje su mogle da dopune ili donekle promene ustanovljeni glavni tok istorijskog narativa o paleobalkanskim plemenima. Razlog za ovakvu situaciju leži u okolnosti da je Papazoglu u svojoj knjizi ponudila tumačenja za sve aspekte koji su bili važni sa stanovišta tradicionalnog pristupa, a koji su nastali na osnovu vrste građe kojoj je davan apsolutni prioritet u tumačenju prošlosti. Uvođenjem poretka među oskudne navode antičkih autora, po hronološkim, geografskim, etničkim i sociološkim²³ kriterijumima, dobijeno je tumačenje porekla, nastanka, etničkog sastava, političke istorije, društvene organizacije, običaja i teritorije najvažnijih „plemena” protoistorijskog središnjeg Balkana. Iz perspektive kulturno-istorijskog stanovišta, Papazogluino delo je predstavljalo naučni vrhunac koji je preostalo samo osnažiti novim epigrafskim i arheološkim nalazima.

Uistinu, nema nikakve sumnje da su *Srednjobalkanska plemena* jedna od najvažnijih publikacija u južnoslovenskoj istoriografiji protoantičke epohe, čija aktualnost traje do danas i koja pruža obuhvatan pregled antičkih svedočanstava o populacijama središnjeg i severnog Balkana. Za sva istraživanja gvozdenog doba koja u obzir uzimaju podatke iz antičke literature ova monografija predstavlja nezaobilaznu početnu tačku koja organizovano i detaljno uvodi istraživače u glavne probleme tumačenja balkanske protoistorije. Međutim, teorijski pristup koji je upotrebljavan za čitanje/razumevanje raštrkanih i oskudnih podataka iz antičkih dela, kao i način na koji su oni sklapani u konzistentan narativ, ilustruju specifičan pogled na protoistoriju koji je proizišao iz konceptualnih okvira koji su dominirali istorijskim naukama tog perioda. Zarad boljeg razumevanja postupka kojim je formirana (re)konstrukcija istorije paleobalkanskih „naroda”, sledeći redovi posvećeni su kritičkom pregledu najvažnijih teorijsko-metodoloških činilaca ove interpretacije.

²³ Pod ovim podrazumevam razvrstavanje paleobalkanskih populacija po načelima kulturno-društvenog razvoja i vrednosnu karakterizaciju njihovih socijalnih ustrojstava, što je izvršeno pod uticajem savremene (ondašnje) sociološke i antropološke literature (vid. dalje u tekstu).

Već na osnovu kratkog Uvoda u *Srednjobalkanskim plemenima* moguće je steći uvid u ideje vodilje pomoću kojih je Papazoglu izvršila svoju rekonstrukciju ovog dela prošlosti. Ukazujući na probleme sa kojima se istoričari susreću prilikom tumačenja ove teme, ona je podvukla nepremostivu poteškoću oskudnosti antičkih pisanih izvora po pitanju svedočanstava o srednjobalkanskim populacijama, te posredni karakter podataka kojima se raspolaže. Nepostojanje građe koja je poticala od protoistorijskih stanovnika Balkana, upućivalo je na korišćenje onih podataka koji su ostavili antički pisci:

Narodi, kao i pojedinci, nadživljuju svoj fizički nestanak u delima i sećanjima koja ostave za sobom. Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi nisu imali ni velikih gradova ni trajnih građevina, koji bi odoleli zubu vremena, ni umetničkih tvorevina u kojima bi bili utisnuti njihovi likovi, izražene njihove misli i verovanja. Oni nisu stvorili dela koja bi mogla da privuku pažnju radoznalih suseda i namernika i da se na taj način sačuvaju od zaborava. Nisu imali ni književnost koja bi s pokolenja na pokolenje prenosila njihova predanja, njihova iskustva i životne poglede. Za razliku od mediteranskih naroda, oni nisu klesali kamen, nisu vajali, nisu slikali. Nisu ostavili za sobom nijednu svoju likovnu predstavu, nijednu ispisanu reč. (Papazoglu 1969: 6–7)

Međutim, veli dalje Papazoglu, iako su pomenuta plemena rano ušla u horizont grčkih istoričara i geografa, zbog nivoa na kojem su se nalazila, „ratni pohodi bili su jedini događaji koji su mogli da ostave trajnijij istorijski trag” (Papazoglu 1969: 7). Iz ovog razloga, antički podaci se najvećim delom odnose na njihovu spoljnu istoriju, međusobne odnose i ratove protiv Makedonaca i Rimljana, dok je broj podataka o drugim sferama njihovog života sasvim mali. Svesna ograničenosti sa kojima je morala da se nosi prilikom svojih tumačenja, Papazoglu je istakla i činjenicu da su „Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi bili izloženi čestim i ponekad vrlo dubokim promenama, tako da nismo u stanju da odredimo šta se u datom trenutku krije iza njihovih imena” (Papazoglu 1969: 6). Dodatna poteškoća, prema njenom mišljenju, ogleda se u činjenici da ne poznamo njihovu duhovnu kulturu pa „danas jedva možemo da vidimo opšti nivo njihovog razvitka, a ono što čini **bit jednog naroda, njegovu individualnost**, to ostaje sasvim izvan našeg domašaja” (Papazoglu 1969: 7, naglasio V.M.). Nedostatak direktnih svedočanstava o tome šta su ovi narodi mislili sami o sebi, o svojim susedima i svetu koji ih je okruživao, prouzrokuje okolnost da o tim aspektima jedva nešto možemo reći i stvara protivrečan utisak:

Ponekad nam se čini da u nekom običaju ili ritualu otkrivamo **divljake**, koji, možda, **nisu ni imali šta da kažu o sebi**; drugi put, opet, susrećemo se sa jakom vojničkom organizacijom, koja je mogla da prkosi i

Makedoncima i Rimljanima. Pitanje je da li će se u tom pogledu ikada moći jasnije sagledati stvari. (Papazoglu 1969: 7, naglasio V.M.)

Papazogluino opšte stanovište po pitanju Tribala, Autarijata, Dardanaca, Skordiska i Meza uzimalo je da istorija nije bila podjednako naklonjena svim ovim narodima, te da plemena čiju je povest izložila „nisu uspela da se razviju neometano i da izrastu u narode sa samosvojnou kulturom“. Sa izuzetkom Dardanaca, ova plemena nisu stvorila trajniju političku organizaciju, pa nisu ni imala pravu političku istoriju (Papazoglu 1969: 7). Ovakva situacija, prema njenom mišljenju, odgovara „proučavanju **primitivnih naroda**, koje pre spada u sociologiju i etnologiju nego u istoriju“, i kada bismo bili u stanju da pomenuta plemena posmatramo „neposredno, iznutra, naš prikaz bi bio, svakako, pre sociološko-etnološke nego istorijske prirode“ (Papazoglu 1969: 8, naglasio V.M.).

Iz ovih nekoliko citiranih stavova mogu se naslutiti dve najvažnije tumačenjske putanje koje je Papazoglu sledila na ostalih nekoliko stotina strana svog rada. Pre svega, jasno je da je njena rekonstrukcija paleobalkanske prošlosti podrazumevala etničko determinisanje protoistorije. Tako su najučestaliji etnonimi koji su se pojavljivali u raspoloživim izvorima shvatani kao manje-više jasno definisane etničke zajednice, bez obzira na opasku da one nisu uspele da izrastu u narode sa samosvojnou kulturom i da nije uvek poznato šta se krije iza njihovih naziva. Drugo, kao opšti okvir za sagledavanje i vrednovanje protoistorijskih balkanskih plemena, Papazoglu je koristila socio-kulturnu evoluciju, što se eksplicitno očitava u uvodnom stavu da se u ovim populacijama ponekad otkrivaju divljaci, dok njihove zajednice odgovaraju kategoriji primitivnih naroda i pre pripadaju sociološko-etnološkim nego istorijskim istraživanjima. Pored ova dva teorijska koncepta, Papazoglu je svoja tumačenja formirala snažno se pouzdajući u verodostojnost podataka koje su nudili antički autori. Iako je bila svesna da istoriju srednjobalkanskih plemena moderni istraživači neminovno vide preko očiju antičkih pisaca, da su antička dela neretko nepouzdana i krajnje posredna, i da su antički narativi prvenstveno skoncentrisani na vojne istorije populacija koje su spominjali, veoma često je antičkim svedočanstvima ukazivala potpuno poverenje prilikom svojih naučnih ocena²⁴. Tako je i sama prihvatila vrednosne sudove iz antičke literature, dok je pojedinačne rekonstrukcije istorija paleobalkanskih plemena u najvećem delu videla kao sukcesivnu smenu pohoda i ratovanja, što

²⁴ Primera radi, Papazoglu nije videla razlog da se dovede u sumnju podatak o najezdi žaba kao glavnom uzroku autarijatske seobe (Papazoglu 1969: 90).

međusobno, što protiv Makedonaca i Rimljana. Uopšte uzevši, tumačenjska načela pobrojana u ovom pasusu proizilazila su iz presudnog oslanjanja na antičke narative kao najpouzdanijeg sredstva da se dosegnu nepoznanice protoantičke prošlosti.

3.2.1. Etnički determinizam i *Srednjobalkanska plemena*

Nastojanje da se etnički odredi istorija predrimskog Balkana stavljeno je u prvi plan i stavovima koji su izneti u Uvodu i organizacijom/sadržajem same knjige. Cilj Papazoglinog istraživanja bio je što detaljnije praćenje istorijskih sudbina pet srednjobalkanskih populacija definisanih na osnovu etnonima koji su se pojavljivali u različitim izvorima, od Homera do vizantijskih pisaca (vid. Spiak izvora, Papazoglu 1969: 464–471). Kriterijum za usredsređivanje baš na Tribale, Autarijate, Dardance, Skordiske i Meze verovatno se nalazio u učestalosti pojavljivanja njihovih imena, odnosno antičkom narativnom vezivanju ovih etnonima za dešavanja koja su bila opisivana za period V–I v. pre n.e. Frekventno korišćenje pomenutih kolektivnih odrednica doprinelo je utisku da se radilo o konstantno prisutnim i manje-više stabilnim grupama koje su predstavljale najvažnije etničke identitete u protoistoriji centralnog Balkana, i kao takve imale i svoje pojedinačne istorije. Njihov tretman kao nesumnjivih celina etničkog karaktera otkriva se Papazoglinom težnjom da sačuva individualnost svakog ponaosob:

U nastojanju da sačuvam i istaknem što jače individualnost pojedinih srednjobalkanskih plemena, posvetila sam svakome od njih poseban odeljak. (Papazoglu 1969: 8)

Kombinovanjem navoda iz „žanrovski“ raznorodnih i vremenski udaljenih izvora u kojima se spominju imena izdvojenih etničkih grupa, zapravo je konstituisan istorijski tok koji je na linearan način pratio sudbinu određenog etnonima, *a priori* uzetog kao svedočanstvo o jedinstvenoj identitetskoj pripadnosti. Na ovaj način su, u stvari, etnički označitelji dobijali svoju istoriju koja se mahom sastojala iz hronike ratnih sukoba, kao vrste informacija koje su se najčešće pojavljivale u antičkim narativima. Osim rekonstrukcije pojedinačnih „političkih istorija“, Papazoglu je za svako izdvojeno pleme pretresla i pitanja teritorije koju je zauzimalo, imena, porekla i običaja. To se, osim po tematskom rasporedu celina u osnovnom tekstu, dobro vidi na osnovu organizacije Zbornika izvora (Papazoglu 1969: 409–463), koji donosi citate iz svih pisanih izvora koji pominju neko od pet plemena, i predstavlja argumentacijsku potporu za interpretacije koje su ponuđene u glavnom delu knjige:

Raspored gradiva u Zborniku odgovara u osnovnim linijama redu izlaganja u prvom delu knjige. Najpre dolaze, **za svaki narod posebno**, istorijske vesti, datirane kad god je to moguće i sređene hronološki. Zatim slede svedočanstva koja se odnose na teritoriju, na ime i poreklo plemena, na njegove običaje i druge strane njegova života. (Papazoglu 1969: 9, naglasio V.M.)

Dakle, načelo kojim je nastalo ovo kapitalno delo podrazumevalo je specifično razumevanje kolektivnih imena kao objektivnih svedočanstava o postojanju etnički definisanih populacija protoistorijskog Balkana i, s tim u vezi, organizaciju raspoloživih antičkih podataka po konstitutivnim kriterijima modernog shvatanja etniciteta. Ukratko, antički kolektivni nazivi srednjobalkanskih „varvara“ su tretirani kao pokazatelji manje-više zaokruženih i stabilnih etničkih grupa koje su u osnovi nalikovale modernim narodima, pa su i njihove istorije bile koncipirane kao svojevrsne „nacionalne“ istorije protoistorijskog Balkana.

Istini za volju, Papazoglu nije podjednako vrednovala razvoj jedinstva kod svakog od srednjobalkanskih plemena predrimskog perioda. Tako je za neke od etnonima, putem podataka koji su o njima postojali u antičkoj literaturi, pretpostavljala čvršću povezanost, dok je kod drugih prepoznavala labavije veze. Iz današnje perspektive, poteškoće za razumevanje ovog skaliranja leže u nedostatku definicija šta je tačno podrazumevala pod terminima *pleme*, *plemenski savez*, *natplemenska organizacija* i *narod*, i kako je zapravo koncipirala njihovu vezu sa etnicitetom. Samo usputnim komentarima Papazoglu je povremeno obraćala pažnju na ovaj problem, tako da nije moguće do kraja odgonetnuti njene stavove po ovom pitanju. Sudeći prema nekim od njenih zaključaka, plemenska pripadnost, koja bi se mogla shvatiti i kao „uže etnička“, se preplitala sa društveno-političkom organizacijom i pripadnošću širim identitetskim odrednicama kakve su Iliri, Tračani, Kelti i Dačani. Tako je po pitanju etničke pripadnosti svako od srednjobalkanskih plemena dovodila u vezu sa širim determinantama (Ilirima, Keltima, Tračanima, Getima), istovremeno ukazujući da takvo poreklo nije stajalo na putu formiranja posebnog osećaja pripadnosti uže definisanog plemena. Primera radi, za Dardance je (pomoću navoda iz literarnih dela i onomastičkog materijala iz rimskog perioda) ustanovila da je ilirska etnička komponenta igrala presudnu ulogu u njihovom formiranju, zajedno sa tračkom koja je u sastav Dardanaca ušla širenjem teritorije na istok. Međutim, to što su Dardanci imali etnogenetske veze sa Ilirima i Tračanima nije značilo da su bili više Iliri nego Tračani niti obrnuto. Pre, radilo se o posebnom narodu čije se izdvajanje dogodilo zahvaljujući njihovom političkom razvitku i doprinelo da oni sačuvaju svoju individualnost sve do kasnoantičkog

perioda (Papazoglu 1969: 101, 166, 187, 208). Slično tome, poreklo Skordiska je po njenom mišljenju sasvim sigurno bilo keltsko, ali Skordisci nisu naselili sever Balkana kao jedno pleme, već su se formirali sjedinjavanjem preživelih grupa raznih rodova, dobili ili uzeli ime Skordiska i uspjeli da pod ovim nazivom svoje keltsko etničko obeležje sačuvaju netaknuto (Papazoglu 1969: 213, 266). Ista logika važila je i za karakterizaciju Autarijata čije je poreklo opredeljeno kao nesumnjivo ilirsko (Papazoglu 1969: 97), Tribala koji su protumačeni kao poseban narod, odnosno „etnički svojeobrazna skupina“ koja nije bila ni ilirska ni tračka (Papazoglu 1969: 54–55), kao i Meza koji su bili vezani za getski etnički krug (Papazoglu 1969: 307, 311, 330). Dakle, iako u Papazoglovoj raspravi to nije eksplicirano, izgleda da je ona razlikovala različite nivoe kolektiva: širi je bio vezan za velike („etno-kulturno-lingvističke“) grupe unutar kojih je bio upotrebljavan isti/sličan jezik koji je i određivao njihovo etničko poreklo (Papazoglu 1969: 64, 104), i uža, koji se zasnivao na pripadnosti manje ili više povezanim plemenskim skupinama (tj. Dardanci, Skordisci, Autarijati, Tribali, Mezi).

Papazoglovo dalje poimanje srednjobalkanskih plemena je podrazumevalo razlikovanja karaktera njihovog zajedništva, u smislu stepena ostvarene kohezije između njihovih manjih unutrašnjih elemenata. Čvrsta priroda kolektiva pretpostavljena je u slučaju Dardanaca, za koje je Papazoglu smatrala da su uspjeli da prerastu u narod u pravom smislu reči (Papazoglu 1969: 396). Iako je i u njihovom slučaju uzet u obzir sastav iz većeg broja plemena i plemenskih grupa (Papazoglu 1969: 339), spominjanja dardanskih kraljeva, utvrđenja i naselja gradskog tipa, organizacije vojnih snaga, bavljenja metalurgijom, zanatstvom i trgovinom, tretirana su kao pokazatelji razvijene i jedinstvene političke organizacije natplemeskog karaktera – dardanske kraljevine (Papazoglu 1969: 396). Upravo je ovakvo stanovište i dovelo do viđenja Dardanaca u svetlu najstabilnijeg i najkonzervativnijeg etničkog elementa na središnjem Balkanu prerimskog i rimskog perioda (Papazoglu 1969: 101).

Pretpostavke o više ili manje razvijenim političkim organizacijama i postojanju centralne vlasti služile su za ocenu u kojoj su meri ove populacije predstavljale čvrste kolektive. Tako je za Skordiske Papazoglu predložila zadržavanje plemenskog uređenja u većoj meri nego kod Dardanaca, što je značilo da nije sigurno jesu li se ikada ujedinili u jednu zajednicu, odnosno ishodovalo konstatacijom da Skordisci „nisu stigli da se razvijaju u pravi narod“ (Papazoglu 1969: 396). Papazoglu je ostala plemena videla kao nevezane grupe za koje, strogo gledano, ne bi smeo

da se upotrebljava izraz „narod“ (koji se koristi „iz navike i radi prostijeg izražavanja“), već odrednice u množini - *tribalska plemena*, *mezijska plemena* i *autarijatska plemena* (1969: 396). Prema njenom sudu, Tribali su verovatno predstavljali skup srodnih plemena bez stalnih granica, a sam pojam je imao etno-geografski a ne politički sadržaj „jer se čini da u njihovom slučaju nije mogla da postoji politička zajednica koja bi ujedinjavala sva ta plemena“. Umesto toga, „jačanjem političke organizacije kod Tribala njihovo ime se moglo preneti i na druga plemena, kao što se, obrnuto, njenim slabljenjem u helenističko vreme etničko-geografski pojam Tribala sve više sužavao“ (Papazoglu 1969: 49, 51).²⁵

Slična logika upotrebljena je i za tumačenje Autarijata, odnosno značenja njihovog imena i karaktera društveno-političke organizacije. Prema Papazoglu, u najranijem razdoblju ilirske istorije ime Autarijata je bilo upotrebljavano ne kao pojedinačni plemenski naziv, već kao skupno ime za obeležavanje neodređenog broja nepoznatih plemena koja su živela duboko u unutrašnjosti ilirskih zemalja (Papazoglu 1969: 85). Sa druge strane, vojna ekspanzija koja je ostvarena pod imenom Autarijata „pretpostavlja jednu jaču centralnu vlast“ koja je bila vezana za ovo ime, dok su po slabljenju autarijatske zajednice na površinu izbila manja plemena sa sopstvenim imenima (Papazoglu 1969: 86). Stoga, Autarijati nisu bili ime za jedno pleme već čitav skup plemena koja povremeno ulaze u saveze (Papazoglu 1969: 97, 341). Najlabaviju i politički najmanje centralizovanu zajednicu predstavljali su Mezi, čije je ime po Papazoglinim zaključcima imalo različite sadržaje u različitim periodima. Nespominjanje ovog etnonima u antičkoj literaturi sve do rimskih osvajanja krajem I veka pre n.e., navelo je Papazoglu na pomisao da su Mezi pojmovno bili zahvaćeni etničkim imenom *Geta*, odnosno da su crnomorski Grci upotrebljavali ovo ime za sve stanovnike između Dunava i Balkana, u koje su spadali i Mezi. Iz ovog razloga, ističe Papazoglu, dobija se utisak da i termin *Mezija* pre ima geografsko nego etničko i političko značenje (Papazoglu 1969: 307, 316). U kasnijem periodu, međutim, dolazi do situacije da neka plemena koja su bila označena ovim terminom menjaju imena i pojavljuju se pod svojim nazivima, dok ime Meza zadržava najzapadnija grupa mezijskog stanovništva (Papazoglu 1969: 331). Mezi nisu imali centralnu vlast već su „živeli rastureni u malim autonomnim srodničkim grupama – klanovima“, koje „samostalno rešavaju sporove među

²⁵ U skladu sa ovim, komentarišući sačuvane podatke o dvojici tribalskih vladara, Papazoglu kaže: „Plemena koja je Hales doveo do pod Abderu i plemena kojima je tridesetak godina kasnije vladao Sirmo nisu morala biti ista“ (1969: 341).

svojim članovima i istupaju suvereno u svojim odnosima prema drugim grupama“ (Papazoglu 1969: 342). Zaključujući raspravu o promenljivom značenju pojma Mezi, Papazoglu podvlači da oni nisu bili jedno pleme već čitava grupa plemena, što otkriva „značaj i veličinu naroda“ koji je obeležavan ovim imenom (1969: 332).

Na osnovu različitog vrednovanja sadržaja kolektivnih pojmova koji su vezani za središnji Balkan moguće je izvući zaključak o fleksibilnijem pristupu pitanju grupnih identiteta koji je Papazoglu upotrebljavala, u poređenju sa striktno esencijalističkim viđenjem etniciteta. Gradacija koju je predložila zasnivala se na pretpostavci o postojanju velikog broja manjih plemena i plemenskih skupina koje su u određenim istorijskim trenucima ostvarivala čvršću političku koheziju pod istim kolektivnim imenom. Ovakve tvorevine su mogle da se šire i sužavaju, prenose kolektivnu odrednicu drugim manjim plemenima obuhvatajući ih vojno-političkim ekspanzijama, a potonjim slabljenjem političke centralizacije gube broj plemena (i teritoriju) koji je prethodno bio označen istim kolektivnim pojmom. Prema tome, jačina političke organizacije, odnosno postojanje slabije ili snažnije centralizacije, određivala je u kojoj meri je određeno pleme ostvarilo unutrašnju povezanost i jedinstvo svojih konstitutivnih činilaca. U slučaju (pretpostavljene) složenije socio-političke strukture, koja je prevazilazila plemensko uređenje (tj. plemenski savez), bilo je moguće izvući i zaključak o prerastanju u prave narode. Tako je dardanski politički razvoj doprineo da se osećaj pripadnosti jednoj etničkoj celini dodatno osnaži i ostvari kao stabilna identitetska odrednica narodnog karaktera. U ostalim slučajevima ta stabilizacija nije dostignuta, što znači da su druga srednjobalkanska plemena zapravo predstavljala labilne tvorevine čiji je plemenski sastav varirao u zavisnosti od trenutne vojno-političke snage.

Ovo viđenje govori u prilog da je Papazoglu plemensku pripadnost (tj. uže etničko određenje) razumevala kao zavisnu od socio-političke strukture, što je konceptualno prilično udaljeno od primordijalističkog viđenja etniciteta kao prirodno date i teško promenljive identitetske kategorije. Isticanje da je postojanje etničke grupe uslovljeno političkom i društvenom organizacijom i snagom centralne vlasti može se shvatiti kao distanciranje od ranijih mišljenja po kojima etničke grupe postoje nezavisno od društvenih okolnosti i ustrojstva u kojem žive njihovi pripadnici/ce. Ovaj stav F. Papazoglu moguće je razumeti kao približavanje konstruktivističkom načinu sagledavanja etničkog identiteta, odnosno stanovištu da etnicitet predstavlja samo jedan

od vidova društvenog grupisanja koji kroz istoriju nije bio ni jedini, niti najvažniji način izgradnje kolektivnog identiteta. Drugim rečima, može se učiniti da je Papazoglu etničku pripadnost smatrala tek jednim od vidova društvenog organizovanja za koji je bio neophodan određeni nivo političkog i ekonomskog razvoja neke populacije, ali ne i podrazumljivom vrstom društvenog grupisanja. Međutim, da li je baš tako i koliko je tumačenje F. Papazoglu zaista bilo u skladu sa poimanjem etniciteta kao fleksibilne socijalne konstrukcije? Ako u obzir uzmemo stavove o promenljivosti plemenskog sadržaja kod odrednica kao što su Tribali i Autarijati ili tvrdnju o razjedinjenosti Meza po malim autonomnim klanovima, otvara se pitanje šta su kolektivna imena u Papazoglovoj interpretaciji u stvari označavala.

Uprkos Papazoglinom finijem razlikovanju političkog jedinstva i koherentnosti pojedinačnih srednjobalkanskih plemena, ne može se reći da je u njenom opusu načinjen otklon prema tradicionalnom sagledavanju protoistorijskih populacija kao definisanih etničkih celina. I pored pretpostavki o labilnim vezama i promenljivim sadržajima pojmova Mezi, Autarijati, Tribali, a donekle i Skordisci i Dardanci, Papazoglu je zadržala manir razumevanja ovih grupa kao definisanih etničkih jedinica. Skupnim imenima je davan prioritet u značenjskom smislu, pa je spomen nekog od pobrojanih etnonima u kontekstu opisa izvesnog dešavanja sagledavan kao događaj koji se odnosio na čitavu zajednicu koja je bila obeležena plemenskim imenom (Papazoglu 1969: 12–51; 71–97; 104–143; 210–265; 312–328). Iako ni Papazoglu nije bila sigurna šta ova imena označavaju u kom trenutku, ona ih je tretirala kao najvažniju vrstu kolektivnog određivanja, odnosno etnički zaokružene entitete od kojih je svaki imao sopstvenu istoriju. Primera radi, narativna korelacija između etnonima Autarijati i njihovog širenja na račun Tribala je dovela do ubeđenja da je hegemonija jedne plemenske zajednice uspostavljena na uštrb druge (Papazoglu 1969: 86–87); napad Tribala na Abderu razumevan je kao pokret čitavog ratničkog dela ovog plemena (Papazoglu 1969: 12–16); pokoravanje Skordiska shvatano je kao jednodušno potčinjavanje cele etničke grupe (Papazoglu 1969: 261–265); spomeni dardanskih kraljeva sagledavani su kao pokazatelj da su sve populacije označene ovim imenom imale jednog vladara u sklopu formirane kraljevine (Papazoglu 1969: 112, 337–339), itd. Na ovaj način je zapravo prenebregavana opaska o kompozitnim i labavim plemenskim sastavima, a prednost je davana kolektivnim odrednicama koje su poimane kao odrazi grupnog identiteta etničke prirode. Dakle, kao i u slučaju Garašanina, Benca i Gavele, Papazoglu je antičkim skupnim terminima koji su upotrebljavani za srednjobalkanski prostor učitala etnički sadržaj. Tako su zaključci o

nestalnosti i promenljivosti značenja grupnih imena upali u zamku etničkog determinizma, umesto da posluže kao pokazatelj da su antički kolektivni pojmovi bili odrednice opšteg karaktera bez tačno utvrđenog i ustaljenog značenja i etničkog sadržaja, i da moderni koncept etniciteta možda i nije bio primarni način identifikacije paleobalkanskih populacija.

Odavde proizilazi i okolnost da je za grupna imena koja su se javljala u različitim izvorima kroz duži vremenski period, pretpostavljano da odslikavaju etnički kontinuitet i svedoče o stalnom prisustvu neke etničke celine od protoistorijskog do rimskog perioda. Homerovi Mezi su dovedeni u generičku vezu sa populacijom istog imena koje se pojavljuje u mnogo kasnijim izvorima i epigrafskim spomenicima rimskog doba (Papazoglu 1969: 299–307); za Dardance je pretpostavljena drevna starost i povezanost sa populacijom iz seobe u XIII–XII v. pre n.e., jednako kao i sa Dardancima u rimsko doba (Papazoglu 1969: 101–104); Tribali koje spominju atinski izvori i istoimena populacija iz rimskog perioda smatrani su istim plemenom (Papazoglu 1969: 11, 52–54); Skordisci iz literarnih narativa koji su opisivali dešavanja u II i I v. pre n.e. i peregrina zajednica sa početka II v. n.e. držani su za istu etničku jedinicu (Papazoglu 1969: 230–298). Ovakvim povezivanjem pojmova iz različitih izvora i vremenskih deonica zapravo je stvaran utisak kontinuirane stabilnosti srednjobalkanskih etnosa, bez obzira na dopuštanje mogućnosti da su etnonimi označavali različit broj manjih plemena i nejednak obim teritorije u različitim istorijskim kontekstima. Po svemu sudeći, Papazoglu je srednjobalkanske etnonime držala za označitelje jedinstvenih etničkih prostora unutar kojih su postojali različiti nivoi društveno-političke organizacije. Drugim rečima, svako ime je razumevano kao odrednica za postojanje zajedničke etničke identifikacije bez obzira što su pripadnici tog etnosa mogli da žive unutar manjih političkih tvorevina čiji su međusobni odnosi oscilirali kroz vreme i prostor. Pojednostavljeno, paleobalkanska plemena naličila su na moderne Nemce, Italijane, Srbe i sl. pre konstituisanja nacionalnih država, dakle u fazi kada je nacionalni/etnički prostor bio podeljen na različita politička ustrojstva, ali je i pored toga postojala određena svest o pripadnosti istom/sličnom narodnom kolektivu.

Sa ovim u jakoj vezi stoje i Papazoglini pokušaji omeđavanja pojedinačnih plemenskih teritorija. U ovom postupku neretko su korišćeni podaci koji su poticali iz rimskog perioda, pa se ograničavanje rasprostiranja nekog plemena izvodilo po regresivnoj logici i pored svesti da je ovaj metod, usled verovatnih promena u međuvremenu, nepouzdan (Papazoglu 1969: 6, 143; vid.

Mihajlović 2014a). Tako su u slučaju Dardanaca obilato korišćeni historiografski, onomastički, toponomastički i arheološki podaci, od kojih su neki poticali ne samo iz vremena ranog Carstva, već i iz vizantijskog perioda (Papazoglu 1969: 143–202); za utvrđivanje teritorije Skordiska u užem smislu upotrebljeni su navodi pisaca i epigrafski materijal iz perioda od I do III veka n.e., kao i pozivanje na arheološku građu (Papazoglu 1969: 272–298); i u slučaju Meza i Tribala, teritorijalna rasprostranjenost je definisana pomoću svih raspoloživih literarnih referenci, uključujući i epigrafski materijal iz rimskog perioda (Papazoglu 1969: 47–54, 328–333). Razumljivo, usled oskudnosti istorijske građe i mora nepoznanica o prerimskom centralnom Balkanu, svaki podatak je zaslužen uziman u obzir kao dragocen i dobrodošao. Međutim, utvrđivanjem plemenskih teritorija, odnosno definisanjem etničkih područja u užem i širem smislu, pomoću podataka u rasponu od nekoliko stotina godina, implicirana je jaka i kontinuirana veza između etnonima, populacija koje su oni označavali i geografskih prostora koji su im pripisivani, što su osnovni činiooci esencijalističkog shvatanja etniciteta. Ovakvim stanovištem zapravo je zapečaćena slika o protoistorijskom Balkanu podeljenom među različitim, jasno kristalisanim etničkim celinama koje su imale različite društveno-političke sudbine, ali su statično postojale u rasponu od nekoliko vekova.

Pored definisanja srednjobalkanskih plemena kao etničkih celina sa utvrđenim teritorijama, Papazoglu se posvetila i tumačenju njihovih društvenih i vojnih organizacija, i diskusiji običaja i verovanja koje su im pripisivali antički autori (1969: 334–398). Kao i prilikom rekonstrukcije političkih istorija, svako pleme je dobilo posebnu ocenu svojih individualnih karakteristika istim metodom sinteze antičkih podataka po izdvojenim etničkim kategorijama. Iz ovog razloga se neću zadržavati na detaljnijoj ilustraciji ovih aspekata Papazogline rekonstrukcije, već pažnju usmeravam na drugi činilac njenog tumačenjskog okvira.

3.2.2. Koncept socio-kulturne evolucije i *Srednjobalkanska plemena*

Primena postulata socio-kulturne evolucije najbolje se ogleda u Papazoglinom tumačenju društvenog ustrojstva i običaja paleobalkanskih plemena, što je u direktnoj vezi sa opštim teorijskim ubeđenjima koje je upotrebljavala u svom naučnom radu. U gotovo svim radovima Fanule Papazoglu primećuje se upotreba koncepta opštečovečanskog progressa, što je komponenta proistekla iz prihvatanja marksističke teorije o čovečanstvu. Iako Papazoglu nije bila pristalica dogmatskog marksizma, ona je prihvatila marksističku veru u progres (Dušanić

2007: IX–X), odnosno „usresređenost na pitanja važnih društvenih promena i pravilnosti njihovog sleda, i shvatanje ekonomske osnove kao određujućeg aspekta čitavog društva“ (Вујчић 2013: 160–161). Elemente marksističke teorije Papazoglu je kombinovala sa „razumevanjem kulture kao jednog od najbitnijih društvenih faktora, a kulturnih promena kao najvažnijih istorijskih procesa“ (Вујчић 2013: 161). Vera u opšti napredak, uz upućenost na modernu (XIX–XX v.) antropološku i sociološku literaturu, u istorijskom pristupu F. Papazoglu proizveli su razumevanje razvoja čovečanstva po principu sukcesivnih faza od kojih je svaka mlađa donosila izvesna opšta poboljšanja i unapređenja (Вујчић 2013: 160–161). U odnosu prema „varvarskom“ svetu to je zapravo značilo njegovo sagledavanje preko koncepta „primitivnih naroda“, odnosno stavljanje znaka jednakosti između „necivilizovanih“ populacija koje su opisivali antički autori i „primitivnih plemena“ koja su modernoj nauci bila poznata počevši od prvih kolonijalnih susreta u novootkrivenim krajevima Zemlje. Pogledajmo kako je ovakva konceptualizacija ljudskih društava funkcionisala na primeru tumačenja protoistorijskog stanovništva središnjeg Balkana.

Za tumačenje društveno-kulturnog razvoja i običaja srednjobalkanskih plemena Papazoglu je upotrebljavala podatke koji su sačuvani u antičkim izvorima, putem kojih je „metodom kombiniranja i indirektnog zaključivanja dolazila do manje-više sigurnih postavki“ (Papazoglu 1969: 334). Izdvojene informacije o populacijama koje su je interesovale upoređivala je sa analognom građom o društvima koja su se „nalazila na približno istom stupnju razvitka“ (Papazoglu 1969: 335). Ovaj metod je zapravo značio komparaciju i dopunjavanje slike o protoistorijskom Balkanu pomoću antičkih podataka o drugim „varvarskim“ plemenima (Germani, Kelti), ali i upotrebu socioloških i etnografskih istraživanja „savremenih primitivnih društava“ (Papazoglu 1969: 335–336). Prilikom ocenjivanja stepena društvenog i kulturnog razvoja Papazoglu je prvenstveno u vidu imala intenzitet uticaja iz „naprednog“ antičkog sveta, a raskorak u stepenu razvoja pojedinačnih plemena videla je „utoliko većim ukoliko su slabiji bili dodiri pojedinih plemena sa grčko-makedonskim svetom“ (Papazoglu 1969: 336). Drugim rečima: „moramo računati s tim da je [...] došlo, bar u onih plemena koja su bila u bližem kontaktu sa grčko-makedonskim jugom, do manjeg ili većeg napretka u načinu proizvodnje i da je, sledstveno tome, bilo promena i u društvenim i političkim odnosima“ (Papazoglu 1969: 336). Uz udaljenost od civilizacije, Papazoglu je takođe upotrebljavala kriterijume kao što su pomeni vladara pojedinačnih plemena, način ratovanja i organizacije vojske, svedočanstva o

sedentarnom načinu života i seobama, informacije o ekonomskim delatnostima i vesti o kulturnom razvitku (tragovi sujeverja, kanibalizma ili ubijanja staraca – Papazoglu 1969: 337–392). Prisustvo/odsustvo ovih kategorija, kao i njihova koncentracija unutar pojedinačnih zajednica, određivale su i stepen njihovog razvoja. Kombinovanjem ovih parametara sa antropološkom klasifikacijom razvoja ljudskih društava na divljaštvo, varvarstvo i civilizaciju, Papazoglu je uspostavila skalu razvoja srednjobalkanskih plemena, deleći ih u dve grupe. Prvu su činili Dardanci i Skordisci za koje je pretpostavljen veći stepen društveno-političkog i kulturnog razvitka, dok su drugu grupu činila ostala tri plemena, okarakterisana kao manje razvijena, i sa elementima koji više idu uz divljake nego varvare (Papazoglu 1969: 395–396). Tako su podaci o Dardancima bili pročitani kao pokazatelji najvećeg stepena društvenog, političkog i kulturnog razvoja, rezultirajući sledećim zaključkom:

Prema tome, mogli bismo reći da Dardanci zauzimaju srednji položaj između primorskih ilirskih plemena, koja su u dugom saobraćaju s Greima prilično odmakla u svom razvitku i u vreme rimskog osvajanja se nalazila na samom pragu civilizacije, i ostalih srednjobalkanskih, u kojih smo konstatovali manje ili jače izražene tragove divljaštva. Iako se nisu pokazali naročito prijemčivi za helensku kulturu, Dardanci ipak nisu mogli a da ne oseću na sebi posledice stalnih dodira sa svojim južnim susedima. (Papazoglu 1969: 392)

Na suprotnoj strani nalazili su se Mezi koji su, zbog udaljenosti od civilizovanog antičkog sveta, ostali na primitivnom stupnju razvitka:

U oblasti između Morave i Balkana i dalje na severu prema Dunavu, u tom najizolovanijem delu Poluostrva, koji je bio podjednako udaljen od kulturnih žarišta na Egejskom, Crnom i Jadranskom moru, bilo je plemena koja su sve do rimskog vremena ostala na tako primitivnom stupnju razvitka da im više pristaje ime divljaka nego varvara. Mezi su se nalazili na dnu lestvice. Bili su kao odsečeni od ostalog sveta i kada su ih početkom I veka n.e. Rimljani otkrili, njihovi divljački običaji izazvali su zgražavanje i užas. Živeli su u malim, lako pokretljivim grupama, baveći se lovom, primitivnom zemljoradnjom i stočarstvom i nisu imali trajna naselja. Izgleda da se takvim stanjem može objasniti njihova tako pozna pojava na istorijskoj pozornici i njihovo brzo nestajanje. (Papazoglu 1969: 395)

Tribali su dobili slične ocene:

Tribale treba takođe zamisliti kao polunomadske stočare i zemljoradnike koji se lako sele i pokazuju se neotpornim u sukobima sa bolje naoružanim i bolje organizovanim agresorima. Ni oni nisu gradili utvrđena naselja. O njima čujemo nekoliko vekova ranije nego o Mezima, ali u poslednjim vekovima pre n.e. oni se nalaze u stanju očiglednog političkog i kulturnog opadanja, tako da u vreme rimskog nadiranja jedva da se mogu razlikovati od Meza. Ipak u doba procvata oni su bili organizovani u plemena koja su povremeno stvarala i veće plemenske saveze. (Papazoglu 1969: 395–396)

[...]Mislim da bi se to, možda, moglo objasniti izgledom samih Tribala: ako ih zamislimo – a sve što smo dosada o njima rekli daje nam, čini mi se, pravo da to činimo – kao divljake obučene u kože, tetovirane, sa šarenim nakitom i drugim ukrasima, surove i pogleda oštrog, shvatićemo da su oni mogli da izazovu strah kod ljudi koji nisu navikli na takve pojave. (Papazoglu 1969: 381)

Dok su i Autarijati bili zamišljeni na ovaj način, bez utvrđenih naselja i lako pokretljivi (Papazoglu 1969: 396), Skordisci su svrstani na viši nivo razvoja, koji nije dostizao dardanski ali je bio udaljen od prethodno opisanih:

Kada su se pojavili u Podunavlju, Skordisci možda i nisu bili kulturniji od Autarijata ili Tribala. Ali, bolje naoružani i agresivniji, oni su se učvrstili u novoj postojbini i pošto su se stalno nastanili, počeli su postepeno da prelaze na više oblike privređivanja, razvijajući pored zemljoradnje i stočarstva i razne grane zanatstva. Tokom II veka počinju da grade stalna i utvrđena naselja, a u drugoj polovini tog veka, pošto su se duže vremena pre toga služili makedonskim i grčkim novcima, počinju da kuju i sopstveni novac. (Papazoglu 1969: 396)

Nije bez značaja da su navedene konstatacije svoje mesto našle u Zaključku *Srednjobalkanskih plemena*, i da su predstavljale jedan od krajnjih rezultata celokupne analize pisanih izvora o protoistorijskom Balkanu. Iako su ovakvi zaključci bili u skladu sa opštim teorijsko-metodološkim postulatima tadašnjih društveno-humanističkih nauka, upada u oči problematičan put preko kojeg su oni dostignuti. Naime, predupređujući eventualne kritike Papazoglu primećuje:

Predviđam da će mi se prebaciti što sam isuviše nisko spustila na lestvicama kulture plemena prve grupe i što sam na našem dobrom starom Balkanu usred antike »otkrila« divljake. Prebaciće mi se da sam se dala zavesti pristrasnim i tendencioznim izjavama rimskih osvajača i da sam u »gorem« svetlu prikazala život tih naroda nego što je on u stvarnosti bio.

Kao svoje opravdanje navešću da sam krenula s opšte prihvaćenih pozicija i da su me same činjenice naterale da promenim mišljenje. I to ne odvojene vesti, koje se mogu ovako ili onako interpretirati, već saglasnost i podudaranje većeg broja podataka koji se odnose na razne aspekte života. Pojedini podatak može da se odbaci kao *locus communis*, drugi se može oceniti kao nepouzdan, treći se može interpretirati tako da baca manje »loše« svetlo na pleme na koje se odnosi. Ali, ako se ne gubi iz vida celina, ako se svaki podatak meri prema svima ostalima, onda je njihova dokazna moć prilično velika. Za one koji ne mogu verovati da su ti naši daleki preci jeli utrobe svojih neprijatelja i ubijali svoje starce navešću, na kraju, veoma rečit podatak iz Aristotelovih Problema: postojalo je u Trakiji neko pleme koje je umelo da broji samo do četiri! (Papazoglu 1969: 398)

Navedeni pasus je od velikog značaja jer direktno otkriva samu srž logike kojom se došlo do najvažnijih zaključaka u *Srednjobalkanskim plemenima*. Vrednosno opterećena opšta karakterizacija protoistorijskog stanovništva Balkana proistekla je, sa jedne strane iz broja, a sa

druge usled konzistentnosti antičkih narativa koji su o njima svedočili i koji su zbog toga uzimani kao nesporne činjenice. Oslonjenost na kvantitet antičkih podataka zapravo znači da su postojeća tumačenja nastala na osnovu „slučajnog uzorka“, odnosno da je broj sačuvanih antičkih navoda igrao kjučnu ulogu u formiranju Papazogline istorijske rekonstrukcije. Veća količina podataka vezanih za etnonime Dardanci i Skordisci uslovlila je detaljniju rekonstrukciju njihove istorije i posledično vrednovanje kao razvijenijih plemena. Suprotno tome, veoma ograničene vesti o ostala tri „plemena“ proizvele su utisak da ona i nemaju dovoljno bogatu istoriju, da zbog toga antički pisci nisu ni imali šta o njima da kažu, i da je to pokazatelj njihove socio-kulturne i privredne zaostalosti. Da je kojim slučajem ostalo više podataka o slabije ocenjenim „plemenima“, odnosno da su antički pisci bili bolje upoznati sa društvima o kojima su govorili, verovatno bi i njihova karakterizacija u Papazoglinjoj knjizi izgledala drugačije. Dakle, prva okolnost koja otkriva predrasudni karakter postupka vrednovanja srednjobalkanskih populacija, ogleda se u uzimanju količine svedočanstva kao pokazatelja nepostojanja društveno-političke i kulturne razvijenosti, umesto da je poslužila kao indikator originalne antičke neupućenosti u živote balkanskog protoistorijskog stanovništva. Sa druge strane, kao argument da su plemena srednjeg Balkana doista bila divljačna i primitivna, uzeta je ustaljenost njihovih opisa koji su pronalazeni kod različitih pisaca u širokom vremenskom rasponu. Ovaj postupak je doprineo da su ocene protoistorijskog stanovništva Balkana zapravo u potpunosti proizilazile i bile zavisne od onoga što su antički autori iz sopstvene perspektive imali da kažu o njima. Posledično, procenjivanje svih sfera života balkanskih „varvara“ nastalo je samo na osnovu jedne vrste građe, bez uzimanja u obzir da su antički narativi o *Drugima* specifična vrsta literature unutar koje su postojala pravila po kojima su ine populacije konstruisane/predstavljane (vid. poglavlje 6.1). Upotrebom koncepta socio-kulturne evolucije, antičkoj perspektivi je naizgled davana potvrda u vidu nezavisne teorije o društvu, što je predrasudne vizure koje su crpene iz raspoloživih narativa činilo naučno legitimizovanim pogledom na protoistoriju. Na ovaj način protoistorijska balkanska „plemena“ shvatana su kao etničke populacije mimo vremena, kod kojih je opšti socio-kulturni i politički napredak bio statičan i direktno zavisio od blizine i uticaja mediteranskih civilizacija. Antičke predstave o nepoznatim, stranim, populacijama tako su perpetuirane kroz akademski narativ koji je usvajao perspektivu antičkih autora i od nje načinio dominantni naučni pristup za tumačenje protoistorije.

Iz ovih razloga, uopšte uzevši, najveći broj zaključaka koji je Papazoglu ponudila može da se okarakteriše kao jednostran, jer je prema srednjobalkanskim plemenima zadržavao predrasudni vrednosni sud koji je antička etnografska tradicija imala u odnosu na „varvare“. Poteškoća se nalazi u činjenici da svrha antičke etnografije nije bila objektivno prikazivanje nepoznatih pojava, već prevođenje stranih populacija i prostora u postojeći sistem razmišljanja o sebi (tj. pripadnicima mediteranskih kultura) i drugima, na način koji nije morao i najčešće nije ni imao potporu u svetovima/populacijama koji su opisivani (vid. Romm 1992; Woolf 2011). Ukrštanjem vizure iz antičkih izvora i aktualnih teorijskih pozicija u društveno-humanističkim naučnim disciplinama, paleobalkanske populacije su postale **istoričarski zamišljene** (primitivne) plemenske zajednice etničkog karaktera. Specifičnom konstrukcijom istorije pojedinačnih etnonima u stvari je došlo do uspostavljanja Dardanaca, Skordiska, Tribala, Meza i Autarijata kao realnih etno-istorijskih kategorija, odnosno do njihove naučne objektivacije. To se dogodilo usled činjenice da je na pitanje „šta ova imena zapravo označavaju“ odgovoreno pomoću etničkog determinizma, koji je diktirao da se protoistorijsko stanovništvo Balkana zamišlja kao mozaik etnički ustrojenih plemena. Onog trenutka kada su plemena dobila svoje pojedinačne istorijske tokove, teritorije, društvena uređenja i etnološke karakteristike, završena je njihova konceptualna konstrukcija i učvršćen utisak o njihovom realnom postojanju kao etničkih jedinica na primitivnom stupnju društvenog razvoja. Međutim, problem je u tome što je Papazoglu rekonstruisala **istorijat upotrebe** etnonima *a priori* pretpostavljajući da oni označavaju objektivna (antička) svedočanstva o etničkim pripadnostima u modernom smislu reči. Pojednostavljeno, istorija srednjobalkanskih plemena prerimskog doba u stvari ne predstavlja istoriju realnog stanovništva ovog prostora u protoistoriji, već povest kolektivnih odrednica kojima je dodeljivan sadržaj/značenje pomoću specifičnog teorijskog ključa. Drugim rečima, upotrebom tumačenjskog okvira sastavljenog iz etničkog determinizma i socio-kulturne evolucije, Papazoglu je ova imena pročitala kao etničke kategorije, propuštajući da razradi dobro uočenu činjenicu o promenljivosti njihovog značenja i načina upotrebe, i time otvori mogućnost njihovog razumevanja u drugačijem svetlu.

Srednjobalkanska plemena Fanule Papazoglu predstavljaju delo koje je u velikoj meri doprinelo ultimativnom učvršćivanju postojećeg akademskog pristupa ovom delu prošlosti. Prihvatanjem etnogeneze, odnosno viđenja po kojem opšti društveno-politički, ekonomski i kulturni razvoj neminovno vodi do uspostavljanja naroda u pravom smislu reči, zatim davanjem prioriteta

eticitetu kao najvažnijem vidu kolektivne pripadnosti, i upotrebom koncepta po kojem je razvoj primitivnih balkanskih plemena zavisio od uticaja iz civilizovanog antičkog sveta, u stvari je dat konačni istoričarski sud o načinu na koji se valjalo baviti protoistorijskom epohom. Za razliku od vremena pre publikovanja ove knjige, period posle njenog objavljivanja karakteriše sveprisutno pozivanje na rezultate i zaključke koji su u njoj doneti. Za arheologiju je ovo značilo da je sada, na dohvata ruke, postojala vascela rekonstrukcija istorijske strane gvozdene dobe prošlosti u koju je ostalo smestiti arheološku građu po definisanim etničkim i socio-kulturnim pretincima. Otuda i ne iznenađuje što su potonja arheološka istraživanja i dalje bila usmerena ka detaljnijem osvetljavanju procesa pojedinačnih etnogeneza i pokušajima povezivanja arheološkog materijala sa rekonstruisanim tokovima „plemenskih istorija“. Veliki broj radova iz pera arheologa je, od 70-tih godina XX v. sve do današnjih dana, bio posvećen sagledavanju iskopanog materijala pomoću narativa uspostavljenih u *Srednjobalkanskim plemenima*. Pozivanjem na rezultate Papazoglinskih istraživanja, uz korišćenje Garašaninovog koncepta kontinuiteta i Benčevog viđenja etnogeneze, čitav niz autora je nudio dalje rekonstrukcije postanka, teritorije, društveno-političke strukture, ratnih pohoda, migracija i običaja za izdvojene srednjobalkanske etnose/plemena²⁶. Određene vrste materijalne kulture, njihovi posebni tipovi i pogrebne prakse, shvatani su kao etnički specifikumi i vezivani za etnonime poznate iz antičke literature. Posle objavljivanja *Srednjobalkanskih plemena* došlo je do konačnog uspostavljanja kulturno-istorijske paradigme u gvozdene dobe arheologiji, koja je do danas ostala dominantno teorijsko polazište i tumačenjski okvir za protoistoriju središnjeg Balkana. Etnicizacija i evolucionističko posmatranje društvenih i kulturnih aspekata gvozdene dobe stoga su postali normativan način interpretacije gotovo svih pojava iz ovog dela prošlosti. Ovakva situacija zapravo je označila potpuno arheološko oslanjanje na tumačenjske elemente koji su direktno proistekli iz antičkih pisanih izvora, a Papazoglina knjiga je bila prihvaćena kao vrsta sveobuhvatnog tumačenjskog kišobrana ispod kojeg su se udobno smestale arheološke interpretacije protoistorije. U krajnjem ishodu to je dovelo do izrazite pasivnosti u pogledu razvoja arheoloških teorijskih pristupa nezavisnih od vrednosnog sistema proisteklog iz antičke literarne tradicije. I pored značajnih pokušaja da se odstupi od tradicionalnog „istorijsko-arheološkog“ sagledavanja protoistorije

²⁶ Za Daradance vid. Srećević 1973; 1979; Vasić 1987a: 685–689; 1990: 122–123; Mirdita 1991; Јовановић А. 1995; Тасић 1998: 157–163; Соколовска 2003; Капуран 2009: 154–155; Lazić 2009; za Skordiske v. sledeće poglavlje; za Tribale vid. Стојић 1986: 102–103, 121; 1990; 2009; Срејовић 1991; Ујес 1991; Јевтић 2007; Јевтић and Peković 2008; za Autarijate vid. Vasić R. 1972; 1992; 2000; 2004; 2005.

upotrebom teorijskih polazišta oslonjenih na sociologiju i socijalnu antropologiju (Palavestra 1984; 1993; Babić 1994; 2002a; 2004; 2007; Вранић 2009; 2011; 2012), opisani teorijsko-metodološki pristup i dalje predstavlja glavni tok u gvozdendopskim studijama, čiji je oblik ostao netaknut više od pola veka. Kako situacija stoji u pogledu istraživanja rimsko – starosedelačkih odnosa posle Drugog Velikog rata? Da li je na ovom polju proučavanja došlo do teorijskih zaokreta u odnosu na pređašnji period?

4. KONCEPT ROMANIZACIJE I STUDIJE RANORIMSKOG PERIODA POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA

Slično intenzifikaciji na polju proučavanja protoistorijskog perioda, i studije antičkog doba su doživele polet posle Drugog svetskog rata. Na području discipline antičke istorije, posleratna generacija (kojoj pripadaju Fanula Papazoglu, Slobodan Dušanić, Miroslava Mirković. Petar Petrović), otpočela je opsežan rad na prikupljanju i tumačenju istorijskih izvora o centralnom Balkanu. Takođe, generalno povećani obim arheoloških istraživanja doprineo je profilisanju naučnika koji su se ili isključivo ili veoma često bavili antičkom rimskom arheologijom. Tako su Dragoslav Srejić, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, Vladislav Popović, Vladimir Kondić, kao i mnogi drugi arheolozi mlađih generacija, učvrstili osnove discipline ustanovljene pre rata, i neuporedivo proširili opseg istraživanja i interpretacija na polju antičke rimske arheologije. Iako je između istoričara i arheologa postojala tesna saradnja i međusobni uticaji, u suštini su ova polja delovala kao autonomna, u smislu da su istoričari prvenstveno bili fokusirani na literarne i epigrafske tekstove, dok su se arheolozi primarno bavili materijalnom kulturom. Za razliku od predratnih generacija, kod kojih specijalizacija nije bila stroga, u posleratnom periodu se uočavaju uža profilisanja na naučnike kojima je primarno proučavanje tekstualna građa, i one koji se usredsređuju na arheološki materijal. Zbog ovoga, i lakše preglednosti teksta, predstojeće izlaganje je organizovano kao osvrt najpre na istoričarska viđenja romanizacije, a potom i na arheološke perspektive o ovom problemu. Ovakva organizacija teksta ne implicira nepostojanje uzajamnih transfera ideja i referisanja na postignute rezultate, već odražava različito usmerene pažnje koje su dovele do izvesnih varijacija u sagledavanju ranorimskog perioda i procesa romanizacije. Uticaja je bilo i bili su neminovni, pogotovu imajući u vidu da je polje antičke arheologije bilo nezamislivo bez poznavanja pisanih izvora i savremenih historiografskih interpretacija, dok su istoričari, ako ni zbog čega drugog, bili upućeni na arheologiju usled sve većeg boroja natpisa otkrivenih prilikom iskopavanja.

4.1. Romanizacija u istografskim interpretacijama posle Drugog svetskog rata

Period posle Drugog svetskog rata, pogotovu od kraja 60-tih godina, na polju rimske historiografije, odlikuje se sve većim brojem interpretacija literarnih i naročito novootkrivenih epigrafskih podataka. Za razliku od vremena kada je Nikola Vulić bio praktično jedini istoričar koji se bavio ovim poljem istraživanja (sve do 30-tih kada mu se priključuje Rastislav Marić),

posle Drugog Velikog rata na akademsku scenu najpre stupa Fanula Papazoglu, a nešto kasnije i Slobodan Dušanić, Miroslava Mirković, Borka Dragojević-Josifovska i Petar Petrović. Najbolju ilustraciju za obim njihovih naučnih postignuća pruža serija publikacija *Natpisi Gornje Mezije (Inscriptions de la Mésie Supérieure)* u pet objavljenih izdanja kojima su obuhvaćeni svi prethodni rezultati istorijsko-epigrafskih istraživanja. Čitava serija članaka, monografija i priloga različitih vrsta, koje je nemoguće navesti u celosti, pokazuje dinamičan period na polju historiografije rimskog perioda. Najvažnije pitanje u kontekstu ovog rada tiče se teorijskih pristupa i načina interpretacije rimskih uticaja u provincijskim kontekstima Mezije i Panonije, odnosno problema romanizacije. Zbog ovoga će fokus biti usmeren na probrane ilustrativne primere, a ne sve publikacije u kojima se spominje romanizacija. Odmah je potrebno napomenuti da pitanje romanizacije nije postavljeno kao posebna istraživačka tema, u smislu specijalizovanih studija koje bi u obzir uzimale isključivo rimsko-lokalne/domorodačke odnose. Umesto toga, pitanje interakcija Rimljana i starosedelaca doticano je u sklopu širih tema, kakve su administrativna organizacija provincija, prisustvo vojske, razvoj urbanih naselja, onomastika, topografija itd. Dakle, u posleratnom periodu nema posebnih publikacija u kojima se na integralan način obrađivalo pitanje romanizacije, već je tema manje ili više eksplicitno prisutna unutar diskusija o drugim problemima vezanim za provincijski život središnjeg Balkana i južne Panonije. Ova okolnost dobro ilustruje činjenicu da je romanizacija shvatana kao podrazumevajući proces, u koji se ne sumnja, i koji stoga nije neophodno postavljati kao autonomno istraživačko pitanje. No, pođimo redom.

Prva publikacija koja je usputno dotakla problem romanizacije proizišla je iz rezultata doktorskih studija Fanule Papazoglu, koje su bile usmerene na pitanje makedonskih gradova u rimsko doba (1957b). Njeni najvažniji zaključci po pitanju romanizacije svode se na nekoliko ključnih tačaka. Pre svega, ona ističe da su rimski urbani centri, tj. gradovi u rimskim provincijama, bili stecište onih slojeva i elemenata koji guraju društvo napred, i da su predstavljali kulturna žarišta (Папазоглу 1957b: 1). Ova okolnost je važna, budući da će i u potonjim interpretacijama gradovi biti isticani kao ključne tačke za romanizaciju (vid. dalje u tekstu), što zapravo predstavlja produžetak tradicije koja je u Srbiji prisutna od pionirskih radova Vasića i Vulića. Takođe, perspektiva o Rimljanima kao osvajačima, koji su uspeli u integraciji različitih populacija, ostala je kao paradigma za posmatranje rimsko-starosedelačkih odnosa. Po tom pitanju Papazoglu iznosi sledeće:

Samo onaj jedinstveni političko-administrativni sistem koji su Rimljani razvili prilagodavajući ga stalno novim prilikama i novim potrebama, sistem koji je, makoliko bio surov, ostavljao uvek otškrinuta vrata za izjednačavanje peregrina sa gospodarećim slojevima, koji je Helene postepeno pretvorio u Romeje, ne menjajući im jezik i ne dirajući u njihove etničke i kulturne odlike, jedino taj sistem mogao je da održi vekovima na okupu tolike raznorodne narode i da vremenom izbriše u njima osećanje da je rimska vlast tuđinska okupacija. (1957b: 45)

Ovo zapravo znači da je u pogledima na rimsko-starosedelačke odnose zadržana perspektiva o izrazitoj podvojenosti osvajača i pokorenih, koja se prevazilazila prevođenjem potlačenih u gospodareće slojeve. Takođe, značajno zapažanje Papazoglu, koje dobro ilustruje zamišljene interkulture odnose Rimljana i drugih „naroda“, tiče se neuspeha Rimljana da romanizacija u Makedoniji i drugim grčkim zemljama uhvati korena. Pošto su grčke zemlje imale svoju pismenost i književnost, uticaj romanizacije bio je gotovo nepostojeći, pa su čak i oblasti sa ilirsko-tračkim stanovništvom za vreme rimske vlasti doživele helenizaciju a ne romanizaciju (Папазоглу 1957b: 45–46). Zbog jake grčke kulture oličene u jeziku, pismenosti i književnosti, Papazoglu zaključuje da romanizacija Makedonije nikada nije bila u planu rimskih vlastodržaca (1957b: 65). Dakle, gradacijska podela viših i nižih kultura uslovlila je da se rimska vrednuje kao inferiorna u odnosu na grčku, zbog čega nije bilo ni jezičkih ili kulturnih promena. Ovakav stav implicitno ukazuje da je romanizacija u ovom delu F. Papazoglu bila razumevana kao jezičko-kulturna promena, a da je prisustvo/odsustvo latinskog zapravo predstavljalo neku vrstu kriterijuma za merenje stepena kulturne transformacije.

Sledeći rad koji se dotakao pitanja romanizacije, bio je jedan od poslednjih tekstova Rastislava Marića, objavljen po njegovoj smrti (1961). On je, baveći se stanovništvom gornjomezijskog limesa, istakao da je romanski uticaj bio snažan u početku rimske vladavine, da su ga prenosili vojnici koji su služili na limesu ili veterani naseljeni u većim naseljima, da je zavisio od priliva ljudi iz već romanizovanih provincija, i bio potpomognut administracijom na latinskom (Марић 1961: 86). Ostavljajući po strani što je Marić ovim radom nastojao da pokaže ograničeni rimski i jak helenski uticaj (1961: 90–91, 95), ovde je od većeg interesa korišćenje ustaljenih obrazaca za objašnjavanje sredstava romanizacije – prisustvo vojnika, doseljenika i administrativnog aparata, koji su shvatani kao jedinstveni etno-kulturni i jezički blok rimskosti. Da je Marić romanizaciju posmatrao kao proces suštinski vezan za etno-kulturnu pripadnost koja se manifestovala kroz jezik, pokazuje i konstatacija da tračka imena na epigrafskim spomenicima Mezije ukazuju da su starosedeooci bili vrlo malo romanizovani (1961: 90). Dakle, logika je da imena pripadaju

lingvističkim grupama, koje pak označavaju etničku afilijaciju, a kakao su ne-rimska (tračka) imena prisutna na spomenicima iz rimske epohe, to bi moralo značiti da starosedeooci zadržavaju svoj etnički identitet, tj. da odolevaju romanizaciji. Zamišljanje etničke odvojenosti Rimljana i starosedelaca praćeno je i njihovim svrstavanjem u obrazovane i neobrazovane kategorije stanovništva, što označava stupnjeve kulturnog razvoja. Tako Marić kaže:

Naglo smanjenje broja natpisa krajem III v. pokazuje da je dotadašnje obrazovanije i imućnije stanovništvo gradova i naselja pored vojnih logora, na čijoj se teritoriji uglavnom nalaze natpisi, bilo zamenjeno neobrazovanim ljudima došlim iz okolnih malih naselja i sela, potomcima onih Tračana koje su Rimljani zatekli a koji svakako još nisu bili romanizovani. (1961: 90)

Sledeći već dugu tradiciju posmatranja Rimljana i starosedelaca kao sučeljenih kategorija po kriterijumima etničke pripadnosti i socio-kulturnog razvoja, Marić romanizaciju implicitno definiše kao etničku promenu praćenu napredovanjem na kulturnoj evolutivnoj skali. Ne treba posebno naglašavati da je takvo stanovište proizišlo iz oslanjanja na predrasudne perspektive antičkih pisanah izvora i njihovu modernu historiografsku reinterpretaciju, koja im je poklanjala puno poverenje po pitanju stava o „varvarskim“ *drugostima*.

Teorijska perspektiva se nije mnogo promenila ni među mlađom posleratnom generacijom istoričara. Tako je Miroslava Mirković, od početka svoje karijere, upotrebljavala koncept romanizacije u sklopu različitih tema koje je proučavala. Poteškoća je, međutim, što poput domaćih naučnika pre nje, ni Mirković nije dala integralnu i jasno formulisanu definiciju romanizacije ili objašnjenje procesa koji su se pod njom podrazumevali. Iz ovog razloga, značenje romanizacije u radovima profesorke Mirković moguće je nazreti jedino pomoću konteksta u kojima je termin upotrebljavan. Već 1960.g. u članku o antičkom Singidunumu, Mirković je iznela neka zapažanja pomoću kojih je moguće razumeti značenje termina u njenoj upotrebi. Pre svega, ona je istakla da su Rimljani bili prvi kulturni narod sa kojim su stanovnici srednjeg Podunavlja došli u dodir, što je izazvalo niz promena u načinu života i vidan napredak u ekonomskom razvoju starosedelaca (Мирковић 1960: 323). Ističući (na osnovu litarnih izvora) da su u prerimskom periodu na prostoru Singidunuma živeli Kelti, Mirković je pretpostavila da se njihovo naselje nalazilo na Zvezdari (zbog nedostatka latenskog materijala na užem području Beograda). Takođe, iznela je mišljenje da su se Kelti retko naseljavali u rimskom gradu, i da im se život sve do III v. odvijao unutar starog utvrđenja. Pojava keltskih imena na spomenicima iz III v., prema njenom mišljenju, značila je jače mešanje stanovnika rimskog i keltskog naselja

(Мирковић 1960: 344). Sve do tog perioda, u toku bezmalo tri veka, Kelti su „uspeli da očuvaju svoju samobitnost u neposrednoj blizini jednog u velikoj meri romanizovanog grada“ (Мирковић 1960: 344). Po već oprobanoj interpretativnoj ključu, Mirković je uzimala segregaciju Rimljana i starosedelaca, koja je imala etničku i kulturnu potku, i koja je prevaziđena tek Karakalinom opštom dodelom rimskih građanskih prava. Ovakav scenario pretpostavljen je na osnovu onomastičkih podataka sa spomenika, po starom tumačenjskom načelu da imena i jezik neposredno označavaju etničku pripadnost. Sa druge strane, ova interpretacija implicira da su rimska građanska prava automatski doprinosila, ne samo uključivanju ranije skrajnutih starosedelaca u glavne socio-kulturne tokove, već i njihovom postajanju Rimljanima u etno-kulturnom smislu. Naravno, sami Rimljani shvatani su kao pripadnici superiornije kulture, od kojih je za neke na osnovu prisustva stilski „boljih radova“ (statua i nadgrobnih spomenika) pretpostavljena i veća obrazovanost (Мирковић 1960: 350). Mirkovićkin opšti utisak po pitanju Singidunuma je da se radilo gradu koji je u velikoj meri bio romanizovan, na šta ukazuje većina rimskih imena na natpisima, božanstva na votivnim spomenicima i izgradnja grada po rimskim principima (1960: 351). Ipak, ovu ocenu ograničila je samo na imućnije stanovnike Singidunuma, ističući da se o uspehu romanizacije kod siromašnijih slojeva ništa ne može znati na osnovu epigrafske građe, a da su starosedeooci u okolini grada sve do III veka bili isključeni iz ovih tokova. Takođe, Mirković je ukazala da ne znamo ništa o tome kako su se starosedeooci odnosili prema Rimljanima, ali je sigurno da domaća kultura nije uticala na rimsku, budući da ova druga nije dobila nikakvo posebno obeležje zahvaljujući nastanku u oblasti naseljenoj Keltima (1960: 351).

Stavove iznete u članku o Singidunumu Mirković je razradila u studiji o rimskim gradovima na Dunavu u Gornjoj Meziji (1968), koja do danas ima uticaj na istoriju i arheologiju rimskog perioda u meri koja se može uporediti sa značajem *Srednjobalkanskih plemena*. Bez ulaženja u sve pojedinosti koje se nalaze u ovoj knjizi, dovoljno je obratiti pažnju na nekoliko karakterizacija procesa romanizacije. Zadržavajući interpretativni princip da se pomoću imena može pretpostavljati etnička pripadnost, Mirković je uzimala da starosedelačka imena odslikavaju manji stepen romanizacije među lokalnim stanovništvom, dok rimska (naročito u formi *tria nomina*), koja su obično vezana za pripadnike legija, omogućavaju sud o romanizaciji uopšteno (Mirković 1968: 23, 31). Prema njenom stanovištu, romanizatorska delatnost rimske vojske u Gornjoj Meziji otpočela je u prvim decenijama I v., ali je proces, u sredini koja je bila

na nižem stupnju kulturnog i ekonomskog razvoja, bio dug i spor, a njegovi rezultati su uočljivi tek od polovine II v. (Mirković 1968: 31). Osim vojske i veterana koji su se naseljavali u najstarijim rimskim naseljima, za brže uključivanje gornjomezijskih gradova u rimsku kulturnu sferu bili su značajni i doseljeni trgovci (Mirković 1968: 56, 69, 79, 123, 127, 133, 143). Sa druge strane, starosedeooci, tamo gde su se održali posle rimskih osvajanja, nastavili su da žive u svojim naseljima, izvan rimskih zajednica, sve do Karakalinog edikta (Mirković 1968: 129, 145–146, 149). Pošto je u srednjem Podunavlju romanizacija „vršena bez plana i nastojanja centralne vlasti“, njeni rezultati su se kasno pojavili (Mirković 1968: 129). Urbanizacija, prevshodno vezana za slojeve stanovništva koji su bili najznačajniji i za romanizaciju, predstavljala je dug proces, koji se najvećim delom odvijao bez učešća centralne vlasti (Mirković 1968: 145). Sve u svemu, glavni zaključci M. Mirković mogu se najbolje demonstrirati sledećom konstatacijom:

Prvi rimski građani na Dunavu poticali su iz Italije ili zapadnih rano romanizovanih provincija. Iz ovih oblasti su poticali vojnici, a verovatno i trgovci koji su pratili vojsku. Od II veka počinje regrutovanje vojnika u bližoj ili daljoj okolini vojnih logora. Istovremeno se širi i romanizacija u Podunavlju i mnogi starosedeooci stižu rimska građanska prava. Procenat romanizovanog stanovništva poreklom iz okoline povećava se u gradovima. (1968: 149)

Slični stavovi mogu se pronaći i u radovima drugih autora, koji su i sami napominjali da je širenje rimskih građanskih prava, osnivanje municipalnih teritorija, prisustvo vojske, veterana i trgovaca, kao i pravno-administrativno uređenje provincijskih teritorija, uticalo na romanizaciju domorodačkog stanovništva (npr. Dušanić 1967: 70; 1989: 150; Петровић П. 1999[1976]: 30, 34, 125; 1995a: 50; Dragojević-Josifovska 1982: 36; Душанић М. 1995: 34).

U svim navedenim radovima implicira se da su glavni elementi romanizacije etnička i kulturna promena koje se dešavaju pod uticajem Rimljana. Rimljani su odrednica koja pored stanovnika Italije obuhvata i već romanizovane pojedince iz redova vojske, trgovaca ili vodećih/imućnih pojedinaca starosedelačkog porekla, a svi oni se shvataju kao pripadnici jednoobraznog etno-kulturnog entiteta (najčešće na osnovu posedovanja građanskih prava i rimske imenske formule). Starosedeooci doživljavaju promene pod uticajima života sa prethodno navedenim društvenim činiocima, a zaim i dobijanjem rimskih građanskih prava, ali su etnički, statusno, ekonomski i kulturno najpre bili potpuno odvojeni i na nižem stupnju razvoja. Sudeći po ovako predstavljenim odnosima, Rimsko carstvo i situacija u Meziji zamišljani su kao duboko podeljena društvena struktura, unutar koje je granicu činila statusna pozicija definisana etničkom

pripadnošću, i ublažena tek Karakalnim uzdarjem građanskih prava svim slobodnim stanovnicima Imperije. Nije potrebno posebno naglašavati koje su sve manjkavosti ovakvog pogleda, budući da on predstavlja direktni produžetak tradicije koja se u evropskim akademskim sredinama pojavljuje u XIX veku, a zasniva se na preuzimanju opštih mesta o „varvarima” i romanocentričnosti antičkih pisaca. Dovoljno je reći da zamišljanje društva podeljenog na ovaj način, u kojem građanski status zavisi od etničke pripadnosti, a ova pak od toga da li je stanovništvo (i u kojoj meri) prihvatilo kulturu i jezik osvajača, isuviše podseća na kolonijalne situacije i kontekste nacionalnih država modernog doba (vid. Mihajlović 2011 sa ranijom literaturom). Takođe, veliki je problem i nedefinisanost termina romanizacija, ne samo u eksplikaciji na šta se on tačno odnosi već i u pogledu nedostatka objašnjenja kako se proces interakcije u stvari zamišlja. Odavde proizilazi da je romanizacija ne samo opšte mesto, čijim se invociranjem valjda samo po sebi razume šta znači, već i termin za označavanje „prirodnog procesa”, koji je bio jedina moguća posledica rimskog ovladavanja starosedelačkim populacijama „nižeg stepena socio-kulturnog razvoja“.

Jedini (meni poznati) izuzetak od opisanog interpretativnog toka predstavlja rad F. Papazoglu o helenizaciji i romanizaciji (1980), koji je pronicljivošću svojstvenom za ovu naučnicu, izuzetno dobro razložio problem rimsko-starosedelačkih odnosa. Papazoglu je već na početku svoje diskusije o romanizaciji iznela stanovište da ovaj proces ne može da se svede na latinizaciju (1980: 30). Dalekovidost profesorke Papazoglu očitava se i u ovom zaključku:

Slično helenizaciji, romanizacija ne dovodi do etničke asimilacije. Podudaranje u tom pogledu ovih dveju u suštini različitih pojava pokazuje kako treba biti oprezan kada se govori o etničkoj svesti u antici. Primer samih Rimljana to najbolje ilustruje. Pojam „Romanus” već po nastanku svome nije etnička kategorija i Rimljani tokom svoje duge istorije nisu znali za etničke, ili kako bismo danas rekli „nacionalne” predrasude. (1980: 31)

Iako je Papazoglu zadržala viđenje po kojem su Rimljani „nezajajljivi osvajači i eksploatatori”, ona je istakla i njihovu inkluzivnu politiku koja nije zatvarala pristup njihovoj zajednici (doduše inspirisanu „samoživim interesima i trezvenim rasuđivanjem” – 1980: 31, 32). Prema njenom mišljenju, „antiteza Rimljanin – ne-Rimljanin unosi državnopravnu komponentu u podelu ljudi na privilegovane i neprivegovane, ali zadržava helenističko prevazilaženje etničkih suprotnosti i helenističko merilo vrednosti” (Папазоглу 1980: 32). Mada su Rimljani u njenoj vizuri bili obeleženi kao (skoro pa prirodni) osvajači, Papazoglu je učinila veliko odstupanje od svih

prethodno navedenih autora negiranjem etničke pripadnosti kao pokretačkog motora romanizacije. Takođe, premda je u nekoj meri zadržala stav o planskom delovanju rimskih vlasti, učinjen je pomak i u tom pogledu:

U perifernim oblastima, koje nisu bile obuhvaćene helenističkim svetom – kao što je, na primer, bila teritorija provincije Gornje Mezije – i u koje je pismenost prodrila sa rimskim legijama i rimskim doseljenicima, romanizacija je imala isti tok kao i na Zapadu, a to znači da je, uporedo s planskom kolonizacijom rimskih građana i stvaranjem kolonija kao centara latinizacije, vršeno i uzdizanje u rang municipija onih domorodačkih naselja koja su **spontan**im opismenjavanjem i usvajanjem latinskog jezika, kao i **prilagodavanjem** rimskim upravnim, pravosudnim i drugim običajima, imala uslove da postanu rimski gradovi. (Папазоглу 1980: 32, naglasio V.M.)

Ovakva perspektiva je veoma udaljena od ideje segregacije po etničkom kriterijumu i prirodnog toka romanizacije, jer koliko-toliko uzima u obzir aktivno učešće starosedelačkog sloja stanovništva, kao i promene koje se nisu dešavale pod pritiscima, već su mogle da nastupe spontano. Osim toga, Papazoglu je nazrela i ono što će tek mnogo kasnije (u antičkim studijama) biti definisano kao pluralni identiteti, u smislu da je dodelu rimskih građanskih prava sagledavala kao uključivanje u strukturu rimskog suvereniteta, ali bez gubitka ranijeg „građanstva”, odnosno pripadnosti lokalnoj zajednici (1980: 33). U tom smislu pažnju privlače ove reči:

Od posebnog interesa je pitanje etničke svesti ljudi toga vremena o kome, nažalost, malo znamo. Šta su u stvari bili ti Makedonci, Iliri i Tračani grčkog jezika i rimskog građanstva. Da li su osećali rimsku vlast kao tuđu? Da li je opravdano govoriti o rimskoj „okupaciji”, kako se to često čini, nekoliko vekova posle rimskog osvajanja, s obzirom na proces integrisanja o kome smo govorili? Ne vidim ništa što bi ukazivalo na postojanje neke „opozicije” protiv Rimljana i težnje za oslobođenjem Makedonije u doba Carstva. A to je zemlja koja je imala mnogo razloga da neguje svoju nacionalnu tradiciju. (Папазоглу 1980: 36)

Ogromna je razlika Papazoglinih zaključaka na početku karijere i stavova iznetih u ovom članku. Pomak je toliki, da se njene završne reči čak mogu razumeti kao naslućivanje interpretativnog pristupa koji će tek dve decenije potom definisati naučnici poput Metinglija, Vulfa, Hinglija i Vebster:

Helenizacija i romanizacija se mogu shvatiti jedino ako se posmatraju ne samo kao jezički fenomeni ili obična infiltracija tuđih kulturnih dobara već kao uključenje raznorodnih naroda i njihovih kulturnih tradicija u opšte procese dubokih društveno-ekonomskih, političkih i kulturnih preobražaja, pomoću kojih je ostvareno ono kulturno jedinstvo Mediterana na čijim je osnovama izrasla naša evropska civilizacija. (Папазоглу 1980: 36)

Neizmeran je gubitak za istoriju i arheologiju u Srbiji/Jugoslaviji što Papazoglu nije dalje razrađivala misli iznete na ovih nekoliko strana. Još je žalosnija činjenica da njena zapažanja

nisu imala nikakvog odjeka među domaćim naučnicima, bilo istoričarima ili arheolozima (koliko sam uspeo da ustanovim). Pitanje romanizacije je zapravo bilo marginalizovano usled svog podrazumevajućeg statusa, pa istoričari antičkog perioda nisu uviđali potrebu da koncept detaljnije pretresu i problematizuju ga na integralan način kako je to učinila Papazoglu. Umesto toga, sudeći po skorašnjim radovima (uglavnom mlađih generacija istoričara), romanizacija je zadržala mesto opšteg pojma-pokrivača. Njime se impliciraju etno-kulturno-lingvističke promene, oštra podeljenost na Rimljane i domoroce, međuzavisnost sa procesom urbanizacije, ključna uloga veterana i trgovaca i plansko delovanje centralnih vlasti (vid. Лома 2002a; 2002b; 2005; Ферјанчић 2002: 9–10, 198; Петровић В. 2007a: 21, 50–53, 77–78, 96; 2007b; Ферјанчић, Јеремић и Гојгић 2008: 21; Грбић 2014: 312). U interpretativnom okviru „može se biti samo jedno” (tj. Rimljanin/romanizovani ili domorodac), nijanse između binarnog opozita se ili ne uzimaju u obzir (jer nisu važne) ili se smatra da ne postoje, a promena se koncipira kao jednosmerna i implicira apsolutnu dominaciju i konačnu pobedu osvajača, razumevanih kao kompaktni entitet Rimljana. I pored nesumnjivog razvoja historiografije rimskog perioda u Srbiji u poslednjih pola veka, nameće se zaključak da je koncept romanizacije bio preuzet i upotrebljavan u obliku definisanom od Momzena i Havrefilda, preko Vulića i Vasića, i da njeno proučavanje nije dobilo formu posebno problematizovanog pitanja. Usled takve situacije romanizacija je stekla poziciju pojma koji se odnosi na sve ali ne označava ništa konkretno, iz jednostavnog razloga što nikada nije potpuno jasno definisano kako se zamišlja odvijanje pretpostavljenih procesa, i da li procesi koji se implicitno koncipiraju kao deo romanizacije (urbanizacija, etno-statusna segregacija, uticaj vojske i trgovaca itd.) uopšte imaju opravdanu teorijsko-metodološku potporu. Neuhvatljivost konkretnog značenja romanizacije i njena sveobuhvatana konotacija omogućavale su da se termin stalno koristi i time perpetuiru uvrežene topose o Rimljanima i starosedecima, umesto da se njegovom problematizacijom započne preispitivanje starog konceptualnog nasleđa i prečišćavanje zarđalih teorijsko-metodoloških alata (*sensu* Stoczkowski 2008).

4.2. Romanizacija u arheološkim interpretacijama posle Drugog svetskog rata

Kako stvari stoje na polju arheologije rimskog perioda Balkana i Panonije? Da li je intenzifikacija arheoloških istraživanja lokaliteta iz rimskog doba (vid. Бошковић 1983; Паровић-Пешикан 1984), doprinela promeni starijih perspektiva o širenju rimske vlasti i

promenama u lokalnim društvima? Da li se paradigma romanizacije koja je bila prisutna pre Drugog svetskog rata promenila usled novih arheoloških saznanja? Neuporedivo povećanje arheoloških istraživanja antičkih lokaliteta davalo je uvid u prethodno slabo poznate ili potpuno nepoznate kontekste, vrste predmeta, hronologiju itd., pa se otvara pitanje da li se ovo odražavalo na načine posmatranja odnosa „Rimljana i starosedelaca“. Pre davanja odgovora na ova pitanja, neophodno je podvući da će i za arheološku perspektivu romanizacije biti korišćeni najilustrativniji primeri interpretacija, i da predstojeća diskusija nema za cilj kritički osvrt na svaki rad u kojem je u poslednjih 60 godina spomenut ovaj pojam. Umesto toga, korišćenjem ključnih arheoloških publikacija o ranorimskom periodu i sintetičkih radova o određenim vrstama materijalne kulture, biće kritički vrednovani opšti teorijsko-metodološki pristupi i postupci pomoću kojih su formulisana tumačenja promena nastalih širenjem rimske vlasti.

Mada je Rastislav Marić od 1947. do 1949.g. iskopavao ostatke antičkog Marguma, prilikom kojih je pronalazio i starije slojeve koji su po njegovom mišljenju imali kontinuitet sa rimskim, u njegovim izveštajima nema referisanja na proces romanizacije (1950; 1951). Slično je i sa radom Borislava Jankulova koji se bavio rimskim i „varvarskim“ utvrđenjima u Banatu i Bačkoj, u kojem osim opštih ocena o romanizaciji, zasnovanih na ustaljenoj historiografskoj perspektivi, nema tumačenja rimsko-starosedelačkih odnosa na osnovu arheološkog materijala (1952). Prvi arheološki pokušaj davanja osvrta na pitanje odnosa između Rimske imperije i lokalnog stanovništva nalazi se u radu o ostavi iz Tekije Đorđa Mana-Zisija (1957). Analizirajući stilske karakteristike predmeta iz tekijske ostave, Mano-Zisi ih je prema pripadnosti „kulturno-proizvodnim krugovima“ svrstao u tri grupe: rimsku, orijentalnu i domorodačku. Vrednujući karakter ostave, on je došao do zaključka da kulturni karakter tekijskog nalaza (pretpostavljen na osnovu srebrnih emblema sa predstavama orijentalnih božanstava) „pokazuje snagu orijentalne religije povezane sa domaćim verovanjima u odnosu prema rimskom okupatoru“ (Mano-Zisi 1957: 59). Iznoseći da je „zanimljiva činjenica dominantna uloga helenizma u duhu i stilu i povezanost same Mezije sa Trakijom i Dakijom“, Mano-Zisi ističe da se u njoj manifestuje i „lokalna snaga same Mezije i otpor njenih autohtonih stanovnika“ (1957: 59). I pored činjenice da on u svojoj interpretaciji ne govori o romanizaciji na direktan način, uvođenjem ideje otpora manifestovanog kroz korišćenje predmeta lokalnih stilskih karakteristika, Mano-Zisi otvara pitanje o karakteru interakcija između mezijskog stanovništva sa jedne i Rimskog carstva, zamišljenog kao okupatora, sa druge strane.

Nedugo posle publikacije o ostavi iz Tekije, Mano-Zisi razrađuje ideju o otporu domorodačkog stanovništva unutar rada o urbanizaciji u Iliriku (1964). Prihvatanjem stare teze o direktnoj povezanosti romanizacije sa stvaranjem rimskih urbanih naselja, koje posmatra kao posledicu rimskog forsiranja kolonizacije svojih veterana i trgovaca (iz razloga političke kontrole osvojenih teritorija i populacija), on podvlači „stalnu pasivnost i otpor domorodaca prema gradu stranaca“ (Мано-Зиси 1964: 95, 98). Prema njegovom mišljenju (koje se zasnivalo na zaključcima Andreaša Močija o skromnom stepenu romanizacije u Meziji), rimska kolonizacija i urbanizacija, iako planski sprovedena, teže se razvijala u Iliriku. Prema ovom viđenju, iako je rimska urbanizacija zapravo predstavljala alat za potčinjavanje novoosvojenih oblasti, u našim krajevima (tj. Iliriku), starosedeoci su se teško odvajali od svojih naselja i opida (Мано-Зиси 1964: 100). Mano-Zisi je smatrao da su postojali slučajevi kada su Rimljani starosedeoce ostavljali na svom mestu, ali da su se skoro po pravilu trudili da ih presele uz rimska kasta. Prema njegovoj oceni, pitanje urbanizacije i kontrole starosedelca se oštrije postavljalo u Dalmaciji, Panoniji i naročito Meziji, pa odatle proističe i zaključak: „da bi uništili snagu plemenskih celina, Rimljani ih cepaju u manje grupacije, a između njih postavljaju kao klinove svoje ključne tačke urbanizacije“ (Мано-Зиси 1964: 101). Pošto su rimski gradovi ekonomskim izrabljivanjem okoline slabili moć autohtonih plemena, javljao se otpor koji je pogotovu bio jak u Meziji, Dardaniji i istočnom delu Dalmacije, gde su po svedočanstvima istorijskih izvora delali „slavni latroni“ (Мано-Зиси 1964: 101). Odavde slede i ova zapažanja:

Iako je postojala težnja povezivanja grada s okolinom, u izvesnim krajevima, kao u Meziji, sve do kasne antike zadržala se izvesna izolacija, suprotnost i jaz među njima. Sve do Marka Aurelija domaći vide na mreži puteva i na limesu gradove okupatora i stranaca. (Мано-Зиси 1964: 101)

Već sama klasna diferencijacija u naseljima, odvojenim četvrtima, kao i hijerarhijska procedura pri unapređivanju gradskih naselja od kanaba do kolonija, stvarala je atmosferu izolovanosti, društvenih suprotnosti. (Мано-Зиси 1964: 102)

U tradicionalno zamišljanje podele provincijskog društva na rimske gradove i domorodačka sela, koje je odslikavalo ideju o etno-kulturnoj podvojenosti i nejednakom stepenu socio-kulturnog razvoja, Mano-Zisi uključuje element otpora prema „stranom rimskom okupatoru“. Rimsko-starosedelački odnosi kod ovog autora bili su sagledavani kao oštre suprotstavljenosti koje impliciraju tinjajući sukob, nepoverenje ili otvoreni otpor u vidu latronskih odmetanja. Upotrebljavajući opšta mišljenja o intervencionističkom karakteru rimske vlasti i generalne

pretpostavke o ulozi gradova kao ključnih tačaka rimske socio-kulturne i ekonomske dominacije (preuzete od Rostovceva), Mano-Zisi relacije Rimljana i autohtonih konceptualizuje kao odnose suštinski slične imperijalno-kolonijalnim kontekstima modernog doba. Pošto u njegovim tumačenjima, osim pozivanja na antičke podatke o latronima, nema obrazloženja za iznete stavove, može se pretpostaviti da je kao tumačenjski model koristio ustaljena stanovišta o odnosima osvajača i pokorenih. Iako Mano-Zisi ne navodi kao analogiju bilo koji slučaj modernih imperijalnih situacija, verovatno je da su sveža iskustva Prvog i Drugog svetskog rata bar u nekoj meri uticala na teorizaciju odnosa Rimljana i starosedelaca. U svakom slučaju, posle davnašnjeg Vasićevog sagledavanja romanizacije kao procesa karakterističnog po sukobljenosti i mržnji (1895), Zisijeva interpretacija predstavlja drugi primer upotrebe tzv. „antikolonijalnog“ pristupa u tumačenju rimsko-starosedelačkih odnosa (o karakteristikama takve perspektive vid. Džino 2009). Međutim, Mano-Zisi nije bi usamljen u ovakvim razmišljanjima.

Dragoslav Srejšović je, baveći se specifičnim formama grobova sa kremiranim pokojnicima na prostoru Ilirika, i sam ispleo antikolonijalni narativ o otporu starosedelaca prema Rimljanima. Najpre preko zapažanja o prerimskim formama sahranjivanja na rimskim nekropolama (1964), a potom i u posebnoj analizi rimskih nekropola ranog Carstva u Jugoslaviji (1965), Srejšović je proces romanizacije sagledavao kroz pogrebni tretman tela, forme grobova i urbanizaciju Ilirika. Prema njegovom mišljenju, obred spaljivanja pokojnika i upotreba karakteristične grobne forme nisu nastali pod uticajem Rimljana, koji su u to doba (I–II v.) takođe koristili kremaciju, već predstavljaju oživljavanje starijih (halštatskih) autohtonih rituala. Mada Srejšović iznosi da ovakva interpretacija na prvi pogled deluje neprihvatljivo, on upozorava na slične slučajeve „oživljavanja halštatskih oblika unutar rimske provincijske kulture“ i potom daje sledeće objašnjenje:

[na osnovu povratka halštatskih tradicija] treba razumeti i jedan poseban vid kulturnog kontinuiteta – naglog oživljavanja već davno zaboravljenih ili prevaziđenih oblika kulture, podsvesno arhaiziranje i insistiranje na tradiciji – koji se uvek ističu u prvi plan u istorijskom trenutku kada kultura novog tipa negira prošlost i prei da uništi autohtoni element i u etničkom smislu. U okviru ovog renesansa, tog poslednjeg otpora prema rimskim osvajačima na psihološkom planu, postaje razumljiva i pojava ove velike i svojevrsne grupe grobova, njihova jednoobraznost i široka rasprostranjenost. (Srejšović 1964: 91)

Iako pretpostavka o pojačanom isticanju neke vrste kolektivnog identiteta u kontekstu spoljašnjih pritisaka generalno ima opravdanja (vid. Jones 1997; 2007; Lucy 2005), problem leži u činjenici

da Srejović ne obrazlaže svoje pretpostavke pozivanjem na bilo kakav teorijski okvir ili bibliografski izvor. Još važnije, za povezivanje ranorimskih grobnih oblika i halštatskih funerarnih rituala on koristi veoma slabe formalne analogije, dok tezu o podsvesnom psihološkom otporu konstruiše bez ikakvih dodatnih obrazloženja. Odavde se može izvući zaključak da je Srejovićevo tumačenje pogrebne prakse starosedalaca u ranorimskom periodu zapravo bilo uklapanje arheološke građe u unapred koncipirani binarni opozit rimske i domorodačke kulture. Takođe, njegovo zapažanje da kultura novog tipa (tj. rimska) preti da uništi autohtoni element i u etničkom smislu, nedvosmisleno govori o zamišljanju rimsko-starosedelačkih odnosa kao manje-više otvorenog etno-kulturnog sukoba. Premda, kao što smo videli, ovakva konceptualizacija rimske vladavine nije bila neuobičajena, u Srejovićevom tumačenju je značajno korišćenje arheološke građe za njeno potkrepljivanje i uvođenje argumenta pružanja podsvesnog otpora kroz upotrebu tradicije. Drugim rečima, specifična pogrebna praksa shvaćena je kao posledica čuvanja etno-kulturnog identiteta ugroženog od strane Rimljana.

Osim ovoga, Srejović zadržava i opšte mesto o autohtonoj kulturi kao izrazito konzervativnoj i u tom svetlu područja donje Panonije, Gornje Mezije (van limesa) i jugoistočne delove Dalmacije, posmatra kao potpuno nezainteresovane za sve novine i kulturna kretanja u ostalim delovima balkanskih provincija (1964: 92). Jednoobraznost grobova tipa Mala Kopašnica-Sase²⁷ u svim krajevima Ilirika, a naročito u prethodno navedenim oblastima, Srejoviću je dala povoda da ustvrdi minimalno prisustvo Italika i stranaca, nepostojanje sloja imućne lokalne aristokratije i neznatan broj romanizovanih domorodaca (1964: 92). Otvarajući mogućnost da su svi grobovi ovog tipa potencijalno vezani za rudare, on je pretpostavio da je ekonomski momenat usmeravao rimsku politiku, kojoj potpuna romanizacija domaćeg stanovništva u navedenim oblastima nikako nije odgovarala, zbog čega je dodeljivanje građanskih prava počelo kasno i sa velikim ograničenjima (Srejović 1965: 92). Prema Srejovićevoj oceni, usporen proces romanizacije potpuno se slaže sa produženim ritualom spaljivanja pokojnika sve do kraja III v. Jedini izuzeci po pitanju konzervativizma i ograničene romanizacije bili su veliki gradski centri u unutrašnjosti Mezije (Nais i Skupi), naseljeni pretežno strancima i veteranima, i potpuno izolovani od okolnog seoskog neromanizovanog stanovništva (Srejović 1964: 92). Kao i kod Mana-Zisija, u

²⁷ Tako definisanih nešto kasnije – Garašanin 1968b.

Srejovićevoj teorizaciji provincijskog života u Meziji jasno su se profilisali ne samo etno-kulturni blokovi Rimljana i starosedelaca, već i odvojeni životni prostori, statusi i kulturne prakse. U sve to, sledećom prilikom Srejović pojačava momenat starosedelačkog otpora, razrađujući svoju tezu o povezanosti pogrebne prakse i sukoba nove i starosedelačke kulture.

Tako već na početku svog članka o rimskim nekropolama ranog Carstva u Jugoslaviji, Srejović ističe da je „terminom rano Carstvo obeležen kulturni period ispunjen dinamičnim procesom sukoba domorodačke kulture s rimskom, njihovim međusobnim ukrštanjem i na kraju potpunom romanizacijom“ (1965: 49). Uzimajući da je „pogrebni ritual određen religioznim momentom i da zadire u srž cele kulture i time odražava osnove koje je određuju“, Srejović za obred kremacije kod starosedelaca ponovo odbacuje mogućnost preuzimanja od Rimljana. Prvo zato što se prodor rimske vlasti ne podudara sa prihvatanjem rimske kulture u oblastima udaljenim od vojnih i upravnih centara, a potom i zbog stalnog otpora autohtonih koji se u prvim vekovima Carstva odražava kroz neprihvatanje oblika duhovne (rimske) kulture – običaja, kultova i religija (Srejović 1965: 72). Uočavajući podudaranje sve češće upotrebe inhumacije sa vremenom širenja rimskih građanskih prava (od Hadrijana do Karakale), Srejović zaključuje da postepeno napuštanje kremacije, zajedno sa iščezavanjem keltskih, ilirskih i tračkih imena na spomenicima, u stvari označava proces stabilizacije rimske kulture pre njene konačne prevage u III v. (1965: 73). Spaljivanje pokojnika bilo je motivisano sukobom rimske i domorodačke kulture, i ono prestaje kada je kriza formalno prevaziđena Karakalinih reformama:

[u slučaju šire teritorije naseljene starosedelcima spaljivanje je] rezultat krize prouzrokovane nemogućnošću stapanja stare kulture s novim oblicima nametnutim od strane osvajača i opšte nesigurnosti zbog sasvim neodređenog položaja u okviru rimske imperije. Dodeljivanje rimskog građanskog prava domorodačkom stanovništvu je prvi i najznačajniji korak ka razrešenju ove krize i ukidanju suprotnosti između starosedelaca i Italika. Donošenjem *constitutio Antoniniana* ostvaruje se unutar provincijske kulture nova klima koja dovodi do postepenog napuštanja spaljivanja. (Srejović 1965: 73)

Izuzeci od ovakvog procesa bile su oblasti u kojima je od rimsko prisustvo bilo snažno, i u kojima je romanizacija od strane Italika i veterana od početka bila prisutna. Te oblasti su vezane za provincijska urbana središta i pojas *limesa*, odakle su starosedelci bili potisnuti u sela i bez velikog udela u „strukturi stanovništva, društveno-privrednim odnosima i opštem kulturnom razvoju“ (Srejović 1965: 82–83).

Srejovićevo mišljenje o tinjajućoj krizi između Rimljana (Italika, veterana, doseljenika i romanizovanih pripadnika plemenske aristokratije) i starosedelaca nema jasno određeno konceptualno poreklo. Osim korišćenja opštih mesta po pitanju romanizacije koja je crpeo iz dela Močija i Rostovceva, ideja o otporu izraženom kroz pogrebnu praksu nije praćena nijednom bibliografskom odrednicom, niti navođenjem antičkih izvora na kojima bi se takvo stanovište moglo zasnivati. Postoji mogućnost da je ovu ideju Srejović preuzeo od Miloja M. Vasića, koji je u domaćim akademskim krugovima prvi upotrebio „antikolonijalno“ stanovište za tumačenje procesa romanizacije (1895). Mada je Vasićev rad 1965. već bio prilično star, i Srejović ga ne navodi, postoji verovatnoća da je Srejović na Vasićevim predavanjima ili u direktnoj komunikaciji preuzeo i potom dalje profilisao koncept domorodačkog otpora (pogotovu uzimajući u obzir veliki Vasićev uticaj na Srejovića: Ружић 2013: 340; Palavestra 2013: 687). U svakom slučaju, posle Vasića i negativnih vrednovanja okupatorskog karaktera Rimskog carstva u slobodnim spekulacijama Skoka i Budimira (1937), tek Mano-Zisi i Srejović ozbiljnije uzimaju u obzir pitanje držanja domorodaca prema rimskoj vlasti. Iako su njihove ideje teorijsko-metodološki nerazrađene i oslanjaju se na slobodne procene i lične doživljaje odnosa osvajača i osvojenih, one su imale potencijal pokretanja perspektive o romanizaciji koja se u nekim drugim akademskim sredinama razvila u tzv. „nativistički“ argument, u značenju pridavanja veće pažnje i značaja pokorenim populacijama u rimskim provincijama (Mattingly 2011: 43–63; 1996; Hingley 2000: 130–142; 2005: 40–42). Međutim, ni Mano-Zisi ni Srejović se više nisu vraćali pitanju romanizacije i pokušajima daljih obrazlaganja i istraživanja ove teme. Takođe, ni mlađe generacije arheologa (koliko mi je poznato na osnovu uvida u literaturu) nisu sledile ovakvu interpretativnu mogućnost, pa otpor starosedelaca, artikulisan kao kod Mana-Zisija i Srejovića, ne figurira ni u jednom kasnijem osvrtu na romanizaciju. Kako bilo, u njihovim interpretacijama je, pored specifičnog stanovišta o otporu, romanizacija razumevana po uobičajenoj logici parne sučeljenosti koja je proizilazila iz etno-kulturnih razlika i nejednakog stepena socio-kulturnog razvoja. Po opštim karakteristikama, romanizacija u viđenjima Zisija i Srejovića ne odstupa od glavne tumačenjske linije aktualne u to doba, pa se može smatrati varijacijom tradicionalne konceptualizacije odnosa Rimljana i starosedelaca.

Istovremeno sa interpretacijama koje su težište stavljale na pitanje sukoba kultura i starosedelačkog otpora, od 60-tih godina se formiraju i pogledi na romanizaciju koji nisu upotrebljavali pomenute tumačenjske motive. Tako Danica Dimitrijević, predstavljajući rezultate

istraživanja rimskog limesa u istočnom Sremu (1961b), govori o značajnim tragovima uticaja romanizacije na autohtonu materijalnu kulturu. Na primer, za nekropolu spaljenih pokojnika kod Novih Banovaca ona uzima da se nesumnjivo radi o sahranama autohtonog stanovništva „čija materijalna kultura, iako u osnovi još u okvirima latenskih tradicija, ipak već pokazuje vidne znake romanizacije“ (Dimitrijević 1961b: 94). Slično tome, za Taurunum (Zemun) i većinu drugih rimskih kastruma u istočnom Sremu, Dimitrijević kaže da su „zastupljena umetnička dela i predmeti svakodnevne upotrebe koji se mogu tretirati kao reprezentanti dveju kultura koje se prepliću i postepeno prerastaju jedna u drugu“ (1961b: 97). Zatim sledi objašnjenje:

S jedne strane ovde nailazimo na dela importa, koja pripadaju krugu oficijelne umetnosti, koja su odgovarala kulturnom nivou i ukusu rimskih građana – doseljenika i predstavnika više vojne i civilne hijerarhije. Istovremeno je cvetala u najširim slojevima stanovništva jedna umetnost čvrsto vezana za autohtone tradicije, koja se istina tokom vremena pod sve jačim pritiskom romanizacije unekoliko menjala, ali koja je uvek sačuvala svoju svežinu i originalnost i time stekla vrednost najdragocenijeg dokumenta, koji nam rečito govori o istoriskom procesu one kulture, koju podrazumevamo pod pojmom rimsko-provincijalne. (Dimitrijević 1961b: 97)

Prema tome, predmeti za „svakodnevnu upotrebu“ i umetnička dela nisu vezani samo za ukus i socijalni položaj njihovih korisnika, već suštinski odražavaju i pripadnost različitim etno-kulturnim grupama: Rimljanima i domorocima. Iz ovakve podeljenosti se postepeno profilise nova kultura, koja kombinuje dve komponente, s tim da romanizacija odnosi konačnu prevagu. Uz ovo stanovište, ruku pod ruku ide i vizura o jačem procesu romanizacije u rimskim centrima u istočnom Sremu (tj. kastrumima), koji je intenzivniji zahvaljujući „uticaju privrednih faktora, koji su se regrutovali među plemenskim vrhovima i kolonistima – veteranima, trgovcima i obrtnicima“ (Dimitrijević 1961b: 101). Značajna je i okolnost da je za prve pretpostavljeno „pospešivanje procesa romanizacije zarad očuvanja staleških privilegija“, dok su drugima pripisana već „izgrađena shvatanja, svojstvena krugu iz kojeg su ponikli“. U ovoj interpretaciji se ekonomski, statusni i kulturni aspekti romanizacije neraskidivo prepliću sa etno-kulturnom pripadnošću Rimljana i starosedeoaca. Takva ideja potom ishoduje stanovištem o antitezi romanizovanih i urbanih prema širokim slojevima seljačkog stanovništva, koje je „još vrlo dugo zadržalo fizionomiju autohtonih naselja prerimskog perioda“ (Dimitrijević 1961b: 101–102). Dimitrijević je svoje pozicije ponovila i u osvrtu na iskopavanja oko Zemuna (1969), kada je iznela zapažanje da se na lokalitetu Zemun polje dobro prati proces simbioze autohtonog keltskog stanovništva sa novopridošlim, na osnovu procentualnog učešća keramičkih vrsta

vezanih za jedan, odnosno drugi deo binarnog opozita (Dimitrijević 1969: 85, 92, 112). Pomenuta tumačenja su značajna jer za razliku od ideje o otporu zauzimaju poziciju o postepenoj simbiozi rimske i domorodačke kulture koja, sa nužnom prevagom prve, doprinosi pojavi rimskih provincijskih formi. Osim toga, ovde korišćen kriterijum zastupljenosti artefakata normativno definisanih kao rimski ili domorodački, postaće jedno od uobičajenih arheoloških objašnjenja za stepen uspeha romanizacije.

Naravno, tumačenja Danice Dimitrijević nisu bila jedina svoje vrste, niti se mogu posmatrati kao preteča kasnijih interpretacija. Mnogo je verovatnije da su unutar antičke rimske arheologije ovakve pozicije odraz „duha vremena“, u smislu stasavanja generacije koja je sve intenzivnije upotrebljavala kulturno-istorijski pristup (što je, kako smo videli, bio slučaj i sa arheologijom protoistorijskog perioda). To bi značilo da su na tradicionalne akademske narative o romanizaciji, ukorenjene u reinterpretacijama antičkih izvora, sa arheološke strane pridodati teorijsko-metodološki koncept o artefaktima kao direktnom odrazu etno-kulturnih normi, važećih za čitavu populaciju kojoj se pripisuju određene vrste predmeta. Drugim rečima, iz antičke tradicije preuzeta podela na „Rimljane i varvare“, sagledavana je i reifikovana klasifikacijom arheološkog materijala na rimski i starosedelački. Posledično, starosedelačke populacije su ostajale „varvarske“ i u kontekstu Rimskog carstva, što se manifestovalo upotrebom tradicionalnih oblika materijalne kulture, sve do trenutka prihvatanja rimskih formi koje je tumačeno kao etno-kulturna transformacija u viši evolutivni stupanj (tj. u Rimljane).

Dobar primer za to pruža i tumačenje statue Amora pronađene u kontekstu groba sa autohtonim karakteristikama, koje je dao Milivoje Veličković (1964). Tumačeći mešanje rimskog kulturnog motiva i starosedelačke funerarne forme, Veličković dolazi do zaključka da je pokojnik pripadao bogatijem sloju, da je njegova porodica do izvesnog stepena bila romanizovana, te da statua Amora pokazuje način kako se združuju i mire dva različita kulturna shvatanja (1964: 133). Ponovo, određeni oblici materijalne kulture bili su posmatrani kao definišući aspekti etno-kulturne pripadnosti, a njihovo zajedničko pojavljivanje i kombinovanje kao ishod procesa romanizovanja starosedelaca. Održi istog teorijsko-metodološkog konceptualizovanja materijalne kulture u procesu romanizacije naziru se i u tumačenjima keramičkog materijala iz ranocarskog perioda Branke Vikić-Belančić:

S jedne strane imamo jak priliv strane robe, koja obilježava jedno novo vojno, političko i ekonomsko stanje, s druge strane domorodci-lončari nastavljaju staru praksu, što označava otpor prema novom i stranom. Međutim, u daljem razvitku dolazi do prilagođavanja i sažimanja starog i novog s tim, da nekada jače preovladava novi stil, a nekad ostaju dublje ukorenjene stare tradicije. Tek, kad je strana infiltracija zahvatila čvršće tlo i jači korjen, prihvaćene su u potpunosti nove tekovine, tako da se lokalne osebnosti sve više gube, a keramika poprima jedinstveni, opće carsi karakter. (1965: 109)

Objašnjenje koje uključuje narative o dve strane, otporu, sažimanju, i promeni infiltracijom stranog etno-kulturnog elementa, i u ovom primeru pokazuje samu suštinu arheološkog razumevanja interakcija između Rimskog carstva i lokalnih društava.

Uopšteno gledano, od perioda 60-tih godina nadalje, u arheološkim interpretacijama je gotovo po automatizmu romanizacija tretirana kao proces etno-kulturnog preobražaja starosjedelaca pod uticajem rimske vlasti, koja je delovala na način da u kulturnom i etničkom smislu domoroci postanu Rimljanima (npr. Čerškov 1969; Popović V. 1975; Brukner 1975; 1976). Ni kasnije sinteze arheološkog materijala, koje su omogućene boljim uvidom u tipološko-hronološke odnose artefakata, ili rezultati sa sve većeg broja iskopanih lokaliteta (naročito u Đerdapu – vid. *Starinar* 33–34 i *Đerdapske sveske*), pomoću kojih su konteksti rimske provincijalne kulture postali mnogo jasniji, nisu doprineli promeni opštih pretpostavki o romanizaciji. Pronađeni predmeti su generalno razvrstavani na rimske, domorodačke, ili domorodačke rađene prema rimskim uzorima, a prisustvo većeg ili manjeg kvantiteta tako svrstanih grupa tretirano je kao pokazatelj stepena romanizacije. Tako su sinteze o keramici, nakitu, kamenoj plastici i skulpturi rimskog perioda, kao objašnjenje prisustva predmeta ili stilsko-tehnoloških tretmana određenih kao rimskih, odreda referisale na proces preovladavanja rimske kulture, bez obzira da li su ga eksplicitno nazivale romanizacijom (npr. Jovanović A. 1978: 99–101; Dautova Ruševljan 1983: 133; Срејовић и Цермановић-Кузмановић 1987: 5; Фидановски 1990: 31; Поповић И. 1994: 42–43) ili je sam termin izostajao (Bojović 1977: 40–41). Situacija je slična i sa obradama tema poput sahranjivanja u rimskom periodu, gde su po ustaljenom postupku grobne forme, tretman tela i prilozi opredeljivani kao lokalni i strani, pri čemu je veće uključivanje artefakata i funerarnih oblika prepoznavanih kao rimskih, značilo i veći stepen romanizacije (Цермановић-Кузмановић, Велимировић-Жижих и Срејовић 1975; Јовановић 1984: 44, 87, 119, 140–144; Милошевић 1985; Фидановски 1988; Цермановић-Кузмановић 1998). Isto je i sa skorašnjim interpretacijama populacionog sastava i ekonomskih odlika manjih regija i pojedinačnih naselja, čije su promene sveukupno objašnjavane konceptom romanizacije, bez bliže definicije, i u

opštem značenju transformacija domorodačke u rimsku etno-kulturnu pripadnost (Милошевић 2001; Zotović 2002). Veoma uputan primer shvatanja romanizacije predstavlja i publikacija rečitog naziva *Počeci romaizacije u jugoistočnom delu provincije Panonije* (Брукнер, Даутова-Рушевљан и Милошевић 1987). Već u predgovoru je istaknuta ideja koja stoji iza naslova knjige:

Objavljena arheološka građa iz domorodačkih i ranorimskih naselja pruža mogućnost za donošenje zaključaka o jačini autohtonog supstrata u sprovođenju politike pacifikacije i romanizacije u ovom delu provincije Panonije. (Брукнер 1987: Предговор)

Međutim, do kraja publikacije ni u jednom odeljku ne pruža se odgovor o kakvoj mogućnosti je reč, odnosno koji metodološki postupak omogućava donošenje zaključaka o glavnom pitanju koje postavlja ova knjiga. Umesto toga, iznosi se da „sagledavanje oblika i tehnika izrade keramičkih sudova u I v. pruža mogućnost da se ukaže na halštatsku tradiciju, prostornu jedinstvenost keltske keramike, prisustvo rimskog importa i početke romanizacije“ (Брукнер 1987: 27). Takođe, istaknuto je da „istovremeno sa uvozom italske robe i postepenom romanizacijom u trgovini i ekonomiji, domorodačko stanovništvo, naročito u ruralnim sredinama, i dalje se bavi privrednim granama na praistorijskim osnovama i sa vrlo sporim uključivanjem u sve vidove monetarne ekonomije i trgovačkog prometa“ (Даутова-Рушевљан 1987: 63). Uz organizaciju knjige kao deskriptivnog predstavljanja arheološkog materijala kvalifikovanog kao rimski i domorodački, proističe da se romanizacija zapravo razumevala kao proces zamene domorodačke kulture rimskom, koji se može izmeriti kvantifikacijom predmeta vezanih za jedan ili drugi proizvodni krug. Drugim rečima, predmeti su izjednačeni sa kulturom kao statičnim jednoobraznim normativom koji definiše etnički, a samim tim i statusni položaj čitavih masa stanovništva (Rimljana/romanizovanih nasuprot starosedelaca). Naravno, ovo je samo jedan primer, uzet zbog specifičnog naslovljavanja, koji se po interpretativnom okviru ne razlikuje od sebi savremenih ili potonjih publikacija slične vrste.

Zajednička osobina svih navedenih interpretacija je podrazumljivost značenja samog termina romanizacija i nedostatak bilo kakvih eksplikacija kako se proces u stvari zamišljao, kako su starosedeoci „postojali Rimljanima“ i kakva metodologija obezbeđuje sagledavanje/razumevanje ovih dešavanja. Umesto toga, korišćena je opšta kulturno-istorijska logika razvrstavanja predmeta prema stilsko-formološkim i tehnološkim karakteristikama na rimske i starosedelačke, pri čemu su obe grupe tretirane kao ukupni normativni skupovi jedne ili druge kulture. Mesta za

nijansiranje ove slike, u smislu sagledavanja materijalne kulture kao odraza različitih užih identitetskih kolektiva, nije bilo, budući da je etno-kulturna pripadnost shvatana kao definišuće i nepromenljivo svojstvo pojedinaca i grupa. Odatle je uvreženo i mišljenje o podeljenosti provincijskog stanovništva na rimsko/romanizovano i domorodačko, koju je pratila i pretpostavka o urbanoj i ruralnoj odvojenosti i nejednakim ekonomskim kapacitetima. Ukratko, rimski period je zamišljen kao interakcija između Rimljana i starosedelaca, koji pod uticajem rimske kulture i sami vremenom postaju romanizovani i gube prethodna etno-plemenska i kulturna obeležja. Dakle, slika o rimskoj prošlosti Panonije i Balkana svedena je na binarni opozit statičnih etno-kulturnih pojava, između kojih se pojavljuju varijacije koje označavaju postepenu akulturaciju i prevođenje starosedelaca u rimski „etno-kulturni areal“. Samim tim, neuporedivo povećanje obima arheološke građe u odnosu na period pre Drugog svetskog rata, nije doprinelo promeni istraživačke perspektive, jer su novootkriveni podaci jednostavno uklapani u postojeću akademsku matricu romanizacije, koja je direktno proizišla iz antičke perspektive o „Rimljanima i varvarima“. Drugim rečima, iako je građa o pojedinačnim vrstama artefakata, kontekstima i tipovima lokaliteta porasla, ona nije doprinela promeni načina na koje se razume i interpretira, niti je upotrebljena za konstruisanje znanja o ranorimskom periodu koja su raskidala sa tradicionalnom perspektivom. Tako je i pored nespornog rasta arheološkog znanja o istorijskim pojedinostima, tehnološkim dostignućima, vojnom sistemu i shemi naseljavanja u rimskom periodu Balkana i Panonije, obrazac za tumačenje odnosa Rimske imperije i lokalnih društava ostao nepromenjen.

Nimalo iznenađujuće, u kontekstu interpretacije Skordiska kao plemenske celine, romanizacija je upotrebljavana kao reč koja sama po sebi objašnjava proces njihove integracije u Rimsko carstvo. Pošto su Skordisci razumevani kao kompaktna etnička grupa (vid. sledeće poglavlje), romanizacija je u njihovom slučaju označavala proces postepene promene u materijalnoj kulturi na prostoru koji im je pripisan, od kasnogvozenodopske (tj. latenske) do mešovito latensko-rimske ili čisto rimske (Todorović 1968b: 108, 110, 124; 1974: 148; Jovanović B. 1974: 311; 1987: 849–850; Popović 1992b: 102; Tapavički-Ilić 2004). Ove promene su pak shvatane kao gubitak ranijeg etno-plemenskog identiteta i postepeno pretvaranje u Rimljane. Tako je pojednostavljajući akademski narativ o Skordiscima kombinovan je sa još jednim uprošćavajućim konceptom, što je omogućavalo uopštavanja poput:

...Kelti su i dalje živeli u plemenskim zajednicama, zadržali su jednu vrstu autonomije i etnički se nisu izmešali sa osvajačima sve do momenta jače romanizacije, u II i III veku naše ere, tj. do Karakalinih reformi ili proglašenja Singidunuma za koloniju (Todorović 1968b: 124).

Ili objašnjenja ove vrste:

Kako je već rečeno, romanizacija predstavlja proces, što znači da je dugo trajala i da je imala svoje uspone i padove, uspehe i neuspehe. Do ovog procesa je došlo manje ili više spontano, sa jedne strane usled težnje osvajača da na svoju stranu privuku najpre pripadnike lokalne aristokratije, ali i ostalo stanovništvo, a sa druge strane usled težnje upravo tog lokalnog stanovništva za luksuzom i pogodnostima koje je nudio rimski način života...Što se lokalno stanovništvo više približavalo rimskim principima i uzorima, to je lakše bilo kontrolisati ga. Sa druge strane, Rimljani su radi ublažavanja posledica okupacije i uvođenja svog sistema, bili primorani da tolerišu određene aspekte domorodačkočke materijalne, a još više duhovne kulture. (Tapavički-Ilić 2004: 125)

Sveukupno gledano, koncept romanizacije unutar domaćih arheoloških interpretacija nije doživeo nikakve promene između vremena posle Drugog svetskog rata i današnjih dana. Izrazito važna i složena pitanja interakcije Rimskog carstva i lokalnih populacija posmatrana su pomoću generalizacije o sučeljenim etno-kulturnim blokovima, čiji je odnos imao teleološku konotaciju neminovne promene starosedelaca u Rimljane. Iako su gotovo svi istraživači podvlačili spori ritam i nejednak stepen ovako zamišljenih transformacija, što se može razumeti kao svest o kompleksnosti procesa integrisanja lokalnih društava i rimske imperijalne strukture, problem leži u činjenici da je mogućnost čitavog spleta različitih, višesmernih i kontekstualno uslovljenih interakcija sveden na zamišljanje binarnog opozita jednoobraznih i kompaktnih etno-kulturnih celina. Razumevanjem etno-kulturnog identiteta kao statične i najvažnije vrste društvenog grupisanja (tj. kolektivnog identiteta), formirana je pojednostavljena slika o rimsko-starosedelačkim odnosima koja je prenebregavala složenost i jedne i druge zamišljene strane. Posledično, istraživačko ograničavanje na narativ o „rimskom i domorodačkom“ onemogućavalo je otvaranje pitanja i definisanje teorijsko-metodoloških pristupa za istraživanje različitih iskustava i „istorijskih sudbina“ uže definisanih grupa i pojedinaca (statusnih, rodnih, profesionalnih, starosnih, „mesnih“, religijskih itd.). Umesto toga, koncept romanizacije je u nepromenjenom obliku upotrebljavan od kraja XIX veka, zatim je 60-tih i 70-tih godina XX v. bio ukršten sa kulturno-istorijskom arheološkom praksom, i do današnjih dana je ostao normativizovani način sagledavanja odnosa Rimske imperije i lokalnih društava u domaćoj arheologiji. Slično narativu o etno-plemenskom gvozdenom dobu, diskurs romanizacije se ustalio kao podrazumevajuć tumačenjski okvir za period od I do III v. n.e. Međutim, ni jedan ni

drugi način interpretacije nisu jedino mogući niti teorijsko-metodološki najutemeljeniji akademski pristupi prošlosti. Napuštanjem paradigme etničkog determinizma i kulturnog normativizma kasnogvozenodopskog i antičkog sveta, te prihvatanjem teorijske perspektive identitetskih određenja različitih vrsta i postojanja više istovremenih, paralelnih ili isprepletanih kulturnih obrazaca ponašanja, dobija se potpuno drugačija predstava o pomenutim periodima. Pre nego što se u poglavlju 6. fokus usmeri ka ovim pitanjima, u sledećem delu rada pažnja je poklonjena slučaju tumačenja Skordiska u kojem su se prethodno diskutovani teorijski postulati salili i stvorili akademski narativ o doseljavanju i postojanju etnički jedinstvenog plemena keltskog porekla, koje se „jasno prepoznaje“ i u antičkim pisanim izvorima i pomoću specifične materijalne kulture.

5. TUMAČENJA SKORDISKA U SRPSKOJ/JUGOSLOVENSKOJ ISTORIJI I ARHEOLOGIJI: KONSTRUKCIJA AKADEMSKOG NARATIVA

Za razliku od istorijata istraživanja koje se uobičajeno primenjuje u arheološkim ili istoričarskim obradama/izlaganjima određene teme, u ovom poglavlju biće kritički analiziran **istorijat narativa** o Skordiscima. *Narativ* ovde ima istovetno značenje kao i *diskurs* i stoji za način kojim se određene pojave i teme promišljaju i razumeju, odnosno predstavljaju i konstruišu kroz pismeno ili usmeno izlaganje. Narativ ne podrazumeva samo čin prezentacije mišljenja po određenom pitanju, već uključuje i konceptualna polazišta i pretpostavke koje stoje iza formiranja stavova o svetu koji nas okružuje (vid. Фyкo 1998). U slučaju Skordiska, akademski narativ označava načine naučnog predstavljanja zaključaka i znanja o populaciji pod ovim imenom, koje proističe iz teorijski specifičnog sagledavanja i tumačenja istorijskih i arheoloških podataka.

Razlika između dva postupka (tj. istorijata istraživanja i istorije narativa) je značajna, budući da su im idejna polazišta, pa samim tim i logike/ciljevi upotrebe međusobno drugačiji. Predstavljanje istorijata istraživanja kao sukcesivnih smena pojedinačnih istraživača ili čitavih generacija koje proučavaju i interpretiraju usko definisane teme, često implicira da se radi o procesu koji kontinuiranim akumuliranjem i deskripcijom novih podataka (shvaćenih kao empirijske činjenice) automatski doprinosi i kvalitativnom rastu znanja o odabranim pitanjima. Ovakvo shvatanje istorije istraživanja i prirode arheologije/istorije podrazumeva da se ranije uspostavljeni teorijsko-metodološki pristupi smatraju objektivnim i najadekvatnijim načinima za objašnjavanje određenih fenomena u prošlosti, te da nisu podložni suštinskim preispitivanjima/promenama i nužno doprinose da umnožena građa sama počne da „rađa“ odgovore/tumačenja (vid. Stoczkowski 2008; Rączkowski 2011; Karl forthcoming a).

Suprotno tome, diskurzivna analiza određenog akademskog narativa uzima u obzir **istorijat postanka i upotrebe** opštih teorijsko-metodoloških pretpostavki (tj. konceptualnih uporišta) kojima se raspoloživa građa podvrgava (tj. specifično razume, vrednuje, klasifikuje i tumači) u pokušajima objašnjavanja određenih pojava/perioda prošlosti i konstruisanja znanja o njima (Stoczkowski 2002; 2008; Olsen 2002: 256–270; Eriksen 2013: 15–39). Stoga, umesto jednolinijskog pobranja svih prethodnih istraživanja ne bi li se demonstriralo „prirodno“ povećanje naših znanja o Skordiscima, ovde se pribegava praćenju razvoja akademskog narativa

za ciljem da se ustanove **istorija ideja, konceptualno nasleđe i epistemološke osnove** na kojima počivaju pristupi za izučavanje i tumačenja populacije pod ovim etnonimom. Drugim rečima, ovo poglavlje se bavi dekonstruktivističkim sagledavanjem ideja korišćenih za davanje značenja raspoloživoj građi, odnosno ispituje načine na koje je izvedeno konceptualno uvezivanje istorijskih i arheoloških podataka u tumačenju Skordiska. Hronološkim pregledom ključnih interpretacija u domaćoj akademskoj sredini od početka XX veka, uz istovremenu kritičku analizu teorijsko-metodoloških perspektiva iz kojih su proizilazile, omogućava se uvid u proces uspostavljanja Skordiska kao analitičke kategorije. Ovim putem se ustanovljavaju poreklo i istorija trajanja određenih stanovišta koja su postala opšta mesta i uvrežena mišljenja o Skordiscima, što otvara mogućnost preispitivanja argumentacija na kojima ona počivaju. Uz to, ovaj postupak označava početni korak u razmatranju mogućnosti korišćenja raspoloživih vrsta građe pomoću drugačijih teorijskih pristupa. Ukratko, cilj ovog poglavlja je razlaganje postojećeg tumačenjskog okvira na njegove glavne faze razvoja i teorijsko-metodološke činioce, i pokazivanje mere u kojoj su opšteprihvaćene perspektive uticale na perpetuiranje metodoloških postupaka, nepromenjenost seta istraživačkih pitanja, i onemogućavanje formiranja tumačenja van postojećeg akademskog narativa o Skordiscima.

5.1. Koreni akademskog narativa: antički pisani izvori o Skordiscima

Sve akademske interpretacije Skordiska proistekle su iz antičkih pisanih izvora u kojima se ovaj etnonim upotrebljava u različitim narativnim kontekstima. Ova činjenica znači da su moderna tumačenja nadogradnja antičkih podataka i perspektiva o Skordiscima, i da direktno zavise od antičkog historiografskog, geografskog i etnografskog određivanja populacije pod ovim imenom. Posledično, starovekovni autori se mogu smatrati originalnim kreatorima (ne-akademskog) narativa o Skordiscima, zbog čega je nužno, bar u kratkim crtama, podsetiti se karaktera antičkih podataka o ovom etnonimu.

Pojedinačne navode iz antičke literature i epigrafskog materijala koji su vezani za pojam *Skordisci/Skordisti* (Σκορδίσκοι/Σκορδίσται, Scordisci/Skordistei) sakupili su i publikovali F. Papazoglu (1969: 442–453) i J. Todorović (1974: 197–206), i njihove zbirke se mogu smatrati kompletnim pregledima pisanih svedočanstava o ovom etnonimu.²⁸ Uvidom u navedene

²⁸ Budući da posle njihovih kompilacija, koliko mi je poznato, nije pronađen nijedan novi fragment antičke literature koja govori o Skordiscima, niti su novootkriveni epigrafski spomenici pružili podatke koji menjaju postojeću sliku.

kompilacije upada u oči da je celokupan sačuvani fond antičkih informacija u oba slučaja stao na desetak, krupnim proredom, štampanih strana, i da se kod Papazoglu mogu pronaći 53, a kod Todorovića 28 pojedinačnih izvoda o Skordiscima, koji potiču iz antičke pisane građe u rasponu od II v. pre n.e. (Posejdonije) do VI v. n.e. (Jordanes). Čak i uzimanjem u obzir da u njihove odabire nisu ušli svi podaci koji bi posredno mogli da se vežu za Skordiske (kao oni o seobi Kelta i prodoru na Balkan), nemoguće je pobeći zaključku o krajnje ograničenom obimu informacija na kojima počivaju naše bazične pretpostavke o ovom plemenu.

Pored obima, ni u pogledu kvaliteta podataka koje pružaju malobrojni navodi situacija ne stoji bolje. Opisi keltskog prodora u unutrašnjost i jug Balkana (koji se povezuje sa nastankom Skordiska, vid. dalje u poglavlju) dati su u šest antičkih spisa. U četiri slučaja se radi o usputnim podacima (*Polyb.* IV, 46; *Diod.* XXII, 4–5; *Strab.* IV, 1, 13; *Athen.* VI, 25, 234), dok su Pausanija (*Paus.* X, 19–23) i Justin (*Iust.* XXIV, 4–8) dali detaljniju deskripciju, pri čemu je jedino kod Ateneja i Justina ovaj događaj direktno povezan sa Skordiscima. Kada govorimo o podacima koji se tiču konkretno Skordiska, najveći broj pripada spomenima njihovih sukoba sa rimskom vojskom ili ratovanjima protiv drugih balkanskih „varvara“ (*Liv.* XL, 57–58; XLI, 19; *Vel. Pater.* II, 8, 2; II, 39, 3; *Front.* II, 4, 3; III, 10, 7; *Flor.* XXXVIII; *App. Ill.* 2–5; *Athen.* VI, 25, 234; *Cass. Dio* LIV, 20, 3; LIV, 31, 3; *Iust.* XXXII, 3; *Fest. Brev.* 9; *Eutrop.* V, 7; *Amm. Marc.* XXVII, 4, 4; *Iord.* 219). Iako je broj autora koji su se bavili ovom temom veliki, neophodno je imati na umu da nije sačuvano nijedno delo koje opširno i integrisano obrazlaže tokove ratnih dešavanja vezanih za Skordiske, već se radi o kratkim saopštenjima u sklopu izlaganja širih istorijsko-političkih i geografskih sadržaja. Topos koji je često vezivan za njihove ratne operacije, i Kelte na Balkanu uopšteno, su zločinstva i okrutnost, odnosno opisi strahota (poput žrtvovanja ljudi, dekapitacije, mučenja, silovanja i sl.) koje su nanosili svojim neprijateljima (*Flor.* XXXVIII; *Paus.* X, 22; *Iust.* XXIV, 5; *Fest. Brev.* 9; *Amm. Marc.* XXVII, 4, 4; *Oros.* V, 23, 17–19; *Iord.* 219). Ni prilikom ovakvih stereotipizacija antički autori nisu pružali više podataka o skordističkom društvu od jednostavnog konstatovanja „varvarskih“ običaja kao kurioziteta vrednih zgražavanja. Poslednja od retkih tema kojom su se antički pisci bavili pri opisima Skordiska tiče se njihove lokalizacije vezivanjem za geografske pojmove ili populacije sa kojima su se graničili (*Str.* VII, 2, 2; 3, 2; 5, 2; 5, 6; 5, 10–12; *Nat. Hist.* III, 148; *Iust.* XXXII, 3, 6–8). Iako su ih navodi ove vrste pretežno smeštali na područje Podunavlja i Posavine, sačuvani podaci su daleko od preciznih odrednica i kreću se u širokim okvirima od

severne Grčke do Drave i od Slavonije do severozapadne Bugarske (Karta 1). Uz literarne izvore, kao polazišta za rekonstrukciju istorije i teritorije Skordiska, u modernim interpretacijama se referiše i na epigrafske spomenike iz helenističkog i rimskog carskog doba. Dva natpisa koji komemorišu pobjede Minucija Rufa nad „Skordiscima Galatima“, i koji su podignuti u Delfima i Europosu (verovatno) 106.g. pre n.e., uzimaju se kao potvrda da su Skordisci bili keltskog porekla i da su zaista u poslednjoj deceniji II v. pre n.e. uspevali da prodru duboko na jug Balkana (Papazoglu 1969: 269). Nadgrobnik pronađen u Starom Slankamenu, koji potiče sa kraja I ili početka II v., i komemoriše princepsa i prefekta Skordiska tretira se kao krunski dokaz da su Skordisci kao pleme opstali i u Rimskom carstvu i da su bili naseljeni upravo u oblasti koju su im pripisali Strabon i naročito Justin (Mócsy 1957: 488–490; Dušanić 1967: 68, 70). Slično se tretira i kognomen jednog pripadnika konjaničke ale na nadgrobniku sa kraja I veka, kao i odrednice *Scordiscus* (protumačene kao imenice koje označavaju pripadnost peregrinoj zajednici) na trima vojničkim diplomama iz prve polovine II veka (Грбић 2014: 288–291).

Sumarno navedeni izvori su zapravo sve što nam je ostalo od starovekovnog znanja i tradicije o Skordiscima. Ne upuštajući se u kritiku antičkih pisanih izvora kao specifične vrste narativa koja ima posebna kvalitativna svojstva (vid. poglavlje 6.1), dovoljno je podvući da su parafrazirani podaci jezgro iz kojeg su se razvila sva moderna tumačenja Skordiska. Pojednostavljeno rečeno, iz pisane građe koja je nastala u rasponu od sedam vekova, koja nije predstavljala koherentnu celinu u svom originalnom kontekstu i koja se može smestiti na desetak strana A4 formata, u moderno doba je njenom reinterpetacijom i povezivanjem sa arheološkim materijalom nastalo čitavo posebno polje akademskog istraživanja. Pogledajmo kako se interpretativno klupko u stvari zamotalo.

5.2. Začetak akademskog narativa: pionirske interpretacije panonsko-balkanskih Kelta i Skordiska (1900–1945.g.)

Prvi radovi u srpskoj/jugoslovenskoj akademskoj zajednici koji su poklanjali pažnju kasnom gvozdenom dobu bili su odreda orijentisani ka njegovom tumačenju pomoću antičkih pisanih izvora. Razlog ovome ne leži samo u okolnosti da je literarnim izvorima davan apsolutni prioritet prilikom interpretacija protoistorijskog i istorijskog perioda, već i u činjenici da stručno vođena arheološka istraživanja gvozdenodopskih lokaliteta pre Drugog svetskog rata uopšte nisu bila

izvođena (sa izuzetkom Graca, vid. dalje u tekstu). Radovi domaćih istraživača svodili su se na uopštena zapažanja o kasnom gvozdenom dobu, odnosno na njegovo vezivanje za Kelte i Skordiske (kao jednog od keltskih plemena), te diskutovanje najvažnijih događaja u kojima su, prema svedočanstvima istorijskih izvora, oni učestvovali. Latenska materijalna kultura bila je generalno pripisivana keltskoj populaciji, što je korelacija koju su domaći autori preuzeli iz sintetičkih dela evropskih praistoričara²⁹. Iako je obim istraživanja kasnog gvozdenog doba pre Drugog svetskog rata bio skroman, pogotovu kada se radi o arheologiji, pionirski radovi trasirali su put interpretacijama koje će se razvijati u posleratnom periodu.

Zasluga za prve osvrte na kasno gvozdeno doba u Podunavlju pripada Josipu Brunšmidu, koji je u nekoliko navrata publikovao predmete latenske epohe sa područja Slavonije i Srema (1900a; 1900b; 1902; 1908). Prilikom objavljivanja ovih nalaza, Brunšmid ih je definisao u stilskom i hronološkm smislu, pri čemu je za kasno gvozdeno doba, koristeći antičke pisane izvore, podvlačio prisustvo i uticaj Kelta koji su kao kulturno superiorniji, privremeno ili stalno, naselili zemlje „ilirskih naroda“ (Brunšmid 1902: 83–84). Brunšmid je držao da su u periodu IV–III v. pre n.e prostor između Drave, Save i Dunava naseljavala razna keltska plemena, mada je izražavao oprez po pitanju tačnog pripisivanja užih teritorija nekom od plemenskih imena poznatih iz pisanih izvora (Brunšmid 1908: 235). I pored činjenice da njegovi radovi ne sadrže diskusije o historiografiji kasnog gvozdenog doba, niti detaljnije rasprave o odlikama latenskog perioda na području južne Panonije, oni spadaju u najstarije primere sveopšteg opredeljivanja predmeta latenskog stila³⁰ (sa područja Podunavlja i Posavlja) keltskoj etničkoj i kulturnoj pripadnosti (Brunšmid 1900a; 1900b; 1902; 1908).

Za razliku od Brunšmida koji se fokusirao na sažetu tipološko-hronološku interpretaciju arheoloških nalaza, Nikola Vulić je u nekoliko navrata opsežno kritički analizirao antičke literarne podatke o Keltima na Balkanu, odnosno Skordiscima. Tako je 1901, raspravljajući o Srbiji pod Rimljanima, pomenuo i Skordiske kao pleme koje je sačinjavalo „etnografiju“ provincije Gornje Mezije, odnosno kao populaciju sa kojom su Rimljani dolazili u česte sukobe pre konačnog osvajanja središnjeg Balkana (Вулић 1901: 1134, 1304–1309). Vulić se

²⁹ Na primer Hoernes 1892; 1898; Montelius 1895; Déchelette 1904; 1906; Schuchhardt 1926, koji se ističu u napomenama kod Brunšmid 1900a; 1900b; 1902; 1908; Васић 1911; Јанкулов 1939; 1940.

³⁰ U značenju osobene formalno-dekorativne obrade artefakata koja je uključivala krivolinijsku ornamentiku i u nekim slučajevima zoomorfne i antropomorfne motive (Wells 2001: 68–70; Megaw and Megaw 2005; Witt 2009: 288).

istoriografiji Skordiska vratio prilikom pokušaja da ustanovi kada su oni bili izgnani sa teritorija južno od Save i Dunava, pri čemu se pozabavio pitanjima njihovih ratovanja sa rimskim trupama, kao i teritorijalnim okvirom koji su zauzimali pre (navodnog) proterivanja u Panoniju (Вулић 1907: 26–36). Ponovnom pretresanju izvora o rimskim ratovima na centralnom Balkanu Vulić se posvetio 1910.g., pokušavajući da ustanovi precizniju hronologiju sukoba i lokalizaciju poprišta bitaka sa Skordiscima (Вулић 1910: 78–100). Najznačajniji Vulićev rad o Skordiscima (objavljen na srpskom i francuskom) tiče se kritičke analize literarnih izvora o keltskom prodoru na Balkan, odnosno sledu događaja koji je doveo do nastanka plemena poznatog kao Skordisci (Вулић 1926a; 1926c).

U navedenim radovima Vulić je došao do nekoliko zaključaka koji su do danas ostali srž istoriografske interpretacije naseljavanja Kelta i postanka Skordiska. On je, kombinujući Polibijeve, Strabonove, Justinove i Atenejeve navode, ponudio tumačenje po kojem su Kelti, (vojnici zajedno sa porodicama), u Panoniji bili prisutni već od početka IV v. pre n.e, odakle su 280. g. pre n.e. preduzeli pohod na jug. Sledeći zatim podatke Justina i Pausanije, uz pokušaje da objasni i prevaziđe razlike koje su postojale između njihovih priča, Vulić je prihvatio suštinu obe verzije događaja po kojoj se pohod na jug Balkana sastojao iz tri keltske vojske. Tako je vojsku koja je krenula na Trakiju predvodio Keretrije, na Makedoniju je pošao Bolgije, dok su napad na Peoniju zajedno predvodili Bren i Akihorije. U ovim pohodima najznačajniji uspeh imao je Bolgije koji je pobedio makedonskog kralja Ptolomeja Kerauna, što je osmelilo i Brena da krene na Grčku i napadne Delfe 279. pre n.e., gde je doživeo poraz i izvršio samoubistvo. Posle pretrpljenog kraha, preostale keltske snage su stupile u povlačenje, pa je jedan deo pod vođstvom Komontorija otišao u Trakiju i dalje na istok, dok je deo pod Batanatom započeo evakuaciju prema starijim sedištimu u Panoniji (u kojima su bili oni Kelti koji nisu pošli u pohod na jug). Po povratku na obale Dunava (oko ušća Save) i u dolinu Velike Morave, ovi Kelti su prozvani Skordsicima i nastavili su da postoje sve do rimskih osvajanja (Вулић 1926a: 73–82). Prihativši Strabonov navod da je Morava delila Skordiske na Velike i Male (pri čemu su se prvi nalazili zapadno a drugi istočno od ove reke), Vulić je smatrao da se njihovo matično područje nalazilo uz južne obale Dunava i u donjem Pomoravlju. Odavde su Skordisci ugrožavali veliki deo Balkana, i u nekim trenucima širili svoju vlast sve do ilirskih, tračkih i panonskih brda, odnosno do prostora zapadne Srbije, reke Marice, pa čak i severne Grčke (Вулић 1901: 1134; 1907: 26–27; 1910: 80–81, 89; 1926: 82, 84). Sledeći literarne podatke o skordističkim pohodima, Vulić je

poslednje dve decenije II v. pre n.e. označio kao doba njihovog intenzivnog ratovanja sa rimskom vojskom u provinciji Makedoniji. Okončanje skordističkog ugrožavanja Makedonije dogodilo se 85.g. kada je Kornelije Scipion Aziagen uspeo da ih pobedi i protera preko Save. Prema Vulićevom mišljenju, Skordisci su se na području severne obale Save nalazili i u vreme konačnog rimskog osvajanja i organizacije provincije Panonije 15 g. pre n.e. (1926a: 83–89; 1910: 80–81, 89; 1907: 26–36; 1901: 1134). Osim ustanovljavanja toka ključnih događaja vezanih za istoriju Skordiska i definisanja granica njihovog rasprostiranja, Vulić se ukratko osvrnuo i na njihovu etničku pripadnost. Komentarišući antičku karakterizaciju Skordiska kao tračkog plemena, on je nastanak ovakvog podatka pripisao greškama antičkih autora, dok je moderno gledište o Skordiscima kao mešovitom plemenu (*Mischvolk*) odbacio kao neosnovano, čime je istakao njihovo nesumnjivo keltsko etničko poreklo i pripadnost (Вулић 1926a: 83).

Ukratko pretstavljena Vulićeva rekonstrukcija istorije Skordiska bila je jedina elaborirana verzija njihove prošlosti sve do perioda 50-tih godina XX veka, i predstavlja prvo obuhvatno tumačenje istorijske sudbine balkanskih Kelta u domaćim naučnim krugovima. Način kojim se došlo do narativa o keltskim pohodima i istorijskim događajima vezanim za Skordiske predstavljao je standardnu metodologiju antičke historiografije toga doba (*Quellenkritik*). Ona je podrazumevala da se rascepkani i izolovani podaci različitih antičkih autora konjunkturalno kroje u kompaktni narativ, i da se od konfrontiranih oprečnih navoda vrši odabir onih informacija koje su se činile najlogičnijim/najrealnijim u kontekstu postojećih znanja o određenom istorijskom periodu. Tako je u Vulićevom tumačenju istorije Skordiska došlo do spajanja podataka pronađenih kod Strabona (o teritoriji koju Skordisci naseljavaju i podeljenosti na Velike i Male), Pausanije (o pohodu na Delfe), Justina (o ušću Save kao matičnoj teritoriji i načinu formiranja Skordiska), i Ateneja (o nastanku Skordiska) u rekonstrukciju koja na linearan način prati istorijski usud Skordiska. Objedinjavanje i sadržajno uvezivanje podataka iz različitih literarnih dela i vremenskih deonica u jedinstveni historiografski narativ sprovedeno je po kriterijumu učestalog pojavljivanja termina Skordisci kojem je učitavano etničko značenje i konotacija stabilne etno-političke/plemenske grupe. Na ovaj način Skordisci su dobili istoriju, okvirno im je definisana teritorija i određeno etničko poreklo, što su teme koje su u daljim istraživanjima postale tumačenjski lajtmotivi na kojima počiva reifikovanje Skordiska kao objektivne istorijske kategorije. Nije potrebno posebno isticati da je ova metodologija u Vulićevo doba bila i jedino mogući put za proučavanje protoistorije Balkana (jer su arheološki podaci bili poznati u

zanemarljivom obimu), i da je njena logika potpuno opravdana iz perspektive tadašnjih teorijsko-metodoloških dometa.

Pored Vulićevih tumačenja pisanih izvora, kojima je udaren temelj akademskog narativa o Skordiscima, Miloje M. Vasić je u svom izveštaju sa iskopavanja na Gracu kod Leskovca dao prvu arheološku perspektivu o kasnom gvozdenom dobu na području Srbije (1911). Određujući iskopani materijal u kulturnom i hronološkom smislu, uz pozivanje na Hernesa i Dešlea, Vasić je sivu keramiku i pojedine vrste predmeta od metala opredelio u pojave karakteristične za latenski period i vezao njihovo prisustvo za keltska plemena koja su se na Balkan doselila u protoistorijsko doba (Bacić 1911: 107, 111–112). Koristeći podatke iz pisanih izvora (prvenstveno Strabona), i argumente poput prisustva karakterističnih gradina između Beograda i Kostolca, nalaza „keltske keramike“ i prakse savijanja oružja, Vasić je područje između Graca i Dunava pripisao keltskom plemenu Skordiska (Bacić 1911: 120–121). Za razliku od Brunšmida koji se nije upuštao u opredeljivanje latenskih nalaza užim keltskim plemenskim grupama, Vasić je napravio generičku vezu između latenske materijalne kulture u Podunavlju i Pomoravlju i Skordiska, čime je označio početak kasnijeg podrazumevajućeg arheološkog povezivanja latenskih predmeta sa Skordiscima. Uz to, Vasić je primetio da se latenski predmeti na Gracu pronalaze zajedno sa onima koji se mogu smatrati autohtonim, da su jedni vezani za Kelte a drugi verovatno za Dardance (1911: 103, 105, 107, 120–121), što je početak potonjeg opšteprihvaćenog koncepta o raspoznavanju dosleljenih Kelta/Skordiska od balkanskih starosedelaca pomoću materijalne kulture. Važna odlika Vasićevog kratkotrajnog bavljenja kasnim gvozdenim dobom je skretanje pažnje da se istoriografska rekonstrukcija prošlosti Skordiska može dopuniti arheološkom građom, prvenstveno definisanjem osobenosti u materijalnoj kulturi (određenog područja), koje označavaju specifični kulturni izraz pojedinačnog plemena. Na ovaj način je začetku akademskog narativa o Skordiscima pridodata i mogućnost „materijalnog potkrepljenja“ pomoću arheoloških nalaza, što je praksa koja je doživela vrhunac u periodu posle Drugog svetkog rata.

„Formativnom“ periodu akademskog narativa o Skordiscima pripadaju i radovi Miodraga Grbića i Borislava Jankulova. Grbić je dao kratki osvrt na latenski period u Vojvodini, istakavši da on predstavlja kulturni preobražaj i prvo kulturno jedinstvo većeg dela praistorijske Evrope, koje je u našim krajevima osnaženo najezdom Kelta koji su porobili i oslabili staro stanovništvo (1939:

59–60). Njegov sažeti stav u jednom od prvih domaćih sintetičkih dela o praistoriji u Podunavlju, dobro demonstrira da je u to vreme topos o keltskim migracijama predstavljao opšteprihvaćeni način za tumačenje kasnog gvozdenog doba, kao i da su promene uzrokovane keltskom seobom posmatrane kroz perspektivu sučeljenosti pridošlica i starosedelaca.

Borislav Jankulov je takođe sledio glavni tok narativa o keltskoj seobi, prihvatajući podatke antičkih autora, kao i stavove modernih istraživača koji su tumačili ovaj problem (poput Hernesa, Mengina i Šuharta). Svoja zapažanja on je objavio u dva rada, najpre se osvrnuvši na opšte istorijske i arheološke karakteristike latena (Јанкулов 1939), a potom na nalaze sa područja Baranje, Bačke, Srema i Banata (Јанкулов 1940). I u njegovim radovima je druga polovina I milenijuma okarakterisana kao doba keltske ekspanzije, koja je donela promene u gotovo svim aspektima života praistorijske Evrope i načinila laten opštom evropskom kulturom. Prema njegovom gledištu, „keltska duša“ se zahvaljujući seobi manifestovala i na prostoru južne Panonije i Balkana, gde su Kelti kao došljaci i osvajači „latensku kulturu nakalemili na domorodačke“, što demonstriraju predmeti sa pomešanim stilskim karakteristikama (Јанкулов 1939: 258; 1940). Jankulov je držao da je kulturno mešanje doprinelo da i Kelti donekle prihvate obrede Ilira, ali je u ovim odnosima keltsku kulturu smatrao superiornijom i praktičnijom kako od ilirske, tako i od skitske i dako-getske sa kojima se „sukobila“ u Potisju (1940: 225, 226, 228, 234, 238). Jankulov je referisanjem na pisane izvore skrenuo pažnju da Eravisci, Taurisci i Skordisci naseljavaju prostor od Kupe i ušća Drave u Dunav do ušća Morave, ali ni sam nije bio siguran u njihova međusobna razgraničenja, kao ni u položaj pokorenih plemena ilirsko-panonskog porekla (Јанкулов 1939: 261; 1940: 227). Iako je latenski materijal i njegovu geografsku distribuciju generalno vezivao za Kelte, Jankulov nije uže specifikovao koje vrste predmeta bi mogle biti pripisane pojedinačnim keltskim plemenima, pa je geografska područja Vojvodine etnički opredelio prema uopštenom razgraničenju proisteklom iz navoda u antičkim izvorima (1940). Sumirano, Jankulovljev rad je pratio postojeću interpretativnu matricu o seobi Kelta i širenju latenske kulture, s tim da je u njegovom stanovištu ideja o mešanju i uzajamnim uticajima Kelta i starosedelaca bila izraženija nego u vizurama ostalih domaćih istraživača.

Uzimajući u obzir najvažnije zaključke o Keltima i Skordiscima koje su istoričari i arheolozi na jugoslovenskom području doneli u periodu prve polovine XX veka, moguće je ukazati na nekoliko važnih okolnosti. Ključni izvor za tumačenje latenskog perioda u Podunavlju bili su

pisani izvori pomoću kojih je formiran linearni narativ o seobi Kelta, nastanku Skordiska i njihovoj političkoj istoriji. Keltska seoba razumevana je kao dolazak nove populacije koja se u etno-kulturnom smislu razlikovala od starosedelaca južne Panonije i Balkana, i koja je zahvaljujući vojnoj i kulturnoj superiornosti uspeła da zavlada ovim krajevima. Pored istorijskih podataka, u narativ je uključena i arheološka građa, pa je latenska kultura razumevana kao materijalna manifestacija keltske migracije, što je relacija koja je u evropskoj nauci uveliko bila uspostavljena do početka XX veka. Na ovaj način je historiografska interpretacija dolaska Kelta u Podunavlje mogla biti potvrđivana i materijalnim argumentima, za šta su najbolji primeri radovi Brunšmida, Vasića i Jankulova. Narativu o keltskoj migraciji arheološka perspektiva je doprinela i skretanjem pažnje na zajedničko pojavljivanje i stilsko mešanje latenske (tj. keltske) i domorodačke kulture. Iako Vasić i Jankulov, koji su se osvrtnali na ova pitanja, nisu elaborirali svoje zaključke, njihovim zapažanjima otvoreno je pitanje koje će u drugoj polovini XX veka biti nezaobilazna tema domaćih istoričara i arheologa.

Iz perspektive opštih zapažanja o Keltima u Podunavlju, istim teorijsko-metodološkim pristupom, tumačeni su i Skordisci, koji su prema antičkim svedočanstvima predstavljali jedan od keltskih ogranaka, stalno nastanjen na prostoru južne Panonije i Balkana. Skordisci su tretirani kao zaokružena etno-plemenska celina, koja je poput kompaktne političke jedinice stupala u ratne interakcije sa Rimljanima i drugim protoistorijskim plemenima. Vulićevim integriranjem rasutih antičkih navoda o događajima u čijem su opisima spominjani Skordisci, (re)konstruisana je njihova politička sudbina, što je zapravo označilo „naučnu investituru“ istorije ovom plemenu, odnosno obezbeđivanje statusa objektivne istorijsko-analitičke kategorije. Slično tome, referisanjem na antičke autore koji su u svojim delima Skordiske vezivali za određene geografske pojmove, domaći autori su i sami pokušavali da omeđe etnički prostor ovog plemena, čime je dodatno učvršćen utisak o jasno profilisanoj etničkoj grupaciji.

Radovima istraživača na polju protoistorijske prošlosti u prvoj polovini XX veka oformljen je temelj za interpretaciju Skordiska koji je podrazumevao formulisanje narativa sastavljenog iz nekoliko ključnih tema: seoba Kelta, etničko poreklo i nastanak Skordiska, politička istorija, teritorija i odnosi sa starosedelcima. Postavlja se pitanje da li je i u kojoj meri dalje bavljenje Skordiscima donelo promene u setu istraživačkih pitanja i teorijsko-metodološkom pristupu? Da

li je akademski narativ u svom daljem razvoju doživeo važne promene ili su ključne tačke definisane pionirskim radovima jednostavno elaborirane pomoću nove građe?

5.3. Učvršćivanje akademskog narativa: posleratna istorija i arheologija Skordiska (1945–1968.)

Posle okončanja Drugog svetskog rata praistorijska arheologija doživljava nagli procvat u smislu povećanja broja istraživanja, stručnjaka i naučnih publikacija (Гарашанин 1957: 78; 1964a: 48–49; 1996: 88–101; Бошковић 1983). Latenski period po ovom pitanju ne predstavlja izuzetak. Naprotiv, jedno od prvih arheoloških istraživanja neposredno po okončanju rata imalo je za cilj otkrivanje naselja na Židovaru datovanog u latensku epohu. Branko Gavela je 1948–9.g. sproveo iskopavanja ovog lokaliteta, da bi se ubrzo potom posvetio i analizi istorijskih izvora o keltskoj seobi (1951a;b). Rezultate svojih arheoloških istraživanja i zaključke nastale proučavanjem literarnih izvora, Gavela je objedinio u okviru disertacije u kojoj su istorijski podaci o Keltima i Skordiscima ukršteni sa arheološkom građom otkrivenom na Židovaru (Gavela 1952a). Unutar doktorske teze, kao i u kasnijim radovima, Gavela je prihvatio suštinu postojećeg akademskog narativa o dolasku Kelta. U odnosu na Vulićevo tumačenje keltske seobe, Gavelino stanovište se razlikovalo u pojedinostima kao što su snižavanje perioda u kojem su Kelti došli u Panoniju (sa početka na kraj IV v. pre n.e.), i pretpostavka da je ova seoba bila posledica unapred smišljenog plana delovanja sa ciljem osvajanja Grčke (Gavela 1951a; 1951b; 1952a: 45–51; 1952b; 1955c: 14; 1960: 13–14; 1966)³¹. Prilikom formulisanja ovih konstatacija Gavela je argumente prvenstveno tražio u pisanim izvorima, što zapravo znači da se njegov pristup nije razlikovao od onog koji su upotrebljavali istraživači u prvoj polovini XX veka.

Pored prihvatanja starijih interpretacija o keltskoj seobi, Gavela je sledio i glavnu narativnu nit o Skordiscima, zadržavajući opšte gledište o njihovom nastanku i političkoj istoriji koje se temeljilo na antičkoj literaturi (1951b; 1952a: 51–54). Postojećim objašnjenjima on je dodao sopstvena zapažanja koja su počivala na drugačijoj interpretaciji određenih antičkih navoda, ali i na arheološkim podacima. Naročito značajnu okolnost predstavlja uviđanje da se na lokalitetima

³¹ U kasnijim radovima Gavela je ovim zaključcima dodao i stanovište da je glavni razlog keltske seobe bila potreba za metalima, a naseljavanje južne Panonije i Balkana razumevao je kao ekonomsku kolonizaciju. Dodatno, on je pretpostavio da ova kolonizacija nije bila nasilna prema starosedeocima Panonije i Balkana, i da se samo u retkim slučajevima radilo o ratničkom karakteru keltskog naseljavanja (jer pisani izvori ne pominju sukobe Kelta sa autohtonima - Гавела 1976: 19, 29–30).

sa latenskom materijalnom kulturom nalaze i predmeti koji u stilskom smislu pripadaju autohtonim populacijama, ili objekti koji imaju mešani latensko-starosedelački karakter (Gavela 1952a: 29; 1952b: 53; 1960: 11). Pošto ovakve situacije nisu mogle da se objasne prostim konstatovanjem da je keltska seoba u potpunosti potisnula autohtone kulture, njihovo tumačenje je zahtevalo detaljnije uzimanje u obzir keltsko-starosedelačkih odnosa. Suprotno Vulićevom zaključku da su antički pisci pogrešno karakterisali Skordiske kao populaciju koja se može smatrati tračkom ili ilirskom, Gavela je ovakve navode uzimao kao nedvosmislene pokazatelje njihove etničke asimilacije i krunski dokaz u objašnjavanju hibridnih osobina latenske materijalne kulture u Podunavlju (Gavela 1951b: 276; 1952a: 51–54; 1952b: 57; 1960: 15; vid. 1976: 25–26). Za razliku od Vasića i Jankulova koji se nisu upuštali u razrade zapažanja o zajedničkom pojavljivanju i mešanju keltske i domorodačke kulture, Gavela je pokušao da preciznije artikuliše karakter ove interakcije. Zamišljajući da migracije donose tenziju između doseljenika i starosedelaca, on je smatrao da se „opstanak Skordiska u stranoj etničkoj sredini, karpodačkoj, ilirskoj i tračkoj, može objasniti jedino njihovim pravilnim odnosom prema autohtonima“ (Gavela 1951b: 275). Asimilacija Kelta/Skordiska u Gavelinoj perspektivi je konceptualizovana kao posledica savezničkih i prijateljskih odnosa, odnosno ishod obostranih interesa i koristi:

Etničku asimilaciju Kelta u balkansko-podunavskoj oblasti nametao je položaj u kome se našla keltska manjina među autohtonima. S druge strane, keltski ratnički kvaliteti bili su potrebni Ilirima, Tračanima i Dačanima u borbi protiv novih, rimskih zavojevača. To je ubrzalo stvaranje saveza između njih i Kelta, ali je, s druge strane, doprinelo ne samo etničkoj nego i kulturnoj asimilaciji Kelta. Sa tog razloga latenska civilizacija u našoj zemlji kao i u susednim podunavskim zemljama ima često lokalni kolorit, koji nam ne dopušta da uvek možemo strogo postaviti granicu između njenog kulturnog i etničkog obeležja. (Гавела 1960: 15–16)

Značajna okolnost u ovim zapažanjima tiče se (bar deklarativnog) buđenja svesti da latenska materijalna kultura u Podunavlju ne može isključivo da se veže za Kelte, odnosno da je proces asimilacije i uticaja lokalnih kultura doprineo da latenski materijal ne označava uvek etničko obeležje već širu kulturnu pripadnost³² (Гавела 1960: 11). Iako su se i ove interpretacije nalazile u okvirima koje su postavljali antički pisani izvori, u kojima je traženo krajnje potkrepljenje i „konačna presuda“ po ovom pitanju (Гавела 1960: 13; vid. 1976: 25–26), one su doprinele da se mlađe gvozdeno doba sagledava na složeniji način od narativa o Keltima pod čijim su terorom

³² U smislu pripadnosti jednom stupnju unutar opšteg kulturnog razvoja.

iščezele starosedelačke populacije/kulture Balkana (Гавела 1978i: 150; 1978k: 204). Međutim, neophodno je podvući da Gavela nije odricao keltski karakter kao ključno etničko obeležje Skordiska. Prema njegovom shvatanju, iako je asimilacija doprinela da Skordisci izgube izvesna etnička obeležja, oni su sve vreme svog boravka u Podunavlju sačuvali odlike keltskih ratnika, te su se od balkanskih starosedelaca razlikovali po „grubosti i okrutnosti oličenim u prinošenju ljudskih žrtava, konzervativnom održavanju starih običaja i stalnoj bojnoj spremnosti“ (Gavela 1951b: 276; 1952a: 53). Gavelina definicija etničkog sastava Skordiska kao plemena koje se sastoji iz Kelta pomešanih sa starosedelcima (ali bez gubitka keltskog obeležja) predstavlja preteču kasnijeg opšteprihvaćenog mišljenja o njihovoj etnogenezi i etničkoj strukturi (vid. odeljak 5.4).

Gavela je osim ozbiljnijeg uzimanja u obzir uloge koju su starosedelačke populacije imale u etničkom sastavu Skordiska, dopunio i postojeća mišljenja o teritoriji koju su zauzimali. Otkrivanje latenskog sloja na Židovaru dalo mu je povoda da rekonstrukciji matične teritorije Skordiska (koju su prethodno odredili Vulić i Vasić) priključi i južni Banat, i pored toga što se prema pisanim izvorima ovaj geografski kraj samo posredno mogao vezati za njih (Gavela 1951b; 1952a; 1952b). Objašnjenje za latenski sloj na Židovaru Gavela je potražio u antičkoj historiografiji, pretpostavljajući da je leva obala Dunava naseljena Skordiscima u II v. pre n.e, u sklopu njihovog povlačenja sa juga koje je nastalo usled prvih uspeha rimske vojske u međusobnim obračunima (Гавела 1952b: 57; vid. 1970: 123, 125; 1976: 32–33)³³. Drugim rečima, Gavela je težio da nalaze latenske materijalne kulture veže za antičke opise događaja u kojima su učestvovali Skordisci, čak i po ceni da su ti nalazi geografski prilično udaljeni od poprišta dešavanja na koje su referisali antički pisci. I pored ovoga, gotovo svi kasniji istraživači prihvatili su Gavelino mišljenje, pa se njemu može pripisati zasluga za dodavanje južnog Banata pretpostavljenoj teritoriji Skordiska.

Gavelino bavljenje Keltima i Skordiscima karakteriše još jedan važan teorijsko-metodološki aspekt. Uzimajući da su Kelti na čitavom prostoru koji im je pripisan od strane antičkih i modernih autora činili kulturnu i etničku celinu, Gavela je za objašnjavanje socio-političkog i kulturnog života panonsko-balkanskih Kelta, pa samim tim i Skordiska, koristio opšte sinteze koje su počivale na antičkim opisima i rezultatima istraživanja latenskih nalazišta u srednjoj i

³³ Slično tome, konačno napuštanje Židovara tumačio je u svetlu rimskih osvajanja u I v. n.e. (Гавела 1970: 122).

zapadnoj Evropi. Tako je materijal sa Židovara stilski, hronološki i funkcionalno opredeljivao referisanjem na dela vodećih evropskih keltologa kao što su Žozef Dešle, Kamil Žilijan, Anri Iber, Jan Filip, Vasil Parvan. Na ovaj način je stavljen znak jednakosti između kulturnih karakteristika kasnog gvozdenog doba na području jugoistočne, centralne i zapadne Evrope, što je Gaveli omogućavalo da pomoću analogija izvodi zaključke o arheološkim situacijama i materijalnoj kulturi koju je analizirao (Gavela 1952a: 10–42 sa napomenama).³⁴ Slična logika stoji i iza njegovih interpretacija društvenog uređenja, načina života i izrazito ratničkog karaktera Skordiska, koje je objašnjavao pomoću podataka o Keltima generalno. Tako su zapažanja antičkih pisaca o „stravičnim“ ratnim običajima, druidima kao „lepku“ keltskog društva i „nacionalnog jedinstva“, naseljima tipa *oppidum* i „keltskom karakteru“ uopšteno, uzimana kao činjenice koje važe i za balkanske Kelte/Skordiske pojedinačno (Gavela 1952a: 53; 1966; vid. 1976: 27–28, 32; 1978h,i,j,l). Ovakav pristup je u potonjim radovima domaćih istraživača postao uobičajeni način za tumačenje socio-političkog života Skordiska, što Gavelina zapažanja čini pionirskim pokušajima na ovom polju istraživanja „balkanskih Kelta“. To pogotovu važi za stanovišta o postojanju vojne aristokratije i presudnoj ulozi ratničkog sloja kod Skordiska, koja je Gavela držao od početka svoje karijere (1952b: 56), a koja će u kasnijim radovima istoričara i arheologa postati uvreženo mišljenje.

Otrprilike u isto vreme kada je Branko Gavela otpočeo svoje bavljenje „keltskom epohom na Balkanu“, Vladimir Mirosavljević je publikovao rezultate istraživanja koje je imalo za cilj da objedini sve poznate latenske nalaze iz međurečja Save i Dunava. Mirosavljević je u svom radu sakupio pređašnje podatke o nalazima sa pojedinačnih lokaliteta, formirajući pored kataloga i prvu kartu prostiranja latenskih nalazišta (1951). On je u svom tekstu zaključio da latenski nalazi na području međurečja Drave, Save i Dunava pokazuju da je tu živela „jedna svojstvena kultura“ čiji je nosilac morala biti određena zajednica, odnosno „izrazita etnička grupa ili narod“ (Mirosavljević 1951: 108, 110). Referišući na antičke literarne izvore, Mirosavljević je izveo zaključak da su latenski nalazi na pomenutom području svojstveni Keltima, tačnije njihovom

³⁴ Iako je Gavela u analizi materijala sa Židovara nastojao da pronađene vrste predmeta (stilsko-tipološki) odredi putem analogija iz „keltskog sveta“, i uprkos činjenici da je iskopavanja na ovom lokalitetu nastavio u još tri navrata (Узелац 1997: 16), važno je naglasiti da u daljem bavljenju Keltima na Balkanu on nije radio na stvaranju lokalnih tipološko-hronoloških sistema za latenski materijal, niti je pažnju usmeravao ka razradi tumačenja arheoloških nalaza. Umesto toga, on je svoje interpretacije formulisao pomoću antičkih literarnih podataka, fokusirajući se na pitanja etničke slike kasnog gvozdenog doba, karaktera „keltske seobe“, društvene organizacije Kelta i njihovog odnosa prema starosedelačkom stanovništvu (Гавела 1970; 1976; 1977; 1978e–m).

ogranku Skordiscima (1951: 122, 129). Koliko mi je poznato, ovaj članak predstavlja prvo eksplicitno pripisivanje područja između Drave, Save i Dunava konkretno Skordiscima, a ne uopšteno keltskim plemenima. Osim toga, Mirosavljević je jedan od prvih istraživača koji su pokušali da pomoću distribucije latenskih nalaza preciznije odrede rasprostranjenost Skordiska, uzimajući da gustina materijalne kulture koju im je opredelio pokazuje granice njihove matične teritorije:

Gustoća nalazišta sa srodnim i istorodnim rukotvorinama i podjednakim krugom utjecaja, a gotovo nagli prekid na liniji Erdut-Vinkovci upućuje na to, da su ovdje, prema utvrđenim postavkama pisanih izvora starih pisaca boravili Kelti, odnosno njihov ogranak Skordisci. Spomenuti prekid lokaliteta nije odrezan, on samo prema dosadanjim nalazima postaje ređi, da se opet u gornjem kraju popuni. Međutim, ne postoji samo nastavak u smjeru sjeverozapada, on se pojavljuje i na jugoistoku. Na toj suprotnoj strani je na pr. nalazište Gradac, s inventarom, koji pripada kulturi toga doba. (Mirosavljević 1951: 118)

Mirosavljević se u svom radu osvrnuo i na fenomen mešanja stilskih odlika materijalne kulture mlađeg gvozdenog doba. Po njegovom mišljenju, latenski stil je došao sa Keltima i naišao na starije tradicije Ilira sa kojima se pomešao po naseljavanju „keltsko-indoevropske grupe“ (Mirosavljević 1951: 115). Kao prvu mešavinu Kelta sa starosedeoćima Mirosavljević je označio Japode³⁵, i podvukao da je to bio početak „ilirsko-keltske mešavine“ koja se može prepoznati i kod drugih plemena poznatih iz istorijskih izvora, uključujući i Skordiske (1951: 117–118, 122). Sudeći po ovome, teza o mešanoj etničkoj strukturi Skordiska dobijala je sve veći broj pristalica, a nove formalno-stilske analize predmeta mlađeg gvozdenog doba doprinosile su da Vasićeva i Jankulovljeva inicijalna zapažanja dobiju dodatne materijalne „potvrde“ i razradu.

Paralelno sa Gavelom i Mirosavljevićem, Milutin Garašanin je otpočeo sopstvena proučavanja latenskog perioda. U članku o istoriji Kelta u Srbiji, Garašanin je spojio podatke iz pisanih antičkih dela sa arheološkom građom i otvorio niz pitanja o Keltima u Srbiji, od vremena doseljavanja, preko društvene/plemenske organizacije i etničkog sastava do teritorije koja je bila zahvaćena njihovim prodorima ka jugu Balkana (1953). Sledeći put Garašanin se vratio problemu kasnog latena u Podunavlju u pokušaju da razjasni kontradiktornosti koje proističu iz istorijskih izvora sa jedne i arheoloških sa druge strane (Гарашанин 1957). U ovom članku Garašanin je pokrenuo problem prisustva autohtone materijalne kulture (tj. dako-getske i dardanske) na lokalitetima na kojima se nalazi keltsko-latenska, otvarajući na taj način pitanje

³⁵ Verovatno zbog toga što ih je Strabon nazvao plemenom koje je istovremeno bilo i keltsko i ilirsko (up. Papazoglu 1969: 267; Džino 2008a)

etničkog sastava kasnogvođenodopskog središnjeg Balkana. Još u nekoliko svojih radova Garašanin se bavio pitanjima vezanim za latenski period, pa je tako obradio teme kao što su naoružanje keltskih ratnika (1963c), poreklo imena Singidunum i keltsko naseljavanje prostora oko Beograda (1963a), dao sintezu istorijskih i arheoloških saznanja o Skordiscima (1963b), stilsku analizu figurine keltskog ratnika (1964e) i, konačno, ponovni osvrt na konfrontaciju pisanih i arheoloških izvora o Keltima (1966).

U navedenim radovima Garašanin se držao osnove postojećeg tumačenjskog okvira, odnosno historiografskog narativa o keltskoj seobi i Skordiscima, čije su glavne elemente definisali prethodni istraživači (Vulić, Vasić, Gavela, Mirosavljević, Iber, Parvan). Pored oslanjanja na antičke pisane podatke kao primarnog izvora za rekonstrukciju latenskog perioda, on je nastojao da postojeća saznanja dopuni ili koriguje arheološkom građom. Primera radi, Garašanin je izražavao oprez prema Vulićevom mišljenju o visokom datovanju dolaska Kelta u Panoniju, protivio se njegovom zaključku da su Skordisci u potpunosti uništeni na području kasnije Mezije, smatrao je da se keltska seoba može smatrati posledicom prenaseljenosti a ne planskog pohoda na Grčku, zaključio je da Židovar predstavlja dački a ne keltski lokalitet (1953; 1957; 1963a; 1963b; 1963c; 1966).

Dakle, Garašanin je nastojao da integracijom istorijskih i arheoloških podataka popravi dotadašnje interpretacije, ne dovodeći u sumnju glavni tok dešavanja vezanih za Kelte i Skordiske. Tako se povodom etničkog sastava Skordiska slagao sa stanovištem o njihovom sklopu iz raznih plemena keltskog i starosedelačkog porekla, referišući na svoje opšte mišljenje o razvojnom stupnju plemenskih saveza (Гарашанин 1953: 6), kao i na arheološke situacije pomešane (keltsko-autohtone) materijalne kulture (Гарашанин 1957: 91–92). Smatrajući da Skordisci pripadaju keltskoj grupi plemena, Garašanin je u objašnjavanju prirode njihovog etno-socijalnog sastava posegao i za opštim analogijama iz „keltskog sveta“, ukazujući da su Kelti (pa time i Skordisci) bili sastavljeni iz većeg broja manjih plemena koja su ulazila u savezništva u trenucima zajedničkih interesa i izlazila iz takvih odnosa u slučaju neuspeha pretrpljenih ka zajedničkom cilju (1953: 15–16). Svojom saglasnošću sa Gavelom i Mirosavljevićem u pogledu kompozitne etničke strukture Skordiska, Garašanin je dodatno doprineo da ovo mišljenje bude prihvaćeno od strane kasnijih istraživača.

Osim stajanja uz opšta mišljenja o dolasku Kelta, istoriji i etničkom sastavu Skordiska, Garašanin je zadržao i starije gledište o rasprostiranju Skordiska, uz protivljenje Gavelinom zaključku o uključivanju južnog Banata u teritorijalni opseg ovog plemena. Prihvatajući Strabonov podatak o prostiranju Skordiska, Garašanin je i sam smatrao da je Podunavlje između Save i Morave bilo naseljeno Velikim a istočno od Morave Malim Skordiscima. Po pitanju latenskih lokaliteta u Sremu, Garašanin je prihvatio stav da se oni mogu pripisati Skordiscima i da je Srem područje u koje su se oni koncentrisali posle poraza od strane Rimljana, a pogotovu u carsko doba. Južna granica njihove teritorije se po njegovom mišljenju nije mogla precizno odrediti, mada je latenske nalaze iz južne Srbije smatrao neposredno vezanim za Skordiske i njihove pohode ka jugu (Гарашанин 1953; 1957; 1963a; 1963b; 1963c; 1966). Međutim, u pogledu Gaveline teze o naseljavanju leve obale Dunava, Garašanin je izneo zaključak da istorijski izvori južni Banat uopšte ne dovode u vezu sa Keltima, da je materijal sa Židovara najbliži dako-getske analogijama, te da su Skordisci/Kelti na levoj obali Dunava prisutni samo sporadično, na inače dačkoj teritoriji (1953: 6–7; 1957: 89–91).

Nedugo posle iskopavanja na Židovaru i paralelno sa tekstovima u kojima su Gavela, Mirosavljević i Garašanin osvežili generalne poglede na istorijsku i arheološku sliku kasnog gvozdеног doba, otpočeo je niz istraživanja praistorijskih lokaliteta (opštom posleratnom intenzifikacijom arheoloških aktivnosti) na kojima su pronađeni latenski slojevi. U periodu od polovine 50-tih do kraja 60-tih godina arheološka iskopavanja nalazišta u Sremu, Slavoniji i Podunavlju (između Beograda i Negotina), dala su obilan materijal čiji su klasifikacija i tumačenje označili polet u arheološkom proučavanju latenskog perioda. Tako su istraživanja na Feudvaru³⁶, Gomolavi³⁷, Osijeku³⁸, Starom Slankamenu³⁹, Rospi Ćupriji⁴⁰, širem području Zemuna⁴¹, Brestoviku⁴², Karaburmi⁴³, Gradini na Bosutu⁴⁴, Popovom salašu⁴⁵, Ritopeku⁴⁶,

³⁶ Рашајски и Шулман 1953.

³⁷ Рашајски 1954; Веселиновић 1957; Нађ 1960; Секереш 1961; Гирић 1965; Јовановић Б. 1965a; 1965b; Брукнер Б. 1965.

³⁸ Срајић 1954; 1956; 1962.

³⁹ Горенц и Димитријевић 1956; Piletić 1957; Димитријевић 1958; 1961a.

⁴⁰ Тодоровић 1956; 1963a; 1968a.

⁴¹ Димитријевић 1958; 1969.

⁴² Крстић 1959.

⁴³ Тодоровић 1963b; 1972.

⁴⁴ Tasić 1965.

⁴⁵ Вилотијевић 1965.

⁴⁶ Тодоровић 1967.

Oroliku⁴⁷ i Turskom šancu⁴⁸ pružila dragocene podatke o naseljima i nekropolama kasnog gvozdenog doba, dok je pokretni materijal bio korišćen za preciznija hronološka i kulturna određivanja lokaliteta.

Iako bi se na prvi pogled očekivalo da je nagomilavanje arheoloških podataka sa novih iskopavanja moglo značajno da utiče na promenu postojećih tumačenja o keltskoj seobi i Skordiscima, to se zapravo nije dogodilo. U izveštajima sa navedenih iskopavanja uvek je podvlačeno da se latenski artefakti, odnosno čitavi slojevi, mogu bez sumnje smatrati keltskim, dok su pojedini autori neke lokalitete uže vezivali za Skordiske (Тодоровић 1956: 29; 1963b: 76; 1967: 160; 1968a: 199; Веселиновић 1957: 33). U svim ovim radovima latenska materijalna kultura je posmatrana kroz prizmu istorijskih izvora (i modernih radova koji su se na njih oslanjali), što znači da je postojeći narativ o seobi Kelta, širenju latenske kulture i nastanku Skordiska predstavljao ultimativni tumačenjski okvir u koji su jednostavno uklapani rezultati arheoloških istraživanja. Posledično, povećavanje fonda arheološke građe nije doprinelo da se perspektiva i teorijsko-metodološki pristup latenskom periodu automatski promene. Novi nalazi latenske materijalne kulture služili su kao potvrda opravdanosti generičke veze sa Keltima i njihovom seobom, omogućavali su ispravljanje nekih starijih zaključaka i dopuštali preciznije pretpostavke o vremenskim i prostornim okvirima vezanim za balkanske Kelte/Skordiske. Arheologija je ovakvim pristupom prvenstveno doprinosila tačnijim datovanjima istorijskih događaja (hronološkim opredeljenjem pojedinačnih nalaza ili lokaliteta), ili utvrđivanju granica rasprostranjenosti Kelta/Skordiska, dok na srž historiografskog narativa u stvari nije imala nikakv uticaj.

Slično tome, iako je uzimanje u obzir međusobnih uticaja Kelta i starosedelaca nastalo zahvaljujući arheološkom uvidu u mešani karakter kasnogvozdendopske materijalne kulture, ni ovaj doprinos nije izlazio iz granica postojećeg historiografskog narativa. Prvi razlog leži u okolnosti da je objašnjenje hibridnog karaktera predmeta iz latenskog perioda u Podunavlju traženo u istorijskim izvorima, pa su antički navodi o mešanom etničkom sasatvu Skordiska predstavljali zgodan argument koji je davao utisak potpunog saglasja arheološkog materijala sa antičkim podacima (Тодоровић 1956: 36, 59; 1964b; Веселиновић 1957: 33). Drugi razlog tiče

⁴⁷ Majnarić-Pandžić 1969.

⁴⁸ Brukner O. 1970.

se upotrebljavane teorijske perspektive, po kojoj su postojala dva jasno omeđena, različita, etno-kulturna bloka, od kojih je keltski tretiran kao superiorniji i dominantniji. Ovakvim pristupom su pojedini tipovi uobičajenih vrsta predmeta bili klasifikovani kao keltska ili domorodačka produkcija, a njihov kvantitet na pojedinačnim lokalitetima ili širim regijama uziman je kao pokazatelj kulturnih uticaja, odnosno prevage/mešanja keltske i/ili autohtonih kultura. Pošto je i ova konceptualizacija suštinski ukorenjena u antičkim narativima o superiornim i inferiornim populacijama i kulturama (Mihajlović 2011), uvođenje teze o hibridnom etničkom sastavu Skordiska nije ni na koji način uticalo na promenu pristupa i narativnog okvira pomoću kojeg su tumačeni.

Ako se sumiraju glavne konstatacije iz ovog podpoglavlja nameće se zaključak da je akademski narativ koji su započeli domaći istraživači u prvoj polovini XX veka, u posleratnom periodu razrađivan što novim kritičkim vrednovanjem antičkih podataka, što novootkrivenim arheološkim materijalom. Istoriografska srž upotrebljavana je kako bi se dao smisao novopronađenim arheološkim podacima, umesto da rezultati arheoloških istraživanja posluže za preispitivanje važećih istoriografskih matrica. Na ovaj način, arheološka perspektiva je kao „nezavisni referentni okvir“, donela učvršćivanje akademskog narativa o Skordiscima u vidu „objektivnih materijalnih potvrda“ sa velikog broja protoistorijskih lokaliteta srednjeg Podunavlja. Znaci navoda u prethodnoj rečenici su upotrebljeni jer arheološka građa svakako nije bila ni nezavisni okvir, niti objektivan način za verifikaciju verodostojnosti pisanih izvora. Budući da je interpretacija latenske materijalne kulture pružana sa stanovišta antičke istoriografije unutar koje je uveliko bio uspostavljen narativ o keltskim migracijama i ovladavanju Panonijom i Balkanom, ishod razumevanja arheološke građe unapred je bio određen.

5.4. Kanonizacija akademskog narativa: Skordisci u domaćim stručnim sintezama (1968–1974.)

Specifičnost protoistorijskih studija, kao polja u kojem je oduvek dominirala oslonjenost na antičke literarne podatke, ne predstavlja jedini razlog za prethodno opisanu situaciju. Na njen razvoj je podjednako uticala i činjenica da je upravo u periodu 50-tih i 60-tih godina u domaćoj arheologiji uspostavljena kulturno-istorijska paradigma u pravom smislu reči i punom obimu (Babić 2002b; 2006; 2009; 2013; Палавестра 2005: 90-91; 2011a: 159-160; 2011b: 581-582; Novaković 2014: 84–85). Pošto je ovaj teorijsko-metodološki pristup imao aksiom da definisana

arheološka kultura korespondira sa određenim etnosom/narodom, takva perspektiva je odlično rezonirala sa logikom svojstvenom protoistojskoj arheologiji/istoriji, ali i sa nagomilavanjem arheološke građe kojoj je valjalo dati neko značenje. U slučaju Skordiska, sinergija tradicije protoistorijskih studija, kulturno-istorijske paradigme i rasta arheološke građe se naročito snažno ovaplotila u periodu 1968–1974.g., pojavom niza sintetičkih radova domaćih autora u kojima su integrisani dotadašnji istoričarski i arheološki rezultati.

5.4.1. *Kelti u jugoistočnoj Evropi* Jovana Todorovića

Za razliku od malobrojnih radova iz perioda pre i u prvim decenijama posle Drugog svetskog rata, od kasnih 60-tih godina pojavila se serija tekstova o latenskom periodu na području južne Panonije i Balkana, koji su uzimali u obzir mnogo veće i raznovrsnije fondove arheološke građe, i davali preciznije pretpostavke o karakteru latena u Podunavlju. Prva arheološka monografija sintetičkog karaktera publikovana je pod nazivom *Kelti u jugoistočnoj Evropi*, u kojoj je Jovan Todorović (1926–1981. vid. Паровић-Пешикан 1982) sabrao dotadašnje rezultate arheoloških istraživanja, kombinujući ih sa istorijskim izvorima o Keltima u Panoniji i na Balkanu (1968b). Njegov rad bio je ishod višegodišnjih proučavanja koja su, pored rezultata doktorskih studija, dopunjena analizom arheološkog materijala sa iskopavanja na Karaburmi, Rospi Ćupriji i Ritopeku (vid. Тодоровић 1956; 1963a; 1963b; 1967), kao i stilsko-tipološkom klasifikacijom predmeta sa drugih lokaliteta u Podunavlju (vid. Todorović 1964a; 1965; 1966). Ovim postupkom je stvorena prva domaća kataloška sistematizacija latenskih nalaza u jugoistočnoj Evropi po uzoru na srednjoevropske tipološko-hronološke sisteme, što Todorovićevu knjigu čini fundamentalnim delom protoistorijskih studija. Uz to, on je prvi autor koji je pokušao da pruži obuhvatni pogled na naselja, nekropole, i društveno-ekonomski život panonsko-balkanskih Kelta, pa njegova tumačenja po ovim pitanjima i danas zavređuju pažnju. Ipak, Jovan Todorović je u svom radu, uz dopune i razrade, zadržao prethodno formirani tumačenjski okvir što se, između ostalog, može objasniti činjenicom da je tezu pisao pod mentorstvom B. Gavele i uz pomoć M. Garašanina, koji su izgleda presudno uticali na profilisanje njegove teorijsko-metodološke pozicije (Todorović 1968b: Predgovor).

Todorovićeva oslonjenost na prethodno formirani pristup za proučavanje latenskog perioda najbolje se prepoznaje u obilatom korišćenju antičkih pisanih izvora. Uprkos svesti o oskudnosti antičkih literarnih podataka o Keltima na Balkanu (Todorović 1968b: 1), za formiranje svojih

tumačenja on je prihvatio opise dešavanja koje su u grubim potezima skicirali antički autori. Tako je u njegovoj knjizi masovna keltska seoba u Panoniju bila nesumnjiva istorijska činjenica, baš kao i kasnije kretanje panonskih Kelta ka jugu, njihov povratak u Podunavlje, nastanak i istorija Skordiska (Todorović 1968b: 5–10). Do koje mere je uloga pisanih izvora bila presudna u Todorovićevom radu moguće je shvatiti na osnovu predloga nove periodizacije latena u Podunavlju, koja je jedan od najvažnijih rezultata čitavog njegovog istraživanja. Uzimajući u obzir lokalitete i nalaze od IV v. pre n.e. sve do II v.n.e, on je izveo hronološku podelu latenskog materijala na 5 faza međusobno razgraničenih događajima koji su u antičkoj literaturi predstavljani kao ključni za Kelte/Skordiske. U tom kontekstu je naročito potrebno naglasiti fazu III („period kulturnog i ekonomskog prosperiteta“) između 280. i 85. g. pre n.e (prva godina označava pohod na jug Balkana a druga akciju Lucija Kornelija Aziagena) i fazu IV koja stoji za razdoblje „opadanja keltske moći“, smešteno između Scipionove operacije i konačnog osvajanja Panonije/Mezije 15 g. n.e. (Todorović 1968b: 117–124). Ovakav postupak u stvari znači da je Todorović u korišćenju pisanih izvora otišao korak dalje od prethodnika, u smislu da je svojom podelom implicirao direktnu zavisnost karakteristika materijalne kulture od istorijskih dešavanja vezanih za Skordiske. Drugim rečima, on je za objašnjavanje promena u materijalnoj kulturi i određivanje njenih „razvojnih faza“ kao glavni kriterijum uzeo antičke opise „konkretnih“⁴⁹ istorijskih događaja, i to na način da su prostorno i vremenski lokalizovana dešavanja razumevana kao posledična za čitavo pretpostavljeno keltsko područje. Radi ilustracije logike po kojoj je ovakvo sagledavanje podunavskog latena funkcionisalo, dovoljno je navesti primer latenskih utvrđenih naselja u južnoj Panoniji (I v. pre n.e.), čiji je nastanak i funkciju Todorović tumačio kao posledicu prodora rimskih legija (Todorović 1969: 13), iako nije raspolagao nikakvim istorijskim i arheološkim indicijama da su rimske trupe u ranom I v. pre n.e. zaista zadirale toliko daleko ka severu. Na ovaj način, bez obzira na uključivanje arheološke građe i ukazivanje na ograničenja pri upotrebi pisanih izvora (1968b: 1), Todorović je svoju interpretaciju unapred podredio antičkim navodima o Keltima/Skordiscima. Ne samo da je ovaj manir vezivanja arheološke građe za istorijske podatke bio razrada teorijsko-metodološkog pristupa Gavele, Garašanina i Mirosavljevića, već je posle Todorovićevih tumačenja prihvaćen od strane mlađih generacija arheologa kao jedino mogući način interpretacije.

⁴⁹ Navodnici označavaju da sačuvani antički opisi nekih događaja ne moraju da znače da su se oni zaista desili, ili da su se odigrali u vreme, na mestu i na način kako su predstavljeni u sačuvanim pisanim izvorima (upor. Grant 1995; Potter 1999; Hedrick 1996).

Usvajanje postojećeg akademskog narativa za izučavanje Kelta/Skordiska u Todorovićevom radu ogleda se i u prihvatanju aksioma o latenskoj kulturi kao specifičnom svojstvu Kelta. Po ovoj logici Kelti su shvatani kao jasno profilisana i kompaktna etnička celina (Todorović 1968b: 5–7), koja je migracijom i nastanjivanjem u Panoniji i na Balkanu donela osobenu, arheološki jasno prepoznatljivu kulturu (Todorović 1968b: 1, 37). Slično tome, za društvenu zajednicu novoformiranih Skordiska on je zaključio da se „odlikovala jedinstvenošću materijalne i duhovne kulture koja je omogućavala da keltska plemena budu objedinjena na prostoru jugoslovenskog Podunavlja“ (Todorović 1968b: 131). Todorovićevo korišćenje generičke veze između latenske kulture i rasprostranjenosti keltske populacije do punog izražaja je došlo u nastojanjima da ponovo definiše teritoriju Skordiska. Dopunjavajući štire antičke navode o njihovom rasprostiranju distribucijom latenskih nalaza, on je dodatno proširio opšteprihvate granice zemlje Skordiska. Osim prihvatanja mišljenja B. Gavele da ovo pleme živi i na levoj obali Dunava, Todorović je skordističkoj teritoriji dodao zapadnu Slavoniju, Mačvu i Semberiju, dok je latenske nalaze u Bačkoj razumeo kao pokazatelj da je ova oblast povezivala Skordiske sa Keltima u srednjoj Evropi (1968b: 106–107). Koristeći pisane izvore i skupove nalaza na użim geografskim celinama, izdvojio je tri grupacije Skordiska: najbrojnijom (tj. etnički najkoncentrisanijom) je smatrao grupu nastanjenu u Sremu i istočnoj Slavoniji, kojoj je opredelio i oblasti severno od ovih područja; druga grupa živel je južno od Save i Dunava, i to od Semberije i severne Mačve do Morave, a pripadalo joj je i područje južnog Banata; u treću grupu, koju je poistovetio sa Strabonom Malim Skordiscima, svrstao je oblast istočno od Morave (Todorović 1968b: 107).

Mišljenje Jovana Todorovića po pitanju etnogeneze i etničkog sastava Skordiska sledilo je ranije zaključke o njihovom nesumnjivom keltskom karakteru. Kao i u slučaju prethodno navedenih istraživačkih tema, Todorović se po pitanju etniciteta takođe oslanjao na antičke navode koje je kalibrirao arheološkom građom shvaćenom kao manifestacija etno-kulturne pripadnosti. Iako je bio na stanovištu da arheološki materijal mlađeg gvozdene doba pokazuje mešani karakter, čije su se odlike oslanjale i na autohtone i na keltske uzore i tradicije (Todorović 1964b; 1968b: 37, 48, 54–55, 82), Todorović je izrazio skepticizam prema ideji o mešanom sastavu Skordiska. Polazeći od navoda Strabona i Livija, koji su izneli mišljenje o pretapanju Skordiska u Ilire i Tračane, on je pomoću arheološke građe pokušao da odgonetne da li se ovaj proces zaista i dogodio. Uz protivljenje da je do etno-kulturne asimilacije došlo na svim područjima koje su

naseljavali, predložio je da se stapanje Skordiska sa autohtonima moglo dešavati jedino u njihovim perifernim oblastima gde su činili izrazitu manjinu. Za razliku od krajnjih oblasti, glavni deo teritorije Skordiska je zadržao jedinstveno, arheološki jasno raspoznatljivo, etničko obeležje i pored upliva izvesnih elemenata domorodačke materijalne kulture (Todorović 1968b: 107–108). Prema Todorovićevom gledištu, Kelti/Skordisci i starosedeooci su najpre živeli odvojeno jedni od drugih, kasnije su se spojili, ali je svaka grupa, i pored zajedničkog života i mirnih odnosa, zadržala svoja etnička obeležja (1968b: 127–128). Unatoč tome što je Todorović smatrao da su Kelte koji su se vratili na Dunav sačinjavala različita keltska plemena na koje su domoroci vršili kulturne uticaje, njegovo shvatanje etničke izmešanosti usko je uzimalo u obzir asimilaciju u strogom značenju gubitka keltskog etničkog identiteta. Na osnovu ovoga jasno je da se pitanju etničkog sastava Skordiska Todorović obraćao pomoću perspektive o razdvojenim etno-kulturnim celinama, odbacujući mogućnost kulturnog i etničkog stapanja Kelta i starosedelaca prilikom formiranja Skordiska. Ipak, u kasnijem radu on je promenio svoje prvobitno mišljenje nudeći drugačiju verziju etnogeneze Skordiska koja će potom postati opšteprihvaćeno gledište po ovom pitanju (vid. odeljak 5.4.4).

Značajan doprinos Jovana Todorovića u okviru sineteze o Keltima u jugoistočnoj Evropi predstavljaju pionirske diskusije o karakteru keltskih naselja i nekropola. Zahvaljujući rezultatima arheoloških istraživanja koji su se do izrade njegovog dela znatno umnožili, Todorović je bio u poziciji da prvi klasifikuje vrste latenskih naselja. Uzimajući da do tada poznati nasebinski lokaliteti reprezentuju opšti sistem naseljavanja na svim panonsko-balkanskim teritorijama Kelta/Skordiska, Todorović je izdvojio otvorena i zatvorena naselja kao tipične vrste organizacije njihovog životnog prostora. Za otvorena naselja je pretpostavio da pripadaju periodu neposredno po dolasku Kelta i da su isprva bila odvojena od domorodačkih, ili su se na njih horizontalno nadovezivala (Todorović 1968b: 12). U kasnijoj fazi, prema Todorovićevom mišljenju, u otvorenim naseljima su prisutni i pripadnici autohtonih plemena, što potvrđuju arheološki nalazi koji se mogu vezati za Dačane, Ilire i Tračane (1968b: 12). Sa druge strane, ukazao je da su naselja zatvorenog tipa, kao vojno-ekonomski i administrativni centri, nastala početkom I v. pre n.e. i da se mogu se smatrati opidumima (Todorović 1968b: 12), odakle proizilazi da ih je poistovetio sa naseljima srednje i zapadne Evrope koja su razumevana kao tipično keltska. Važnu okolnost u njegovom posmatranju sistema naseljavanja predstavlja upotreba etničkog kriterijuma u objašnjavanju formiranja otvorenih naselja, jer ona otkriva da je

Todorovićeva konceptualizacija društvenih odnosa u protoistoriji počivala na pretpostavci o oštroj granici na relaciji došljaci–starosedeooci, i potpunoj međusobnoj odvojenosti. Iako Todorović nije naveo nijedan lokalitet kojim bi mogao da potkrepi svoj zaključak o etničkoj segregaciji, oslonjenost na etnički determinizam davala mu je dovoljno sigurnosti da ovakve interpretacije slobodno iznese i drži za verodostojno objašnjenje društvenih prilika u protoistoriji.

Kriterijum etno-kulturnih razlika Todorović je koristio i pri razvrstavanju načina sahranjivanja i pogrebnih rituala latenskog perioda u Podunavlju. Služeći se binarnim opozitom *Kelti i autohtoni*, on je inhumaciju uzimao kao uobičajeni tretman tela umrlih kod Kelta, dok je incineraciju razumevao kao obred specifičan za starosedelačko stanovništvo Balkana i Panonije (Todorović 1968b: 17). Međutim, kako su sahrane spaljenih pokojnika u latenskom periodu Podunavlja mnogo učestalija pojava od inhumacije, Todorović je smatrao da su Kelti pod uticajem domorodačkih populacija prihvatili lokalni pogrebni običaj (1968b: 18). Vezivanje pogrebnih praksi za etničku pripadnost Todorović je koristio i prilikom osvrta na sahrane pod tumulima u kojima je pronađen „keltski materijal“. Po njegovom mišljenju, ovakvi slučajevi iz severozapadne Bugarske mogu se pripisati tračkom arealu, budući da humke predstavljaju tipičnu grobnu formu za ovu populaciju i nalaze se u geografskoj oblasti koja i pripada Tračanima, što „keltski materijal“ u njima čini importom (Todorović 1968b: 16). Sa druge strane, dva slična primera iz jugoslovenskog Podunavlja tumačio je kao sekundarne sahrane u starijim humkama, ne samo zbog nepouzdatih podataka o njihovom kontekstu, već i usled nepostojanja analogija za keltske grobove pod tumulima u karpatskom basenu (Todorović 1968b: 16–17). Ovaj primer otkriva arbitrarnost Todorovićevog pristupa u određivanju etno-kulturne pripadnosti grobnih celina: u jednom slučaju presudni kriterijumi bili su vrsta obreda i lokacija, dok materijal nije igrao nikakvu ulogu; u drugom, ritual nije bio od presudnog značaja, ali su keltski materijal i pretpostavljena dominacija Skordiska na određenom prostoru uzeti kao ključni faktori za opredeljivanje etničke provinijencije. Uprkos nekonzistentnostima, Todorovićeva perspektiva za tumačenje funerarnih praksi prihvaćena je od strane mlađih generacija, pa je definisanje etno-kulturne pripadnosti ostalo glavna tema u interpretacijama kasnije otkrivenih grobnih celina iz latenskog perioda. Ovo pogotovu važi za grobove kremiranih pokojnika sa latenskim materijalom, čije se shvatanje kao Kelta/Skordiska sahranjenih po običajima starosedelaca ustalilo od Todorovićevog inicijalnog tumačenja do danas.

Poslednji važan segment Todorovićevid tumačenja vezan je za nekoliko zaključaka o društveno-političkoj organizaciji kod Skordiska. Prihvatajući prepostavku o heterogenom sastavu Kelta koji su se vratili u Podunavlje, Todorović je, slično Garašaninu, smatrao da naziv Skordisci podrazumeva savez keltskih etničkih grupacija. Prema njegovom stanovištu, „kasniji razvitak njihovih društvenih, ekonomskih i vojnih odnosa, ukazuje da je na teritoriji gde su se prostirali egzistirala jedna čvrsta društvena, politička i vojna zajednica“ (Todorović 1968b: 131). Todorović je kao potkrepljenje ove teze uzimao postojanje jedinstvene materijalne i duhovne kulture na teritoriji Skordiska, i čak otišao korak dalje, ustvrdivši da se na prostoru međurečja Save i Dunava postojala zajednica sa državotvornim uređenjem baziranim na „vojnoj demokratiji“ (1968b: 131). Takođe, pretpostavio je da je „država ili savez keltskih plemena“ začeta u drugoj polovini II veka kada je teritorija na kojoj je egzistirala bila ugrožena od strane rimskih legija (Todorović 1968b: 131). Kao jedan od ključnih argumenata za svoju pretpostavku o državnom uređenju kod Skordiska, on je koristio kovanje novca, za koje je smatrao da predstavlja „realan odraz ekonomskih mogućnosti Skordiska i društvenog sistema“ (Todorović 1968b: 79, 131).

Todorovićeva knjiga *Kelti u jugoistočnoj Evropi* spada u red kanonskih dela o Skordiscima budući da na obuhvatan način razrađuje osnovne elemente prethodno formiranog akademskog narativa. Obilato ilustrovanje istoriografskog okvira o panonsko-balkanskim Keltima arheološkom građom označilo je potvrđivanje validnosti postojećeg pristupa i demonstriranje njegove upotrebne vrednosti za dalja istraživanja. Generalizacija na nivou opredeljivanja materijalne kulture kasnog gvozdene doba Keltima ili starosedeoćima, omogućila je spekulacije o odnosima esencijalistički zamišljenih etno-kulturnih celina, što je bila prva konzistentna primena kulturno-istorijske paradigme u sintetičkom konstruisanju znanja o protoistoriji. Ovo je omogućilo da se istorijskoj priči o migracijama, vojno-političkim i kulturnim uticajima Kelta pruži materijalno potkrepljenje, i to ne samo uopštenim zapažanjima o širenju latenske kulture (karakterističnim za radove iz prethodnog istraživačkog perioda). Umesto toga, preplitanje dve vrste podataka po prvi put se obavljalo pomoću sistematizovane arheološke građe, vezivanjem njenih „razvojnih faza“ za konkretne hronološke tačke, odnosno davanjem značenja arheološkim podacima referisanjem na istorijske događaje. Uprkos činjenici da je ovaj pristup unapred određivao potencijal upotrebe arheološkog uvida u tumačenju prošlosti (jer ga je smeštao u zadate istoriografske okvire), on je predstavljao vrhunski domat tadašnje teorijsko-metodološke

perspektive. Todorovićevo uporedno operisanje istorijskom rekonstrukcijom prošlosti Skordiska i kulturno-istorijskom paradigmom, označilo je prekretnicu na ovom polju istraživanja, utoliko što je obuhvatnim štivom popunilo prazninu koja se osećala usled dotadašnjih „fragmentarnih obrada keltskog latena panonsko-balkanskog prostora“ (Todorović 1968b: 1). Stoga i ne čudi što je njegova monografija jedan od stožera za interpretaciju Skordiska, koji je svoju primenu ubrzo našao u stvaranju iscrpne historiografske sinteze o ovom plemenu.

5.4.2. Skordisci u *Srednjobalkanskim plemenima* Fanule Papazoglu

Procesu daljeg konstruisanja naučnog narativa o Skordiscima vetar u leđa dala je knjiga Fanule Papazoglu, koja je objavljena svega godinu dana posle *Kelta u II Evropi*. Usredsređujući se prvenstveno na pisane izvore, ali i uz upotrebu rezultata arheoloških istraživanja⁵⁰, Papazoglu je doprinela daljem zaokruživanju kanonske verzije prošlosti Skordiska. Upotrebljavajući teorijske postulate i metodološke postupke koji su već prodiskutovani, Papazoglu je izvela sveobuhvatnu rekonstrukciju istorije Skordiska, počevši od doseljavanja Kelta i zaključivši sa rimskim osvajanjima. Kao i u slučaju drugih srednjobalkanskih plemena, Skordisci su *a priori* uzeti kao etnička celina, čiji je svaki pomen u literarnim i epigrafskim izvorima tretiran kao svedočanstvo o jedinstvenom usudu čitave populacije na teritoriji koja im je pretpostavljena. Papazoglin rad na proučavanju istorije Skordiska do danas predstavlja najobuhvatniju i fundamentalnu literaturu o latenskom periodu središnjeg Balkana, budući da je svako spominjanje ovog etnonima ona pretresla do najsitnijih detalja, povezujući ga sa postojećim rekonstrukcijama istorije helenističkog doba, i trudeći se da u kompaktnu celinu uklopi rascepkane i često protivrečne podatke.

Kao i istraživači pre nje, Papazoglu je prihvatila keltsku seobu kao istorijsku činjenicu, reprodukujući antički utisak o strašnoj najezdi i nemilosrdnim ratnicima koji su duž svog puta ka Delfima sejali nebrojena zlodela (Papazoglu 1969: 209). Sledeći dramatične opise antičkih autora, i sama je stala uz narativ o keltskom pohodu na jug, povratku u Podunavlje i formiranju Skordiska (Papazoglu 1969: 211–214). Konjekturalno spajajući antička obaveštenja, Papazoglu je pretpostavila da su Skordisci najpre ratovali sa Autarijatima i Tribalima ne bi li uspostavili

⁵⁰ Podatke dobijene pomoću arheologije Papazoglu je crpela iz radova B. Gavele, M. Garašanina ali i rukopisa disertacije J. Todorovića koji u vreme pripreme njenog teksta još uvek nije bio objavljen (Papazoglu 1969: 290, nap. 335).

svoju dominaciju u Podunavlju i severnom Balkanu, da bi u prvoj polovini II veka krenuli u ponovnu ekspanziju na jug i moguće potčinili Dardance (1969: 215–218, 221). Daljim hronološkim razvrstavanjem raspoloživih podataka, ona je pristupila iscrpnoj rekonstrukciji višedecenijskog ratovanja Skordiska protiv Rimljana. Pomoću epigrafskog materijala i rimskih trijumfalnih lista, Papazoglu je pružila veoma detaljan pregled oružanih sukoba Skordiska sa rimskim vojskama stacioniranim u Makedoniji, počevši od polovine II v. pre n.e. sve do poslednjeg skordističkog upada u Makedoniju zabeleženog za 16 g. pre n.e. (1969: 220–261). Osim odnosu sa Rimljanima, Papazoglu je posvetila pažnju i interakcijama koje su Skordisci imali sa Dačanima, pogotovu u vreme Boirebiste koji je, po izvorima, sa njima imao savezničke odnose (1969: 255–261). Papazogluino sklapanje istoriografije Skordiska bilo je toliko minuciozno uređano, da mu nije parirao nijedan raniji pokušaj što domaćih, što stranih istraživača. U tom smislu, njeni zaključci o povesti Skordiska predstavljaju prekretnicu koja ima dalekosežnije uticaje čak i od Todorovićeve sintetičke knjige. Razlog ovome nije samo u okolnosti da posle Papazogline rekonstrukcije istorije Skordiska nije izašao nijedan rad koji je na drugačiji način pokušavao da protumači podatke iz pisanih izvora, već i u činjenici da su u njenu verziju povesti balkanskih Kelta jednostavno uklapani svi novi rezultati arheoloških istraživanja, počevši od N. Majnarić Pandžić (1970) i J. Todorovića (1974) sve do danas.

Pored „političke istorije“, Papazoglu se posredstvom pisanih izvora dotakla i tema kao što su etnička pripadnost, teritorija, politička organizacija, društvena struktura, običaji i karakter Skordiska. U pokušaju da preispita problem njihovog etničkog porekla i sastava, Papazoglu se fokusirala na oprečne navode antičkih pisaca koji su modernim istraživačima zadavali prilične muke u donošenju suda o etničkoj pripadnosti Skordiska. U svom viđenju problema, ona se priklonila mišljenju da su Skordisci nesumnjivo keltskog porekla i da je njihov vladajući ratnički sloj poticao od Brenosovih saboraca, da nisu postojali sve do povratka u Podunavlje, niti su bili jedinstveno keltsko pleme. Pre, radilo se o „preživelim grupama raznih rodova koje su se sjedinile u novoj postojbini i tu dobile ili same uzele zajedničko ime Skordisci“ (Papazoglu 1969: 213). Pored povratnika sa juga Balkana, u Podunavlju su već živele grupe Kelta koje nisu pošle u pohod, a koje su i same ušle u novu zajednicu (Papazoglu 1969: 213–214). Međutim, verziji o čistom keltskom poreklu/etnicitetu Skordiska poteškoće su zadavali izvori koji su o njima govorili kao o Ilirima ili Tračanima, pa je Papazoglu pri njihovoj kritičkoj oceni dotakla i temu mogućeg mešanog karaktera ovog plemena. Ona se protivila interpretaciji po kojoj su

Skordisci *Mischvolk*, odnosno pleme koje je stvoreno stapanjem različitih etničkih elementa (Papazoglu 1969: 213, napomena 14). Sa te tačke gledišta zaključila je da je neupućenost antičkih autora u poreklo Skordiska proizvelo zabunu i kod modernih istraživača, ali da se problematični navodi iz antičkih izvora mogu objasniti i tako da se ne odbace kao potpuno nepouzdan (Papazoglu 1969: 266). Iznalaženjem solomonskog rešenja, Papazoglu je predložila da Strabonovo svrstavanje Skordiska među Ilire zapravo potiče od geografske pripadnosti njihove teritorije kasnijem rimskom Iliriku i veza koje su imali sa Panonima, dok se uzrok Florovog mišljenja da su Tračani nalazi u zajedničkim pohodima Skordiska i Tračana, odnosno poprištima bitaka u oblastima koje su Rimljani smatrali tračkim (Papazoglu 1969: 265–269). Po pitanju mogućnosti mešanja Kelta/Skordiska sa starosedeočima Papazoglu je iznela sledeće objašnjenje:

Ono što nam Justin i Atenej kažu o dolasku Skordiska u Podunavlje posle delfijskog poraza ne dopušta sumnju u to da je osnovno jezgro Skordiska, njihov gospodareći sloj, bilo keltsko. Tih keltskih ratnika nije moralo biti veliko mnoštvo, jer oni, zavladaвши relativno prostranom teritorijom, nisu istrebili starosedeoce, već su živeli pored njih, izmešani sa njima. To nam izričito kaže Strabon... Ovo mešanje ipak ne treba zamisliti tako da su Skordisci izgubili svoje etničko obeležje i da su predstavljali mešavinu raznih etničkih elemenata te da bi se za njih moglo reći podjednako da su bilo Iliri, bilo Tračani. Naprotiv, oni su to obeležje sačuvali netaknuto i dva veka posle svog doseljavanja, kako se vidi iz jednog drugog mesta kod Strabona... (1969: 266)

Uz davanje prioriteta literarnim izvorima koji su Skordiske eksplicitno držali za Kelte, Papazoglu je u svoju argumentaciju uvrstila i dva natpisa podignuta u čast pobede M. Minucija Rufa (109.g. pre n.e.) u kojima se Skordisci izričito nazivaju Galima (1969: 269). Konačni sud Papazoglu o mogućnosti mešanog etničkog sastava Skordiska glasio je da nikada nećemo moći da utvrdimo do koje mere su oni uspeli da sačuvaju etničku čistotu, da se samo po sebi razume njihovo vladanje brojnim domorodačkim stanovništvom i da je do izvesnog mešanja moralo doći, ali da su ratnici o kojima svedoči antička literatura nesporno bili Kelti (1969: 270). Dakle, F. Papazoglu je etničku pripadnost Skordiska ocenjivala isključivo na osnovu istorijskih izvora, pri čemu je njihovo keltsko poreklo stavljala u prvi plan, kao definišući faktor skordističkog etniciteta. Kao i kod Todorovićeve interpretacije, Papazoglu je mešanje shvatala kao potpunu etničku asimilaciju što je, uzimajući u obzir njenu perspektivu zasnovanu na literarnim i epigrafskim izvorima koji su Skordiske pominjali sve do II veka n.e., bio potpuno neprihvatljiv istorijski scenario. U daljoj karijeri ona se nije vraćala ovom pitanju, pa ostaje nepoznato kako se odnosila prema kasnijem stavu o postanku Skordiska stapanjem različitih etničkih činilaca. U

svakom slučaju, njeno tumačenje da su Skordisci u osnovi Kelti i da su po povratku u Podunavlje živeli zajedno sa starosedeoćima sa kojima su mogli i da se mešaju (uz očuvanje keltskog karaktera), u suštini nije protivrečno uvreženom mišljenju o etničkoj fuziji kao presudnom procesu u nastanku ovog plemena već je, naprotiv, služilo kao temelj takvim interpretacijama (Majnarić-Pandžić 1970: 71, napomena 416; Todorović 1974: 43–44, Napomene).

Kada je reč o pokušaju ustanovljavanja teritorije Skordiska, Papazoglu je kombinovala literarne i epigrafske izvore (koji su poticali/odnosili se i na pre-rimsko i na rimsko doba) sa prostornom distribucijom latenskog materijala, uz preispitivanje svih prethodnih pretpostavki o ovom problemu. Zasnivajući svoje stanovište na političkoj povesti Skordiska, ona je zastupala mišljenje da se ne može govoriti o skordističkoj teritoriji uopšteno, već samo o obimima područja koje su zauzimali u određenim etapama svoje istorije. U stvari, Papazoglu se založila za razlikovanje teritorije Skordiska u užem smislu, što označava prostore koje su oni (kontinuirano) nastanjivali, od one u širem smislu, koja se odnosi na geografske oblasti kojima su duže ili kraće vreme uspevali da nametnu svoju vlast (Papazoglu 1969: 272). Kao i Todorović pre nje, Papazoglu je područje Srema i Slavonije označila kao matičnu teritoriju Skordiska. Pretpostavljajući da su u ovim oblastima Kelti bili koncentrisani i pre pohoda na jug Balkana, ona je Justinov podatak o povratku na ušće Save u Dunav videla kao ključni dokaz da su se Kelti posle Delfa vratili odakle su i krenuli, i tu dobili ime Skordisci. Prema njenom mišljenju, pošto istorijski izvori ne spominju nijedno drugo pleme u srednjem Podunavlju i donjoj Posavini, jedino je logično da se latenski nalazi sa ovog područja pripisuju upravo Skordiscima, a kako je njihova koncentracija tu i najgušća, nema dileme da su ove oblasti matica skordističke teritorije (Papazoglu 1969: 249, 277). Papazoglu je smatrala da Kelti/Skordisci nisu činili većinu stanovništva u oblastima gde se pružala njihova vlast. Pošavši od Strabonovog podatka o prostiranju Skordiska, uz uključivanje kriterijuma distribucije latenskih nalazišta i nalaza, Papazoglu je Podunavlje (od ušća Drave do Đerdapa) i dolinu Morave označila kao prostore koji su bili gušće naseljeni Skordiscima, sa primedbom da su oni jedino u Sremu predstavljali etnički čistu sredinu (1969: 272–298; Karta 1; Sl. 8). Za razliku od entuzijazma Todorovića i Gavele, koji su gotovo sve nalaze latenske provinijencije srednjeg Podunavlja i središnjeg Balkana vezivali za Skordiske, Papazoglu je pokazivala oprez prema takvoj metodologiji. Ukazivanjem da latenski predmeti ne moraju automatski da označavaju i etničko prisustvo Kelta/Skordiska, ona je za oblasti Oltenije, severozapadne Bugarske, Bosne i zapadne Slavonije preporučila dalje

proučavanje pre konačne atribucije Skordiscima (Papazoglu 1969: 292, 295). Slično tome, nalaze u untrašnjosti Balkana, kao one oko Niša i na Gracu, povezala je sa ekspanzijom Skordiska i osnivanjem baza na novoosvojenim područjima, ali ih nije sagledavala kao skordističke zemlje u užem smislu (Papazoglu 1969: 295–296). Dakle, njen pokušaj ustanovljavanja obima zemlje Skordiska u suštini se slagao sa Todorovićevim zaključcima o postojanju jezgra i perifernih oblasti, što je uticalo da se područje od Drave do Đerdapa, a pogotovu Srem, u kasnijim interpretacijama prihvati kao srce skordističke teritorije na kojoj su činili nesumnjivu etničku većinu.

Papazoglu je u svojoj interpretaciji ponudila i nekoliko zaključaka po pitanju socio-političkog uređenja, razvoja i karaktera Skordiska. Pre svega, primetila je da u sačuvanim izvorima, sa izuzetkom Batanata, nema pomena skordističkih poglavica. Koristeći antičke opise društvenog ustrojstva kod Kelta, ona je Batanata protumačila kao vojskovođu koji okupio razbijene keltske čete posle Delfa i predvodio njihov povratak u Podunavlje. Prema njenom mišljenju, pošto su keltska plemena za vreme seobe imala pojedinačne starešine, dok su prilikom pohoda te starešine između sebe birale vođu, Batanat može da se razume kao zajednički vođa svih plemena koja su se vratila na sever Balkana (Papazoglu 1969: 339–340). Izostanak bilo kakvog spomena skordističkih poglavara posle Batanata, Papazoglu je objasnila nedostatkom centralizacije za koji je verovala da može biti uzrok „neodređenih i rasplnutih granica“ zemlje Skordiska (1969: 340). Pored nepostojanja centralizacije, ona je smatrala da su Skordisci, kao i ostali raseljeni Gali, zadržali neizmenjeno uređenje, i da se kod njih sačuvao običaj „da se narod okuplja pod oružje kad god je zemlja u opasnosti ili treba organizovati neki pohod“, odnosno da su se na takvim zborovima donosile suverene odluke (Papazoglu 1969: 340). Analoškim povezivanjem Skordiska sa podacima o keltskom uređenju uopšteno, Papazoglu je ukazala da u takvim društvima poglavica predstavlja prvog među jednakima u aristokratskom krugu uticajnih i bogatih plemenskih starešina. Pošto je skordistička zajednica ostala na nižem stupnju političkog razvoja (u odnosu na pretpostavljenu dardansku kraljevinu), ona se založila da je u slučaju Skordiska pravilnije govoriti o njihovim „kneževima“ a ne „kraljevima“ (Papazoglu 340–341). Iz ovih razloga, za razliku od Todorovića, ona nije bila uverena u postojanje plemenske protodržave Skordiska (Papazoglu 1969: 396).

Usled oslonjenosti na antičke opise Kelta i Skordiska, Papazoglu je bila na stanovištu o izrazito ratničkom karakteru skordističkog društva, pa je kao opravdane uzela starovekovne karakterizacije o divljaštvu, surovosti i srčanosti njihovih ratnika, konjici kao elitnom delu vojske i većinskoj ali slabo naoružanoj pešadiji (1969: 343–347). Stavljajući u prvi plan ratoborni karakter Skordiska, ukazala je da su zahvaljujući boljoj naoružanosti i agresivnosti oni proširili svoju vlast na uštrb autohtonih populacija, i potom otpočeli sa sedelačkim načinom života i višim oblicima privređivanja, čime su dostigli društveni razvoj do stepena odmah iza Dardanaca, zadržavajući pri tom urođenu agresivnost (Papazoglu 1969: 389, 396). Papazoglini zaključci o socio-političkom karakteru Skordiska sledili su raniju metodologiju korišćenja navoda o keltskom društvenom uređenju u interpretaciji ovog pojedinačnog slučaja. Međutim, novina koju je uvela u odnosu na Gavelu, Garašanina i Todorovića, pored sistematične kompilacije svih raspoloživih izvora, podrazumeva i smeštanje Skordiska na opštu socio-kulturnu evolutivnu skalu, čime je njihovo uređenje po prvi put klasifikovano u određeni stepen opšteg razvoja praistorije. Tako je Papazoglina reinterpretacija i verifikacija antičkih vrednosnih sudova doprinela da se ratnički karakter Skordiska u svim kasnijim stanovištima ustalio kao podrazumljivo opšte mesto, u odnosu na koje su se formirali stavovi o ostalim aspektima njihovog društvenog ustrojstva. Njeno opredeljivanje Skordiska u tip izrazito militantnih društava uticalo je da ostale socijalne sfere latenskog perioda u Podunavlju dobiju status manje važnih i usputno tretiranih istraživačkih pitanja.

Rekonstrukcija istorije Skordiska u *Srednjobalkanskim plemenima* spada u red kanonskih dela o latenskom periodu južne Panonije i Balkana jer pruža detaljne opise njihove prošlosti struktuirane po principu linearanog sleda svih događaja i fenomena koji su literarni i epigrafski izvori vezivali za ovaj etnonim. Iako se Papazoglu služila metodološkim postupcima koji su upotrebljavani još od Vulića, uvođenjem hronološkog i sadržajnog reda u raspoložive podatke ona je konstruisala narativ o Skordiscima koji po obimu i kritičkim standardima nije imao presedan. Svojim bavljenjem Skordiscima Papazoglu je obezbedila ultimativni historiografski okvir u koji su usađena sva kasnija tumačenja balkanskih Kelta. Naročito je važno da se Papazoglu oslanjala i na zaključke arheoloških istraživanja, čime je dala potvrdu o mogućnosti ukrštanja dveju naučnih disciplina koju su inicirali Gavela, Garašanin i naročito Todorović. Na ovaj način je ostvaren efekat povratne sprege, jer su se zaključci doneti sa jedne strane pomoću istojskih, a sa druge putem arheoloških izvora, međusobno prožimali i stvarali utisak usklađene

objektifikacije akademskog narativa o Skordiscima. Istina je, međutim, da su oba načina interpretacije počivala na prihvatanju pouzdanosti antičkih predstava o Skordiscima, bez uzimanja u obzir vrednosne opterećenosti (i kulturne specifičnosti) njihove perspektive. Jedina razlika je u tome što se podelom naučnih polja od istoričara očekivalo da pruže stručniju rekonstrukciju pisane građe, a od arheologa da je elaboriraju materijalnim podacima, pa su tako Papazoglini zaključci shvaćeni kao obavljanje prvog dela posla na koji je ostalo nadograditi potonje arheološke rezultate. Arheološkim sintezama koje su publikovane posle *Srednjobalkanskih plemena* ovakav razvoj narativa se i desio, a Papazoglina stanovišta su postala nezaobilazna referenca u svim daljim radovima o Skordiscima.

5.4.3. *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu* Nives Majnarić-Pandžić

Dodatne i preciznije podatke o stanju istraženosti i dostignućima arheoloških istraživanja latenskog perioda u Slavoniji i Sremu pružilo je publikovanje doktorske disertacije Nives Majnarić-Pandžić (1970). Majnarić-Pandžić je obradila raspoložive podatke o naseljima, nekropolama i pojedinačnim latenskim nalazima formirajući katološki pregled (1970: 14–67, 78–103), te ponudila zaključke o opštim karakteristikama i užim hronološko-tipološkim odlikama latenske materijalne kulture na pomenutom području (1970: 67–78). U svom poduhvatu, ona se naslanjala na starije interpretacije (počevši od Brunšmida), ali su u njenim napomenama vidno figurirali radovi J. Todorovića, uz povremeno korišćenje historiografske rekonstrukcije F. Papazoglu (Majnarić-Pandžić 1970: 104–121). Odvade proizilazi da je u njenom pristupu upotrebljavan postojeći tumačenjski okvir o keltskoj seobi, vezanosti latenske materijalne kulture za Kelte, i Skordiscima kao stalno nastanjenom keltskom plemenu u Podunavlju.

Osim što je, sledeći istorijske izvore i interpretacije svojih savremenika, nalaze sa prostora Slavonije i Srema Majnarić-Pandžić pripisala Skordiscima, podelivši latenski period na faze pre i posle 279.g. (1970: 75), ona je dodatno potvrdila i mišljenje da su ove oblasti bile najgušće naseljene Skordiscima. Novi zaključak koji je formulisala ticao se zapadne granice prostiranja Skordiska, za koju je smatrala da se nalazi na Mons Claudius (koji je identifikovala sa Moslovačkom gorom), i da Plinijeve navode o ovakvoj lokalizaciji potvrđuje arheološki materijal (Majnarić-Pandžić 1970: 76–77). Zapažanja Majnarić-Pandžić o koncentraciji Skordiska u Slavoniji i Sremu i njihovoj zapadnoj granici definitivno su učvrstila ovo stanovište kao tačno, pa se ono do danas koristi u interpretacijama Skordiska.

Drugačiju perspektivu u odnosu na Todorovića i Papazoglu, Majnarić-Pandžić je iznela povodom problema nastanka i etničkog sastava Skordiska. Stilsko-tipološkom analizom i praćenjem hronološke distribucije latenskih nalaza u Slavoniji i Sremu, Majnarić-Pandžić je došla do zaključka o postojanju sinkretizovane latenske kulture, koja je proizilazila iz autohtone, starije, i latenske, novopridošle, komponente. Primitivši mešanje postojećih (domaćih) stilskih tradicija sa latenskim, kao i „prilagođavanje kasnohalštatskog stila keltsko-latenskom ukusu“, ona je afirmisala tezu o keltsko-ilirskoj materijalnoj kulturi u južnoj Panoniji (Majnarić-Pandžić 1970: 15, 19, 27; usputno spomenutu u Miroslavljević 1951; Vinski-Gasparini 1959: 293). Ovakva arheološka slika navela ju je na zaključak da su u periodu 279–150.g. keltska plemena, koja su „igrala vodeću ulogu u navedenom području“, „svakako našla podesnu formu saživljavanja, tj. koegzistencije sa domaćim stanovništvom“, i da je taj keltski živalj u antičkim izvorima spominjan pod imenom Skordisci (Majnarić-Pandžić 1970: 71). Iako je Majnarić-Pandžić bila svesna da se odnos keltskih doseljenika i domaćeg „iliriziranog panonskog stanovništva“ zbog ograničenosti materijala može sagledati samo fragmentarno, njen predlog za prevazilaženje tog problema veoma dobro ilustruje teorijski pristup latenskom periodu i pitanju postanka Skordiska:

[...] upoznavanjem i definiranjem domaće iliro-panonske kulture sa jedne strane i keltsko-latenske s druge strane, te napokon ustanovljavanjem njihovih međusobnih kontakata i prožimanja, sagledat ćemo kompleksnu sliku života u latensko vrijeme, kada je na tlu južne Panonije živjelo nekoliko različitih etničkih i kulturnih zajednica. (Majnarić-Pandžić 1970: 77)

Kao konačni zaključak o odnosu Kelta i starosedelaca, bar na osnovu tada raspoloživog materijala, Majnarić-Pandžić navodi:

Tri stoljeća njihovog zajedničkog života na ovom prostoru, kroz koja su političke snage i kulturni odnosi raznovrsno oscilirali, a da se otvorenost spram naprednijih evropskih centara nije prekidala, doveli su napokon do formiranja jedne južnopanonske kompleksne kasnolatenske kulture. Nadživjevši rimska osvajanja ta se kasnolatenska kultura ugradila dalje kao baza rimskoprovincijalne panonske civilizacije. (1970: 78)

Ovo mišljenje Majnarić-Pandžić je zadržala do danas, ponavljajući u nekoliko prilika da su se Kelti prožimali i spajali sa autohtonima, prvenstveno Panonima, da su Skordisci bili etnički kompozitna zajednica, ali da je keltski element kroz poslednja tri stoleća stare ere zadržao vodeću ulogu, te je „politički, organizaciono, ekonomski i kulturno, keltstvo stajalo u prvom planu“ (1984: 28; 2009).

Značaj interpretacije Skordiska koju je artikulisala N. Majnarić-Pandžić ogleda se u dve ključne tačke. Prva je činjenica da je upotrebom kulturno-istorijske paradigme ona nastavila kretanje interpretativnom putanjom koju je naznačio Todorović, pokazujući plodotvornost formiranog pristupa, odnosno upotrebnu vrednost njegovih teorijsko-metodoloških postupaka. Na ovaj način dat je još jedan primer za mogućnosti tretiranja latenskog materijala, a njen rad je prešao u kategoriju opštih uzora za istraživačku perspektivu arheoloških studija protoistorijskog perioda. Drugi suštinski doprinos Majnarić-Pandžić je definisanje obrasca za tumačenje etnogeneze i sastava Skordiska. Iako je aksiom o dva jasno omeđena etno-kulturna bloka već decenijama postojao u domaćim stručnim krugovima, posle Gavelinog zagovaranja ideje da su Skordisci nastali mešanjem i sažimanjem Kelta i domorodaca, i Todorović i Papazoglu su odbacili ovu opciju, prihvatajući samo ograničene kulturne uticaje autohtonih populacija na dominantni keltski živalj, ili njihovu asimilaciju u perifernim oblastima. Majnarić-Pandžić je reaktualizovala etno-kulturno saživljavanje kao način nastanka Skordiska, ilustrujući svoje stanovište arheološkim pokazateljima. Ubrzo posle objavljivanja njene knjige najpre su Todorović i B. Jovanović, a potom i drugi istraživači, u potpunosti prihvatili njeno mišljenje, pa se ono može smatrati ključnim za zaokret u sagledavanju etničke i kulturne strukture Skordiska. Kao i u slučaju Todorovićeovog i Papazoglinog rada, i monografija Majnarić-Pandžić postala je sastavni deo kasnijih tumačenja, zbog čega joj pripada mesto u procesu kanonizacije narativa o Skordiscima.

5.4.4. *Skordisci: istorija i kultura* Jovana Todorovića

Četiri godine posle objavljivanja knjige Majnarić-Pandžić, Jovan Todorović je izdao još jedan obuhvatni pregled istorijskih i arheoloških podataka latenskog perioda, ovog puta se koncentrišući isključivo na Skordiske. Kao i u svojoj prethodnoj sintezi, on je koristio pristup sistematizacije i kataloškog prezentovanja naselja, nekropola i razvrstanih kategorija pokretnog materijala (Todorović 1974: 45–116, 160–192), uz interpretaciju etnogeneze i socio-ekonomske strukture (1974: 37–44, 116–125), i pregleda istorijskih podataka o Skordiscima (1974: 11–36, 126–149, 197–208). Pored uključivanja arheoloških rezultata do kojih se došlo u međuvremenu, Todorović je upotrebljavao zaključake F. Papazoglu i N. Majnarić-Pandžić. Kako je ovo troje autora imalo gotovo iste teorijsko-metodološka polazišta, Todorovićevo korišćenje *Srednjobalkanskih plemena* i *Keltsko-latenske kulture* u stvari predstavlja nadogradnju

postojećeg tumačenjskog okvira, odnosno zaokruživanje narativa o Skordiscima na svim poljima koja su smatrana najrelevantnijim. Pošto je Todorović zadržao postojeće premise o Skordiscima, od toka njihove istorije, preko inherentne vezanosti latenske kulture za ovo pleme, do opsega teritorije, nije potrebno zadržavati se na pojedinostima njegove interpretacije po ovim pitanjima. Umesto toga, važno je skrenuti pažnju na revidiranje njegovih pređašnjih stavova po pitanju etnogeneze, koje je verovatno nastalo pod uticajem stanovišta N. Manjarić-Panžić; kao i na elaboriranje prethodno iznetih zapažanja o socio-ekonomskoj strukturi Skordiska, koje počiva na upotrebi zaključaka F. Papazoglu. U ovim tačkama je Todorović pružio završni doprinos u konačnom konstruisanju stručnog poimanja Skordiska.

Za razliku od ranijeg mišljenja o ograničenom učešću starosedelačkih populacija/kultura u etno-kulturnom sastavu Skordiska, Todorović je u novoj knjizi priznao mnogo veći uticaj autohtonih kultura na skordističku. Pre svega, on je pretpostavio da su Kelti nailazili na autohtono stanovništvo koje je pružalo slab otpor i potom se brzo priviklo na došljake-pobednike. Prema njegovom mišljenju, arheološki materijal ukazuje na postojanje koegzistencije Kelta i starosedelaca, što znači da keltska populacija nije bila etnički čista, i to ne samo u smislu sadržavanja različitih keltskih plemena, već i u pogledu inkorporiranja raznih autohtonih populacija (Todorović 1974: 22–24). Todorović je pretpostavio da se starosedelačko stanovništvo priključivalo keltskim pohodima iz interesa, te su Kelti sa sobom vodili i autohtone populacije područja odakle su krenuli, i one sa teritorija kroz koje su prolazili (Todorović 1974: 38–39). Posle povratka u Podunavlje stvari su se dalje usložnjavale budući da su povratnici u toj oblasti zatekli i saplemenike i domorodačko stanovništvo. Iz ovih elemenata je došlo do stvaranja Skordiska, za koje je Todorović otvorio mogućnost da zapravo označavaju savez različitih etničkih grupacija, ili naziv koji pored keltskih objedinjuje i integriše razne etničke skupine autohtonog stanovništva (1974: 31). Iz navedenih premisa je proizišla konstatacija koja se može smatrati krajnjom Todorovićevom definicijom etnogeneze Skordiska:

Nesumnjivo da su se Batanatovi povratnici u Podunavlju još više zblížili i međusobno izmešali sa starosedelcima, postepeno stvarajući novu jedinstvenu grupaciju pod imenom Skordisci. U ovakvu novu etničku celinu svaka etnička grupacija unosila je svojstva i specifičnosti svoje duhovne i materijalne kulture. Heterogenost se postepeno ublažavala i gubila. Ostale su da dominiraju one karakteristike duhovne i materijalne kulture koje su bile ne samo brojne i superiorne već su i po svojim osobinama garantovale izvesnu egzistenciju. Ovom evolucijom duhovne i materijalne kulture tokom III veka pre naše

ere, stvoreno je etničko jezgro Skordiska, koje je već u narednom veku preduzelo ekonomsku i kulturnu ekspanziju u mnogim oblastima Balkanskog poluostrva. (1974: 39)

Todorovićeva nova pretpostavka o etnogenezi Skordiska podrazumevala je fuziju duhovnih i materijalnih elemenata keltske i domorodačkih kultura/etnosa, od kojih su kvantitativno i kvalitativno superiorni činoci imali veće šanse za prihvatanje i opstanak unutar postepeno formiranog (novog) plemena. Međutim, po Todorovićevoj rekonstrukciji, ova tvorevina nije bila zasnovana na „etničkoj ravnopravnosti“, jer su unutar nje vodeće mesto imale superiornije etničke grupacije koje su bile keltskog porekla. Odavde je usledio i zaključak da je keltsko stanovništvo dalo pečat kulturi Skordiska i imalo glavnu ulogu u njihovom daljem razvitku, bez obzira na prihvaćene i unete elemente autohtone kulture (Todorović 1974: 39). Posle pobrajanja aspekata duhovne i materijalne kulture koji su došli iz jednog ili drugog etno-kulturnog izvora, Todorović je na kraju odeljka o etnogenezi Skordiska sažeo proces u nekoliko ključnih tačaka:

U III veku pre naše ere, od **jednostavnih koegzistencija** pojedinih kultura i kasnije **simbioze**, kultura Skordiska se pretransformisala u **jedinstvenu kulturnu sredinu**, sa **jedinstvenim etnosom** koji je prešao dugi put svog formiranja. Taj put jedino je bio mogućan u jednoj takvoj heterogenoj etničkoj masi, a ekonomska baza bila je jedina spona koja ih je u to vreme vezivala. Na takvoj čvrstoj osnovi mogla je da se gradi nova politička moć, materijalna i duhovna kultura Skordiska. (1974: 42, naglasio V.M.)

Pored ekonomske baze koja je predstavljala sponu za raznorodne etničke grupacije, Todorović je početne odnose između etno-kulturnih elemenata sagledavao u svetlu postojanja приметnih različitosti između zamišljenih celina. Takve protivrečnosti su postepeno, tokom više generacija, slabile i ustupale mesto „zajedničkim stavovima zasnovanim na jačoj i savremenijoj društveno-ekonomskoj koncepciji“, koju su doneli Kelti i koja je „noviformiranom etnosu obećavala novo, bolje organizovano društvo, koje će imati mogućnosti da im obezbedi bolju egzistenciju u okviru novog plemenskog saveza“ (Todorović 1974: 116). Todorović je etnogenezu Skordiska zamišljao kao proces koji se odvijao u „veoma čestim bolnim etničkim sažimanjima i utapanjima“ (1974: 150), a u toku kojeg je:

[...] trebalo objediniti mnoge specifičnosti raznih etničkih grupacija, starih i novih shvatanja, raznih ekonomskih i staleških interesa. Morao se naći zajednički imenitelj za mnoge kulturne i duhovne vrednosti različitih etničkih celina, kao i mnogi drugi poznati i nepoznati elementi, da bi se stvorio novi etnos pod imenom Skordisci. (1974: 150–151)

Novostvoreni etnos odlikovao se heterogenošću u materijalnoj i duhovnoj kulturi na prostoru koji je zahvatao, što je u stvari bila direktna posledica raznorodnog sastava Skordiska. Prema

Todorovićevom mišljenju, kultura Skordiska je u osnovi latenska, ali je zasnovana na autohtonim kulturnim tradicijama i imala je njihove premise, usled čega se pojavljuje raznolikost unutar kulturnog prostora Skordiska, a različiti krajevi njihove zemlje imaju različite kulturne osobine. Ipak, to ne znači da ih je raznolikost međusobno razdvajala, jer su ih „povezivale i objedinjavale niti nove latenske kulture“. Istovremeno, amalgam latenske i domorodačkih kultura Skordiscima je davao specifičnosti po kojima su se upadljivo razlikovali od Kelta u srednjoj Evropi (Todorović 1974: 150–152).

U kontekstu tumačenja etnogeneze interesanto gledište predstavlja Todorovićev zaključak o nastanku većeg broja plemena i plemenskih grupa u toku formiranja Skordiska, koja su bila „politički potpuno nezavisna, ali u granicama izvesnih interesa plemenskog saveza, odnosno plemenske države“ (1974: 42, 119). Prema njegovom shvatanju, te grupe su bile anonimne u toku protoistorijskog perioda, i njihova imena postala su poznata tek za vreme Rimljana koji su razbili pređašnji plemenski savez Skordiska. Todorović nikada nije detaljnije objasnio kako je zamišljao ulogu ovih manjih grupa unutar šire etničke odrednice Skordiska⁵¹ i u kakvom je odnosu bio proces stvaranja manjih plemenskih zajednica sa istovremenim uspostavljanjem šireg etničkog/plemenskog identiteta. Usled ovoga ostaje nedorečeno zašto je šira identitetska odrednica Skordiska imala primat u odnosu na manje plemenske grupe za koje je pretpostavljena politička samostalnost. Iako bismo mogli da spekuliramo kako je Todorović konceptualizovao međusobne relacije dva pretpostavljena nivoa kolektivnih identiteta, sigurno je da pomenuto gledište veoma dobro pokazuje protivrečnosti između uočenih regionalnih razlika na prostoru pripisanom Skordiscima sa jedne, i grčevitog držanja za narativ o postojanju kompaktnog etnosa sa druge strane.

Todorovićeva rekonstrukcija etnogeneze Skordiska, koje se držao do kraja karijere (Todorović 1980), predstavlja jednu od najrazvijenijih pretpostavki o toku ovog procesa do današnjih dana. Uzimajući u obzir i arheološki materijal i istorijske izvore, Todorović je ponudio verziju nastanka Skordiska koja izgleda zdravorazumski logično, objektivno argumentovano i samim tim potpuno prihvatljivo. Sa tačke gledišta vremena u kojem je nastalo, ovo tumačenje predstavlja jedan od primera krajnjeg dometa ondašnjeg teorijsko-metodološkog pristupa.

⁵¹ Verovatno pomoću (u to vreme) opšteprihvaćene pretpostavke o izgradnji plemena počevši od porodica koje grade rodove, koji pak sačinjavaju bratstva čijim udruživanjem nastaje pleme, i samo sposobno za izgradnju šire zajednice u vidu plemenskog saveza, plemenske države ili naroda (upor. Benac 1973; 1987; Garašanin 1988; 1991).

Međutim, imajući u vidu razvoj arheološke misli koji se dogodio u međuvremenu i, uprkos tome, nepoljuljanju opšteprihvaćenost Todorovićeve teze (u neizmenjenom obliku) među domaćim naučnicima sve do danas (vid. odeljak 5.5), neophodno je skrenuti pažnju na najkrupnije probleme koji su joj svojstveni.

Pre svega, kao i istraživači pre i posle njega, Todorović je tretirao Skordiske kao realnu istorijsku kategoriju, a njihovo postojanje u obliku definisane etničke celine kao istorijsko-arheološki aksiom. Ovakva perspektiva direktno je proizilazila iz presudne oslonjenosti na antička pisana svedočanstva i prihvatanja njihove verodostojnosti u pogledu značenja etnonima i opisa dešavanja za koje su oni vezivani. Podređujući regionalne razlike (uočene pomoću arheološke građe) etničkom imenu poznatom iz istorijskih izvora, Todorović je heterogenost latenske materijalne kulture srednjeg Podunavlja objasnio specifičnom etnogenezom Skordiska, zamišljanom pomoću načela „jedinstvo različitosti“. Njegova rekonstrukcija postanka Skordiska imala je sve odlike etničkog determinizma i kulturno-istorijske paradigme, tačnije, njima svojstvenog esencijalističkog i normativnog posmatranja kolektivnih identiteta u protoistoriji. Tako su u stvaranju Skordiska učestvovala dva osnovna i jasno definisana etno-kulturna bloka (starosedelački i keltski) od kojih je stapanjem nastao novi, i sam vremenom konsolidovan u čvrstu etno-kulturnu zajednicu sa posebnim odlikama. Na ovaj način je etnička pripadnost proglašena najvažnijom vrstom socijalnog grupisanja, a proces nastanka novog plemena poistovećen je sa interakcijom prirodnih elemenata koji stvaraju jedinjenje ili dve različite boje koje mešanjem čine novu. Pri tome je korišćen i koncept kulturne, ekonomske i vojne superiornosti, pa je keltska komponenta u novonastalom amalgamu imala definišuću ulogu i blagotvorno dejstvo na njegov dalji razvoj. Konačno, proces etnogeneze Skordiska u Todorovićevom tumačenju je veoma blisko nalikovao ideji stvaranja modernih nacija sastavljenih iz različitih etno-kulturnih grupa, koje su zahvaljujući koegzistenciji, simbiozi, adekvatnoj ideologiji i društvenoj organizaciji (ili Todorovićevim rečima „jačoj i savremenijoj društveno-ekonomskoj koncepciji“), uspevale da prevaziđu međusobne razlike, integrišu se i izgrade etničko, kulturno i političko jedinstvo. Jednostavno rečeno, Todorovićevo poimanje etnogeneze Skordiska podrazumevalo je učitavanje modernih društveno-političkih odnosa nazad na protoistoriju, zbog čega je nastanak ovog plemena ličio na konstituisanje „kompozitnih“ nacija u XIX i XX veku (kakve su na primer Jugosloveni, Amerikanci, Čehoslovaci itd.). Nije potrebno naročito naglašavati da takav anahronizam sa sobom nosi ozbiljne predrasudne

pretpostavke i da je njegova primenljivost u najmanju ruku veoma upitna. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li je Todorovićevo sagledavanje etnogeneze Skordiska nastalo usled opšteg (modernog) shvatanja izgradnje heterogenih nacija, ili je pak inspirisano iskustvom stvaranja jugoslovenskog zajedništva (koje je igralo vidnu ulogu u formiranju pristupa za tumačenje Ilira – Džino 2014a: 18).

Pored elaboriranja procesa etnogeneze, Todorović je proširio i isprva šture osvrte na društvenu organizaciju Skordiska, bazirajući svoje zaključke na zapažanjima koje je u međuvremenu publikovala F. Papazoglu. Tako je i sam bio na gledištu da su manje plemenske skupine imale sopstvene poglavare od kojih je biran vrhovni vođa u slučaju zajedničkog ratovanja. Za razliku od Papazoglu, koja je držala da ovakvo uređenje karakteriše čitav period političke samostalnosti Skordiska, Todorović je smatrao da je ono postojalo u starijoj etapi razvoja njihove socio-političkog uređenja (III i prva polovina II v. pre n.e.), koju je okarakterisao kao plemenski savez. Pretpostavljajući prerastanje ovakve organizacije u plemensku državu u II v. pre n.e, Todorović je predložio da se institucija vrhovnog vođe pretvorila u titulu kralja koji je držao versku, sudsku i vojnu vlast (Todorović 1974: 117, 119–120). Uz pretpostavku o postojanju državne organizacije kod Skordiska, on je zadržao i svoje stanovište o „vojnoj demokratiji“ kao osnovnom obliku tadašnjeg društva, s tim da je razradio prethodno uopštena zapažanja po ovom pitanju. Iznoseći mišljenje da je vojna demokratija već postojala kod starosedelačkog stanovništva u čijem društvu se odigravao i proces diferencijacije, Todorović je predložio da je prodorom i naseljavanjem Kelta došlo do jačanja ovog vida organizacije uz istovremeno dalje zaoštavanje socijalnih razlika (1974: 45–46, 116). Iako nije pružio preciznu definiciju termina „vojna demokratija“, sledeće Todorovićeve reči donekle odgonetaju šta je podrazumevao pod ovim pojmom:

Kao društveni sistem, vojna demokratija je sada prolazila kroz nove procese. Ekonomska, vojna i politička vlast bila je u rukama grupe ratnika, odnosno pojedinih viđenijih ljudi. To su bili vođe klanova i plemena, koji su, u nesigurno vreme, iz svoje sredine birali vrhovnog vojskovođu. U tim izuzetnim prilikama, on je, verovatno, imao neograničenu vlast i bio je jedna vrsta vladaoca. (1974: 116–117)

Pored pretpostavljanja postojanja vojne oligarhije, on je dalje izdvajanje pojedinih vojnih starešina i bogatih ljudi povezao sa privrednom i vojnom ekspanzijom Skordiska u II v. pre n.e, ukazujući da se pojava utvrđenih naselja može objasniti težnjom vladajućeg sloja da se povuče iz otvorenih naselja i na taj način osigura svoja dobra (Todorović 1974: 49). Iz navedenih stavova

jasno proizilazi da je Todorović zadržao postojeće zaključke o izrazito ratničkom karakteru društvenog ustrojstva Skordiska s tim da je, za razliku od prethodnih autora, ponudio detaljnije opise zamišljene socijalne strukture.

Pored ratničkog sloja kao vladajućeg staleža, Todorović je višim društvenim ešalonima Skordiska pripisao i red sveštenika. Verovatno sledeći Gaveline spekulacije, on se priklonio mišljenju da su sveštenici snagom svog autoriteta priznatog od strane svih Kelta, bili čuvari tradicije i ideje pankeltizma, da su uticali na „zajedničke pravne i verske solucije, kao i na strukturu države“, pa plemeske starešine bez ove „intelektualne klase“ ništa nisu mogle da rešavaju (Todorović 1974: 117). Zaključci o sveštenučkom sloju koji je aktivno učestvovao u raspodeli vlasti kod Skordiska proistekli su iz projektovanja pisanih izvora o druidima na slučaj Skordiska, pri čemu je potpuno izostalo pozivanje na bilo kakvu arheološku indiciju o ulozi sveštenika među panonsko-balkanskim Keltima.

U redove višeg društvenog sloja Skordiska Todorović je uvrstio i trgovce, koje je okarakterisao kao najvitalniji deo elitnih kategorija društva. Ovaj sloj je „povezivao bliže i udaljene oblasti Balkanskog poluostrva i Podunavlja“, i bio je „kulturni nosilac latinizacije ilirsko-tračkih, dačkih i drugih plemena u jugoistočnoj Evropi“ (Todorović 1974: 118). Poslednja socijalna kategorija koja je „zauzimala vidno mesto u tadašnjem društvu“ bile su zanatlije, dok su najmasovniji društveni sloj u zemlji Skordiska činili seljaci. Seljaci su se bavili zemljoradnjom i stočarstvom, ali su u slučaju rata, na poziv svojih vođa, odlazili sa njima. Iako nikada nije objasnio način kojim je došao do zaključka o neograničenoj vertikalnoj društvenoj mobilnosti kod Skordiska, Todorović je konstatovao da „nekim vidnijih ograničenja prelaska iz jednog u drugi društveni sloj nije bilo“ i da je to „zavisilo od sposobnosti svakog pojedinca i društveno-ekonomskih, političkih i vojnih kretanja unutar zemlje Skordiska“ (Todorović 1974: 118).

Osim navedenog mišljenja o staleškom poretku, Todorović je smatrao da je društvo Skordiska bilo organizovano po rodovima koji su u naseljima živeli u posebnim zaseocima, dok su unutar nekropola imali odvojena zemljišta na kojima je sahranjivano oko 40 pokojnika (1974: 46, 60, 119). Od njegovih stanovišta vezanih za socio-političku strukturu Skordiska poslednje se tiče društvenih protivrečnosti koje su došle do izražaja u procesu formiranja Skordiska, odnosno već spomenute pretpostavke da je svaka etnička grupacija unosila svoje osobenosti i težila da nametne sopstvene društveno-ekonomske oblike (Todorović 1974: 116, 150–151). Ovakvo

zamišljanje društvenih odnosa impliciralo je neraskidivu povezanost društvene strukture i etničkog identiteta (odnosno shvatanje po kojem različite etničke pripadnosti nužno imaju i različite socio-ekonomske strukture), što otkriva njenu ukorenjenost u koncept etničkog determinizma.

Za (re)konstrukciju društvenog sistema Skordiska Todorović se pretežno oslonjao na istorijske izvore, nadograđivši ih slobodnim spekulacijama uz minimalnu upotrebu arheoloških podataka.⁵² U vreme kada je publikovao *Istoriju i kulturu Skordiska* knjiga Fanule Papazoglu je uveliko bila poznata, pa ne čudi što je dobar deo napomena u poglavlju o socijalno-ekonomskoj strukturi Todorović ispunio upravo ovom odrednicom (1974: 123–124). U stvari, osnovne stavove o izrazito ratničkom karakteru skodrističkog društva i zadržavanju keltskog uređenja koje je podrazumevalo postojanje vladajućeg sloja i narodnih masa, Todorović je crpeo iz zaključaka do kojih je došla Papazoglu. Ovo dobro ilustruje istraživačku perspektivu po kojoj je tumačenje društvenog uređenja shvatano kao tema kojoj gotovo isključivo doprinose pisani izvori, dok arheologija minimalno učestvuje u razumevanju ovog istraživačkog problema. Po ovoj logici, arheološka građa služi za potvrđivanje, dopunu ili eventualnu doradu zaključaka donetih na osnovu literarnih navoda, ali ima krajnje ograničene mogućnosti da formira nezavisna tumačenja, zasnovana isključivo na proučavanju materijalne kulture. Ovakav istraživački pristup svojstven je tradicionalnoj (kulturno-istorijskoj) paradigmi u arheologiji, čije je preispitivanje 60-tih godina i počelo zbog ukorenjenog mišljenja da je „nemoguće iskopati socijalni sistem ili ideologiju“ (Binford 1962: 218). Uticaj kulturno-istorijske paradigme u kombinaciji sa etničkim determinizmom karakterističnim za protoistorijske studije, ogleda se i u potenciranju zavisnosti društvenog sistema i etniciteta. Pošto je Skordiske Todorović shvatao kao pleme u kojem je dominirala keltska komponenta, automatski je pretpostavio da opšti opisi keltskog socio-političkog ustrojstva važe i za njih, te da je njihova dominacija starosedecima nužno značila i nametanje keltskih društvenih običaja i organizacije, dok su autohtoni oblici društvene strukture bili ne samo različiti, već i manje napredni, zbog čega su nestali. Objašnjavanje društvene strukture etno-kulturnim razlikama Kelta i starosedeca, potenciranje vojnog karaktera Skordiska

⁵² Uprkos izražavanju zadržke prema mehaničkom primenjivanju istorijskih podataka o Galima na slučaj Skordiska, i stavu da je svoje hipoteze zasnovao na arheološkim nalazima iz Podunavlja (1974: 116, 122), jedini aspekti Todorovićeve interpretacije koji direktno počivaju na rezultatima arheoloških istraživanja su teze o rodovskom ustrojstvu i utvrđenim naseljima kao centralnim mestima višeg sloja skodrističkog društva.

i usputno bavljenje drugim kategorijama njihovog društva, u Todorovićevoj knjizi je uspostavilo matricu za dalja proučavanja socio-političke strukture latenskog perioda.

Monografijom *Skordisci: istorija i kultura*, Todorović je zaista Skordiscima potvrdio prethodno (re)konstruisanu istoriju i obezbedio definisanu arheološku kulturu, čiji su elementi klasifikovani kao kataloški pregled vrsta nalazišta i različitih kategorija artefakata, i smešteni u hronološki sistem formiran na osnovu pretpostavljenog sleda istorijskih događaja. Todorovićevim radom integrisani su rezultati svih prethodnih istraživanja, i to tako da su sklopljeni u koherentnu interpretativnu strukturu istorijskih i arheoloških podataka. Usklađivanje dve vrste izvora podrazumevalo je konstrukciju međusobne povratne sprege koja je počivala na korišćenju koncepta etničkog determinizma i kulturno-istorijske paradigme. Drugim rečima, istorijski i arheološki podaci se nisu uklapali „prirodno“, sami po sebi (iako su neretko tako predstavljeni), već je njihovo uvezivanje ostvareno upotrebom specifičnog pristupa, koji je i formulisan kao alat za prevazilaženje međusobnih protivrečnosti, dopunjavanje praznina i artikulisanje smislene tumačenjske celine. Okolnost da je u ovom konceptualnom kolopletu istorijska perspektiva dobila nesumnjivi primat (u odnosu na arheološku) ima određujući uticaj na dalji tok istraživanja Skordiska, pa Todorovićev rad zauzima ulogu konačne verifikacije i zaokruživanja akademskog narativa o ovom plemenu.

5.4.5. Skordisci u *Praistoriji Vojvodine*

Još jedan obuhvatni pogled na Kelte u južnoj Panoniji dao je Borislav Jovanović, koji se u okviru monografije *Praistorija Vojvodine* bavio kasnim gvozdenim dobom (1974). Jovanović je već na početku teksta istakao da je latenski period hronološki i etnički određen, da su njegovi nosioci Skordisci, čije postojanje i teritoriju potvrđuju antički pisani izvori (1974: 277). Dalje u tekstu Jovanović je u potpunosti prihvatio narativ koji je nastao pod uticajem pisanih izvora, pa je etničku sliku domorodačkog stanovništva, istorijsku sudbinu Skordiska i tumačenje arheološkog materijala sagledavao na osnovu navoda antičkih pisaca (1974: 280, 290, 306, 307, 309–311). Po ugledu na Todorovićevo podelu prošlosti Skordiska, i sam je izdvojio najvažnije faze razvojnog puta ovog plemena, čije je razgraničenje zasnovano na podacima iz pisanih izvora (Jovanović B. 1974: 311–312). Pošto je njegovo tumačenje u stopu sledilo postojeća mišljenja o Skordiscima neophodno je skrenuti pažnju samo na tačke u kojima je Jovanovićeva vizura pružala razradu ranijih zaključaka.

B. Jovanović je u sintetičkom pregledu praistorije Vojvodine mlađe gvozdeno doba ove regije sveukupno pripisao Skordiscima, šireći na taj način prethodno pretpostavljeni obim njihove teritorije. Zahvaljujući iskopavanjima obavljenim 50-tih i 60-tih godina, Jovanović je južni i centralni deo Bačke pridodao već pretpostavljenoj rasprostranjenosti Skordiska, uzimajući kao ključni argument da je materijalna kultura koja se pronalazi na bačkim lokalitetima potpuno podudarna sa onom u Sremu. Nabrajajući vrste arheološke građe koje imaju veliki stepen međusobnih sličnosti, Jovanović je izveo zaključak da one „govore u prilog jedinstvene teritorije Skordiska, kada je u pitanju južna, odnosno centralna Bačka“ (1974: 298). Koncizno iznoseći svoje viđenje o ukupnom opsegu teritorije ovog plemena, Jovanović je Skordiscima pripisao prostore od Slavonije do Oltenije i od južne Vojvodine do gornjeg toka Morave (1974: 308). Ovakvom rekonstrukcijom se po prvi put eksplicitno, osim Bačke, kao teritorija Skordiska pojavljuje gornji tok Morave, za koji je u ranijim radovima pokazivan oprez.

Jovanović se u svom tekstu neizostavno osvrnuo i na pitanje etnogeneze Skordiska. Njegovo mišljenje o ovom problemu se direktno naslanjalo na tumačenja Todorovića, Papazoglu i Majnarić-Pandžić, s tim da je najbliže Todorovićevim zaključcima o procesu etnogeneze kroz stapanje različitih etno-kulturnih elemenata. Prema Jovanovićevom viđenju, Skordisci su predstavljali plemensku grupaciju sačinjenu od etnički različitih domorodačkih i keltskih populacija, koje su se vremenom saživele i obrazlovale jedinstvenu etno-plemensku zajednicu. Ovakav razvoj događaja, po Jovanovićevoj oceni, može se uočiti pomoću materijalne kulture kasnog gvozdenog doba koja je spoj starijih autohtonih odlika (lokalni oblici keramike, stariji obrasci izgradnje naselja, pojedine vrste nakita ili oružja) i novopridošlih latenskih tehnoloških i stilskih rešenja za određene grupe predmeta (oružje, keramika, nakit). Uzimajući u obzir antičke pisane izvore o etničkoj slici Podunavlja, on je ukazao da se domorodački aspekti latenske kulture južne Panonije i Balkana mogu pripisati populacijama Panona i Ilira, dok prisustvo dačkih oblika materijalne kulture na čitavoj teritoriji Skordiska ukazuje da su i Dačani ili Dako-Geti bili značajna komponenta u formiranju ovog plemena. Sa druge strane, prema Jovanovićevom shvatanju, naprednija materijalna kultura keltskih plemena koja su imala ključno mesto u nastanku Skordiska, predstavljala je podlogu za ovu etno-kulturnu tvorevinu, zbog čega oni kao pleme bez sumnje pripadaju široj latenskoj kulturi praistorijske Evrope. Uopšte uzevši, kompozitne stilske odlike latenske materijalne kulture u srednjem Podunavlju, odnosno složenost različitih uticaja koji se na njoj ogledaju, on je razumevao kao direktnu posledicu postanka i

populacionog sastava Skordiska u smislu asimilacije različitih etničkih elemenata (Jovanović B. 1974: 279–280, 299, 303, 306, 309–310; vid. i 1973: 15–18, 22). Jovanović je postanak Skordiska kao jedinstvene etno-kulturne celine zamišljao kao postepeni proces u kojem nije bilo stalnih međusobnih neprijateljstava i tlačiteljskog odnosa Kelta prema pokorenom starosedelačkom stanovništvu. Umesto toga, predložio je da se po gubitku političke samostalnosti autohtona odigravala kratkotrajna vojnička stabilizacija Kelta, posle koje je usledio zajednički život i, naposljetku, sažimanje došljčkih i starosedelačkih populacija (1974: 303, 310; za potpuniji uvid vid. 1975: 27; 1987: 852; 1992: 87).

Po ostalim elementima akademskog narativa o Skordiscima Jovanović se slagao sa postojećim zaključcima, pa je zauzeo stav sličan Todorovićevom, po kojem se na osnovu novca mogu pretpostaviti izvesni elementi države kod Skordiska (1974: 332). Jedina razlika u odnosu na ranija mišljenja je iskazivanje opreza po pitanju poistovećivanja utvrđenih naselja Skordiska sa opidumima, uz opasku da se ovaj termin može koristiti samo uslovno jer podunavski primeri imaju manju površinu i građeni su upotrebom „stare balkansko-panonske tehnike zemljanih bedema“ (Jovanović 1974: 308).

Značaj Jovanovićeve sinteze o Skordiscima leži u okolnosti da je on bio među prvim istraživačima koji su u potpunosti prihvatili tumačenjski okvir zaokružen delima Tododrovića, Papazoglu i Majnarić-Pandžić. Još značajnije, Jovanović je od 70-tih godina do danas zauzimao poziciju jednog od vodećih arheologa u proučavanju mlađeg gvozdenog doba, a činjenica da stavove o Skordiscima nije suštinski menjao u kasnijim radovima⁵³, obezbeđuje mu mesto glavnog protagoniste (uz N. Majnarić-Pandžić) akademskog narativa o ovom plemenu. Svojim naučnim autoritetom Jovanović je uticao da postojeći pristup bude prihvaćen od strane mlađih generacija arheologa (kao što su Petar Popović, Marija Jovanović, Miodrag Sladić, Miroslav Lazić, Miloš Jevtić, Marko Dizdar, Milica Tapavički-Ilić), pa se može reći da je on ključna spona⁵⁴ između perioda kanonizacije narativa o Skordiscima i kasnije faze njegovog korišćenja kao normativnog (odnosno jedino postojećeg) načina tumačenja latenskog perioda u Podunavlju.

⁵³ Upr. Јовановић Б. 1975; 1979; 1984a,b; 1985; 1987a,b; 1992; 1994; 2009; 2014; Jovanović B. i Jovanović M. 1988; Jovanović and Popović 1991; Popović et Jovanović 2005.

⁵⁴ Smrt Jovana Todorovića 1981. onemogućila je njegove direktne uticaje na mlađe generacije istraživača iako je on, sudeći po publikovanim radovima, sve do okončanja života bio najuticajni autoritet na polju istraživanja balkansko-panonskih Kelta.

5.4.6. Kanonizacija akademskog narativa: sumiranje zaključaka

U periodu od svega šest godina domaća stručna javnost dobila je ključne radove o prošlosti Skordiska koji su postali temeljnici svih daljih proučavanja ovog pitanja. Kao što smo videli, Todorović, Papazoglu, Majnarić-Pandžić i Jovanović su u svojim tumačenjima definisali glavne istraživačke teme o Skordiscima, konceptualno ih uvezali i na taj način konstruisali „oficijelnu“, stručnu verziju prošlosti ovog plemena. Njihov rad se zasnivao na postojećim tradicijama protoistorijskih studija, u kojima je reinterpretacija antičkih pisanih izvora, u kombinaciji sa modernim shvatanjima socio-kulturnog razvoja, korišćena za (re)konstruisanje pojedinačnih istorijskih sudbina sačuvanih etnonima. Međutim, radovi navedenih naučnika razlikovali su se od prethodnih sličnih poduhvata jer je po prvi put za interpretaciju Skordiska upotrebljavana arheološka građa koja je sagledavana pomoću kulturno-istorijske paradigme u svom punom obliku. To je značilo najpre klasifikaciju i sistematizaciju prikupljenog arheološkog materijala u određene tipološko-hronološke i funkcionalne grupe, zatim njegovo definisanje kao posebne arheološke kulture koja se prostire na ograničenom području, a potom sveukupno vezivanje proglašene osobene (duhovne i materijalne) kulture za etnonim Skordisci. Ovakvim postupkom je obezbeđeno da se materijalni ostaci kasnog gvođenog doba generički povežu sa historiografskom rekonstrukcijom sudbine Skordiska, što je olakšavalo da se novopronađenim arheološkim podacima daje istorijsko značenje i interpretacije koje su bile razrađenije od uopštenih zapažanja karakterističnih za prethodni istraživački period. Postepeno sazrevanje opisanog teorijsko-metodološkog pristupa 50-tih i 60-tih godina ishodovalo je gotovo jednovremenom pojavom istorijsko-arheoloških sinteza, koje su se ne samo nadovezivale, već i međusobno dopunjavale i preplitale, čime su jednoglasno zaokružile tumačenjski okvir o Skordiscima.

Ovim radovima konačno su profilisane glavne tematske celine koje su prepoznavane kao najrelevantnije u istraživanju Skordiska, i koje se mogu smatrati konstitutivnim elementima ili najučestalijim argumentacijskim skupovima korišćenim u konstruisanju akademskog narativa. Sudeći po frekventnosti, glavni tumačenjski činiooci mogu se definisati kao **istoriografija**, **arheologija**, **teritorija**, **etnogeneza** i **društvena struktura** Skordiska. Prva dva direktno proističu iz vrsta građe koje su upotrebljavane prilikom interpretacija, iako su, nužno, međusobno neraskidivo povezana i naizmenično upotrebljavana prilikom donošenja zaključaka.

Određivanjem istorije i materijalne kulture Skordiska omogućena je artikulacija ostala tri tumačenjska elementa, pa su teritorija, etnogeneza i društvena struktura isplivale kao najvažnija istraživačka pitanja kojima se pristupa paralelnim korišćenjem istorijskih i arheoloških podataka. Upravo iz razloga definisanja teorijsko-metodološkog pristupa i konačnog ustanovljavanja najvažnijih tema istraživanja, sintetička dela nastala u periodu 1968–1974.g. predstavljaju fazu kanonizacije akademskog narativa o Skordiscima. Neophodno je staviti važnu napomenu da radovi Todorovića, Papazoglu, Majnarić-Pandžić i Jovanovića predstavljaju vrhunac stručnog delovanja u svom vremenskom i naučnom kontekstu, koji su doprineli da se u postojeću građu unese logički red i da joj se u skladu sa aktualnim teorijsko-metodološkim mogućnostima pruži značenje i smisao. Međutim, postavlja se pitanje da li se u sledećem istraživačkom periodu odmaklo od njihove interpretativne matrice, i da li je uspostavljeni akademski narativ doživeo promene u poslednjih 40 godina?

5.5. Normativizacija narativa: dalja proučavanja Skordiska (1974–2014.)

Period od 70-tih godina do danas karakteriše dodatno povećavanje obima iskopavanja poznatih i novootkrivenih latenskih lokaliteta⁵⁵. Pored Gomolave na kojoj su sprovedena višedecenijska sistematska istraživanja⁵⁶, arheološke aktivnosti obuhvatale su Židovar⁵⁷, Vinkovce i područje istočne Slavonije⁵⁸, Čarnok⁵⁹, Plavnu⁶⁰, Đepfeld⁶¹, Čurug⁶², trasu autoputa u Sremu⁶³, Orašje kod Dubravice⁶⁴, Kostolac i okolinu⁶⁵, područje Đerdapa i istočne Srbije⁶⁶. Iako je najveći deo ovih istraživanja predstavljao kratkotrajne arheološke kampanje (obično sprovedene u sklopu zaštitnih mera), koje nisu bile dovoljne za dobijanje celovitih slika o pojedinačnim lokalitetima, ona su ipak doprinela da se fondovi arheoloških podataka i spoznavanje specifičnosti materijalne kulture kasnog gvođenog doba prošire. Ipak, nemoguće je zaobići činjenicu da rezultati ovih

⁵⁵ Gledano sveukupno, uz potpuno svest o činjenici da se obim arheoloških istraživanja u periodu raspada Jugoslavije nesumnjivo smanjio i stagnirao.

⁵⁶ Јовановић Б. 1971; Petrović J. 1984; Jovanović M. 1986a; Jovanović B. i Jovanović M. 1988.

⁵⁷ Сладић 1991; 1997; Јевтић, Лазић и Сладић 2006.

⁵⁸ Majnarić-Pandžić 1981; 2003; 2005; 2009a; Dizdar 2001a; 2001b.

⁵⁹ Jovanović M. 1986b; 1992; 1994; 2011; 2012.

⁶⁰ Јовановић М. 1989.

⁶¹ Трајковић и Поповић 1994.

⁶² Трифуновић и Пашић 2003.

⁶³ Брукнер О. 1995а.

⁶⁴ Јацановић и Ђорђевић 1990.

⁶⁵ Јовановић В. 1984а; 1985; Јацановић 1987; 1997; Спасић 1992; 1997.

⁶⁶ Поповић П. 1991; Поповић и Сладић 1997.

važnih otkrića do danas nisu objavljeni u potpunosti, i da se u najvećem broju slučajeva radilo o selektivnoj i nepotpunoj prezentaciji dobijenih podataka.⁶⁷ Ova konstatacija se ne odnosi samo na šturo publikovanje informacija o arheološkim situacijama, stratigrafskim odnosima i kontekstima nalaza sa pojedinačnih lokaliteta, već i na pokretni materijal koji je u najvećem broju slučajeva samo grubo opredeljen u latensku epohu, čak i bez tipološko-hronoloških i funkcionalnih analiza, a kamoli tehnoloških i fizičko-hemijskih ispitivanja ili statističkih obrada podataka. Izuzetak u tom pogledu je publikacija o sloju maldege gvozdenog doba na Gomolavi (Jovanović B. i Jovanović M. 1988), kojoj donekle parira Dizdarova tipološko-statistička obrada keramičke građe iz vinkovačkog kraja (Dizdar 2001b). Svakako su važne i nedavne hemijske analize metalnih predmeta iz latenskog perioda (Živković et al. 2014), koje možda najavljuju promene u pristupu arheološkoj građi.

Pored iskopavanja, poslednjih decenija se radilo na objavljivanju slučajnih nalaza ili artefakata iz muzejskih fondova koji nisu bili arheološki obrađeni⁶⁸, sintezama podataka o pojedinim tipovima materijalne kulture⁶⁹ i vrstama lokaliteta⁷⁰, kao i na raspravama o uže postvaljenim problemima vezanim za Skordiske⁷¹. I kod ovih poduhvata je dominirala praksa selektivnog publikovanja onih grupa/vrsta predmeta i konteksta nalaza za koje se smatralo da imaju najveći značaj u kulturnoj ili hronološkoj determinaciji slojeva/lokaliteta, odnosno artefakata koji su držani za naročito važna svedočanstva o događajima iz istorijskih izvora (kao što su keltska seoba, širenje Dačana, odnosi sa Rimom i slično). Drugim rečima, prilikom obrade materijala sa iskopavanja i iz muzejskih zbirki u najvećem broju slučajeva upotrebljavan je princip subjektivnog odabira onoga što će biti publikovano, pa i u tom segmentu danas nemamo sveobuhvatne uvide u fondove građe. Neku vrstu izuzetaka čine monografije usmerene na obradu pojedinih kategorija predmeta iz više muzejskih zbirki ili lokaliteta (Сладић 1986 za keramički materijal; Поповић 1987 za novac kasnog gvozdenog doba).

⁶⁷ Dovoljno je pomenuti nekoliko primera, kao što je delimično objavljivanje nekropole otkrivene na Pećinama kod Kostolca, parcijalno publikovanje latenskih nalaza sa Đerdapa, selektivna prezentacija istraživanja na Čarnoku i Čurugu, publikovanje rezultata istraživanja trase autoputa kroz Srem u obliku kratkih izveštaja itd.

⁶⁸ Majnarić-Pandžić 1973; Тодоровић 1975b; Сладић 1987; Јовановић М. 1991; 1993; Поповић 1994a; Вукмановић 1994; Видовић 2008; Таравички-Илић and Filipović 2012.

⁶⁹ Božić 1981; 1982; Popović 1992a; Majnarić-Pandžić 1996a; Јовановић М. 1998; Popović 2000; 2002; Сладић 2003; Dizdar 2003; Dizdar i Radman Livaja 2004; Popović et Jovanović 2005; Drnić 2013

⁷⁰ Dimitrijević 1971; Todorović 1971; Гавела 1974; Јовановић Б. 1980; Majnarić-Pandžić 1984; 1996b; Таравички-Илић 2007; Jovanović B. 2009.

⁷¹ Poput umetnosti (Јовановић Б. 1975), prisustva autohtonih elemenata u materijalnoj kulturi keltskog latena (Тодоровић 1975a; Јовановић, Б. 1979) ili zanatskih aktivnosti (Јовановић М. 2009).

Iskopavanja, klasifikacija novootkrivenih predmeta i publikovanje prethodno neobjavljenog materijala, omogućili su pojave novih objedinjavajućih pogleda na opšte ili uže postavljene teme vezane za laten i Skordiske (Jovanović B. 1987; 1992; 1994; Jovanović B. and Popović P. 1991; Popović P. 1992b; 1994b; 1996; 1999; 2005; 2006; 2009; Tapavički-Ilić 2004; Dizdar and Potrebica 2005; Majnarić-Pandžić 2009b; Dizdar 2012; Ljuština i Spasić 2012; Ljuština 2013). Svaki od navedenih radova uvrštao je nove podatke u svoja razmatranja i na taj način osvežavao postojeća saznanja. Međutim, postavlja se pitanje da li je umnožavanje arheološke građe, podataka o lokalitetima i kontekstima nalaza zaista doprinelo porastu znanja o kasnom gvozdenom dobu. Tačnije, da li su novi arheološki izvori zaista doprineli boljem poznavanju Skordiska ili su samo učvršćivali postojeću predstavu o njima? Odgovor je jednostavan i glasi da se postojeći tumačenjski okvir suštinski nije odmakao od konačnog oblika koji je dobio u periodu svoje kanonizacije. To znači da su novodobijeni arheološki podaci bili sagledavani prethodno definisanim teorijsko-metodološkim pristupom i da su upotrebljavani za dalje ilustrovanje njegovih konstitutivnih elemenata, bez preispitivanja ili pokušaja korišćenja drugačijih načina razumevanja latenskog perioda u Podunavlju. Odavde proističe da je nova građa služila za potvrđivanje ili eventualno korigovanje zaključaka o istoriografiji, arheologiji, teritoriji, etnogenezi i društvenoj strukturi Skordiska, kao glavnih činilaca postojećeg akademskog narativa.

Ustaljivanje postojeće perspektive pre svega je vidljivo u konzistentnom držanju za istoriografsku rekonstrukciju koju su izveli Papazoglu i Todorović. Rečiti primer za zadržavanje stanovišta o prioritetnom značaju antičke literarne tradicije u interpretaciji Skordiska predstavlja konstatacija B. Jovanovića da „istorijski izvori obeležavaju i prate ovu (keltsku) seobu tako da nema nedoumice oko populacionih i kulturnih zbivanja koja ona prouzrokuje“ (Jovanović 1987: 847). Istovetno gledište po pitanju doseljavanja Kelta i istorijske sudbine Skordiska kao kompaktne etno-političke celine, imali su i svi drugi autori koji su u poslednje četiri decenije svoj rad posvećivali pitanjima latenskog perioda u Podunavlju. Istoriografski okvir bio je određenost koju je valjalo ilustrovati novim arheološkim materijalom pa su interpretacije u stopu pratile pretpostavljeni istorijski sled događaja (Majnarić Pandžić 1984; 2009; Сладић 1986; 2003; Поповић 1987; 1991; 1992b; 1994b; 1996; 1999; 2005; 2009; Поповић и Сладић 1997; Jovanović A. 1995; Dizdar 2001; 2012; Tapavički-Ilić 2004; 2007; Јевтић, Лазић и Сладић 2006; Jovanović M. 2009; 2012; Ljuština and Spasić 2012; Ljuština 2013).

Zadržavanje težišnog oslonca u historiografiji išlo je ruku pod ruku sa neizmenjenim razumevanjem karaktera i mogućnosti arheološkog materijala. Perspektiva o latenskoj kulturi kao specifičnom izrazu Kelta, i postojanju osobene materijalne kulture po kojoj se prepoznaju Skordisci, nije dovedena u pitanje u poslednjih 40 godina (na primer Jovanović B. 1975; 1992: 83–85; Popović 1992b; Taravički-Ilić 2004; Јевтић, Јазић и Сладић 2006; Jovanović M. 2009; čak i Potrebica i Dizdar 2012: 170 koji generalno zauzimaju kritički pristup prema tradicionalnom načinu sagledavanja Kelta). Logika koju je upotrebio M. Garašanin kada je istakao da se „nekropola na Rospri Ćupriji hronološki i po karakteristikama materijala potpuno poklapa sa svim što inače znamo o Skordiscima“ (Гарашанин 1963а), ili B. Jovanović prilikom izricanja zaključka da „karakteristični grobni prilozi upućuju i na etničku pripadnost pokojnika“ (Jovanović B. 1992: 85), zapravo stoji iza čitavog arheološkog tumačenja latenskog perioda u Podunavlju poslednjih decenija. Ovakva teorijska pozicija usloвила je da se sinteze pojedinih vrsta materijala i dalje formiraju po načelu etničke i kulturne kompaktnosti Skordiska, pa su naselja, nekropole, oružje, nakit, keramika ili novac *a priori* pripisivani ovom plemenu (Сладић 1986; Поповић 1987; 1992b; Jovanović 1987; 1992; Taravički-Ilić 2004). Pored materijalnih ilustracija glavnog toka historiografske rekonstrukcije, doprinos arheologa se svodio na pokušaje da se arheološkim podacima rasvetle ili hronološki uže odrede događaji koje su antički autori samo usputno pominjali, pa isključiva istoričarska interpretacija nije bila moguća (Gavela 1970: 122–123, 125; 1976: 32–33; Todorović 1975a; Jovanović B. 1979; 1987: 850; 1991; Jovanović and Popović 1991: 340; Popović 1992b: 98; 1999; 2005; 2006). U svakom slučaju, i pored značajnih teorijsko-metodoloških preokreta koje su se u evropskim protoistorijskim studijama dešavale od 80-tih godina (Бабић 2004: 27–28; 2008: 43–46; 2009), na domaćoj sceni se nije nazirala nikakva promena, pa je arheološki pristup Skordiscima ostao veran tradiciji kulturno-istorijske paradigme i etničkog determinizma.

Poslednja činjenica se očitava i u neizmenjenom pristupu pitanju teritorije Skordiska, koje je kao u periodu kanonizacije akademskog narativa, i kasnije tretirano tumačenjskim polazištem da se „teritorija Skordiska određuje prema nalazištima sa materijalnom kulturom karakterističnom za ovu latensku populaciju“ (Jovanović B. 1987: 822). Pored Jovanovića koji je u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* ponovio ranije zaključke o rasprostranjenosti Skordiska (1987: 826), precizniju definiciju njihove teritorije ponudio je i P. Popović. On je ovoj temi posvetio poseban članak (1994b), u kojem je izneo stanovište da su tri ključna literarna izvora (Strabon, Justin i

Plinije Stariji), uz arheološka saznanja koja su se do 90-tih značajno uvećala, sasvim dovoljni činioci za preciznije ustanovljavanje teritorije Skordiska (vid. Kartu 1). Opšteprihvaćenost rekonstrukcije obima zemlje Skordiska koju su formirali Todorović i Papazoglu a prihvatili i doradili Jovanović i Popović, jasno se pokazuje učestalošću njene upotrebe od strane ostalih istraživača (na primer: Dizdar 2001b: 2, 15; 2011; 2012: 117–118; Dizdar and Potrebica 2005; Tapavički-Ilić 2004: 10–11; Јевтић, Лазић и Сладић 2006: 8, Карта 2).

Stvari podjednako stoje i po pitanju izučavanja etnogeneze i sastava Skordiska, u kojem je tumačenje o sažimanju i utapanju keltskih i domorodačkih etno-kulturnih činilaca ostalo kao jedini način posmatranja ovog problema. Dalje elaboracije kanonske verzije etnogeneze Skordiska pružio je Jovanović sa tvrdnjom da se ranije mišljenje o Skordiscima kao plemenskom savezu mora zameniti onim o plemenskoj zajednici (1979: 15)⁷², odnosno da se sa njihovim formiranjem može računati čak i pre pohoda na jug Balkana, jer arheološki podaci idu u prilog stvaranju latenske zajednice mešovitog etničkog sastava pre pomenutog događaja (Jovanović B. 1987: 852). Ovakvu tradiciju tretiranja Skordiska nastavili su i istraživači mlađe generacije sve do današnjih dana, pa se može reći da je ovo stanovište opšti konsenzus po pitanju njihove etnogeneze, sastava i (etničke) pripadnosti (Popović 1991: 169, 173–175; 1992: 109–110; 1996: 105; 2014: 180; Dizdar 2001: 1–2, 3, 97, 103, 109; 2010; 2012: 117–118; Dizdar i Potrebica 2005: 64; Potrebica i Dizdar 2012: 170; Tapavički-Ilić 2004: 9; Ljuština and Spasić 2012; Ljuština 2013). Problemi koji su ukratko navedeni u kritici Todorovićevog tumačenja etnogeneze Skordiska u novijim osvrtima na ovo pitanje nisu prevaziđeni, niti su uopšte prepoznavani kao nedostatak. Naprotiv, mišljenje o stapanju dve etno-kulturne celine jednostavno je preuzimano i bez preispitivanja korišćeno za interpretaciju novootkrivenih arheoloških situacija i građe, te je konstantnim ponavljanjem u stručnoj literaturi preraslo u kategoriju ustaljenog stanovišta koje se ne dovodi u sumnju.

Kao i u slučaju prethodnih tumačenjskih elemenata akademskog narativa o Skordiscima, ni po pitanju njihove socio-političke strukture nije došlo do teorijsko-metodoloških zaokreta. Društveno ustrojstvo i politička organizacija i dalje su razumevane kao zavisne od etničkog sastava Skordiska, s tim da je B. Jovanović ponudio mišljenje o specifičnosti njihovog uređenja

⁷² Pri čemu je pod savezom podrazumevao „neku vrstu uporednog života nezavisnih ili bar etnički jasnije izdvojenih grupacija stanovništva, samostalno organizovanih“, dok se kod Skordiska u stvari dogodilo sažimanje dva osnovna elementa (keltskog i domorodačkog) u jedinstvenu zajednicu.

(u odnosu na druge „istočne Kelte“), koja je bila posledica poštovanja starosedelačkih tradicija i prilagođavanja heterogenom etničkom sastavu (1987: 844, 850). Suprotno Todoroviću i Papazoglu, koji su zdravo za gotovo uzimali „keltski“ vid društvene organizacije kao srž skordističkih socijalnih odnosa, Jovanović je gajio oprez prema mogućnosti da se uloga druida ili uređenje koje je opisao Cezar direktno pripiše i Skordiscima. Umesto toga, on je podvukao da se „čini mnogo verovatnijim, slično drugim oblicima društvenog života i proizvodnog sistema Skordiska, da su poštovane one forme plemenske organizacije čija tradicija na Balkanu započinje još od bronzanog doba“ (Jovanović 1987: 842, 847). Ovaj utisak jeste skretao pažnju od uzimanja u obzir isključivo keltskog društvenog ustrojstva na ozbiljnije uvažavanje autohtonih socio-političkih tradicija, ali je on zapravo jedino pomerao fokus od jedne na drugu komponentu zamišljenog socio-etničkog amalgama, bez dovođenja u pitanje opšteg mišljenja o generičkoj međuzavisnosti etniciteta i socijalne strukture.

Iako je Jovanović isticao značaj autohtone komponente u formiranju društvene strukture Skordiska, to ne znači da je odricao njihov keltski karakter. Naprotiv, i on je zastupao poziciju da je „osnovu za društveno uređenje Skordiska činila vojnička prevlast Kelta, kao i njihova naprednija proizvodnja, čiji je tehnološki nivo bio iznad onog zatečenog kod domorodačkog stanovništva“ (1987: 844). Zapravo, Jovanović je otišao dalje iznoseći tezu da su Skordisci predstavljali „vojnu krajinu“ i zajedničku vojnu silu istočnih Kelta (1987: 853–854). U kasnijem osvrtu na pitanje šta ime Skordiska može da predstavlja, on je čak predložio mogućnost da se radi o nazivu za određeni vid vojnog organizovanja istočnih Kelta, a ne gentilnom imenu (Jovanović 1992: 91, 94). Dakle, u Jovanovićevoj perspektivi, keltski ratnički karakter zadržava ulogu suštine skordističkog društva, uz dopuštanje jačeg uticaja autohtonih populacija u procesu formiranja društvenog poretka. Pored ovoga, važno je pomenuti da, za razliku od svog prethodnog mišljenja o postojanju državne organizacije kod Skordiska (Jovanović 1974: 332), Jovanović u kasnijim radovima više nije spominjao ovu mogućnost, što se može protumačiti kao njegovo napuštanje ideje o skordističkoj protodržavi.

U periodu posle navedenih Jovanovićevih radova tumačenja socijalne strukture Skordiska nisu odmakla od prethodno uspostavljenih stanovišta. Opšte mesto po pitanju društvenog poretka u kasno gvozdeno doba Podunavlja je mišljenje o postojanju ratničkih elita za koje se često upotrebljava termin vojna aristokratija (vid. Popović 1992b: 106; Tapavički Ilić 2004: 64; 114;

Игњатовић 2005; Blečić Kavur i Kavur 2010: 75; Dizdar 2012: 118, 120). Koliko mi je poznato, niko od autora koji su doticali ovo pitanje nije ponudio detaljnije objašnjenje za ovaj termin, u smislu kako se koncipira funkcionisanje takvog društvenog sloja, da li se radilo o naslednoj ili stečenoj pripadnosti elitnim krugovima, jesu li u pitanju bile klanovske/porodične uticajne grupe ili je reč o kapacitetima svih pojedinaca da se (pod određenim okolnostima) priključuju povlašćenom staležu i sl. To u stvari znači da su se dosadašnje istraživačke pozicije zadovoljavale pojednostavljenim zaključcima o postojanju vladajućeg ratničkog sloja „poslovično ratobornih“ Kelta, koji su igrali ključnu ulogu i u društvu Skordiska. Pošto je ovo gledište držano za tumačenje koje u dovoljnoj meri i na adekvatan način objašnjava čitav društveni poredak Skordiska, drugi aspekti socijalne strukture ostali su od manjeg ili nikakvog značaja. Neki od istraživača jesu uzimali u obzir da je ratnički karakter Skordiska kod antičkih pisaca možda i prenaplašen, da arheološki podaci pokazuju drugačiju stranu njihovog društva, te da ostale društvene slojeve takođe treba uzeti u obzir. Međutim, slično Todorovićevoj perspektivi (1974: 16–122), i njihovi osvrti na ulogu drugih socijalnih kategorija spadali su u red generalizovanih spekulacija i često su se svodili na deskripciju i pregled arheološkog materijala koji bi mogo da se veže za socio-ekonomske slojeve mimo ratnika (Jovanović B. 1984: 41–46; 1987: 842–847; Popović 1992b: 105–110; Tapavički-Ilić 2004: 65, 80, 81–86; Tapavički-Ilić i Arsenijević 2006a,b; Jovanović M. 2009; 2011; Ljuština nad Spasić 2014).

Uzimajući rezultate istraživanja Skordiska u poslednjih 40 godina bezbedno je izvući zaključak o ustaljivanju pristupa koji je svoj „oficijelni oblik“ dobio u periodu publikovanja prvih obuhvatnih sinteza istorijskih i arheoloških podataka. Ova konstatacija počiva na činjenici o konzistentnoj i stalnoj upotrebi kulturno-istorijske paradigme i etničkog determinizma u interpretacijama novodobijenih rezultata arheoloških istraživanja. Koristeći tumačenjske elemente (tj. opšte topose) definisane prilikom kanonizacije akademskog narativa o Skordiscima, istraživači mlađih generacija su arheološku građu tretirali kao dodatni dokazni materijal u osnaživanju postavljenih teza koje su smatrane najznačajnijim u proučavanju kasnog gvozdenog doba Podunavlja. Iz ovog razloga se period od četiri poslednje decenije može smatrati fazom normativizacije narativa o Skordiscima, u smislu da su prethodno uspostavljene teorijske pozicije i metodološki pristupi prihvaćeni kao najadekvatniji način interpretacije i upotrebljavani u svim istraživanjima koja su sprovedena u međuvremenu. Nepromenjeni set istraživačkih pitanja i postupaka doveo je do toga da su tumačenja latenskog perioda porasla u kvantitativnom smislu,

ali su u kvalitativnom veoma malo napredovala u odnosu na period kasnih 60-tih i ranih 70-tih godina. To znači da danas posedujemo neuporedivo više arheoloških ilustracija za mlađe gvozdeno doba, ali je način na koji ih posmatramo i razumemo snažno vezan za tradiciju čiji začetak pripada prvoj polovini, a dobijanje konačnog oblika sedamdesetim godinama XX veka. Drugim rečima, prateći istorijat formiranja akademskog znanja o Skordiscima moguće je uočiti neprekinuti kontinuitet korišćena jednih-te-istih objašnjenja i isključivu fokusiranost na iste teme, u trajanju od jednog veka. U tom kontekstu postavlja se pitanje da li je postojeći tumačenjski okvir zaista jedini mogući način interpretacije Skordiska i da li njegova konzistentnost počiva na neoborivim argumentima, ili se radi o držanju za perspektivu koja predstavlja adekvatno objašnjenje iz modernog ugla posmatranja, ali nipošto nema vrednost (apsolutno) objektivnog tumačenja? Odgovor na ovo pitanje donekle pružaju slučajevi zapitanosti nad elementima na kojima počiva akademski narativ o Skordiscima, odnosno uočavanje poteškoća i nekonzistentnosti sa kojima su istraživači suočavali već od vremena učvršćivanja tumačenjskog okvira.

5.6. Nevolje sa narativom: uočavanje nekonzistentnosti u tradicionalnoj perspektivi Skordiska

U dugom trajanju formiranja i upotrebe akademskog narativa o Skordiscima njegovi glavni činiooci ostali su nepromenjeni. Ipak, to ne znači da je kod domaćih istraživača potpuno izostajao kritički pristup prema glavnim elementima na kojima je počivalo tumačenje Skordiska. Naprotiv, gotovo svi naučnici koji su se bavili rekonstrukcijom prošlosti Skordiska pokazivali su izvesnu dozu opreza prilikom donošenja svojih zaključaka, usled čega su se javile i dileme po pitanju mogućnosti upotrebe raspoložive građe. Zapitanost nad interpretativnim potencijalom podataka može se grubo podeliti na onu vezanu za pisane izvore i onu koja se ticala korišćenja arheoloških podataka u konstruisanju tumačenja Skordiska. Ključno pitanje u vezi sa ovim kritičkim zapažanjima tiče se mere u kojoj su ona uticala na promenu ili poboljšanje dominantnog narativa, odnosno koliko su zaključci o ograničenosti i poteškoćama postojeće perspektive doprineli promeni u sagledavanju Skordiska.

Kada je reč o upotrebi pisanih izvora, bilo bi preterano i neosnovano tvrditi da nije postojala nikakva kritička zadržka prema njihovom tumačenjskom potencijalu. Svest o ograničenim mogućnostima korišćenja pisanih vrela postojala je kod svih istraživača koji su se bavili

protoistorijskim periodom, a naročito kod onih koji su za svoje interpretacije upotrebljavali arheološki materijal. Skretanje pažnje na nedovoljnu preciznost, neobaveštenost, protivrečnosti, predrasudni karakter ili potpuni izostanak podataka o određenim sferama života Skordiska, prisutno je u svim ključnim radovima o ovoj populaciji (Гарашанин 1953: 3; 1957: 78–79; Гавела 1960: 18; 1966: 12; 1970: 124; 1976: 31; 1977: 56–57; 1978h; 1978i; Todorović 1968b: 1; Jovanović B. 1984: 46; 1987: 840; 1992: 94; Jovanović and Popović 1991: 337). Iako bi se očekivalo da je takav uvid proizveo opšte preispitivanje mogućnosti primene pisanih izvora, to se ipak nije dogodilo. Glavni razlog leži u činjenici da je kritički odnos prema antičkim literarnim podacima (i stavovima koje su prenosili) bio usmeren na pojedine segmente ali ne i na glavni tok/suštinu narativa koje su pružali. To zapravo znači da je istorijska linija ustanovljena kompilacijom različitih antičkih svedočanstava o etnonimu Skordisci prihvaćena kao bazično verodostojna i pouzdana, dok se sumnja ticala pojedinosti o kojima literarni i epigrafski izvori nisu pružali detalje. Primera radi, precizno vremensko smeštanje najranijeg prisustva Kelta u Panoniji u sačuvanim antičkim narativima nije postojalo, pa se posle Vulićevog previsokog datovanja niz autora trudio da drugačijim tumačenjem pisanih izvora i uključivanjem arheološkog materijala tačnije hronološki fiksira ovaj događaj (Gavela 1952a; Гарашанин 1953; Vinski-Gasparini 1959). Takođe, pojedina dešavanja antički pisci su spominjali usputno ili su davali veoma kratka obaveštenja, te su moderni istraživači neretko nastojali da pomoću arheološkog materijala prošire saznanja o određenim epizodama istorije Skordiska. Tako je, recimo, pitanje odnosa sa Dačanima zaokupljalo pažnju od vremena ušvršćivanja, preko kanonizacije do normativizacije narativa o Skordiscima, pri čemu su arheološke situacije u kojima je pronalazhen „dački materijal“ upotrebljavane za razvijanje sadržaja šturog antičkog podatka o odnosu dveju populacija (Gavela 1952a: 55–56; Гарашанин 1957: 90–92; Веселиновић 1957: 33; Todorović 1974: 41; Jovanović B. 1974: 306; Поповић 1991; 2005). Slično tome, podizanje utvrđenih naselja u Sremu i Slavoniji⁷³, naseljavanje i napuštanje Židovara⁷⁴, pitanje funkcije latenskih utvrđenja južno od Niša⁷⁵ i drugi uže postavljeni problemi⁷⁶, povezivani su (gotovo po svaku cenu) sa određenim historiografskim podacima, čime je istovremeno obezbeđivano tumačenje za arheološki materijal i proširivan sadržaj istorijske

⁷³ Todorović 1968b: 12; Jovanović B. 1980; 1987: 840; Popović 1992b: 98–103.

⁷⁴ Gavela 1952b: 57; 1970: 122–123, 125; 1976: 32–33; Гарашанин 1957: 91; Сладић 1997: 55; Лазић 2006: 11; Jovanović B. 2011.

⁷⁵ Гарашанин 1957: 93; Parazoglu 1969: 295–296; Popović 2009; 2011.

⁷⁶ Тодоровић 1975a; Jovanović A. 1995; Popović 1999; Јевтић 2006a; Jovanović B. 2011; 2014.

rekonstrukcije prošlosti Skordiska. Sveukupno gledano, uviđanje da antički izvori vrlo često nisu dovoljno određeni i da u nekim slučajevima ne daju nikakve informacije o Skordiscima, ishodovalo je većim oslanjanjem na arheološku građu. Međutim, iz navedenih primera jasno proističe da je arheološki materijal smeštan u postojeći historiografski okvir, što u stvari znači da je kritički odnos prema antičkim literarnim podacima bio izjavnog karaktera i ograničen na njihovo popravljanje a ne korenito preispitivanje. Ovakva vrsta rezervisanosti prema antičkim svedočanstvima stoga i nije mogla, niti je donela značajne promene akademskog narativa o Skordiscima. Ona takođe veoma dobro pokazuje da su uočavani problemi (u pokušajima integracije arheoloških i pisanih izvora), prevazilaženi jednostavnim držanjem za postojeći teorijsko-metodološki pristup koji je antičkim literarnim delima davao interpretativni prioritet.

Prethodno navedena okolnost je glavni razlog onemogućavanja razvoja ideja koje su odudarale od dominantnog narativa o Skordiscima, a poticale iz kritičkog sagledavanja tumačenjskog potencijala arheološke građe. Odličan primer u tom kontekstu je sporadično uočavana poteškoća u jednosmernom vezivanju latenske kulture za Kelte. Već od 60-tih godina u nizu radova je upozoravano da prisustvo latenskih artefakata ne mora nužno da označava i etničku pripadnost ljudi koji su ih upotrebljavali, odnosno da takvi predmeti nisu automatski pokazatelj prisustva Kelta na određenoj teritoriji. Umesto toga, otvorene su mogućnosti da su latenski predmeti posredno mogli da dospeju na lokalitete južne Panonije i Balkana, ili putem kulturnih uticaja ili posredstvom uvoza (Vinski-Gasparini 1959: 293; Гавела 1960: 10–11; Todorović 1968b: 91; Papazoglu 1969: 295; Majnarić-Pandžić 1970: 68; Jovanović B. 1974: 331; Popović 1996; Popović et Jovanović 2005: 28; Ljuština and Spasić 2012). Takva mogućnost naročito je isticana u kontekstu najstarijih artefakata sa latenskim karakteristikama, za koje nije negirana ni mogućnost proizvodnje od strane lokalnih zanatlija, a po ugledu na predmete iz „keltskog sveta“ (Гарашанин 1953: 13, napomena 44; Majnarić-Pandžić 1970: 68; 1996a; Popović 1996). Međutim, i ovo zapažanje imalo je sekundarni značaj i veoma ograničen uticaj na konačne zaključke koji su donošeni. Pošto je svedočanstvima antičkih pisaca ukazivano puno poverenje, latenski nalazi su sagledavani kao materijalna potvrda o keltskoj seobi i dominaciji Skordiska, bez obzira na uočene probleme neposrednog izjednačavanja ove vrste. Primera radi, iako su latenski nalazi na području Panonije i Balkana sve do II v. pre n.e. veoma retki, oni su ipak uzimani kao nedvosmisleni pokazatelji dešavanja koja su historiografskom rekonstrukcijom čvrsto vezana za vreme pre i posle famozne 279.g. Ni činjenica da nije poronađeno nijedno naselje iz

perioda pre polovine II v. pre n.e, niti je konstatovan bilo kakav arheološki trag (navodnih) učestalih skordističkih pohoda na jug, nisu proizveli sumnju u antičke opise događaja. Tako je umesto razvijanja alternativnih tumačenja koja bi se oslanjala na arheološku građu, nepodudarnost arheološke i istorijske slike objašnjavana nedovoljnom istraženošću, malim brojem Kelta/Skordiska ili njihovom velikom pokretljivošću (Гарашанин 1963c: 42; Majnarić-Pandžić 1970: 70; Jovanović B. 1987: 838, 840; Popović 1992b: 98; Popović 1996: 124). Slična situacija tiče se i uočenih regionalnih razlika arheološke građe na pretpostavljenoj teritoriji Skordiska, koje su protumačene kao sastavni delovi kompaktne etno-kulturne i političke zajednice, umesto da posluže za problematizovanje njenog nesumnjivog postojanja (Todorović 1968b: 107; 1974: 42, 119, 128–131, 152, 159; Jovanović B. 1987: 817, 826; Поповић 1991; 1994b o Velikim i Malim Skordiscima; Majnarić-Pandžić 2009b).

Ukratko, oprez prilikom tretiranja latenskog materijala kao svedočanstva o prisustvu Kelta/Skordiska u domaćoj arheologiji bio je deklarativnog karaktera, i uopšte nije uticao da se ozbiljno preispita rekonstrukcija „keltske epohe“ koja se temeljila na antičkim narativima. Odavde proističe i da je takozvana „latenizacija“ gvođenog doba (tj. širenje/prihvatanje latenskog stila) od strane domaćih naučnika jednoglasno posmatrana kao „keltizacija“ (tj. da latenski stil znači i etničku pripadnost/prisustvo Kelta; vid. Potrebić and Dizdarević 2012: 167). Drugim rečima, uočene poteškoće u tradicionalnom načinu tumačenja arheološke građe nisu urodile promenom perspektive, niti su prouzrokovale razradu objašnjenja za nesklad uočen između vladajućih zaključaka i prikupljenih materijalnih podataka. Izuzetak u pogledu uzdržanijeg sleđenja pisanih izvora i nešto drugačije perspektive po pitanju interpretacije arheološke građe predstavljaju stanovišta Branka Gavele i Petra Popovića. Obojica naučnika su formirala tumačenja koja su u određenim pogledima predstavljala udaljavanje od dominantnog narativa o Skordiscima, zbog čega njihove perspektive zaslužuju posebne osvrtne.

Iako je B. Gavela isprva bio orijentisan ka pisanim izvorima kao presudnom sredstvu spoznavanja „keltske epohe na Balkanu“, u kasnijem periodu svoje karijere on je izražavao povećanu sumnju u navode antičkih pisaca. Uviđajući nepouzdanost, protivrečnost, pristrasnost i mitološku dimenziju svedočanstava antičkih autora, te ograničenu mogućnost koju pružaju u rasvetljavanju događaja vezanih za balkanske Kelte, Gavela je istupio sa jedinstvenim ocenama ovog dela balkanske protoistorije. Tako je počevši od 1975.g. formulisao tezu da je pohod na

Delfe pod vođstvom Brenosa u stvari antička literarna konstrukcija, odnosno događaj koji se nikada nije zaista odigrao (Gavela 1975; 1978h; 1978i: 160; 1980). Prepoznajući da opis Brenosovog „svetogrđa“ sadržajem isuviše liči na Herodotovu priču o Kserksovom pokušaju da opljačka Delfe, Gavela je ponudio objašnjenje da se radilo o „kongruenciji dvaju događaja iz različitih epoha koji su povezani istim mitom“, odnosno da su „mlađi pisci zapravo transponovali Herodotovu priču na slučaj Brenosa“ (Гавела 1978h: 116). Opisi neuspelih varvarskih napada na Delfe imali su za cilj da prenesu etičku pouku koja proističe iz motiva sukoba ljudi i bogova: i Kserksov i Brenosov pokušaj su propali jer su predstavljali svetogrđe koje je božanskom intervencijom sprečio razljućeni Apolon. Pošto se ova priča prvi put javlja kod Herodota, Gavela je pretpostavio da su Kalimah i Apolonije Rođanin bili prvi koji su narativ vezali za Brenosa, pa je iz njihovih dela cela priča preuzeta kao tačna i prepričavana dalje od strane kasnijih autora (Gavela 1975: 63–64; 1978h: 116–117; 1978i: 160; 1980: 12–13). I pored činjenice da je Gavela doveo u pitanje samo Brenosov pohod na Delfe, ali ne i druge delove opisa keltske seobe na Balkan, uviđanje da se antičkim svedočanstvima ne može poklanjati bezrezervno poverenje kod njega je prouzrokovalo preispitivanja i drugih socio-političkih aspekata koji su Keltima pripisani u literarnim izvorima. Tako je navode o keltskim kraljevima i državama podvrgao analizi iz koje je proizišao zaključak da keltske vođe ne možemo smatrati ekvivalentima helenističkih monarha već loklanim vojnim komandantima, dok je državno uređenje kod balkanskih Kelta odbacio i pored toga što u izvorima postoje indicije koje bi se tako mogle protumačiti (Gavela 1975: 64–65 1978i: 135). Slično tome, za termin *Brenos* otvorio je mogućnost da se radi o titulu koju su nosile keltske vođe za određenu funkciju, i da samo u retkim slučajevima ova reč označava vlastito ime (Гавела 1978i: 138). Sumnja u pouzdanost antičkih literarnih narativa kod Gavele je inicirala veće poklanjanje pažnje svedočanstvenom potencijalu arheološke građe, što ga je dovelo do interpretacije Skordiska koja i danas predstavlja izdvojeno mišljenje u odnosu na kanonsku verziju njihove povesti.

Otprilike u isto vreme kada je delfijsku epizodu svrstao u kategoriju priče izmišljene da pruži moralnu pouku, Gavela je izašao i sa korigovanjem dotadašnjeg hronološkog određivanja dolaska Skordiska u Podunavlje. Uzimajući u obzir datovanja latenskih naselja u Panoniji i na srednjem Balkanu, koja su ukazivala da se njihov nastanak ne može smestiti pre II v. pre n.e., Gavela je predložio da su Skordisci naselili Podunavlje tek posle 146.g, i to usled rimskog prodiranja na sever posle pada Makedonije (1977: 56–57, 60–61). Primitivši da „arheološka

istraživanja nigde nisu pružila podatke o velikim i gusto naseljenim keltskim aglomeracijama“ iz III v. pre n.e., uključujući i veoma ograničenu količinu latenskih nalaza u Trakiji, Makedoniji i Grčkoj, Gavela je zaključio da nema nikakvih osnova da se zadrži zaključak o keltskom povratku u Podunavlje odmah posle 279.g., niti postoje razlozi da se o njima govori kao o nebrojenom mnoštvu ljudi (1977: 60; 1980: 13–14). Umesto toga, predložio je da se pojava Skordiska smesti 150 godina posle pohoda na jug Balkana i to u vidu manje grupe koja je naselila ušće Save u Dunav. Na žalost, Gavela se više nije vraćao ovim pitanjima, niti je do kraja karijere svoje prethodne zaključke integrisao u koherentnu interpretaciju. Ova okolnost onemogućava bilo kakvu diskusiju o Gavelinom viđenju procesa keltskih migracija i nastanka Skordiska u drugačijem ključu jer, osim navedenih stavova, on nije razrađivao druge pojedinosti koje neminovno pokreće ova jedinstvena interpretacija „keltske epohe“.

Gavelino stanovište do danas ostaje potpuno izdvojeno od drugih, i slobodno se može reći da je jedino koje daje prioritet arheološkoj a ne antičkoj pisanoj građi, bar u pogledu datovanja i načina odvijanja događaja iz narativa o Keltima na Balkanu. Interesantnu okolnost predstavlja činjenica da je Gavelina interpretacija doslovno ignosrisana od strane svih drugih istraživača Skordiska. Osim što su B. Jovanović (1987: 818) i P. Popović (1987: 135) usputno pomenuli da se njegovo tumačenje razlikuje od ostalih, nije bilo drugih reakcija na dalekosežne implikacije koje pokreće ovakvo sagledavanje prošlosti Skordiska. Ova činjenica najbolje govori koliko je jak dominantni akademski narativ o Skordiscima, i ukazuje da je uvrežena mišljenja o balkanskoj protoistoriji teško poljuljati čak i do tačke prostog obraćanja pažnje na drugačije mogućnosti interpretacije. Iako Gaveline primedbe o keltskim državama, kraljevima i pohodu na Delfe i skordističkom naseljavanju Podunavlja nisu imale nikakav odjek među njegovim savremenima i mlađim generacijama naučnika, one su važne jer ilustruju jedno od retkih uviđanja da se verzijama događaja iz pisanih izvora ne sme bezuslovno verovati. Ipak, neminovno je konstatovati da je Gavelin skepticizam imao veoma ograničeni obim i da, suštinski, čak ni kod njega nije potkopao generalno poverenje u verodostojnost antičkih narativa, niti je prouzrokovao artikulaciju metodologije koja se u manjoj meri oslanjala na istorijske izvore.

Drugi primer odstupanja od vladajućeg tumačenjskog okvira o Skordiscima dao je Petar Popović, budući da njegov ugao gledanja u knjizi posvećenoj novcu Skordiska (1987) predstavlja veoma interesantan pokušaj skretanja sa koloseka prethodnih tumačenja. Ispitujući

upotrebu i društvenu funkciju/značenje kovanog novca u kasno gvozdeno doba Podunavlja, on je dotakao pitanje karaktera ekonomije latenskih zajednica, preko kojeg je došao i do problema društvenog uređenja. Upotrebom antropološke literature o tipovima društvenih organizacija vezanih za određene vrste ekonomije (kao što su dela Marsela Mosa, Morisa Godelijea, Karla Polanjija, Elmana Servisa), Popović je svoje tumačenje donekle udaljio od kulturno-istorijske paradigme približivši ga perspektivi procesne arheologije. Iako se u najvećem delu nije oslobodio postojeće tradicije tumačenja Skordiska, neki od njegovih zaključaka predstavljaju dobre početne pozicije za drugačiji pristup problemu socijalne organizacije latenskog perioda u Podunavlju.

Popović je izneo sumnju da naziv Skordisci uopšte označava koherentnu plemensku/etničku jedinicu, i predložio mogućnost da se radi o terminu za socijalnu kategoriju iza koje se krije integracija keltske vojne aristokratije i ratnika sa istim tim staležima starosedelačkih populacija. Po njegovom mišljenju, takva integracija dogodila se usled zajedničkih interesa viših društvenih slojeva i nije se odnosila na ostale kategorije stanovništva (Поповић 1987: 137). Popović je takođe izneo pretpostavku da je keltsko osvajanje zapravo moglo da dovede do novog sistema društvene organizacije, što je podrazumevalo prevazilaženje nivoa plemenske organizacije. Umesto plemenske organizacije, on je predložio da se Skordisci pre mogu smatrati „poglavarijom (chiefdom) koja podrazumeva duboko raslojeno društvo s postojanjem centara (ili centra), u kojima se preraspodeljuju dobra i koordiniraju ekonomske, socijalne i religijske aktivnosti“ (Поповић 1987: 138). Uz to, zaključio je da su uticaji sa juga i dolazak Kelta, čak i da nisu doveli do osnivanja države, svakako doprineli realizaciji nekih njenih aspekata kao što je kovanje novca (Поповић 1987: 138). Na osnovu ovih pretpostavki Popović je izneo sud da „Skordiske pre možemo smatrati savezom teritorijalnih zajednica nego im pripisivati jedinstvenu teritoriju“, pri čemu su pojedine teritorije bile razvijenije od drugih i imale dominantnu ulogu („zahvaljujući boljim uslovima, jačoj vojsci i većoj koncentraciji kulturno superiornijeg keltskog življa“ - Поповић 1987: 138). Dodatno, Popović je ukazao da novac ne mora da se sagledava kao sredstvo za robni promet i trgovinu, već da je njegova uloga imala karakter statusnog simbola u rukama vojne aristokratije koja ga je prvenstveno koristila za „održavanje političke moći, plaćanje oružane pratnje ili razmenu poklona kojima se potvrđuje prijateljstvo ili sklapa savez“ (Поповић 1987: 132).

Značaj Popovićeve interpretacije nalazi se u okolnosti uspešnog pomeranja fokusa od sagledavanja Skordiska kao plemena koje je „prirodnim“ procesom stapanja različitih elemenata postiglo etničko jedinstvo i ostvarilo plemensko društveno uređenje. Za razliku od svojih prethodnika, Popović je isticao značaj elita u struktuiranju društvenog poretka, kao i ulogu političkih i ekonomskih interesa (viših društvenih slojeva) koji uzrokuju opšte socio-političke promene. Preciznije, on je preusmerio set pitanja od perspektive zdravorazumskog podrazumevanja načina na koji su funkcionisala protoistorijska društva na mogućnost sagledavanja dinamičnih procesa koji nisu dolazili „prirodno, sami od sebe“, već su bili uzrokovani aktivnostima povlašćenog dela gvozdenodopskih populacija. Od njegovih zaključaka vezanih za društveno-ekonomski život Skordiska u kasnijem delu karijere, izdvaja se konstatacija da su utvrđena naselja nastala kao posledica još uvek nepoznatog, šireg i složenog spleta okolnosti, i da je podizanje gusto raspoređenih „primitivnih urbanih celina“ dovelo do promena na društvenom i ekonomskom planu (Popović 1992b: 98). Međutim, Popović osim ove generalne ocene nije ponudio detaljnije tumačenje uočenog procesa, osim što je opšte uzroke povezo sa pritiskom Rimljana i Dačana, te eventualnom prenaseljenošću na području Skordiska. U svakom slučaju, Popovićeve interpretacije publikovane 1987.g. i kratka zapažanja iz 1992.g. odlično ilustruju da je drugačija teorijsko-metodološka perspektiva bila ne samo moguća, već i potpuno primenljiva. Veoma je značajna činjenica da su njegove opšte pretpostavke za sagledavanje protoistorijskih društava bar delom bile inspirisane procesnom ili „novom“ arheologijom (vid. Trigger 1989: 289–312; Johnson 1999: 12–33; Olsen 2002: 43–56; Палавестра 2011a: 165–214), što ovo tumačenje u domaćoj nauci čini jedinstvenim pokušajem da se Skordiscima kao istraživačkom problemu da potpuno drugačija konotacija. Velika je šteta što Popović nije dalje razvijao začete mogućnosti tumačenja, već se u svojim kasnijim radovima okrenuo tradicionalnoj konceptualizaciji Skordiska (sve do danas, vid. bibliografiju). Drugim rečima, jedino (meni poznato) objašnjenje postanka, načina formiranja i socio-ekonomskog karaktera Skordiska, koje se razlikovalo od uobičajene perspektive „prirodnog“ stapanja različitih etničkih elemenata, ostalo je usamljeni pokušaj kojem se ni sam autor više nije vraćao.

Iz primera navedenih u ovom podpoglavlju moguće je zaključiti da su se sumnje u uspostavljeni pristup tumačenja Skordiska, u svedenim oblicima, javljale već od 60-tih godina XX veka. Neporecivi nesklad koji je postojao između slike nastale reinterpetacijom pisanih podataka i sve brojnije arheološke građe, stvarao je važne zapitanosti o mogućnostima postojećih istraživačkih

perspektiva. Ipak, uspostavljeni narativ je u potpunosti preovladao, pa su odgovori na „nelagodna“ pitanja o uočenim protivrečnostima podataka pružani u skladu sa opšteprihvaćenim tumačenjskim okvirom.

Razlozi za ovakav razvoj situacije mogu biti brojni, nisu očigledni i ne mogu se lako definisati. Teorijsko-metodološka pasivnost domaće arheologije ogleda se i u drugim uže definisanim poljima proučavanja i često je uzrokovana stavom da je teorija u arheologiji nepotrebna jer sam materijal dovoljno govori o društvima iz kojih potiče, ili mišljenjem da su nove teorijske tendencije zapravo stare ideje u modernijem ruhu (Babić 2002b; 2006; 2009; 2013; Палавестра 2005; 2011a: 161–163; 2011b). Ovakve vizure povezane su sa specifičnom akademskom kulturom u domaćoj arheologiji koja, po nemačkom modelu, uzima da kvantitativno uvećavanje arheološke građe i sukcesivne (generacijske) smene istraživača koji je tumače, neminovno omogućavaju proces kontinuiranog rasta objektivnog (sa)znanja. Drugim rečima, „utabane interpretativne staze“, koje učimo, nasleđujemo i oponašamo sleđenjem/ugledanjem na starije generacije istraživača, predstavljaju adekvatan i proveren put za naučno rukovanje podacima i omogućavaju kontinuitet, dok se svi pokušaji koji od njega odudaraju vrednuju kao neplodotvorne stranputice. Interpretacije koje se ne slažu sa opštim stručnim konsenzusom neretko se shvataju kao pogrešni zaključci koji potkopavaju naučni kredibilitet svojih autora i mogu da ih dovedu do svojevrsnog akademskog izopštavanja (vid. Härke 1995; Karl 2004a; 2005a; 2010a; forthcoming a; Rączkowski 2011; Pruitt 2011; Veit 2011). Uz to, odnos prema naučnom autoritetu u domaćoj arheologiji i historiografiji je od samog početka snažno uticao na razvoj disciplina, budući da se bezpogovorno sleđenje akademskog senioriteta uzimalo kao ispravni obrazac ponašanja, što je interpretacije vodećih istoričara/arheologa stavljalo u rang ustanovljenih zaključaka koje nije potrebno preispitivati (vid. Palavestra 2013).

Ovakve okolnosti mogu da objasne i imunost akademskog narativa o Skordiscima na sva teorijsko-metodološka strujanja koja su se dešavala u evropskoj arheologiji. Pošto su protoistorijske studije vidno opterećene veoma snažnim tradicijama izučavanja pisanih izvora i materijalne kulture u ključu etničkog determinizma (vid. Popa and Stoddart eds. 2014), u akademskoj sredini koja nije rada da preispituje svoja polazišta i teži opštem konsenzusu u tumačenjima, ova činjenica uzrokuje čvrsto držanje za oprobana teorijsko-metodološka uporišta. Smatram da je ovo ključni razlog zašto nije došlo do promene u sagledavanju Skordiska u

poslednjih pola veka, odnosno zašto su zapažanja koja su mogla da dovedu do preispitivanja istraživačkih perspektiva doživljavala sudbinu usputnih konstatacija sa ograničenim ili nikakvim uticajima. Uviđanje nepodudaranja historiografskih i arheoloških podataka o Skordiscima, pokušaji da se drugačije protumače njihovo naseljavanje u Podunavlju i logika funkcionisanja društva, primećivanje regionalnih razlika na pripisanoj teritoriji i naslućivanje mnogo složenijih procesa od pojednostavljenog etno-kulturnog stapanja, imali su potencijal da prelomno deluju na istraživački fokus i artikulišu drugačije interpretativne pozicije. Ipak, ustaljivanjem tumačenjskih elemenata postojećeg narativa kao najvažnijih istraživačkih tema, taj narativ je uspostavljen kao najadekvatniji pristup tumačenja Skordiska, čime je stekao status jedinog mogućeg načina dolaženja do odgovora. Stoga i ne čudi što su naša znanja po ovom pitanju u poslednjim decenijama dobila ograničena proširenja u vidu preciznije hronologije (predmeta i lokaliteta), veće količine ilustrativnog arheološkog materijala (odnosno njegove deskripcije), i novih pokušaja vezivanja materijalne građe za pojedine epizode istorije Skordiska. Karakterizacija „ograničena proširenja“ ne umanjuje značaj tih doprinosa, ne omalovažava nesporn rad koji iza njih stoji, niti dovodi u pitanje njihovu generalnu relevantnost. Pre, upotrebljena formulacija odražava činjenicu da su brojna druga važna i važnija pitanja (poput društvene strukture, različitih nivoa kolektivnih identiteta, ekonomske baze protoistorijskih zajednica, socijalnih interakcija mimo ratnih operacija itd), potpuno ostala po strani, kao polja izučavanja od sekundarnog značaja. Iz ovog razloga opravdano je ustvrditi da se akademski narativ o Skordiscima poslednjih decenija zapravo nije **razvijao** (u smislu razrađivanja, obogaćivanja i uslozňavanja teorijsko-metodoloških polazišta i postupaka), već se u neizmenjenom obliku kontinuirano **perpetuirao**, što je dovelo da od glavnog interpretativnog puta preraste u veoma dugačku, ali slepu ulicu.

5.6. Opšti zaključci o karakteru narativa: Skordisci u ključu etničkog determinizma

Iz kritičke analize postojećeg akademskog narativa jasno proizilazi da je interpretaciji Skordiska duboko ukorenjena u koncept etničkog determinizma. Način tumačenja Skordiska kao jasno prepoznatljivog plemena keltskog porekla proističe iz akademske tradicije bavljenja prošlošću koja je duža od jednog veka. Temelj svih interpretacija koje iz nje proizilaze predstavljali su navodi iz antičkih literarnih dela, čijom su upotrebom bile preuzimane glavne narativne teme i vrednosni sudovi o Skordiscima. Reinterpretacijom podataka i perspektive antičke historiografije,

geografije i etnografije, Skordisci su od strane modernih istraživača bili razumevani kao definisana plemenska celina u etničkom smislu reči, koja je u obliku zaokružene socio-političke jedinice stupala u interakcije sa Rimljanima i plemenima centralnog Balkana. Pošto su Skordisci u nekim antičkim historiografskim narativima bili generički povezani sa „keltskom seobom“, i moderni istraživači su kao objašnjenje dolaska/postanka Skordiska uzimali „stravičnu“ migraciju Kelta.

Počevši od Vulića, Vasića, Brunšmida i Jankulova, kasno gvozdeno doba južne Panonije i Balkana sagledavano je kao vreme dominacije keltskog plemenskog ogranka (Skordiska), pa su ovi autori, a pogotovu Vulić, zaslužni za začetak narativa o Skordiscima, kao i trasiranje teorijsko-metodološkog pristupa u njihovom daljem izučavanju. Prema tumačenjskom okviru koji se tada formirao, a koji se naslanjao na opštu srednjeevropsku historiografsku tradiciju, osnovni zadatak istraživača bio je rekonstrukcija istorijskog toka sudbine Skordiska. Uvezivanjem rascepkanih i često kontradiktornih antičkih podataka, u južnoslovenskoj nauci skrojena je „oficijelna“ verzija povesti Skordiska čija je srž u kontinuiranoj upotrebi do danas. Ovakav teorijsko-metodološki pristup bio je u skladu sa opštim tendencijama i dometima prve polovine XX veka, i čak se može reći da je predstavljao jedini mogući način u procesu stvaranja znanja o kasnom gvozdenom dobu Podunavlja, budući da su arheološka istraživanja bila tek u povoju. Veoma retka iskopavanja gvozenodopskih lokaliteta, kao i stilsko-hronološka i kulturna klasifikacija sporadično pronađenih predmeta, jednostavno su vezivala nalaze latenskih stilskih osobina za keltsku seobu i Skordiske kao pleme koje se stalno nastanilo u Podunavlju. Drugim rečima, arheološki materijal smeštan je u granice saznanja dobijenih tumačenjem istorijskih izvora, i služio je kao materijalna potvrda i ilustracija historiografskih tumačenja Kelta na Balkanu. Ponovo, ovaj manir tretiranja arheološke građe nije predstavljao nikakav izuzetak u odnosu na opšte stanje i ustaljeni pristup unutar protoistorijskih studija evropske naučne tradicije.

U drugoj polovini XX veka došlo je do intenzifikacije iskopavanja lokaliteta iz kasnog gvozdenog doba, stilsko-tipoloških klasifikacija znatno uvećanih fondova nalaza i objavljivanja prvih sinteza o rezultatima arheoloških istraživanja. I pored toga što bi se moglo očekivati da je povećani obim arheoloških podataka doprineo boljem razumevanju podunavskog latena, odnosno preispitivanju postojećih interpretacija, suštinski se malo toga promenilo. Razlog ovome

je činjenica da se u domaćoj arheologiji posle Drugog svetskog rata tek razvijala i počela intenzivno primenjivati kulturno-istorijska paradigma. Definisanje načela etnogeneze i kontinuiteta uporedo se odvijalo sa studijama protoistorijskog perioda za koji su podaci antičkih pisaca ostali neprikosnovena izvorna građa. U slučaju Skordiska to znači da je novootkriveni arheološki materijal posmatran kroz kulturno-istorijsku prizmu, i samim tim je neraskidivo povezivan sa postojećim historiografskim tumačenjskim okvirom o čemu najbolje svedoče tekstovi Gavele, Mirosavljevića i Garašanina. Nepromenjeni pristup Skordiscima bio je omogućen činjenicom da kulturno-istorijska paradigma kao opšti način razumevanja prošlosti uzima arheološku kulturu kao materijalnu manifestaciju etno-kulturnog identiteta u smislu normativnog društvenog ustrojstva. Tako su predmeti latenskih stilskih karakteristika generički povezani sa prisustvom Kelta/Skordiska, o čijem su doseljavanju i potonjoj dominaciji svedočili istorijski izvori. Ova podudarnost je učvrstila postojeći manir tumačenja kasnog gvozdenog doba, između ostalog i zbog toga što su migracije u kulturno-istorijskom pristupu figurirale kao ključni uzrok primećivanih promena u materijalnoj kulturi određenog područja. Na taj način je arheološka građa jednostavno uklapana u ustaljeni narativ o keltskoj seobi, uz pokušaje da se baci jače svetlo na određene epizode koje su bile oskudno opisane.

Ukrštanje podataka iz pisanih izvora i arheoloških nalaza urodilo je uspostavljanjem novih elemenata u narativu o Skordiscima krajem 60-tih i početkom 70-tih godina, od kada će ovi tumačenjski činioци postati opšta mesta u znanjima o latenskom periodu Podunavlja. Tako je kroz radove Todorovića, Papazoglu, Majnarić-Pandžić i Jovanovića artikulirana interpretacija o etnogenezi Skordiska u kojoj su učestvovala pridošla kletska plemena i starosedelačke populacije južne Panonije i Balkana. Kao i u prethodnim slučajevima razumevanja Skordiska, i ovde su kombinovani navodi antičkih autora (o izmešanosti Kelta i autohtonih populacija) sa arheološkim materijalom hibridnih stilskih karakteristika (koji je shvaćen kao ishod etno-kulturnog sažimanja novopridošlih i starosedelačkih plemena gvozdenog doba u Podunavlju). Pri tom, u uobičajenom maniru kulturno-istorijskog stanovišta objašnjavanja promena, keltska populacija je označena kao kulturno i vojno-politički superiornija (budući da joj je pripisano donošenje novina kao što je grnčarsko kolo, razvijenija metalurgija gvožđa i savršenije zanatske tehnike), čime joj je pripisano vodeće mesto u novonastalom etničkom amalgamu. Dodatno, kartiranje arheoloških nalaza pripisanih Skordiscima rezultiralo je definisanjem njihovog etno-kulturnog prostora, pa je tumačenjski okvir zadovoljio sve kriterijume etničkog determinizma:

objašnjenje etnogeneze, opis specifičnih etno-kulturnih karakteristika, omeđavanje etničkog prostora i, razume se, rekonstrukciju istorijskog usuda definisane etničke grupe. Ovim postupcima je konstrukcija akademskog narativa dobila svoj konačni (kanonski) oblik koji je Skordiske uspostavio kao realnu istorijsku i analitičku kategoriju. Arheološke interpretacije davale su utisak empirijske i objektivne potvrde narativa kroz, naizgled, nezavisni referentni okvir, iako se zapravo radilo o njihovom smeštanju u unapred zadate tumačenijske granice. Samim tim, razumevanje arheološke građe i njeno tumačenje bili su predodređeni i zavisni od pretpostavki i znanja formiranih putem antičkih istorijskih izvora i opštih teorijskih pristupa za sagledavanje prošlosti (etnički determinizam, socio-kulturna evolucija).

Potpuno je jasno da kritika ovakvih teorijsko-metodoloških perspektiva i postupaka koji su iz njih proizišli ne treba da bude preoštra sa ove vremenske distance, niti je sama sebi cilj. Način tumačenja Skordiska bio je u skladu sa opštim mogućnostima interpretacije protoistorije sve do 80-tih godina XX veka kada su se dogodile značajne teorijske promene u kasnogvozenodopskim studijama širom Evrope. Problem, međutim, leži u činjenici da se istraživačka perspektiva u domaćoj istoriji i arheologiji do danas nije promenila i da počiva na tradicionalnim i gotovo potpuno prevaziđenim teorijskim pretpostavkama. Drugim rečima, temelj narativa o Skordiscima nije dovođen u pitanje, niti je doživeo bitne revizije, bez obzira na opšte promene u evropskim studijama gvozenog doba, i još značajnije, uprkos činjenici da je niz domaćih istraživača uviđao njegove manjkavosti. Tako je zamišljanje Skordiska kao kompaktne etno-kulturne grupe plemenskog karaktera ostalo na snazi, pa se na njih referiše kao na populaciju koja u suštinski neizmenjom obliku postoji od 270-tih g.pre n.e., dobrano do u II v. n.e. Promene sa kojima se računa tiču se jedino istorijske sudbine Skordiska, koji su posle vojno-političkog vrhunca doživeli neminovan pad pod rimsku vlast, dok se u etno-kulturnom smislu oni zapravo i nisu bitno menjali sve do procesa romanizacije. Ovakav pristup predstavlja pojednostavljivanje kompleksnih društveno-istorijskih procesa kako bi po svaku cenu stali u unapred zadate okvire istorije Skordiska. Između ostalog, dobra ilustracija simplifikacije Skordiska tiče se tumačenja njihove socio-političke strukture. I pored toga što je raspoloživa arheološka građa omogućavala da se bar problematizuje društveno ustrojstvo kasnog gvozenog doba, postojeće interpretacije ne prevazilaze opšte ocene koje u stopu prate zaključke nastale što tumačenjem istorijskih izvora, što upotrebom generalnih karakterizacija socio-političkog, ekonomskog i kulturnog stepena razvoja gvozenodopskih zajednica. Drugim rečima, u

dominantnom pristupu Skordiscima teme istraživanja i pitanja koja se postavljaju usklađuju se sa odgovorima koje mogu da pruže antički pisani izvori. U slučaju da je neka sfera života protoistorijskih zajednica ostala nepokrivena antičkim svedočanstvima, ona nije predstavljala interesantno pitanje ni arheolozima, jer se uzimalo da je bez pisanih izvora nemoguće doći do zadovoljavajućih odgovora.

Osnovni problem, međutim, leži u činjenici da su čak i aspekti o kojima izvori pružaju obaveštenja protumačeni u specifičnom ključu, koji nije jedini mogući put njihovog razumevanja, i svakako ne predstavlja najpouzdaniji. Problemi korišćenja antičkih pisanih izvora na postojeći način, kao i mogućnosti drugačijeg sagledavanja Skordiska i putem istorijske i putem arheološke građe, predmet su sledećih poglavlja u kojima se koriste pristupi lišeni principa etničkog determinizma.

6. SKORDISCI MIMO ETNIČKOG DETERMINIZMA

Upotreba pisanih izvora za tumačenje protoistorijskog perioda na središnjem Balkanu presudno je odredila naša znanja o „paleobalkanskim plemenima“, pa samim tim i o Skordiscima. Pošto je postojeći teorijsko-metodološki pristup davao prioritet literarnim svedočanstvima prilikom definisanja protoistorijskih populacija Balkana kao etnički ustrojenih plemena, neophodno je preispitati da li antička pisana građa uopšte može da se koristi kao dokazni materijal u modernim⁷⁷ pokušajima etničkog atribuiranja mlađeg gvozdenog doba. Da li je karakter antičke literature takav da je možemo smatrati pouzdanim „izveštajima sa terena“ i davati joj status primarnog i neupitnog svedočanstva? Odgovor na ovo pitanje najuže je povezan sa dve okolnosti, od kojih se prva tiče modernih shvatanja šta historiografija uopšte predstavlja, čemu služi i kako se bavi svojim predmetom istraživanja, dok je druga povezana sa činjenicom da se antičko bavljenje prošlošću zasnivalo na generalno drugačijim idejama u odnosu na one koje dominiraju naučnom historiografijom novovekovnog perioda.

6.1. Problem upotrebe antičkih pisanih izvora: teorijski pristupi tumačenju prošlosti

Jedan od osnovnih problema reinterpretacija i korišćenja antičke pisane građe je pretpostavka da su antički autori svoje narative izlagali iz perspektiva koje su suštinski slične stanovištima modernih istoričara i arheologa, a da pisani izvori predstavljaju vrstu vrednosno neutralnog uvida i objektivnog svedočanstva o prošlosti (Moreland 2001: 31). U ključu ovakvog pristupa moderni istraživači su često uzimali da su pojave opisivane u delima antičkih pisaca verno prenete iz realnog života u tekst, i na taj način sačuvane kao pouzdano polazište za oblikovanje osnova, a potom i proširivanje naših znanja o prošlosti. Poreklo ovog uverenja neposredno proizilazi iz modernističkog načina razumevanja nauke (uopšte) i historiografije (kao akademske discipline), koje se postepeno formiralo od perioda XVII–XVIII veka i bilo dominantno sve do kraja XX v., kada su teorijska polazišta u društveno-humanističkim naukama počela da se menjaju pod uticajima postmodernističkih filozofskih razmišljanja. Po ugledu na prirodne nauke u kojima su se razvijali principi racionalnosti, objektivnosti, empirijskog definisanja prirodnih zakonitosti i opšte vere da se iza svih fenomena nalazi univerzalna istina koju je moguće dosegnuti

⁷⁷ *Moderno* ovde ima značenje hronološke odrednice koja se odnosi na sadašnje/savremeno doba i prošlost koja mu prethodi, počevši od XIX veka kada su istorija i arheologija uspostavljene kao posebne naučne discipline. Za razliku od toga, termin *modernističko* se ovde odnosi na specifično razumevanje sveta koje je nastalo razvojem filozofije „zapadnog sveta“ počevši od kasnog srednjeg do XX veka (upor. Thomas 2004).

metodološki jasno utvrđenim proučavanjima, istraživanje prošlosti je od XVIII veka sve više popimalo ovakva načela i načine operisanja. Ideja koja je stasavala unutar historiografije/arheologije podrazumevala je da prošlost postoji kao nezavisna spoljašnja pojava, odnosno objekat proučavanja, dok su istraživači vrednosno distancirani posmatrači koji prikupljaju podatke, analiziraju ih i na taj način dolaze do pouzdanih zaključaka o istoriji. Suštinski, ovakvo shvatanje znači da se prošlost može tretirati kao jedinstvena stvarnost, da podaci o prošlosti spadaju u rang čistih naučnih činjenica, dok su sami istoričari/arheolozi subjekti koji na nepristrasan način dolaze do zaključaka o objektivnoj (jednoj i jedinoj) isitini, ili je opisuju onako kako „činjenice“ nalažu, bez ikakvog uključivanja sopstvenih emocija, vrednosnih sistema i stavova. Usled razvijanja koncepta da je subjekat/istraživač koji operiše u sadašnjosti na svaki način (vremenski, ideološki, emotivno, interesno itd.) udaljen od predmeta istraživanja tj. prošlosti, od XVIII veka je dominirao ideal da je moguće postići apsolutnu istorijsku objektivnost, što je načelo po kojem su oblikovane praksa, značenje i uloga istorije i arheologije. Drugim rečima, u poslednja tri veka historiografiju i arheologiju iz temelja prožima ideja da je moguće postići saznavanje i rekonstrukciju istinite, opštevažeće i neupitne slike prošlosti, i to nagomilavanjem podataka/„činjenica“, njihovom minucioznom analizom, a zatim i sintezom zaključaka u naučno potvrđenu, nepristrasnu, interpretaciju (Southgate 1996; 2005; Breisach 2003: 3–25; Thomas 2004).

Problem međutim leži u tome što je koncept istorijske objektivnosti nemoguće dostići, i što jedna, opštevažeće „istinita“ prošlost ne može da se rekonstruiše. Ovo proizilazi iz činjenica da prošlost kao realan objekat istraživanja uopšte ne postoji, i da je proces odabira, značenjskog vrednovanja i sklapanja preživelih podataka u koherentnu interpretaciju, neizbežno kontaminiran interpretativnim polazištem svakog pojedinačnog istraživača. Pošto originalni kontekst raspoloživih svedočanstava o prošlosti nikada nije pouzdano poznat (jer više ne postoji), on se uvek pretpostavlja/zamišlja pomoću različitih opštih teorizacija (o značenjima tih svedočanstava u svom inicijalnom okruženju). Pojednostavljeno rečeno, drugačiji uglovi posmatranja svedočanstava iz prošlosti proizvode i međusobno veoma različita krajnja tumačenja. Pri tome, nijedna od mogućih interpretacija ne može nepristrasno da predstavi čitavu realnost na koju se odnosi niti sva moguća razumevanja/čitanja te realnosti, pa samim tim i ne može da se tretira kao apsolutno objektivna rekonstrukcija prošlosti. Dakle, prilikom interpretacije prošlosti neminovna su svesni ili nesvesni odabiri, specifična shvatanja i različita značenjska određenja onoga što

proučavamo i predstavljamo (bilo da su u pitanju građa, istraživačka pitanja i šire teme, metodologija itd.), pa je bavljenje istorijom/arheologijom bez izuzetka vezano za neku vrstu učitavanja subjektivnih stavova i vrednosnih bojenja formiranih tumačenja (vid. Jenkins 1995: 15–36; Southgate 1996: 7–9, 108–137; Thomas 2004: 64–66, 76–77). Svaki tumač prošlosti svoju aktivnost izvodi iz sopstvenog socio-kulturnog, političko-ekonomskog, starosnog, rodnog, seksualnog ili nekog drugog konteksta, te je nemoguće pobeći od podsvesnih predubedenja i predstaviti prošlost „kakva je zaista bila“.

U kontekstu tumačenja antičke prošlosti, modernistički koncept akademske historiografije znači izdvajanje podataka iz antičkih pisanih izvora, njihovo tretiranje kao činjeničnih uvida i realnih odraza prošlosti o kojoj svedoče, te njihovo sklapanje u novi historiografski narativ (po principima naučne objektivnosti i nepristrasnosti). Iako je ovakav postupak iz perspektive modernističke historiografije jedini ispravan i mogući pristup, njegove manjkavosti se tiču činjenice da su već nužno predrasudni antički podaci (vid. dalje u tekstu) propuštani kroz još jedno „konceptualno sito“ modernističkog shvatanja sveta/prošlosti, koje je i samo opterećeno raznovrsnim predubedenjima. Na ovaj način su antički podaci (i narativi koji su njima prenošeni) kroz praksu moderne akademske interpretacije u stvari bivali objektivizovani kao istinita svedočanstva o prošlosti, iako sami po sebi **nisu** vrednosno neutralne „činjenice“. Takva objektivizacija suštinski predstavlja privid dolaženja do „pouzdatih rekonstrukcija prošlosti“, budući da je njeno izvođenje po načelima naučne i „nepristrasne“ metodologije zapravo samoubediivanje u dostizanje objektivnog tumačenja. Ovaj zaključak proističe iz jednostavnog razloga što nijedna društveno-humanistička metodologija ne može da pruži/garantuje dosezanje objektivne predstave o prošlosti (vid. Thomas 2004: 69).

Navedene okolnosti su od presudnog značaja jer su discipline antičke historiografije i protoistorijske arheologije u domaćem kontekstu operisale i još uvek funkcionišu upravo po modernističkim naučnim postulatima. Kao što smo videli kroz prethodna poglavlja, domaći naučnici su se držali modernističkih principa bavljenja istorijom/arheologijom, uzimajući da su antički podaci o paleobalkanskim populacijama pouzdani istorijski uvidi, koje je neophodno presložiti i integrisati po načelima stroge naučne metodologije kritike izvora, ne bi li se ostvarila

objektivna interpretacija protoistorije.⁷⁸ Od Vulića do savremenih autora podaci iz pisanih izvora tretirani su kao činjenice koje se izdvajanjem, međusobnom komparacijom i evaluacijom svedočanstvenog potencijala mogu potom uklapati u naučnu rekonstrukciju gvozdenodopske prošlosti. Međutim, ovakva stanovišta skopčano je sa ozbiljnim problemima, jer ne samo da su historiografska objektivnost i „svevažće ispravni“ pristup prošlosti nemogući, već se nužno mora uzeti u obzir da ni sami antički pisani podaci nisu nastali na konceptualnim principima sličnim modernističkom shvatanju sveta. Odatle, antička literarna svedočanstva nije ni moguće tretirati kao nesumnjive činjenice koje će nagomilavanjem, međusobnim upoređivanjem, vrednovanjem i daljim korigovanjem dobijene slike omogućiti automatsko otkrovenje jedne, stvarne i objektivne predstave prošlosti. Sumirano, pri korišćenju navoda iz antičkih pisanih dela postoje dva međuzavisna nivoa problema, od kojih je prvi predstavljen u prethodnim pasusima, i tiče se ubeđenja da je antička literarna građa kadra da pruži neutralne podatke i odgovori modernističkim očekivanjima postizanja objektivne i neupitne istine o prošlosti.

Drugi nivo je vezan za sam karakter antičke historiografije, odnosno načine na koje je ona nastajala, bivala korišćena i razumevana u svom originalnom kontekstu. Naravno, nije moguće (niti ovde postoji namera) definisati objedinjavajuću prirodu svih sačuvanih antičkih tekstova, iz prostog razloga što oni ni u svom originalnom okruženju nisu predstavljali koherentnu celinu za koju je postojao definisani set pravila kojeg su se držali svi starovekovni autori. Ipak, pomoću postojećih sinteza o karakteru antičkog pisanja o prošlosti, moguće je ukazati da antička literarna tradicija generalno počiva na drugačijoj logici u odnosu na novovekovnu akademsku historiografiju, pa je način njene upotrebe u savremenim rekonstrukcijama prošlosti povezan sa mnogobrojnim poteškoćama i zahteva veliki oprez.

6.1.1. Opšte odlike antičke historiografije

Počnimo najpre od problema tematske organizacije sadržaja antičkih historiografskih narativa. Moderno ustrojstvo znanja koje je u najvećoj meri definisano u XIX veku, podrazumeva uredno odeljena polja i teme, u zavisnosti od predmeta istraživanja, metodologije i vrsta građe koje se izučavaju. U proučavanju prošlosti to znači odvajanje istorije, lingvistike, geografije i

⁷⁸ Pri ovome, ne tvrdim da su u domaćoj akademskoj sredini svi podaci iz antičkih izvora bili tretirani kao „gole“ istine u koje se bezuslovno verovalo, ali da su informacije poput etničke slike, teritorijalne rasprostranjenosti, političke istorije itd, kao i opisi određenih događaja, uzimani kao generalno relevantni odrazi „realnog“ stanja stvari u protoistoriji.

arheologije koje, iako imaju brojne preseke interesnih sfera i nužno su povezane/međuzavisne, zapravo funkcionišu kao autonomne, a često i potpuno odvojene naučne discipline (vid. Sauer 2004; Бабић 2008: 41–43). Suprotno tome, u antičkim manipulisanjima podacima i konstrukcijama znanja o prošlosti nije postojalo striktno odvajanje različitih metodskih pristupa. U grčkom i rimskom svetu imenica *historia* je označavala ispitivanje i predstavljanje/pričanje događaja iz daleke/bliže prošlosti, ali je takođe imala i jednostavno značenje priče/narativa, bez impliciranja samog postupka kojim se dolazilo do znanja o njenom sadržaju. Oba shvatanja i pristupi istoriji u antičko doba bili su obuhvaćeni žanrom istoriografije, koji je podjednako mogao da se bavi dolaženjem do saznanja o prošlosti istraživanjem i postavljanjem pitanja o sledu nekih događaja, ili pak prostim izlaganjem postojećih priča (tj. prepričavanjem) bez ulaženja u pitanja o procesu kako su one nastale i u kakvoj su međusobnoj vezi (Potter 1999: 9–12, 18).

Osim ove generalne karakteristike pripovesti o prošlosti, starovekovna istoriografija nije činila homogenu celinu koja je funkcionisala po jasno utvrđenim pravilima, pa su se načini izlaganja istorije razlikovali od dela do dela i od pisca do pisca (Nicolai 2007: 14; Pitcher 2009: 25–26). Pripovedanje o prošlosti u antičkoj literarnoj tradiciji kombinovalo je različite podatke koji se danas dele na posebna polja interesovanja pojedinačnih naučnih disciplina. Antički autori nisu odvajali izlaganja socio-političkih sadržaja od geografskih, etnografskih, filozofskih, epskih ili mitoloških odrednica, te su istoriografski narativi zapravo predstavljali mešavinu podataka koji iz modernog ugla gledanja pripadaju različitim uže postavljenim sferama znanja (Grant 2003: 23–31; Engels 2007; Saïd 2007; Dench 2007; Rutherford 2007; Pitcher 2009: 158). Pojednostavljeno rečeno, antički istoriografi se nisu fokusirali samo i isključivo na političku, društvenu i kulturnu istoriju, istovremeno ostavljajući po strani pitanja poput geografije, etnografije, epske tradicije i mitova, već su granice između ovih „podžanrova“ u njihovim delima bile nestalne i zamagljene (vid. Engels 2007: 541). Nepostojanje koncepta odvojenosti vrsta podataka po kriterijumu posebnih polja istraživanja, u antičkoj „akademske“ tradiciji značilo je i nepostojanje stručnjaka specijalizovanih za određene teme i pitanja, što predstavlja kontrast u odnosu na koncept akademskih stručnjaka modernog doba. Tako su antički istoriografi istovremeno bili i „geografi“, „etnografi“, „mitografi“, odnosno opisivači bilo koje pojave koju su nalazili za shodno da uvrste u svoje povesničarske konstrukcije. Otuda, u antičkoj pisanoj građi ne možemo da tražimo, niti možemo da nađemo tematske celine i organizaciju podataka

koja je skladna sa perspektivom jasno omeđenih naučnih disciplina i književnih tipova novovekovnog doba. Čak su i antička dela koja nalikuju uže definisanim modernim vrstama znanja (na primer Tacitova *Germanija* i Strabonova *Geografija*), u stvari neraskidivo povezana sa temama kao što su politička istorija, moralna kritika, trenutno političko stanje u društvu, mitologija itd., pa se ne mogu tretirati kao tekstovi nastali sa usko omeđenim i isključivim pripovedačkim ciljem (Woolf 2011: 15, 99–100; Clarke 1999; Dueck, Lindsay and Pothecary eds. 2005). Sumirano, moderna autonomna polja znanja poput istoriografije, geografije, etnografije, književnosti i mitologije u antičkoj narativnoj kulturi bila su međusobno izmešana, prožeta i činila su istoriografsko znanje koje se ne može automatski izjednačiti sa modernim naučnim/literarnim žanrovima ili disciplinarnim podelama.

Prema tome, umesto da antičku istoriografiju tretiramo kao suštinski sličnu preteču moderne istoriografije (ili kombinaciju istoriografije i drugih disciplina), fokusiranu na teme koje moderni istoričari smatraju najrelevantnijim, nju je potrebno sagledavati kao različite kategorije podataka/znanja (gledano iz modernog ugla) sklopljenih u narativnu celinu koja je u svom socio-kulturnom okruženju imala sopstveni smisao i načine korišćenja (Nicolai 2007). Posledično, veštačkim odvajanjem podataka iz antičkih istoriografskih narativa prema modernim istraživačkim potrebama (socio-politička istorija, geografija, etnografija, mitologija, arheologija i sl.), u stvari se razgrađuje originalni kontekst upotrebe neke informacije, čime ona postaje istrgnuta iz svoje značenjske sredine i lišena prvobitnog smisla. Na ovaj način se gubi uvid u funkciju koju je izdvojeni podatak imao u širem narativnom kontekstu, a njegovo dalje korišćenje u modernim rekonstrukcijama prošlosti ga sve više udaljava od uloge namenjene u originalnoj semantičkoj sredini.

Iako prirodu antičkog bavljenja istorijom nije lako definisati i svrstati u ograničen skup opštevažećih odlika⁷⁹, moguće je ukazati na opšte karakteristike po kojima se ono razlikuje od savremene predstave akademskog istraživanja prošlosti. Suprotno današnjem pojmu naučne istoriografije, u antičko doba nije operisao koncept strogog odvajanja laičkog/nestručnog znanja od naučnog zaključivanja kao metodološki određenog načina dolaženja do saznanja (vid. Pitcher

⁷⁹ Budući da su antički tekstovi koji raspravljaju o karakteru istoriografije, metodološkim aspektima, načinima njenog funkcionisanja i upotrebi malobrojni i nepogodni za generalizacije o emskom shvatanju bavljenja prošlošću u antičko doba, dok se same prakse istoriografskog izlaganja razlikuju od autora do autora i ne predstavljaju homogenu celinu (upor. Pitcher 2009).

2009: 100). I pored toga što su i antički historiografi imali ideal verodostojnosti, odnosno predstavljanja činjeničnog stanja o određenoj temi (na osnovu kojeg se razlikovala dobra i loša historiografija – Potter 1999: 12–13), ovaj koncept se u starovekovnoj epohi razlikovao od modernističkog pojma naučne objektivnosti i preciznosti⁸⁰. Pre svega, koncept objektivnog u značenju opštevažee istine ustanovljene pomoću utvrđene metodologije i nezavisnog referentnog okvira, u antičkom periodu uopšte nije postojao (Grant 2003: 2, Hedrick 2006: 14). Težnja za istinitim predstavljanjem činjenica o prošlosti spadala je u domen stava/mišljenja o istini, a ne u kategoriju verifikacije (istinitog) spoljašnjim nezavisnim sistemom vrednovanja kojim se podvrgavaju podaci (Pitcher 2009: 17; Nicolai 2007: 17–19). U tom smislu, antičko predstavljanje podataka i priča o prošlosti vezano je za verovatnoću narativa (u smislu da li je predstavljena priča **mogla** da se desi na opisani način), a ne za potvrđivanje njegove apsolutne istinitosti (u značenju verifikacije da se priča **zaista** dogodila onako kako je izložena).

Verodostojnost nekog iskaza/mišljenja zavisila je od opšteprihvaćenog stanovišta o temi, autoriteta i morala autora, kao i od njegovih sposobnosti da izloži podatke na dovoljno ubedljiv način da se u neki narativ poveruje. Istorijско pripovedanje i njegovo prihvatanje od strane drugih autora/čitalaca zasnivalo se na ideji da je sam pisac vredan poverenja (što je zavisilo i od njegovog društvenog statusa), da je uspešno razlučio pouzdanost svojih izvora, a potom i verno preneo saznanja i podatke do kojih je došao svojim izučavanjima (Potter 1999: 12, 15, 17). Samim tim, koncept istinitog je u antičkom svetu operisao po principu subjektivnog i realtivnog (Nicolai 2007: 19), a ne po načelu objektivnog i apsolutnog, kojem je doskora sveukupno težila novovekovna akademska historiografija. Dodatno, „istiniti“ podaci se nisu odnosili isključivo na realne događaje koji su ostali zabeleženi ili su bili predmet živog sećanja, već su u kategoriju istinitog mogli da uđu i mitovi, čija je granica prema „realnoj“ istoriji često bila veoma tanka ili uopšte nije postojala (Potter 1999: 20; Grant 2003: 90). Dalje, konstrukcija istorijskog narativa i beleženje podataka/činjenica nisu bili ista stvar, jer je antička historiografija podrazumevala da korišćenim svedočanstvima autori daju smisao pomoću sopstvenih intelektualnih, kritičkih i retorskih veština. Stoga je pisanje istorije pre predstavljalo proces sticanja i objašnjavanja znanja,

⁸⁰ Mada se postavlja ozbiljno pitanje koliko je historiografija koja koristi postmodernističke teorijske principe zaista uspela da ostvari proklamovano drugačije bavljenje istorijom u odnosu na modernistički pristup, i koliko je postmodernizam kao drugačiji način sagledavanja prošlosti zaista prihvaćen od strane istoričara. Odatle se nameće i problem da li uopšte striktno možemo da razlikujemo modernističku od postmodernističke historiografije, odnosno da li se uopšte desila korenita promena kako se neretko tvrdi (Breisach 2003: 201–208).

a ne prosto beleženje „sirovih“ podataka (Potter 1999: 80, 153–154; Yarrow 2006: 81), kako se u modernističkom ključu često razumeju antički istorijski narativi. Drugim rečima, „grčki i rimski istoričari su kao cilj pisanja istorije prvenstveno imali da pred čitaoce stave živahnu i privlačnu sliku prošlosti, i to ne toliko pokušavajući da je predstave koliko da je ožive“ (Hedrick 2006: 9–10, prevod V.M.).

Iako su istoriografi neretko osporavali mišljenja svojih prethodnika i savremenika, ili uvrežena stanovišta po nekim pitanjima, nije postojala težnja da se o nekim temama postigne uopšteni argumentovani konsenzus, nisu postojale historiografske škole mišljenja/prakse koje su se međusobno razlikovale u teorijsko-metodološkim stanovištima, niti je koncept „istine kao nepristrasnosti“ operisao kao univerzalno historiografsko načelo (Pitcher 2009: 19–24, 27–28; Grant 2003: 81–82). Suprotno savremenim akademskim tendencijama, antička historiografija je funkcionisala po mnogo „labavijim“ i u suštini arbitrarnim kriterijumima koji nisu podvrgavani strogim epistemološkim vrednovanjima i koji su se razlikovali od pisca do pisca (Grant 2003: 86–90, 104; Pitcher 2009). U tom smislu, antička historiografija predstavlja intelektualnu/učenjačku disciplinu koja se, gledano iz moderne perspektive podele vrsta znanja i izlaganja, može podvesti pod tip specifičnog literarnog žanra (Grant 2003: 90, 92; Бабић 2004: 30; Nicolai 2007: 17–19; Marincola 2007: 130). Pored toga, značajna je i činjenica da antički istoriografi nisu bili profesionalci u današnjem smislu reči, niti je njihova delatnost imala karakter stručne karijere, već vokacije (Hedrick 2006: 15; Yarrow 2006: 83). U preovlađujućem broju, antički istoriografi bili su pripadnici povlašćenih slojeva koji su imali dovoljno vremena da se bave intelektualnim aktivnostima kao vidom „hobija“ i sekundarnog interesovanja, ili intelektualci koji su i sami pripadali višim društvenim krugovima (Potter 1999: 1; Hedrick 2006: 16–17; Yarrow 2006: 18–77). Uzimajući sve navedeno u obzir, nije opravdano očekivati da starovekovna istorijska štiva mogu da pruže vrstu odgovora koju zahteva modernistička naučna historiografija, iz jednostavnog razloga što u svom originalnom kontekstu antička dela i nisu nastajala na takvim idejama. Koliko se antička historiografija razlikovala od istoimene moderne pojave jasno proizilazi iz njene povezanosti sa drugim intelektualnim i literarnim sferama, kao i iz metoda izlaganja i upotrebe građe koji su drastično drugačiji u poređenju sa današnjim naučnim pristupima.

Antička historiografija bila je snažno oslonjena na druge intelektualne veštine budući da je iz njih i proizilazila. Istorijski narativi i pristupi prilikom izlaganja u historiografiji ugledali su se i sledili principe antičke retorike, gramatike, epike i tragedije. Pošto je jedina vrsta akademske obuke koju su antički historiografi mogli da imaju spadala u vežbanje retorike i izučavanje gramatike, tragičarske i epske književnosti (budući da nisu postojale posebne škole koje su podučavale specijalno historiografiju), njihovi metodi izlaganja blisko su nalikovali upravo ovim intelektualnim delatnostima (Nicolai 2007: 19–23; Woodman 2007: 142; Potter 1999: 104–108). Osim toga, veliki broj antičkih historiografa pripadao je političkim elitama za koje su javni govori bili nezaobilazni deo karijere, pa su i narativi u njihovim pisanim delima direktno povezani sa oratorskim načinom kazivanja (Marincola 2007: 119). Iz ovih razloga izlaganje istorije sledilo je umeće ubeđivačkog predstavljanja određene teme, kao i negovanje jasnog narativnog stila koji je imao zadatak da održi pažnju i na zanimljiv način predstavi odabarani sadržaj, a da pri tom ne izgubi ozbiljnost (Potter 1999: 17; Grant 2003: 28–31; Pitcher 2009: 14–17). Usled ovakve tendencije i ne čudi što je kvalitet ili kvantitet korišćenih podataka neretko žrtvovan zarad ostvarivanja stilski savršenijih oblika pripovedanja. Antički historiografi su raspoložive podatke reinterpretili, prepričavali, parafrazirali, stilski uobličavali i prilagođavali u skladu sa potrebama svojih narativa i težnjom da se publika ubedi u određenu verziju događaja, što znači da ih nisu upotrebljavali u formi koja bi se danas smatrala prenošenjem autentičnog oblika izvora u istorijski tekst. U tački specifične manipulacije svedočanstvima, unutar antičke historiografije je kao uzor upotrebljavana epska i tragičarska književnost, odnosno korišćenje tehnika izlaganja pomoću kojih su zapleti i interakcije učesnika u istorijskim pričama postajali interesantniji i dinamičniji (Grant 2003: 25–28; Rutherford 2007; Nicolai 2007: 16). Osim u ove svrhe, dramatizacija istorije je služila i za efektnije postizanje jednog od osnovnih ciljeva antičke historiografije, koji je podrazumevao pružanje dobrih i loših primera iz prošlosti zarad podvlačenja moralnih načela i izvlačenja pouka o posledicama različitih vrsta ponašanja u određenim okolnostima (Grant 2003: 58–59, 81–83; Hedrick 2006: 9; Yarrow 2006: 25; Nicolai 2007: 14; Marincola 2007: 131).

Međutim, oslonjenost na retoriku, oratorsku veštinu i tragediju nije značila da je antička historiografija spadala u red potpuno izmišljenih priča koje su imale cilj da po svaku cenu održe pažnju i budu više interesantne nego informativne. Umesto toga, antički historiografi su težili da nađu pravu meru između upotrebe i prenošenja podataka koji su bili jezgro njihovih narativa,

davanja sopstvenog mišljenja i zaključaka o korišćenim svedočanstvima i izlaganja jasnim i zabavnim stilom (Potter 1999: 112, 132–141; Marincola 2009: 15). Ipak, uticaji retorike i tragedije upozoravaju da antička historiografija ne može da se tretira kao katalog objektivnih obaveštenja/izveštaja koje je samo potrebno rekombinovati da bi se dobilo pouzdano znanje o prošlosti. Takođe, u njenom funkcionisanju nije postojao imperativ davanja istinitih iskaza po svaku cenu, a na uštrb ostalih činilaca narativa kakvi su stil izlaganja ili dramski zaplet. Najveći problem leži u okolnosti da je u mnogim slučajevima veoma teško odvojiti podatke koji su retorički bojani zarad narativnog efekta od onih koji su u kazivanje ušli u neizmenjenom obliku, kao direktna svedočanstva. Da stvar bude složenija, uvek postoji i mogućnost da su brojni iskazi antičkih historiografa zapravo predstavljali besedničke (tj. stilske) reinterpretacije/nadogradnje u osnovi verodostojnih informacija i događaja.⁸¹ Na ovu činjenicu se nadovezuje pitanje antičkih historiografskih metoda argumanetacije iskaza, odnosno problem korišćenja izvorne građe.

Pošto antičko bavljenje istorijom nije podrazumevalo poštovanje akademskog načela obrazlaganja zasnovanog na ideji pozitivizma i nepristrasnosti, potkrepljivanje zaključaka starovekovnih autora se prilično razlikovalo od današnjih načina izlaganja znanja o prošlosti. Najpre, antički historiografi nisu upotrebljavali takozvani naučni aparat, u značenju strogog citiranja izvorne građe koju su koristili. Antički pisci se jesu pozivali na starije historiografske tekstove, arhivsku građu, epigrafske spomenike, usmena svedočenja učesnika u određenim događajima i sačuvana sećanja o prošlim vremenima, ali način izlaganja priča o prošlosti nije podrazumevao da pri svakom korišćenju ovakvih vrsta informacija precizno budu navedeni njihovi izvori. Pre, ovaj postupak je imao za cilj da pokaže kako su autori valjano sproveli svoja proučavanja, da su učeni u dovoljnoj meri da poznaju, čitaju i koriste dela prethodnih pisaca i da su, sveukupno, adekvatno obavešteni o temama koje izlažu. Drugim rečima, u antičkoj historiografiji nije postojao imperativ potkrepljivanja iskaza da bi se pokazalo „objektivno“ i „naučno“ baratanje raspoloživom građom u procesu konstrukcije nove interpretacije, već je

⁸¹ U ovom kontekstu naročito su indikativni primeri citiranja govora čiji su sadržaji menjani i prilagođavani za potrebe historiografskih dela bez obzira na njihov originalni oblik (upor. Marincola 2007). Iako deo objašnjenja leži u okolnosti da stenogrami originalnih govora nisu postojali, ili nisu bili lako dostupni, postoje i pokazatelji o namernom preinačavanju govora kako bi se bolje uklopili u narativni kontekst. Čuvena ilustracija ovakve prakse je Tacitovo navođenje govora imperatora Klaudija o ulasku galskih elita u Senat, čiji se oblik prilično razlikovalo od verzije istog tog govora sačuvane na zvaničnom natpisu do kejeg je Tacit verovatno mogao da dodje (Potter 1999: 62). Slično tome, primećeno je da antički historiografi nisu poštovali hronološki sled događaja, pa je recimo Tacit pri opisima suđenja Pizonu dešavanja za ovaj proces raspoređivao kako mu je odgovaralo, a ne redom kojim su se ona zaista desila (Potter 1999: 96).

referisanje na starija dela i svedočanstva služilo za demonstriranje da je autor dovoljno učen da se u njegove zaključke i verzije događaja može verovati. Ova situacija dovodi do ozbiljnih prepreka u modernim pokušajima razumevanja na koji način je neki pisac izveo svoju tvrdnju, na čemu je zasnivao svoje zaključke, u kojoj meri se radilo o subjektivnim preoblikovanjima izvornih podataka, i koliko su određeni iskazi uopšte validni. Iako su neki autori bili precizniji u navođenju porekla svojih tvrdnji, generalno se može tvrditi da u antičko doba nije postojala definisana opšta metodologija historiografskog obrazlaganja/potkrepljivanja, niti je njena eksplikacija bila uobičajena praksa (vid. Potter 1999; Grant 2003; Hedrick 2006; Pitcher 2009, koji kroz svoje tekstove na različite načine pokazuju poente iznete u ovom pasusu).

Iz ovakvog odnosa prema sklapanju historiografskih narativa proističe i specifičan pristup različitim vrstama svedočanstava koja su antičkim piscima bila dostupna. Oštru suprotnost u odnosu na današnju praksu istraživanja prošlosti predstavlja veoma ograničena starovekovna zainteresovanost i upotreba originalne građe u vidu arhivskih tekstova, zvaničnih dokumenata, privatnih spisa, epigrafskih natpisa, novca i ostalih vrsta zapisa. Antički autori su na raspolaganju imali sve navedene tipove podataka ali su ih koristili sporadično i (uopšteno gledano) retko, i to na selektivan način, uz parafraziranja i usputna spominjanja. Ideja da se istorijski narativ zasniva na dokumentarnim podacima čije korišćene istovremeno i omogućava i opravdava uvezivanje u smislenu celinu/interpretaciju uopšte nije postojala, i još značajnije, upotreba direktnih svedočanstava (iz nekog perioda prošlosti i o nekom događaju) nije predstavljala fokus antičkih historiografa. Starovekovno bavljenje istorijom nije davalo prednost ovakvim vrstama podataka u odnosu na dela drugih autora, usmena svedočenja ili sećanja. Dokumentarna građa nije bila nevažna, niti je ignosrisana, ali ona nije smatrana kvalitetnijim i važnijim tipom svedočanstva od bilo kog drugog vida podataka, pogotovu zato što je imala formulaički karakter koji je bio opozit idealu stilski oubličenog, retoričkog i zanimljivog pripovedanja istorije (Potter 1999: 36–60; 80–97; Grant 2003: 31–39; Hedrick 2006: 1–22, 66–122; Pitcher 2009: 47–69; Marincola 2009: 19; Nicolai 2007: 13–14). Uz napomene o karakteru samog pisanja istorije koji su izneti u prethodnim pasusima, navedene činjenice zahtevaju stalni pozor prilikom upotrebe podataka iz antičkih izvora, jer ne postoji nikakva garancija da obaveštenja antičkih pisaca predstavljaju neizmenjene i autentične informacije koje nesumnjivo prenose „objektivan“ uvid o nekom fenomenu.

Ovo tim pre što su antički autori morali da vrše selekciju podataka, koja je (u metodološkom smislu) obavljena na krajnje arbitrarni način, odabirom onih svedočanstava koja su se najbolje uklapala u širu narativnu strukturu, bila najinteresantnija ili jednostavno najdostupnija. Pri ovome, mora se uzeti u obzir da je selekcija uvek povezana sa krivljenjem predstave o pojavama koje se opisuju, pa slika o prošlosti sačuvana u izvorima svakako ne predstavlja celu, neizmenjenu i jedinu istinu (Grant 2003: 40). Posledično, nema nikakve sumnje da sačuvani antički narativi u stvari prenose veoma ograničen broj informacija u odnosu na fondove znanja/uvida koji su bili dostupni u njihovom originalnom okruženju. Izostavljanje i odbacivanje određenih podataka predstavlja podjednako važan aspekt antičke historiografije kao i odabir onoga što je ušlo u starovekovnu literaturu, budući da selekcija dosta govori o opštim konceptualnim polazištima na kojima je pisanje istorije bilo zasnovano. Odluka o izboru tema i podataka kojima se one predstavljaju čvrsto je skopčana sa (nepisanim, običajnim) pravilima o sadržaju koji određeni literarni žanr, u ovom slučaju historiografija, pokriva. Takve „zakovitosti“ pak veoma dobro mogu da pokažu osnovne ideje na kojima je počivalo pisanje o prošlosti, kao i logiku upotrebe/funkcionisanja istorijskih narativa u antičkom socio-kulturnom kontekstu (Pitcher 2009: 1–14, 113–137). Primera radi, niže kategorije društva, žene, deca, socijalno ustrojstvo i odnosi, socio-političke promene kroz duži vremenski period itd., retko su bili predmet antičkih historiografskih tekstova. Sa druge strane, ratovi, politički odnosi „krupnih istorijskih igrača“, biografije važnih pojedinaca i slične „velike“ teme bile su sama srž istorijskog kazivanja, što je proizilazilo iz duge historiografske tradicije imune na suštinske promene tematike (Grant 2003: 57, 72–74). Tradicionalizam u historiografiji doprineo je da se manje-više iste teme kontinuirano pojavljuju od homerskih epova do kasnoantičkog perioda, što u dovoljnoj meri govori da je ovaj literarni tip pokrivaio realnost u veoma ograničenom obimu i na suštinski nepromenljiv način (Marincola 2009: 20–22). Tradicionalno držanje za određena interesovanja neposredno je vezano za pitanje ko je u antičko doba pisao istoriju, sa koje tačke gledišta i sa kakvim namerama, odnosno zašto je interesovanje za prošlost sledilo iste tematske matrice i načine predstavljanja.

Karakterističko oblikovanje tematskog sadržaja antičke historiografije neposredno proističe iz činjenice da su se pisanjem istorije bavili isključivo muškarci, pripadnici elitnih slojeva, u rasponu od vladara, vojskovođa, i ljudi na najvišim političkim položajima, preko „dokonih“ bogataša i provincijalne elite, do intelektualaca koji su takođe uživali značajne društvene

privilegije (u odnosu na „obične“ građane, žene, decu, robove, oslobođenike, strance, provincijsko peregrino stanovništvo itd. – Potter 1999: 1–2, 42; Grant 2003: 57; Hedrick 2006: 16–17; Yarrow 2006: 18–77; Marincola 2009: 13). Okolnosti **ko** je pisao istoriju, **kako** ju je i sa kakvim **namerama** izlagao, **koje teme** je birao i **kome** je namenjena, predstavljaju ključ za odgovor na koji način je moguće upotrebljavati antičke literarne izvore u modernim tumačenjima prošlosti. Nema sumnje da je svaki literarni narativ nužno opterećen, makar i nesvesno, perspektivom svog kreatora, koja proističe iz jedinstvenih iskustava odrastanja i življenja u društvenom okruženju koje je (na nivou pojedinaca) određeno različitim kombinacijama (opštih i raznovrsnih) socijalnih uslovljenosti (odnosno habitusom – vid. Burdije 1999; za način funkcionisanja narativa/diskursa – Фуко 1998). Antička literarna tradicija predstavlja žanr koji su stvorili predstavnici elitnog/povlašćenog sloja antičkih društava za pripadnike istih tih slojeva, što njen tematski sadržaj, način izlaganja, držanje/iznošenje određenih stavova i značenje boji specifičnom vrednosnom opterećenošću i čini je predrasudnom vrstom znanja (Бабић 2004: 30–31). Ona ni u kom slučaju ne predstavlja apsolutni uvid u opisivanu „realnost“, već istoriju ograničenu „staležom i selekcijom izvornog materijala“ (Potter 1999: 157). Naravno, ovo ne znači da je antička historiografija vrsta intelektualne fikcije zasnovana na potpunim izmišljotinama i maštarijama elite, već da ona prenosi osobene vizure, značenja i poruke koje prvenstveno govore o shvatanjima sveta kod onih ljudi koji su je stvorili i upotrebljavali.

Ukratko, antička historiografija predstavlja svedočanstvo o elitnoj percepciji sveta, a ne objektivni izveštaj o svetu o kojem govori. Takođe, starovekovna historiografija u najvećem broju primera predstavlja etsko (spoljašnje) označavanje pojava, događaja i populacija kojima se bavi, a ne emsko (unutrašnje) određivanje ni ljudi o kojima govori, niti događaja sa kojima te ljude dovodi u vezu (osim u slučajevima kada autor piše o sebi i sopstvenom učešću u nekim događajima). Antičke elite su pomoću historiografije definisale svoje okruženje dajući mu značenja koja su bila smisljena iz perspektive pripadnika ovih slojeva, pri čemu su istovremeno samoodređivale svoj položaj u zamišljenom ustrojstvu. Gledano na ovaj način, antička historiografija se može razumeti kao društvena praksa čija je funkcija bilo objašnjavanje poretka sveta i uloga koje su u njemu imale različite kategorije ljudi, od viših društvenih krugova (koji su davali opise), do pojedinaca/grupa koje su predstavljale *Druge* u političkom, društvenom, kulturnom, etničkom, religijskom ili bilo kojem drugom smislu. U ovom kontekstu antička historiografija je jedna od manifestacija diskursa moći povlašćenih slojeva, i stoga se može sagledavati kao način za

artikulisanje različitih identitetskih kategorija iz specifične (elitne) perspektive (Poter 1999: 155–158; Nicolai 2007: 16; Marincola 2009: 13; Moreland 2001: 30–31, 80, 90–91). Ova uloga antičke istoriografije najlakše se može identifikovati putem njene očigledne i neraskidive povezanosti sa političkim životom. Antički narativi o prošlosti zamišljeni su kao vrsta znanja koja je trebalo da ima praktičnu upotrebnu vrednost/korisnost, pogotovu davanjem primera o političkim sudbinama pojedinaca, porodica, gradova, većih političkih tvorevina (kao što su republike, carstva, kraljevstva), plemena itd, na koje su se starovekovni politički akteri ugledali u sopstvenim životima i karijerama (Mattern 1999, 3–6, 18–20, 25, 65; Grant 2003: 62–83; Nicolai 2007: 14, 16; Marincola 2009: 21). Odatle i ne čudi zašto su istoriografska štiva na osoben način u svojim narativima konstruisala pojave koje su opisivala, i što je njihova tematika fokusirana na odabrane i specifično predstavljane teme koje su bile namenjene politički aktivnim pojedincima/grupama.

Ako sumiramo diskusiju iz ovog podpoglavlja, moguće je doći do najvažnijih zaključaka o osvešćenosti koja mora da postoji prilikom savremenih korišćenja antičkih pisanih izvora u interpretaciji prošlosti. Najvažnija je okolnost da antičko bavljenje istorijom, i pored grubih sličnosti sa današnjim izučavanjem prošlosti, pokazuje veoma važne razlike u odnosu na moderne (a posebno modernističke) akademske perspektive u istoriografiji. Starovekovna istorijska dela nisu nastala na istim konceptualnim polazištima kao moderna; način izlaganja i obrazlaganja je funkcionisao po drugačijim principima; apsolutna objektivnost nije operisala kao načelo kojem se sveopšte teži; istoriografija je bila vrsta literarnog žanra koja je nastajala i bivala korišćena unutar ograničenog obima antičke populacije; ona se može posmatrati kao manifestacija diskursa moći; i samim tim ne predstavlja katalogizirano, neizmenjeno i neutralno znanje o (proto)antičkoj prošlosti. Starovekovna istoriografija se može sagledavati kao skup različitih vrednosnih sudova koji su organizovani kroz kazivanje prošlosti putem besedničkog oblikovanja različitih vrsta podataka, koji su mogli biti direktno prenošeni, doradivani, razrađivani, preinačavani ili čak izmišljeni. Pošto je sadržaj antičke istoriografije ima specifičan karakter i kao svako drugo štivo nosi nužne, ukorenjene, predrasudne perspektive, njega nije moguće upotrebljavati bez uzimanja u obzir čitavog niza kontekstualnih odlika, počevši od autora, trenutka nastanka, tematskog sadržaja narativa, do semantičkog okruženja pojedinačnih podataka i sl. Sve ove tačke opreza naročito su neophodne u kontekstu (moderne) upotrebe

etnografskih narativa antičkih pisaca, budući da se u ovoj diskurzivnoj praksi radi o konstrukcijama znanja o populacijama *Drugih*.

6.1.2. Antička etnografija i definisanje protoistorijskih grupnih identiteta

Odrednica *antička etnografija* ne odgovara značenju koje je vezano za modernu akademsku disciplinu etnografije/etnologije, niti savremenim predstavama o naučnom bavljenju populacijama/zajednicama *drugih*⁸² (Dench 2005: 41–42). Samostalno polje proučavanja i predstavljanja zajednica koje su bile strane mediteranskim kulturama u antičko doba nije postojalo, pa se etnografski narativi pronalaze u različitim literarnim žanrovima od poezije do filozofije, mada su najčešće standardni deo istoriografskih radova (Dench 2007: 493). I pored toga što etnografija nije bila autonomno intelektualno polje, osnove „znanja“ o različitostima ljudske vrste i pojedinačnim populacijama ne pokazuju suštinske razlike u zavisnosti od literarnih vrsta u kojima su upotrebljavana (Woolf 2011: 13–16). To znači da iako etnografija nije predstavljala „formulaički literarni žanr, jasno je da etnografski način [pisanja] uključuje formulaičke aparate, konvencionalne figure, motive i pretpostavke iz kojih se varvarska drugost mogla generisati i razrađivati“ (Woolf 2011: 16, prevod V.M.).

Antička etnografija se može okarakterisati kao specifična diskurzivna/narativna praksa koja se bavila različitostima ljudskih zajednica i koja je funkcionisala na ustaljenoj tradiciji predstavljanja stranih populacija. Iako je u različitim literarnim reprezentacijama „varvara“ dominirala suštinska konceptualna sličnost, oličena u principu *mi i drugi*, to ne treba shvatiti kao automatsko korišćenje striktno utvrđenih toposa o „varvarima“. Etnografski pasaži u antičkoj literaturi, i pored generalnih sličnosti, obiluju detaljima koji se ne mogu u potpunosti objasniti kontinuiranim korišćenjem jednih-te-istih, zacrtanih „etnografskih definicija“ sa nepromenljivim sadržajima (Woolf 2011: 16–17). Drugim rečima, antička etnografska tradicija počiva na raznolikim ali suštinski sličnim konceptualnim uporištima, koja nisu obavezno i u neizmenjenom obliku upotrebljavana u svakom etnografskom narativu. Slično tome, antički etnografski narativi

⁸² *Drugost* je pojam koji je poslednjih decenija zadobio mnogostruka i različita značenja koja se odnose na grupe ili pojedince koji ne pripadaju establišmentu, odnosno socio-političkim i kulturnim strukturama koje se smatraju normativnim. Zbog ovoga postoje mišljenja da je odrednica isuviše uopštenog karaktera i stoga neadekvatna kao analitička kategorija u istraživanjima (Isaac 2004: 4; Romm 2011: 26). Zarad sprečavanja konfuzije podvlačim da ovde *drugost* ima značenje grupa/zajednica/društava/pojedinaca koje su iz perspektive antičkih (grčkih/rimskih) autora bile zamišljane i predstavljane kao strane u socio-političkom, kulturnom i geografskom smislu. Takvo značenje *drugosti* približava se antičkom konceptu *varvarstva*, ali je za razliku od njega lišeno implicitnih pežorativnih konotacija.

nisu funkcionisali po principu iznalaženja opšteg konsenzusa između različitih načina objašnjavanja određenih pojava. Čak i u istim tekstovima moguće je pronaći različita, pa i kontradiktorna etnografska objašnjenja za isti fenomen, bez potrebe da se ona usklade ili da se nekom od njih da prednost u odnosu na ostala. Autori su na raspolaganju imali veliki opseg mogućih interpretativnih okvira, koje su koristili, kombinovali ili prilagođavali u zavisnosti od sopstvenih narativnih potreba, pa ne treba očekivati da je etnografska praksa funkcionisala po principu uspostavljanja koherentnog tumačenjskog pristupa (Woolf 2011: 45, 54–58). Međutim, i pored raznovrsnosti u detaljima, nijansiranjima slike o *drugostima* i nepostojanju utvrđenih i međusobno usklađenih tumačenjskih okvira, osnovna idejna polazišta antičke etnografske tradicije zavređuju punu pažnju uzimajući u obzir da je pomoću njih izgrađena i antička i moderna predstava o Skordiscima.

Tradicija opisivanja stranih populacija seže još od homerskih epova, u kojima su postavljeni uzori za opise geografskih teritorija/oblasti i genealoška objašnjenja porekla naselja i populacija. Počevši od kasnoarhajskih i naročito spisa klasičnog perioda, u grčkoj literaturi je došlo do intenziviranja bavljenja stranim populacijama i geografskim oblastima, što se može objasniti intenzifikacijom kontakata Grka sa raznovrsnim zajednicama širom Sredozemlja. Od radova autora klasične epohe posebno se izdvajaju Herodotovi opisi stranih društava, koji se mogu smatrati rodonačelničkim za čitavu antičku etnografiju (Dench 2005: 42; 2007: 495–496). Etnografski narativi klasičnog perioda Grčke, sa Herodotom na čelu, definisali su strogu podelu čitave ekumene na Grke i *varvare*. Uspostavljeni binarni opozit predstavljao je specifičnu vizuru sveta i podrazumevao je podeljenost po kriterijumima jezika, političke organizacije, ratovanja, privređivanja, načina stanovanja, ishrane, oblačenja itd. Njegova suština nalazi se u činjenici da je omogućavao samopotvrđivanje kvaliteta/superiornosti grčkog sveta, koje je odražavano stereotipizacijom ostalih populacija na način da su one u određenim (ili svim) pogledima predstavljane kao suprotne i često „vidno niže“ u odnosu na Grke (Romm 1992; Бабић 2004: 62–68, 75–78). I pored toga što grčko viđenje varvara nije u svim slučajevima podrazumevalo automatski negativne i neprijateljske stavove, nema sumnje da je ovaj perceptivni sistem obezbeđivao konstruisanje jasne imagološke granice u odnosu na strance, koja je upotrebljavana bez potrebe da se ozbiljno preispituje ili zameni nekim drugačijim, „liberarnijim“, zamišljanjem odnosa između Grka i *drugih*.

Jedan od razloga za ustaljenost ovakvog poimanja poretka sveta nalazi se u konceptu nepromenljivosti ili veoma teško dostižne promene dodeljenih uloga. Sudeći prema sačuvanim literarnim svedočanstvima, podela na Grke i varvare bila je zamišljena kao datost koja je zavisila od nekoliko različitih prirodnih faktora, usled kojih nije mogla da se prevaziđe i preinači. Grci su se u sopstvenom zamišljanju ekumene nalazili u njenom središtu i bili su blagosloveni najpogodnijim prirodnim uslovima, što se direktno odražavalo i na kvalitativna svojstva pripadnika njihove kulture. Uz ovu ideju, koja se u savremenoj literaturi naziva *teorijom* (prirodnog) *okruženja* (*environmental theory*: Isaac 2004) ili *klimatskom paradigmom* (*climatic paradygm*: Woolf 2011), u definisanju odlika različitih zajednica grčki autori su koristili i koncepte naslednih fizioloških i mentalnih karakteristika, kao i tezu o krvnom poretku i čistim/neizmešanim rodovskim i etničkim linijama. Pošto su Grci prema svim ovim kriterijima zauzimali najbolju vrednosnu poziciju, ostale populacije su, u zavisnosti od reljefa i klime, nasledjenih odlika i genealogije, imale različito (i pozitivno i negativno) određene fizičke, mentalne, društvene i kulturne osobine. Međutim, konačni skupovi tih osobina u svakom pojedinačnom slučaju nisu mogli da se porede sa sveukupno superiornim kvalitetima Grka (Isaac 2004: 55–82, 109–133, 257–303). Mada su navedeni elementi za objašnjavanje razlika među ljudima korišćeni u različitim obimima i kombinacijama u zavisnosti od autora, i nikada nisu formulisani u oblik koji bi iz savremene perspektive ličio na neku vrstu integralne društvene teorije (Isaac 2004: 56), oni su omogućavali vrednosne procene i determinističke stereotipizacije koje su postale neodvojivi deo etnografskih narativa. Bez obzira da li se kod nekih pisaca javljala simpatija ili antipatija, „varvari“ su u grčkim etnografskim narativima predstavljali sliku u ogledalu samih Grka, pa je njihovo suštinsko stanje (kako god da je bilo uže određeno) podrazumevalo suprotnost i *drugost*.

Od kraja IV v. pre n.e., mediteranski svet je proživljavao korenite socio-političke, ekonomske i kulturne promene, što se odrazilo i na praksu etnografije. Budući da je u Sredozemlju nastao svet sačinjen od „multietničkih“ i „multikulturalnih“ političkih tvorevina, rigidna podela na Grke i „varvare“ više nije mogla da se održi, pa je ovakav stav postepeno revidiran. Ovo pogotovu važi za doba u kojem je Rimski republika počela da dominira Mediteranom i u svoje okvire uključuje međusobno značajno različite populacije. Iako su u rimskim etnografskim diskursima osnovni postulati prihvaćeni iz helenske i helenističke tradicije, koncept prirodno uslovljene i teško promenljive podele na Grke i sve ostale, preinačen je u viđenje po kojem su postojali raznovrsni

„varvari“. Ukratko, ideja o urođenom „varvarstvu“ ustupila je mesto vizuri o (potencijalno) promenljivom karakteru opšteg stanja u kojem su se određene zajednice nalazile, a sve zahvaljujući rimskom imperijalizmu koji je operisao po načelu inkluzije pokorenih populacija (Isaac 2004: 134–135, 192–193; Dench 2005: 366; Almagor 2005: 51–52; Woolf 1998: 58–59; Hingley 2005: 61–62). Ova konceptualna promena, međutim, ne sme biti shvaćena kao napuštanje predrasudnih stavova o „varvarima“. Etnografska tradicija u doba rimske dominacije se i dalje naslanjala na prethodne grčke konceptualizacije o superiornim i inferiornim grupama ljudi, s tim da je strogu granicu načinila propustljivom u slučajevima kada su „varvari“ postajali deo imperijalnog poretka i na taj način mogli da prevaziđu svoje „divljačke“ odlike. Drugim rečima, u kontekstu rimskog imperijalizma dogodilo se prilagođavanje starijih mitova o „civilizaciji“, u skladu sa kojima su se promenila i poimanja/značenja „varvara“ (Woolf 2011: 112).

Za shvatanja ekumene u kontekstu rimskog imperijalizma, koja su formulisana počevši od II v. pre n.e., značajne su dve okolnosti. Prva je prilagođavanje postojeće teorije okruženja na način da je dozvoljena nijansirana kategorizacija varvarske drugosti, a druga, povezana sa prethodnom, je formulisanje koncepta ljudskosti (*humanitas*). Kao i grčka vizura poznatog sveta, rimska je takođe podrazumevala centričnost, s tim da je jačanjem rimske socio-političke dominacije prirodno središte sveta pripisano Italiji i Rimu (Clarke 1999: 214–218, 295–299; Mattern 1999: 44–46; Isaac 2004: 108–109; 166–167; Champion 2004: 98; Dench 2005: 60). Naslonjena na starije ideje o postojanju klimatskih zona, i u vreme rimskog imperijalizma zadržana je podela na različite geografske oblasti zamišljanog sveta, ali je osa po kojoj su razlike bile definisale promenjena od linije zapad–istok na smer sever–jug. Sa centrom smeštenim u Italiji/Rimu, središnji pojas (tj. Sredozemlje) je imao najbolje klimatsko-geografske predispozicije koje su podrazumevale balansirano učešće osnovnih prirodnih elemenata. Iza centralnog podneblja, ka jugu i severu, nalazile su se manje povoljni pojasevi, a krajnje margine su imale najekstremnije klimatsko-geografske određenosti (isuviše tople, ili pak hladne, praćene odgovarajućim biljnim i životinjskim svetom). Klimatski uslovi uticali su na fizičko i mentalno stanje stanovnika, pa su žitelji centralnog pojasa imali najbolje telesne, mentalne, moralne, društvene i kulturne karakteristike, dok su stanovnicima zona sa ekstremnijom klimom ovi kvaliteti bili ograničeni ili uskraćeni (Clarke 1999: 146, 182–183; Isaac 2004: 56–109; Evans 2008: 24–25; Burns 2003: 6–7; Woolf 2011: 44–51).

Generalno posmatrano, ostavljajući po strani međusobne razlike kod pojedinačnih autora, stereotipizacija po geografskim zonama je operisala po opšteprihvaćenoj ideji o superiornosti središta i izrazitoj suprotnosti između juga i severa. „Južnjaci“ su bili karakteristični po manjoj telesnoj konstituciji, tamnijoj puti, fizičkoj i moralnoj mekoći, malim ratničkim sposobnostima, brzini i većoj inteligenciji, dok su „severnijaci“ zamišljeni kao krupnije građeni, svetle puti, fizički izdržljiviji, vični ratovanju, surovi, ali spori i manje inteligentni. Na ovaj način su populacijama na suprotnim geografskim stranama Rimske imperije pripisivani različiti skupovi opštih karakteristika, pa su se Germani, Gali, Skiti i ostale populacije na severu generički razlikovali od Numidana, Etiopljana, Maura i drugih „varvara“ na jugu. Naravno, ni populacije koje su živjele na istočnim krajevima sveta nisu bile lišene rimskog stereotipnog shvatanja, ali pošto se radilo o zajednicama koje su imala složene socijalne strukture i duge istorijske tradicije, i koje su po nekim kriterijumima bile slične rimskom društvu (Egipćani, Grci, Jevreji, Persijanci), stereotipi su konstruisani po linijama opšte dekadencije, iskvarenog morala, prevrtljivosti, efeminizacije itd. (Isaac 2004: 304–405, 440–491).

Iako su autori u periodu rimske dominacije populacije van Sredozemlja generalno karakterisali kao „varvarske“, razlike među njima počele su da se izražavaju stepenima pojedinačnih sličnosti sa rimsko-mediteranskim svetom. Različita „plemena“ na marginama sveta nisu bila podjednako „divlja“, te je počela da se stvara slika o nejednakim „stepenima ljudskosti i divljaštva“ odnosno većoj ili manjoj sličnosti sa samim rimskim društvom (Evans 2008: 24; Woolf 1998: 59; Hingley 2005: 64; Wells 1999: 101). Koncept pomoću kojeg je izvođeno nijansiranje označavan je terminom *humanitas* koji se u savremenim prevodima antičkih tekstova izjednačava sa rečju *civilizacija*. Sam termin *humanitas*, međutim, nema jedinstveno značenje i konkretan prevod, i odnosi se na niz najviše vrednovanih kvaliteta rimskog društva. *Humanitas* može da označava ljudske vrednosti (ljudskost u najpozitivnijem smislu reči), ali i kultivisani način života karakterističan za obrazovanog, prosvećenog, čovečnog pripadnika rimske elite koji je zbog svojih prednosti podoban da vlada i daje primer. Do kraja I v. pre n.e. ovaj koncept je označavao vrhunsku kulturu (*Hochkultur*), način delanja i razmišljanja pripadnika rimske elite, mada nije bio vezan isključivo za ovaj sloj društva. Koncept *humanitas* je bio fleksibilan jer je podrazumevao mogućnost uključivanja i onih koji nisu poticali sa prostora Rima i Italije, što znači da je pod određenim uslovima mogao da se odnosi i na pripadnike „varvarskih“ populacija (Woolf 1998: 53–60; Hingley 2005: 61–67; Huskinson 2000b). Ideja o stepenu

ljudskosti/divljaštva, u kombinaciji sa teorijom okruženja, stvarala je skalu društava izražavanu pomoću kriterijuma koji su bili najviše cenjeni kod samih Rimljana. „Varvarske” zajednice su vrednovane uzimanjem u obzir sedentarnosti, načina dolaženja do hrane, vrsta naselja i staništa, tehnoloških znanja, kulturnih praksi i običaja, političke organizacije, načina odevanja, ishrane itd. (Mihajlović 2011). Blizina Rimu označavala je viši stepen kultivisanosti i (s)poznavanja ljudskog načina života, dok je najveća udaljenost podrazumevala najniži stepen ljudskosti, divljaštvo i približavanje životinjskom svetu (Shaw 2000: 376–378). Naravno, ova skala nije imala striktno definisane stupnjeve (u smislu postojanja tipova jasno određene sadržine), niti su je upotrebljavali svi autori koji su se oprobali u etnografskom pisanju. Ipak, neki od njenih elemenata, a pogotovu opšti pristup u posmatranju „varvara” kao suprotnosti rimskom svetu, pojavljuju se u svim etnografskim narativima sve do kraja antičkog perioda (Woolf 2011: 89–111).

6.1.3. Rimski imperijalizam i etnografski narativi

Ukratko opisana konstrukcija idejno-spoznajnog sistema koji je korišćen za razumevanje i objašnjavanje sveta povezana je sa ekspanzijom rimske države i imperijalističkom ideologijom koja je dominirala među rimskom elitom počevši od III v. pre n.e. Činjenica da su etnografski narativi, sudeći po sačuvanoj građi, svoju intenzifikaciju doživeli u periodu poslednjeg veka stare i u prvom veku nove ere ne predstavlja slučajnost, budući da je ovo vreme kada rimska imperijalistička ideologija doživljava svoj puni oblik, a rimska država najveća teritorijalna proširenja (Shaw 2000: 374; Woolf 2011: 60–61). U kontekstu ekspanzije Rima dolazilo je do nebrojenih interakcija sa stranim populacijama različitog karaktera, koje su često bivale inkorporirane u rimski socio-politički sistem. U takvim okolnostima je potpuno očekivano da fizičko ovladavanje novim teritorijama i populacijama prati i njihovo konceptualno i simboličko prevođenje u dominantni (rimski) imagološki poredak, tako da se spoljašnja društva i ljudi predstavljaju kao stranci i inferiorni opoziti (Shaw 2000: 374). Stereotipizacija „varavara“ operisala je po principu mentalne (re)organizacije sveta tako da je njegovo zamišljanje i predstavljanje na uprošćen način omogućavalo snalaženje u moru različitosti i mnogo kompleksnijih realnosti koje nije bilo moguće spoznati u punom obimu (Mattern 1999: 71–80; Wells 1999: 100–104; Burns 2003: 3–5; Dench 2005: 43–46).

Pošto je veliki broj populacija koje su zamišljane kao „varvari“ u određenim trenucima bio u sukobu sa rimskom državom, ne čudi što je njihova konceptualizacija operisala po načelu podvlačenja suprotnosti, odnosno predstavljanja neprijatelja kao skupova kurioziteta koji su, u kombinaciji sa zamišljenom ratobornošću i urođenim rušilačkim nagonima, predstavljali opasnost kojoj se moralo stati na put (Burns 2003: 235–239). Primera radi, nije nikakva slučajnost što su severni „varvari“ kakvi su Gali/Kelti ili Germani predstavljeni kao grupe na krajnim marginama poznatog sveta i najsurovija pretnja mediteranskoj „civilizaciji“ baš u periodu intenzivnih sukoba Rima sa populacijama u srednjoj i severnoj Evropi (Dench 2005: 39–40). Drugim rečima, u kontekstu rimskog imperijalizma upotreba teorije okruženja i koncepta ljudskosti služila je kao aršin za merenje sličnosti i razlika sa društvima *drugih*, kao opravdanje za preduzimanje akcija i širenje kultivisanog načina života tamo gde on nije postojao, i kao način inkorporacije elita novoprisvojenih društava (Woolf 1998: 53–60; Hingley 2005: 61–67). Predrasudna, stereotipna etnografska zamišljanja su stoga povezana sa imperijalizmom u značenju *stavova uma/stanja svesti* (attitudes of mind – Isaac 2004: 2, 7), po kojima je prirodno da određena (superiorna) ljudska grupa dominira nekom drugom (inferiornom) grupom⁸³. Takvo stanje svesti, zajedno sa predrasudama i stereotipizacijom populacija *drugih* sa kojima operiše, bar delimično stoji iza definisanja vrsta odnosa koji su imali praktične posledice po „varvarska“ društva (Mattern 1999: 76–80; Shaw 2000: 379; Isaac 2004: 2, 7; Dench 2005: 73; Mattingly 2011).

Imperijalističko promišljanje ekumene pomoću etnografskih stereotipizacija i opštih mesta imalo je funkciju da konstruiše mentalnu sliku sveta po načelima, generalizacijama i predubedenjima koje su bile svojstvene njegovim protagonistima (tj. rimskim elitama). Shematizovano predstavljanje „varvara“, kao i svaki stereotip, negiralo je postojanje individualnosti pa je tipološke osobine koje mogu da važe na nivou pojedinaca (tj. fizičke, mentalne, moralne karakteristike) vezivalo za čitave grupe ljudi (Isaac 2004: 40). Ova praksa je imala ishod u potvrđivanju superiornog položaja Rima i elitnih delova njegovog društva, pružajući mehanizam

⁸³ O rimskom imperijalizmu se i dalje vodi debata da li se tako može nazvati, kako je tačno funkcionisao, šta su specifičnosti i da li je uopšte uporediv sa oblicima imperijalizma modernog doba. Bez obzira na brojna otvorena pitanja, savremeni istraživači se slažu u oceni da nema nikakve sumnje da su određene politike i prakse dominacije u rimsko doba bile na snazi, kako god ih uže definisali (Webster and Cooper eds. 1996; Woolf 1998; 2001; Champion ed. 2004; Dietler 2005; Morley 2010; Mattingly 2011; čak i Versluys 2014 koji se protivi upotrebi termina i koncepta imperijalizma za Rimsko carstvo, ne poriče postojanje različitih oblika moći koji su operisali u rimskom svetu).

za efektno zamišljanje rimske vladavine nad čitavim svetom. Odatle i ne čudi što su etnografske stereotipizacije svoju primenu našle u imperijalnoj ikonografiji i propagadnim praksama poput trijumfalnih procesija, podizanja različitih memorijalnih objekata koji su slavili dominaciju Rima ili čak gladijatorskim spektaklima (Smith 1987; 1988; Ferris 2000; Dench 2005: 79–80; Östenberg 2009; Janković 2014). Predstavljanje „varvara“ u vidu ikonografskih tipova ili personifikacija (koje su simbolizovale i teritorije i populacije) bilo je istovremeno i ishod imeprijalistički ustrojenih etnografskih diskursa, i uzrok daljeg promišljanja sveta na takav način. Još značajnije, posledice ovakve percepcije pokorenih *drugosti* nisu se svodile isključivo na domene literature, ikonografije i paradnih svetkovina, pošto su etnografske konceptualizacije, bar delimično, nalazile svoju primenu u neposrednim odnosima sa varvarskim *drugostima*.

Upotreba etnografskih diskursa i stereotipa bila je jedan od činioca u procesu percipiranja, imenovanja i interagovanja sa spoljašnjim političkim entitetima, kao i prilikom stvaranja provincija, ustanovljavanja peregrinih administrativnih jedinica i osnivanja (i statusnog određivanja) naselja nakon ovladavanja nekom teritorijom. Dodatno, stereotipna shvatanja grupnih identiteta i osobina imala su učešće u oblikovanju odnosa prema pokorenim i nepokorenim populacijama. Pri tome, naročito je važno podvući da rimske etnografske percepcije nisu morale da odgovaraju shvatanjima ljudi na koje su se odnosile, niti da se zasnivaju na realnom stanju stvari uočenom „na terenu“. Na primer, iako nema nikakvih indicija da su u pre-rimsko doba Germanija i Galija postojale u onim okvirima i značenjima koje su im pripisivane u rimskim etnografskim narativima, njihovo imagološko konstruisanje kao posebnih geografsko-etnografskih celina doprinelo je kreiranju provincija pod tim imenima i tretmanu stanovništva kao generičkih Germana i Gala (Wells 1999; 2001; Riggsby 2006: 21–45). Slična situacija odnosi se na omeđavanje i stereotipno posmatranje plemena i peregrinih jedinica u Iliriku i Panoniji (Džino 2008b; 2010a; 2014a: 2–3; 2014b; Džino and Kunić 2012; Burns 2003: 210), organizaciju etničkih entiteta u severnoj Africi (Whittaker 2009), ili konstruisanje identiteta Batava i u smislu administrativne oblasti i u pogledu zamišljenih etničkih odlika (Roymans 2004; 2014). Dakle, etnografska stereotipizacija nije bila samo literarni oblik i propagandni mehanizam, već i praksa koja je imala direktne posledice na kreiranje uslova u kojima se odvijao život pojedinaca i grupa.

Rimska težnja za uspostavljanjem manje-više jasno definisanih teritorija i kolektivnih identiteta (koja je povezana sa etnografskim diskursima imperije) može se objasniti potrebom za fiksiranjem populaciono-teritorijalnih celina sa kojima se potom efektivnije uspostavljala komunikacija i koje su lakše kontrolisane od strane imperijalnih vlasti. Ovakav sistem, bez obzira da li se odnosio na grupe unutar ili van rimske države, imao je dalekosežne posledice jer se odražavao i na samopercepciju definisanih kolektiva i preoblikovanje njihovih društvenih ustrojstava (Orejas 1994: 276; Orejas and Sastre 1999: 171, 175–176; Wells 1999: 33, 57; 2001; Laurence 2001; Orejas and Sánchez-Palencia 2002: 590; Curchin 2004: 26, 53–6; Roymans 2004: 4, 205, 209; Derks and Roymans 2009; Whittaker 2009: 196; Džino 2009; 2010a: 161, 163–7, 181–2; Roncaglia 2013). Interakcije rimske imperije i različitih populacija oko i unutar granica rimske kontrole, uz etnografske diskurse rimskog imperijalizma, doprinosile su da se svet zamišlja (i potom oblikuje) kao ispunjen različitim kolektivnim/etničkim jedinicama, za koje su vezivani određeni stereotipi formirani u zavisnosti od konteksta unutar kojih su se odnosi odvijali. Važna okolnost prilikom istraživanja takvih pojava je činjenica da grupni identiteti onako kako su ih predstavljali antički autori nisu morali da budu stabilne i nepromenljive kategorije kolektivnog određenja (opisanih populacija), koje su u manje-više istom obliku postojale i u pre-rimsko i u rimsko doba. Pre, podatke o etničkim grupama u kontekstu rimskog imperijalizma neophodno je shvatiti kao spoljašnje (rimske) percepcije koje su mogle da budu u različitim stepenima skladnosti ili neskladnosti sa „realnim“ stanjima stvari.

Poslednjih godina javlja se potreba za preispitivanjem pretpostavke o direktnoj povezanosti etnografskih diskursa i rimskog imperijalizma. Ovo se pogotovu odnosi na sledeća pitanja: koliko su etnografska znanja bila ishod ekskluzivno rimskog (ili grčko/rimskog) poimanja sveta, a koliko je u njihovom stvaranju učestvovalo i „varvarsko“ shvatanje (sebe i sveta); da li su etnografski stereotipi i narativi imali isključivu funkciju podvlačenja razlika između Rimaljana i „varvara“; i do koje mere je etnografija uticala na rimsku politiku i dominatorske prakse (i obrnuto). Od studija koje su se bavile ovim temama naročito se izdvaja rad Grega Vulfa koji je upozorio da su u kreiranju etnografskih narativa morali učestvovati i pojedinci koji su bili upoznati i sa lokalnim („varvarskim“) i sa rimskim kulturnim obrascima, i koji su delovali kao vrsta posrednika u interkulturnim zonama kontakta kroz koje su definisani etnografski diskursi.

Prema njegovom mišljenju, mnogi od sačuvanih etnografskih priča ne pokazuju ekskluzivno rimski/grčki način posmatranja „varvarskih“ populacija i upotrebe tradicionalnih etnografskih „znanja“ i načina prikazivanja. Pre, njihovo stvaranje se odigravalo na nivou *srednjeg terena* (*middle ground*), situiranog između isključivih grčko/rimskih etnografskih obrazaca i „varvarskih“ poimanja sveta. Vulf pokazuje da su mnogobrojni elementi koji se pronalaze u pojedinim etnografskim pričama morali poteći iz lokalnih konteksta znanja o ljudima, teritorijama i događajima, i da je prilikom nastajanja etnografskih narativa dolazilo do spajanja opštih antičkih matrica sa lokalno specifičnim predanjima (koja su u nove verzije unošena zahvaljujući informacijama dobijenim od pojedinaca lokalnog kulturnog porekla). Prema njegovom viđenju, ovakve etnografske (re)kombinacije naročito su se dešavale u kontekstu integracija domorodačkih društava u rimski socio-politički sistem. U takvim okolnostima one su igrale ulogu u imagološkom spajanju različitih populacija i događaja širom Mediterana, što je proizvodilo efekat simboličke povezanosti i izražavanja zajedničkih korena. Ova praksa naročito je vidljiva u izmišljanju genealogija pojedinačnih (etničkih) kolektiva, povezivanju određenih istorijskih događaja sa određenim populacijama, i stvaranju legendi koje su pojedince, porodice, plemena i teritorije „varvara“ dovodile u vezu sa antičkom mitologijom. Izmišljanje tradicije na ovaj način imalo je smisla u kontekstu integracije različitih oblasti i ljudi rimske imperije putem stvaranja mreže elita, koje su osim ostvarivanja realnih kontakata nastojale da se povezuju i simbolički, izražavajući svoju zajedničku pripadnost pomoću etnografskih konstrukcija⁸⁴. U zaključku, Vulf upozorava da sačuvane etnografske priče u antičkoj literaturi nisu nastale isključivo iz jednog (rimskog/grčkog) izvora znanja, već iz uzajamnog dejstva između više izvora različitog porekla (2009; 2011: 8–58).

Zaista, Vulfova argumentacija ne ostavlja mnogo prostora da se ovaj proces odbaci kao neosnovana tvrdnja već, naprotiv, omogućava da se bar neki antički etnografski diskursi

⁸⁴ Viđenje po kojem je *drugost* u antičkoj literaturi (generalno) bila konstruisana i upotrebljavana kao način isticanja sličnosti, reciprocnosti i međupovezanosti, a ne razlika i oštih polarizacija, promovisao je i Erih Gruen fokusirajući se na genealogije, rodbinske mitove, predačke legende i simpatetičke karakterizacije *drugih* (2011; 2013). U potonjim recenzijama, čijim se kritikama pridružujem, njegovi zaključci okarakterisani su kao zasnovani na ograničenom broju primera, jednostrani i preterani. To se pre svega odnosi na zapažanje da narativi o predačkim povezanostima Grka/Rimljana sa „varvarskim“ populacijama, „ljudskije“ predstavljanje stranaca u antičkoj literaturi, kao i priznavanje sličnosti sa antičkim društvima, ne znače automatsko prenebregavanje razlika, negiranje suprotnosti i prevazilaženje podele na superiorne/inferiorne populacije. Drugim rečima, zajednički predački/rodbinski koreni i priznavanje ljudskosti stranim društvima i pojedincima ne znače da su oni bili sveukupno poistovećivani i ravnopravno rangirani sa pripadnicima grčkog i rimskog sveta (Romm 2011; Broder 2011; Champion 2012).

razumeju na mnogo kompleksniji način od jednostranog objašnjavanja potezanjem argumenta nepromenljivih toposa o varvarima.⁸⁵ Međutim, za potrebe odgovora na pitanje da li se etnografski opisi mogu koristiti kao „realni“ prikaz slike unutar i oko rimskog imperijalnog poretka, čak i da su uključivali „varvarske percepcije“, sam Vulf daje otrežnjavajuće zapažanje: elementi domorodačkih priča prilagođavani su postojećoj antičkoj perceptivnoj/imagološkoj matrici, a u celinu su ih sklapali upravo grčki i rimski autori (2011: 43). Uz to, Vulfovi primeri interkulturalnih posrednika i pregovarača odnose se na pojedince koji su iz lokalnih konteksta bili uključeni u povlašćene imperijalne krugove (kao što su Pompej Trog – 2011: 28–31, 43, 77–78 ili primer Kruptoriksa – 2009). Ove činjenice dovoljno govore o pozicijama moći i ukazuju da su, bez obzira na eventualne doprinose „varvara“ u kreiranju etnografskih narativa, učešća njihovih znanja bivala ustrojavana prema tradiciji vezanoj za elitne slojeve rimskog imperijalizma i njihova razumevanja pojedinačnih pojava u zamišljenom poretku sveta. Prema tome, uvođenja „varvarskih etnografskih uvida“ u postojeći imagološki sistem, istovremeno su doživljavala neminovna vrednosna prevođenja po kulturnim normama rimskih elita. Narativni činoci u vidu lokalnih percepcija nisu doprinosili formulisanju iz temelja drugačijih etnografskih predanja, niti se iz današnje perspektive mogu smatrati emskim svedočanstvima o „varvarskom“ sopstvu, budući da su prilagođavani već postojećoj antičkoj literarnoj i etnografskoj tradiciji.

Kada je reč o povezanosti rimskog imperijalizma i etnografije, Vulf iznosi stanovište da je uticaj imperije na rad autora koji su formulisali etnografske narative, i obratno, bio mnogo kompleksniji i manje direktan nego što se pretpostavlja (2011: 59–88). Prema njegovom mišljenju, dela učenjaka nisu bila usmeravana imperijalnim prioritetima, niti su se njihovi pogledi formirali kroz iskustvo vladavine svetom više nego putem korišćenja biblioteka (odnosno postojećih etnografskih narativa – Woolf 2011: 60). Dodatno, Vulf iznosi stav da etnografi nisu konsultovali vojskovođe i provincijske namesnike prilikom konstrukcije svojih priča, jer je postojao veliki stepen nesamerljivosti između vrsta znanja potrebnih i stvaranih na terenu i tradicionalnih tema etnografije (2011: 71). Prema tome, rimska ekspanzija nije postavila imperijalnu viziju u srce etnografskog pisanja, već je u najboljem slučaju dala novu važnost nekim od već prisutnih interpretativnih tema i obezbedila lakše dolaženje do postojećih etnografskih i geografskih izvora (Woolf 2011: 76, 78). Sledeći ovaj argument, Vulf je takođe

⁸⁵ Na složene puteve rimske samopercepcije i percepcije stranih populacija, koje nisu tekle ustaljenim i nepromenljivim linijama, i koje su bile podložne brojnim promenama i nijansiranjima ukazuje i Dench 2005.

negirao direktnu povezanost literarnih etnografskih sadržaja sa jedne, i trijumfalne ikonografije, ceremonijalne/monumentalne umetnosti i admismistrativne organizacije sa druge strane, ukazavši da između njih postoji malo preciznih preklapanja (2011: 79–85). Zaključujući svoju diskusiju, Vulf upozorava da je analitičko zamaglivanje granica između literarno-etnografskog, administrativnog i propagandnog ustrojavanja prostora (i ljudi) loša ideja, ne samo zbog nedostatka preciznog poklapanja između ovih kategorija, već i zbog propuštanja da se uvide razlike u specifičnim načinima apropijacije etnografskih narativa u zavisnosti od sfere u kojoj su korišćeni (2011: 85).

Iako je Vulfov zaključak dragocen u pogledu nesumnjive potrebe da se moderne interpretacije ne oglašuju o raznovrsne, kontekstom uslovljene, konstrukcije, upotrebe i svrhe etnografskih priča, te da je njihovo funkcionisanje nijansirano i ne potpada pod jednostavna i shematizovana objašnjenja, on je međutim podložan kritici. Ne samo da potkrepljivanje iznetih zapažanja nije izvedeno na ubedljiv način, već je i teza o postojanju „pregrađenih“ svesti (tj. sfera korišćenja etnografskih diskursa) koje nisu imale uzajamne uticaje isuviše rigidna (Bjornlie 2011). Ovo se posebno odnosi na Vulfov tu tezu da informacije sa terena nisu interesovale niti su dolazile do antičkih autora putem konsultovanja ljudi koji su posedovali takva iskustva, već uglavnom preko postojećih istoriografskih i geografskih dela. Bjornli sa pravom ukazuje da su svakodnevni podaci i iskustva imperije obezbeđivali okvir u zamišljanju jedinstva geografskih i hronoloških pluraliteta. Drugim rečima, ostaje nedorečeno zašto Vulf smatra da se njegov sopstveni koncept *srednjeg terena* etnografije odnosio samo na kontekst odnosa sa lokalnim društvima, a ne i na različite podgrupe rimskih elitnih krugova (vojskovođa, pisaca, geografa, administratora, vojnika itd.). Dodatno, po rečima samog Vulfa, između raznovrsnih upotreba etnografskih diskursa mogu da se „detektuju osnovne sličnosti u načinima na koje je prostor [i ljudi] bio zamišljan i opisivan, kao i u osećaju da su Rim i Italija bili u normalnom centru sveta“ (2011: 85, prevod V.M.). Upravo su te sličnosti i načini imaginacije i reprezentacije predstavljali *stanje uma* antičkih autora koje je proizilazilo iz pripadnosti rimskim elitama, pa je stoga bilo neminovno vezano i za imperijalizam kao specifičan stav kojim se promišlja i doživljava svet. U tom kontekstu, bez obzira na nepostojanje potpune usklađenosti u pojedinačnim manifestacijama etnografskih diskursa, nemoguće je poreći korišćenje osnovnog koncepta za pristup „varvarima“, koji je podrazumevo izražavanje razlika i *drugosti*, naročito u odnosu na imperijalnu elitnu kulturu. Okolnost da literarni motivi o „varvarima“ nisu direktno korespondirali sa „praktičnijim“

imperijalnim shvatanjima/predstavljanjima/konstrukcijama stranih društava, ne znači da potrebe za takvim konceptualizacijama sveta nisu imale iste korene, niti da su navedene sfere bile lišene idejnih preplitanja i međusobnih uticaja. Posledično, iako je ideja o potpunom značenjskom uravnjavanju literature, propagandne umetnosti i imperijalne administracije zaista loša, podjednako je štetno i negiranje opšteg socio-političkog i kulturnog konteksta u kojem su se navedene prakse odvijale. Drugim rečima, imperijalistička perspektiva i etnografska imaginacija moraju se uzeti u obzir kao kompatibilni aspekti rimske elitne kulture, iz kojih su ideje veoma lako mogle da se uzajamno prelivaju, stapaju i deluju sinergično.

Vratimo se konačno iz opštih određenja antičke etnografije na uže definisano i središnje pitanje koje se obrađuje u ovom radu: da li se antički etnografski narativi mogu koristiti za formiranje modernih interpretacija o društvima „varvara“? Ukoliko etnografske podatke shvatimo kao gole činjenice u modernističkom smislu reči, odgovor je **ne**. Razlog je do sada verovatno očigledan, ali ponovimo ga u koncentrovanom obliku još jednom. Antički etnografski narativi pripadaju dugoj tradiciji razumevanja i predstavljanja populacija *drugih*. Njihova konceptualna uporišta u osnovi su bila statična/nepromenljiva, i funkcionisala su po principima zamišljanja i konstruisanja generičkih razlika i suprotnosti koje su pretočene u opšte stereotipe o zajednicama *drugih*. Antičke stereotipizacije „varvara“ predstavljaju imagološku praksu koja je kulturno uslovljena i stoga prožeta osobenom logikom nastanka i upotrebe. Stereotipnim determinizmima pribegavano je usled utiska da strane populacije van Mediterana karakteriše politička, društvena i kulturna nefiksiranost, koja je kod pripadnika antičkih kultura mogla da izaziva duboko uznemirenje i podozrenje. „Varvarske“ zajednice su prema ovakvom idejno-spoznajnom sistemu bile zamišljane kao pojave u „stalnoj nestalnosti“ (oličenoj u migracijama, ratobornosti, verolomnosti, nedostatku političkih institucija itd.), odnosno stanju permanentnog fluksa „ljudi bez istorije“, čije aktivnosti pokreću iskonski „anticivilizacijski“ nagoni (Woolf 2011: 74–77). Osim neobaveštenosti i suštinskog nerazumevanja „varvarskih“ društava, ovakva predstava proizilazi i iz okolnosti da je „pogrešna i jednodimenzionalna slika autsajdera zasigurno bila ideološka potreba za negativnom predstavom varvara“ (Shaw 2000: 375; Woolf 2011: 105). Ona je delovala kao suprotnost i negacija ljudskosti, ali je čak i u slučajevima idealizacije „varvara“ ostvarivala funkciju podvlačenja različitosti i potvrđivanja „civilizacijskih“ odlika, onako kako su ih doživljavali pripadnici mediteranskih elita (Shaw 2000: 377–378). Neupućenost i nepostojanje potrebe za boljom upućenošću u prilike nepoznatog ili delimično poznatog sveta,

uzrokovali su njegovo kulturno prevođenje, a potom i imagološko svođenje na pojednostavljene slike. Pri tome su korišćena konceptualna načela pomoću kojih je strano i nestalno moglo da bude fiksirano u horizontima vremena, prostora i događaja. Potreba za imagološkim fiksiranjima i karakterizacijama koje su je pratile, preklapala se sa imperijalističkim uređivanjem ekumene. U tom kontekstu stereotipizacije i uprošćavanja su korišćena za razvrstavanje mesta i uloga tipova ljudskih grupa i pojedinaca u opštem rimskom imperijalnom poretku. Usled toga, literarne i vizuelne konstrukcije varvarskih drugosti predstavljaju etsko/spoljašnje (grčko/rimsko) razumevanje ekumene. One su retorička, generalizacijama redukovana i vrednosno opterećena simulacija stvarnosti, i stoga ne obuhvataju složenost percepcija, stanja i odnosa u realnosti koju predstavljaju.⁸⁶ Prema tome, svaka etnografska karakterizacija Gala, Germana, Maura, ili u našem slučaju Skordiska, predstavlja iskrivljenu sliku i imaginarnu konstrukciju populacija određivanih pomoću kulturnih normi spoljašnjih posmatrača (tj. antičkih autora). Rečima Grega Vulfa, „razumevanje drugosti je izgleda uključivalo više karakterizaciju nego familijarizaciju“ (2011: 105), i stoga „gotovo sve uopštene tvrdnje moraju da se tretiraju kao potencijalni kulturni fosili“ (2011: 114).

Imajući sve ovo u vidu, antički etnografski opisi ne mogu da se koriste kao **realna svedočanstva o svetu** „varvara“, već kao način da se razumeju **shvatanja sveta** sa stanovišta pripadnika grčko/rimske kulture. Prema tome, etnička i druga kolektivna određenja u antičkoj literaturi ne odražavaju samopercepciju ljudi na koje se odnose, baš kao što ni opisi događaja vezanih za zajednice *drugih* ne mogu da se uzmu kao nepristrasni i nesumnjivo pouzdani uvidi u istorijska dešavanja, niti etnografske karakterizacije mogu da se tretiraju kao objektivne beleške o „stanju na terenu“. Međutim, ove vrste podataka u modernim istraživanjima mogu da posluže kao svedočanstva o pitanjima kako su različite zajednice konstruisane u antičkim zamišljanjima ekumene, čemu su sve stereotipizacije služile, da li se percepcija menjala, od čega su eventualne promene u poimanju mogle da zavise, da li su takve percepcije proizvodile povratne reakcije ili su prihvatane od strane ljudi na koje su se odnosile, itd. Sva ova pitanja predstavljaju veoma važan aspekt sagledavanja interkulturnih odnosa u (proto)antičkom periodu i mogu da doprinesu boljem razumevanju složenosti kulturnih interakcija. Odatle, interpretativna vrednost

⁸⁶ Veoma je ilustrativan primer da u periodu kada rimski etnografski opisi dostižu intenzifikaciju (I v. pre n.e.–I v. n.e.), zajednice širom Sredozemlja i kontinentalnih delova Evrope, Azije i Afrike doživljavaju korenite promene usled kojih njihovi svetovi ni izbliza ne liče uprošćenoj slici koju daju antički pisci (Woolf 2011: 112).

istoriografskih i etnografskih podataka o Skordiscima leži u mogućnosti definisanja antičkog shvatanja i odnosa prema zamišljenoj zajednici koja je označena ovim imenom, a ne u njihovom uzimanju kao vrednosno neutralnih „činjenica“ pomoću kojih se rekonstruiše istorijska sudbina „realne“ populacije pod ovim etnonimom. Upotrebom antičkih istoriografskih i etnografskih podataka shvaćenih na način koji je predstavljen u prethodna dva podpoglavlja, tumačenja Kelta u Podunavlju i Skordiska poprimaju znatno drugačije sadržaje od onih u tradicionalnom akademskom narativu. Počnimo najpre od pitanja ko su ili, bolje rečeno, šta su Kelti.

6.2. Kelti ili „Kelti“: načini tumačenja kasnog gvozdenog doba

Populacije koje su u grčkim izvorima označavane kao *Keltoi*, *Keltaí* ili *Galatai*, a u rimskim kao *Celti*, *Celtae* ili *Galli* (Collis 2003: 98), veoma dugo su okupirale pažnju i maštu antičkih pisaca. Počevši od kraja VI v. pre n.e., u različitim pisanim izvorima se pojavljuju podaci o zajednicama koje su označene kao *Kelti*. Njihova lokacija je uopšteno smeštana na zapad poznatog sveta, otprilike u okvirima današnje zapadne i centralne Evrope i Iberijskog poluostrva (Cunliffe 1997: 2; 2011), mada preciznije odrednice ili nedostaju ili su različito date u zavisnosti od autora. Pošto su Kelti pripadali „varvarskom“ svetu, njihova karakterizacija kod grčkih pisaca podrazumevala je uobičajene stereotipe kao što su neustrašivost i divljački karakter (Collis 2003: 16–17). Generička slika Kelta promenila se početkom III v. pre n.e., kada im je pripisan niz migracionih pokreta, od kojih je najveći utisak na helenistički svet ostavio pokušaj osvajanja Delfa, a potom i nastanjivanje jedne keltske grupe (označene kao *Galati*) na prostor središnje Male Azije. Usled ovih događaja i karakterisanja ratnika-plaćenika iz kontinentalne Evrope kao *keltskih*, u helenističkoj literaturi i vizuelnim umetnostima usidrena je predstava o Keltima kao izrazito ratobornim i surovim ratnicima koji su iskonska anticivilizacijska pretnja čitavom Mediteranu. Ova slika je pojačana i percepcijama Gala u rimskoj kulturi, čija je tradicija za pojam vezivala događaje od osvajanja Rima 390/387 g., preko sukoba 230-tih godina i ratovanja protiv Teutonaca i Kimbra krajem II v., do Cezarovog osvajanja Galije 50-tih godina pre nove ere. Ukrštanje starijih helenskih i helenističkih sa rimskim predstavama dodatno je učvrstilo stereotipe o Keltima/Galima kao visokim i snažnim ljudima svetle puti, koje odlikuju ratobornost, hrabrost, opšta neorganizovanost, pohlepa za ratnim plenom i odavanje vinu. Ovakvo zamišljanje karakteristika Gala ostalo je u antičkoj literaturi sve do IV veka, što govori o duboko ukorenjenom konceptu Kelta/Gala kao generičkih varvara (za antičke percepcije

Kelta/Gala vid. Tirney 1960; Chapman 1992: 165–184; Cunliffe 1997: 1–19; 2011; Collis 2003: 13–25; Mitchell 2003; Isaac 2004: 411–426; Witt 2009).

Kao i u slučajevima drugih kolektivnih određenja „varvara“ u antičkoj literaturi, pojam Kelta/Gala nije imao precizno definisano i stalno značenje, te je najbezbednije reći da je uopšteno označavao populacije u rasponu od Alpa do Iberijskog poluostrva. Različiti pisci su se različito odnosili prema tome šta je značilo biti Kelt ili Gal, a konotacije sežu od uopštenog termina za „varvare“ na zapadu, preko imena jednog plemena koje je počelo da se upotrebljava za označavanje različitih i brojnih pojedinačnih plemena, do Cezarove definicije da deo stanovnika Galije (tj. jedna grupa populacija ili država) sam sebe karakteriše kao Kelte (Collis 2003: 98–128, pogotovu 103). Bez obzira na retke i srazmerno kasne primere samoidentifikacije nekih pojedinaca kao Kelta ili Gala (Collis 2003: 102), ostaje činjenica da su ovi pojmovi prvenstveno vezani za antičku (spoljašnju) percepciju stranih populacija, i da stoga ne mogu da se uzmu kao pokazatelji o postojanju neke vrste ustaljenog i jasno definisanog osećaja pripadnosti kod ljudi na koje su se odnosili. Rečima Džona Kolisa, da nije antičkih pisanih izvora nikada ne bismo čuli za Kelte (2003: 13), ili kako kaže Konstancie Vit „[keltstvo (celticity)]... je konstrukt koji su spoljašnji posmatrači nametnuli grupama drevnih ljudi koji su mogli, ali nisu morali da među sobom percipiraju nešto zajedničko, a kamoli da se vezuju za bilo koji vid termina "keltsko"“ (2009: 286–287).

Međutim, razumevanje i korišćenje termina Kelti/Gali u moderno doba definisano je u skladu sa opštim posmatranjem karaktera ljudskih društava, odnosno shvatanjima prirode grupnih identiteta. Počevši od XVIII veka pojam *Kelti* je počeo da označava stabilnu i jasno definisanu identitetsku grupu, a svi opisi i događaji koji su u antičkim pisanim izvorima vezivani za taj pojam bivali su razumevani kao povest o jednom etnosu/narodu. Pored toga, zahvaljujući tezi da je jezik u srži etničkog određenja, i pretpostavci da su se keltski jezici prostirali diljem Evrope (donetoj na osnovu toponima i prostiranja modernih „keltskih jezika“), Kelti iz antičkih pisanih izvora poimani su kao kompaktna etno-lingvistička celina. Prema ovakvom stanovištu, oni su se migratornim talasima iz središnje Evrope naselili na prostoru od Male Azije do Britanije i Iberije kojim su, od polovine I milenijuma pre n.e. do rimske ekspanzije, dominirali u vojnom, ekonomskom i kulturnom smislu. Na ovu osnovnu (istorijsko-lingvističku) tezu, u XIX veku je pridodata i tvrdnja da halštatska i latenska materijalna/arheološka kultura mogu da se vežu

upravo za Kelte, a da njihova koncentracija i distribucija pokazuju prapostojbinu i potonje ovladavanje drugim oblastima Evrope. Drugim rečima, akademski narativ o Keltima podrazumevao je proučavanje antičkih pisanih svedočanstava, lingvistike i (halštatske i latenske) materijalne kulture kao činilaca koji odlikuju etnički jedinstvenu i jasno raspoznatljivu populaciju Kelta/Gala. U ovakvom ključu bilo je sasvim opravdano smatrati da su veliki deo Evrope, Britanija i Irska u mlađe gvozdeno doba činili jedinstveni „keltski svet“, budući da pisani izvori svedoče o seobama Kelta, a distribucija keltskih jezika i specifičnih oblika/stilova artefakata to navodno potvrđuju. Iako je ovaj koncept argumentovano osporavan u poslednjih tridesetak godina, što zbog teorijsko-metodoloških manjkavosti, što zbog modernih političko-nacionalnih pobuda koje su ga inspirisale (Chapman 1992; Champion 1996; Fitzpatrick 1996; Collis 2003; Bandović 2011), njegovo dugo korišćenje širom evropskih akademskih zajednica omogućilo mu je veliku otpornost na kritike, što je dovelo do takozvane „keltske debate“ (vid. Karl and Stifter eds. 2007). Tako se danas u „keltskim studijama“ mogu prepoznati tri struje, od kojih jedna u potpunosti napušta „Kelte“ kao etničku i analitičku kategoriju za istraživanje gvozdenog doba, druga i dalje upotrebljava stari koncept postojanja keltskog zajedništva, dok se treća pridružuje kritikama postojanja vaskolikog „keltstva“, ali ne u svim aspektima (Collis 2014).

Glavni argumenti „keltskeptika“ za napuštanje koncepta keltskog etničkog i kulturnog jedinstva, koje prihvatam kao osnovu za dalju diskusiju, tiču se: predrasudnog karaktera antičkih pisanih izvora koji pružaju spoljašnje, vrednosno opterećeno gledište o populacijama srednje i zapadne Evrope u gvozdeno doba; neosnovanosti pretpostavke da ista/slična materijalna kultura automatski odražava i osećaj (etničkog) zajedništva kod ljudi koji su je upotrebljavali; činjenice da upotreba istog/sličnog jezika ne znači nužno pripadnost jedinstvenoj i jasno definisanoj etno-kulturnoj zajednici. Pošto prvi od navedenih argumenta proističe iz kritika vezanih za antičku historiografiju i etnografiju, koje su date u prethodna dva podpoglavlja, nema potrebe da se na njemu dodatno zadržavamo. Drugi argument zasniva se na teorijskim polazištima o konstruktivističkom, dinamičnom, situaciono uslovljenom i promenljivom karakteru pojedinačnih i kolektivnih identifikacija, samopercepcija i predstavljanja, koji se ne poklapa ni sa klasifikatorskim metodama materijane kulture u arheologiji, niti značenjski jednostavno korespondira sa artefaktima (shvaćenim kao prosti odraz identitetskih pripadnosti – Jones 1997;

Casella and Fowler eds. 2004; Díaz-Andreu, Lucy, Babić and Edwards 2005; Insoll ed. 2007; Babić 2010a).

U kontekstu mlađeg gvozdenog doba to znači da latenska materijalna kultura/stil, grube sličnosti u sistemima naseljavanja, pogrebnim praksama i socio-političkom uređenju (npr. dominacija „keltskih“ ratnika) ne mogu da se tumače kao pokazatelji postojanja jasno definisane etno-kulturne pripadnosti, koju zahvaljujući antičkim izvorima prepoznajemo i tretiramo kao „keltsku“. Umesto uprošćavajućeg tradicionalnog pristupa, koji kompleksne odnose gvozdenog doba svodi na jednodimenzionalno tumačenje o ekspanziji i prisustvu „Kelta“ ili njihovim uticajima („keltizaciji“), u poslednjih nekoliko decenija skrenuta je pažnja na drugačije mogućnosti sagledavanja ovog dela prošlosti. Iako postoje mnogobrojne nijanse u pojedinačnim tumačenjima karaktera „keltskog“ gvozdenog doba, sve u osnovi karakteriše prihvatanje koncepta *regionalnih i nadregionalnih mreža povezanosti*, koje su u različitim obimima omogućavale socijalne, kulturne, ekonomske i druge vrste interakcija širom kontinentalne Evrope i Sredozemlja.

Ideja o mrežama povezanosti podrazumeva da je počevši od VII–VI v. pre n.e. uspostvaljena široka komunikacija između različito ustrojenih i prostorno udaljenih društvenih formacija, pre svega kontaktima političkih, vojnih i ekonomskih elita gvozdenodopskih zajednica. Putem ovakvih komunikacionih kanala su obavljane ekonomske aktivnosti, prenošene informacije i tehnološka znanja, te razmenjivana socio-politička i kulturna iskustva, što je doprinelo da se u pojedinim aspektima širom Evrope profilisu sličnosti u sferama materijalne kulture, društvenih, vojnih, ekonomskih i kulturnih praksi. Neki od elemenata u interkulturnoj razmeni dostigli su položaj označitelja pripadnosti i učešća u elitnim mrežama povezanosti, zbog čega se pojavljuje njihova široka distribucija, koja se u arheologiji često shvata kao uniformnost određenih aspekata gvozdenodopskog sveta. Međutim, sličnosti u tehnološkim obradama pojedinih predmeta, stilskim odlikama, pogrebnim praksama, pojavi utvrđenih naselja itd., ne znače da se radilo o postojanju normativnog kulturnog jedinstva. Shodno tome, ni ogroman prostor na kojem je konstatovana gruba uniformnost ne može da se označi kao kompaktni „keltski svet“ sa opštim unutrašnjim osećanjem „keltskog“ zajedništva. U stvari, širom zapadne i središnje Evrope konstatovane su različite i mnogobrojne promene za vreme gvozdenog doba, kao i veliki broj mikroregionalnih (na nivou pojedinačnih lokaliteta), regionalnih (na nivou grupe nekoliko

susednih lokaliteta) ili nadregionalnih razlika (Collis 1984; 2003; 2014; Wells 1995; 1998; 1999; 2001; 2014; Dietler 1997; Woolf 1997; Thurston 2009; 2010). To zapravo znači da su određene kulturne manifestacije koje pokazuju opštu sličnost bile smeštene u kontekstu raznovrsnih specifičnosti, mnogostrukih razlika i dinamičnih promena kroz prostor i vreme, i da se one stoga ne mogu tretirati kao pokazatelji opšteg etno-kulturnog jedinstva pojedinaca i grupa koje su ih koristile (Fitzpatrick 1996: 248).

Dodatno, aspekti materijalne kulture koji su ranije prepoznavani kao tipično „keltski“ mogli su, i verovatno jesu nastajali na različitim područjima i u različitim periodima, a zatim su putem mreža povezanosti bili prihvatani, prilagođavani, menjani i napušteni unutar gvozenodopskog sveta. U ovakvom sistemu gotovo svi akteri mreže (pojedinci i različiti nivoi grupa) imali su podjednake mogućnosti da stvore i plasiraju nove kulturne oblike i prakse, što potkopava raniji koncept „čistih keltskih“ odlika nastalih u kulturnom jezgru, i zatim migracijama ili uticajima prenošenih dalje. Usled postojanja interaktivne mreže učesnika koji razmenjuju, dele, prilagođavaju i dalje odašilju pojedine kulturne elemente (u smislu predmeta, znanja i praksi), uočavaju se izvesne sličnosti, ali unutar različitih prostornih, vremenskih i društvenih konteksta. Zbog ovoga „keltske“ osobine gvozenodopske Evrope dolaze „od svuda i niotkuda“, a definicija „keltskog“ (kao skupa materijalnih, lingvističkih i istorijskih osobina koje u potpunosti međusobno korespondiraju na ograničenom geografskom prostoru), ne nalazi potvrdu među raspoloživim podacima (Karl 2010b). Drugim rečima, ono što je u poslednjih vek i po bilo klasifikovano kao „keltsko“ u stvari ima heterogeno poreklo i upotrebljava se u čitavom nizu kompleksnih različitosti evropskog gvozenog doba.

Ipak, fenomen uniformnih aspektata evropskog gvozenog doba zahteva odgovore i ne dopušta jednostavno prenebregavanje mogućnosti da antička odrednica „Kelti“ krije konkretne vrste identitetskih povezanosti protoistorijskih zajednica. Rečima Endrjua Ficpatrika „ostaje pitanje zašto su populacije široko rasprostranjene diljem centralne i zapadne Evrope stvarale materijalne kulture koje su u nekim pogledima bile različite, ali suštinski slične u drugim?“ (1996: 246). Mada je objašnjavanje pomoću elitnih mreža povezanosti teorijsko-metodološki daleko utemeljenije od ideje o monolitnim „Keltima“, ono je u osnovi generalizacija koja sama po sebi ne pruža kvalitetniji uvid u način funkcionisanja takvog sistema. Pokušaji razrade osnovne ideje o povezanostima kreću se u širokom luku od perspektiva koje i dalje drže da su „Kelti“ postojali

kao nekakva identitetska celina, preko onih koji se zalažu za labaviju upotrebu termina „keltsko“ gvozdeno doba, do onih koji daju objašnjenje pozivanjem na (u osnovi) sličnu ideološku strukturu širom gvozdenuodopske Evrope.

Primeru radi, bračni par Megaw, koji važe za najljube branioce postojanja gvozdenuodopskih „Kelta“, ukazuje da termin ne označava etničko jedinstvo u smislu postojanja integrisane „nacije“ i panevropske arheološke kulture, ali da je latenska umetnost zapravo predstavljala deljeni kognitivni sistem, i stoga služila kao vezivno tkivo za koncept kumulativnog keltskog identiteta koji je nadilazio regionalna grupisanja (Megaw and Megaw 1998). Bari Kanlif pak razdvaja razvoj keltskih jezika od razvoja latenske materijane kulture, ukazujući da ovi aspekti nemaju direktne veze, niti mogu da se uzimaju kao pokazatelji etničke pripadnosti. Prema njegovom mišljenju, keltska lingvistička grupa, kao i prvo antičko označavanje populacija zapadnih „varvara“ imenom Kelti, vezani su za atlantsku Evropu, na čijem području je milenijumskim kulturnim vezama profilisan veoma srodan jezik. Stoga, termin Kelti se prvenstveno odnosi na zajednice koje su koristile sličan lingvistički sistem na području atlantske obale i najbliže zaleđine, ali ova odrednica nema veze sa etničkim identitetom tamošnjeg stanovništva u gvozdeno doba. Materijalna kultura latenskog stila, prema Kanlifu, razvijena je u krugu ratničkih elita post-halštatskog perioda u četiri ključna regiona (regija Rajna-Mozel, dolina Marne, regija Burža i Bohemija), odakle je interakcijama sa okolnim zajednicama, trgovačkim i drugim vrstama veza, i zajedno sa određenim sistemima vrednosti, bila proširena i u geografskom i u socijalnom smislu (tj. van elitnih slojeva). Iako Kanlif veruje da se keltske migracije na koje referišu antički pisani izvori jesu dogodile u kontekstu slamanja prethodno uspostavljene ranolatenske društvene strukture, on međutim ove pokrete ne izjednačava sa etničkim seobama. Pre, on podvlači da etnička afilijacija ratničkog sloja koji je preduzimao pokrete nije poznata i ne može da se smatra nedvosmisleno keltskom, iako postoji mogućnost da je dobar deo (ili čak većina) ovih ljudi upotrebljavala keltski jezik, i da su takve migracije zaslužne za širenje sistema vrednosti i latenske kulture iz zapadne Evrope ka istoku. Ukratko, Kanlif ukazuje da jezik, materijalna kultura, sistemi vrednosti i verovanja ne odražavaju nužno etnički identitet. Ipak, u zaključku, on „keltskim svetom“ i „Keltima“ nedvojbeno smatra gvozdenuodopsko stanovništvo atlantske Evrope, među kojim je upotrebljavan keltski jezik i latenska materijalna kultura, a čiji naslednici i danas žive na istom području (Cunliffe 2011).

Međutim, i tumačenje koje nude Mego, kao i ono koje je formulisao Kanlif, suštinski su ukorenjena u staru paradigmu Kelta i ne rešavaju probleme koji su joj svojstveni, bez obzira na ublažavanje stavova po pitanju ranijeg esencijalističkog i normativnog načina njihovog poimanja (Karl 2010b: 39–41; Collis 2014: 300–302). Sa druge strane, Rejmund Karl govori o širokim sličnostima u socio-političkom sistemu gvođenog doba čiji se pokazatelji mogu prepoznati u rasponu od antičkih pisanih izvora i arheoloških podataka protoistorijskog perioda, do spisa i arheološkog materijala ranosrednjovekovnih društava Irske, Velsa i Škotske (2004b; 2006; 2007; 2008, forthcoming b). Prema njegovom mišljenju, monolitni „Kelti“ (u normativističkom smislu reči) bez sumnje nisu postojali, i termin „keltsko“ gvođeno doba može da se zameni bilo kojom drugom rečju ne bi li se prenebregla njegova opterećenost etno-kulturnim determinizmom. Ipak, on ovaj termin i dalje upotrebljava u nominalističkom značenju, kao koristan klasifikatorski pojam i zarad jezičke ekonomičnosti i konceptualne pragmatičnosti. U Karlovoj upotrebi, pojmovi „keltsko“ i „Kelti“ označavaju društva za koja je verovatno da su delila određene kulturne sličnosti i lingvističke srodnosti (mada ovo drugo ne nužno) i kao takvi, ovi termini služe za obuhvatanje pojedinačno različitih razvojnih društava, bez impliciranja njihove etničke istovetnosti (Karl 2004b; 2004c: 468; 2010b: 239; forthcoming b).

Ostavljajući po strani terminologiju, važniji aspekt u njegovim tumačenjima je pretpostavka da su mnoga gvođenodopska društva⁸⁷ zapravo koristila veoma srodne „gradivne blokove“ za stvaranje svojih socijalnih sistema, zbog čega su njihove društvene strukture međusobno veoma nalikovale (o detaljima socijalnih gradivnih blokova koje Karl identifikuje vid. 2004b; 2006a; forthcoming b). Po Karlovom mišljenju, postojanje srodnih društveno-političkih struktura je upravo ono što je gvođenodopskim zajednicama omogućavalo intenzivne uzajamne kontakte, i što je u krajnjoj liniji uzrok primećenog socio-kulturnog uravnavanja gvođenog doba srednje i zapadne Evrope. Ovakve zaključke prihvata i dalje razrađuje Tina Turston ukazujući, međutim, da je sličnu socio-političku strukturu protoistorijskih zajednica bolje definisati kao „gvođenodopsku strukturu, budući da ona prevazilazi sve ono što je usko definisano kao keltsko“ (Turston 2009, naročito 388–389). Uporednim praćenjem istorijskih i arheoloških podataka o „keltskim“, „germanskim“, britanskim, skandinavskim (vikiškim) i italiskim (pre-rimskim) društvima, Turston dolazi do zaključka da su u organizaciji gvođenodopskih

⁸⁷ I „keltska“ i „germanska“, ali i ranosrednjovekovne zajednice Britanije i Irske koje mogu da pruže referentni okvir za upoređivanje sa protoistorijskim periodom.

zajednica operisali bazično srodni ideološki koncepti. Oni su doprineli profilisanju socio-političkih struktura po opštim načelima decentralizacije, heterarhije i korporativne političke organizacije⁸⁸, koja su suštinski prožimala gvozdenodopske mreže povezanosti (Thurston 2010). Ovakve ideološke sličnosti nisu bile vezane za etnicitet, niti su istovetne u pojedinačnim lokalnim manifestacijama, ali su imale kapacitet da spajaju različite (lokalne, regionalne i nadregionalne) populacije koje su se međusobno razlikovale po samo-konceptualizaciji, jeziku i kulturi (Thurston 2010: 237).

Iz svega navedenog proizilazi da je koncept etno-kulturno-lingvističkog bloka „Kelta“ prevaziđen (čak i kod pobornika „mekšeg“ tradicionalnog pristupa), i da se u gvozdenodopskim studijama intenzivno traga za mogućnostima detaljnijeg objašnjavanja načina funkcionisanja sistema povezanosti u protoistoriji. Mada tačna priroda veza između lokaliteta i regija gvozdenodopske Evrope trenutno nije poznata, ona (u kontekstu prethodno navedenih objašnjenja) verovatno uključuje pokrete pojedinaca i porodica, mobilnost trgovaca i zanatlija, razmenu poklona, bračne saveze, ili prakse poput hraniteljstva/usvajanja (fosterage), razmene političkih „talaca“ u krugovima elita i zanatske obuke (Wells 2014: 315; Karl 2004c; 2005c; Arnold 2005). U svakom slučaju, za mlađe gvozdeno doba se pretpostavlja izrazito povećana komunikacija i mobilnost ljudi, što je direktno povezano sa pitanjem validnosti starijeg koncepta „keltskih migracija“ kao glavnog načina za širenje „keltstva“ u Evropi.

6.2.1. „Keltske“ migracije?

Dekonstrukcijom tradicionalne ideje „Kelta“ otpočelo je i preispitivanje njihovih masovnih seoba i osvajačkih pohoda, i umesto neupitnog prihvatanja antičkih opisa prodora „masa strašnih Kelta“, danas se problemu „keltskih“ migracija pristupa mnogo opreznije. Pre svega, uvidelo se da su antički utisci o invazijama isuviše pojednostavljena slika stvarnosti. Posledično, upitno je da li su se opisani upadi desili na način kako su predstavljeni, ili se radilo o antičkim retoričkim dramatzacijama iz različitih pobuda. Čak i u slučajevima kada postoje arheološki pokazatelji za

⁸⁸ Ovi ideološki koncepti se prvenstveno odnose na deljenje moći između različitih društvenih kategorija gvozdenodopskih zajednica (npr. ratnici, „sveštenici“, trgovci, aristokratija, „pučanstvo“ itd.), profilisanje istopravnih pripadnika elitnih slojeva (peers), postojanje institucije skupštine na nivou pojedinačnih političkih entiteta, suprotstavljanje elitnih delova društva pokušajima monopolizovanja socio-ekonomske moći od strane pojedinaca („kraljeva“) i sl. Prema Thurston, posle kasnog bronzanog i starijeg gvozdenog doba došlo je do ideološke promene koja je slomila prethodne centralizovane socio-političke strukture i doprinela „demokratizaciji“ zajednica mlađeg gvozdenog doba u smislu ravnopravnije distribucije moći, autoriteta i vlasti.

pomeranje gvozdendopskih populacija (Collis 2003: 193–194), ostaje pitanje na koji način su se te migracije uopšte odvijale. Da li se zaista radilo o masovnim rušilačkim kretanjima „etnički homogenih Kelta“, ili su se preseljenja odigravala po drugačijim scenarijima?

Gotovo je izvesno da populacije koje su antički pisci nazivali Keltima/Galima veoma često mogu da označavaju ili lutajuće ratničke družine ili plaćenike, u svakom slučaju grupe koje su po načelu pseudo-etničke karakterizacije kod Grka i Rimljana bile nazivane „Keltima“, bez obzira na samoidentifikacije i odnose koji su među njima zaista postojali. Zapravo, postoji mogućnost da su sve militantne grupacije kontinentalne Evrope, bez obzira na njihovo uže geografsko poreklo, etničko određenje, jezik, status itd., bile nazivane „Keltima“ kao opštim pojmom za strane vojnike, bilo da su oni bili plaćenici ili neka druga vrsta ratničke skupine⁸⁹. Samim tim, veoma je verovatno da su i aktivnosti plaćenika i aktivnosti pljačkaških ili osvajačkih grupacija, podjednako bivale prepoznane kao invazije ili migracije što, naravno, stvara potpuno pogrešan utisak iz moderne istraživačke perspektive (Wells 2001: 80–81; Hauschild 2010: 173). Iako niko ne spori da su pokreti gvozdendopskih populacija zapadne, srednje i jugoistočne Evrope zaista mogli da se dešavaju, ogromna je razlika da li govorimo o masovnim preseljenjima homogene etničke grupe sa ciljem stalnog napuštanja prethodnog područja, povremenim pokretima manjih skupina ljudi bez ikakvog etničkog predznaka, „sezonskim“ migracijama plaćenika, ili čestim i stalnim kretanjima pojedinaca, porodica, zanatlija i trgovaca (Hauschild 2010). U stvari, zamišljanje stihijskih plemenskih pokreta je pojednostavljajući način tumačenja mobilnosti, budući da migracijski procesi obično podrazumevaju veoma složen niz uzročno-posledičnih situacija, koje su vezane za sfere od ekonomije, preko društvenih nestabilnosti do sračunatih socijalnih strategija pojedinaca i grupa sa različitim vrstama unutrašnjih identitetskih povezanosti (upor. Burns 2003).

Prema tome, umesto da pod uticajima subjektivnih utisaka antičkih autora i koncepta etničkog determinizma zamišljamo „pokrete velikih populacija koji se kreću u jednom smeru, možda se u stvari radilo o kontinuiranim odlascima i dolascima pojedinaca i malih grupa“ (Collis 2003: 194). Drugačiji pristupi pretpostavljenim migracijama imaju dalekosežne posledice na razumevanje mehanizama kojima se širila latenska materijalna kultura, i samim tim na starija

⁸⁹ Izgleda da je termin *Galatai* nastao od „starokeltske“ reči *galos* u značenju hrabar ratnik/borac ili ratnička sposobnost, odnosno, on je inicijalno označavao opštu osobinu a ne kolektivnu identifikaciju (Mitchell 2003: 288; Bridgman 2005: 155).

tumačenja koja su pretpostavljala da „keltske migracije“ označavaju korenite etničke promene kojima su podlegle „pre-keltske“ populacije. Širenje latenske kulture moglo je da se odvija kako obimnim seobama koje su u starijoj paradigmi uzimane kao podrazumevajuće, tako i jednostavnim prihvatanjem novih vidova materijalne kulture putem mreža komunikacija, ili pak usvajanjima elemenata sistema verovanja i vrednosti (Cunliffe 2011: 206). Pride, pošto se mobilnost gvozdenukopskih populacija događala usled raznovrsnih motiva, na više različitih skala i načina, i neujednačeno kroz prostor i vreme, pitanje migracija je neophodno posmatrati kao proces koji karakteriše „nestalna dinamika, a ne linearna progresija“ (Arnold and Murray 2003: 116). Zbog ovoga je potrebna puna opreznost pre donošenja bilo kakvih zaključaka i, još značajnije, visoki stepen skepticizma u pogledu olakog korišćenja narativa o „masovnim keltskim invazijama“ koje iz temelja menjaju etničku sliku gvozdenukopskog doba. I zaista, skorašnje analize izotopa stroncijuma, sumpora i kiseonika u skeletnom materijalu sa latenskih nekropola Nebringen (Nemačka), Monte Bibele (Italija)⁹⁰ i Minsingen (Švajcarska) ukazuju da preovlađujući deo pokojnika **nije** poticao izvan regija gde su sahranjeni, odnosno da je broj individua ne-lokalnog porekla bio mali (Scheeres *et al.* 2013; Moghaddam *et al.* 2014). I pored toga što pomenute analize potiču iz ograničenog uzorka, one svejedno pokazuju da ni latenski materijal koji je pronalazen u grobovima ovih nekropola, ni istorijski izvori koji govore o seobama (upravo za period iz kojeg nekropole potiču), ne mogu da se tretiraju kao argumenti za „migracijsko formiranje“ ovih latenskih populacija.

Pošto je ustanovljeno da „Kelti“, onako kako su zamišljeni u tradicionalnom ključu, zapravo nikada nisu postojali, da se „latenizacija“ protoistorijske Evrope odigravala kroz složene, raznovrsne i još uvek nedovoljno jasne procese i da nije imala etničku konotaciju, te da su ranije pretpostavljane masovne seobe „Kelta“ u najmanju ruku problematičan istorijsko-arheološki scenario, otvara se pitanje kako u ovom svetlu stoji pitanje Skordiska. Tačnije, da li je uopšte održiv narativ o njihovom nastanku od „Kelta“ koji su najpre prodrli u Panoniju i, posle pohoda na jug, konačno se skrasili na obalama Dunava, Save i Morave?

⁹⁰ Ovi lokaliteti su izabrani jer se prvi nalazi u „keltskom jezgru“, dok je u drugom primećena promena pogrebnih praksi i istovremeni početak korišćenja latenske materijalne kulture, što je ranije shvatano kao pokazatelj prisustva transalpskih došljaka odnosno Kelta (Scheeres *et al.* 2013: 3615).

6.2.2. Kelti ili „Kelti“ na Balkanu?

Opšte promene teorijsko-metodološkog pristupa u izučavanju mlađeg gvozdenog doba potakle su Danijela Džina (2007) na ponovno vrednovanje kanonskog akademskog narativa o Keltima na Balkanu. Polazeći od postmodernističkih teorijskih perspektiva, Džino je osporio interpretativnu vrednost antičkih izvora koji govore o „keltskim prodorima“ na Balkan, ukazujući da sačuvani podaci ne pružaju pouzdane osnove za razumevanje dešavanja u periodu kraja IV i prve četvrtine III v. pre n.e. Prema njegovom mišljenju, antički narativi o „keltskoj“ invaziji sadrže mitske elemente, uopšteni su i formulisani u kontekstu imagološkog konstruisanja „Kelta“ kao anticivilizacijskih *drugih*. Ova vrsta izvorne građe često daje neverovatne podatke, mešajući događaje, vreme i prostor i, uopšteno uzevši, pre služi da na pripovedački način prenese kulturno specifične perspektive nego da pruži nepristrasnu i istorijski tačnu sliku o dešavanjima vezanim za „dolazak Kelta“ (Džino 2007: 53–56). Međutim, i pored toga što Džino ukazuje da antički narativi ne mogu da služe kao „uvidi sa terena“ na osnovu kojih rekonstruišemo „keltsku“ epohu, on ne poriče njihovu svedočanstvenu vrednost kao odjeka izvesnih socio-kulturnih potresa u Panoniji i na Balkanu krajem IV i početkom III v. pre n.e. Drugim rečima, Džino ne negira da su u tom periodu postojala turbulentna dešavanja koja su na helenistički svet ostavila duboki utisak, već da su dosadašnji načini njihovog objašnjavanja bili zasnovani na slepom sleđenju antičkih narativa i modernom konceptu etničkog determinizma. Prema njegovom shvatanju, usled antičkog diskursa varvarizma i pseudo-etničke identifikacije, populacije vezane za prostor severno od helenističke Makedonije bile su uopšteno karakterisane kao *Kelti*, bez eksplikacija šta je termin konkretno značio u socio-političkom ili etničkom smislu. Zbog ovoga, kolektivna identifikacija nekih populacija kao „Kelta“, opisi događaja vezanih za termin, kao i shvatanje da se radilo o masovnoj migraciji iz „keltskog sveta“, ozbiljno su poljuljani, a njihov potencijal kao pouzdanih svedočanstava valja napustiti. Dodatno, Džino ukazuje da ni onomastički, niti arheološki materijal, ne pružaju potvrde o masovnom „keltskom“ naseljavanju koje se dogodilo u jednom dahu (2007: 49–56).

Proklamujući kraj tradicionalnog interpretativnog okvira koji naziva „Brenosovim modelom“, Džino skreće pažnju na drugačije mogućnosti tumačenja „dolaska Kelta“ na Balkan. Prihvatajući da se u gvozdenodopskoj kontinentalnoj Evropi od V v. pre n.e. oformila široka *koine*, odnosno svet koji je bio sačinjen od različitih partikularnosti, ali sa druge strane objedinjen određenim

kulturnim formama zahvaljujući intenzivnim vezama elita, Džino „pojavu Kelta“ sagledava preko koncepta *kulturne hibridnosti*. Naime, on ukazuje da su latenska materijalna kultura, kulturne i društveno-ekonomske prakse u Panoniju i na Balkan prispele u kontekstu „gvozdendopske globalizacije“, pri čemu su nove forme bile prihvatane i spajane sa postojećim kulturnim obrascima. Prema njegovom mišljenju, „pojava Kelta“ u jugoistočnoj Evropi zapravo predstavlja prihvatanje i prilagođavanje latenskih kulturnih obrazaca/izraza u kontekstu postojećih tradicija (Džino 2007: 56–58). Takav proces kulturne interakcije je u očima antičkih posmatrača bio percipiran kao širenje nove populacije „varavara“, budući da su u antičkom zamišljanju sveta latenski stil, način ratovanja i druge socio-kulturne prakse stereotipno vezivane za „Kelte“. Odatle antički izvori govore o „Keltima“ koji se mešaju sa „Ilirima“ i „Tračanima“ (pseudo-etničkim odrednicama za populacije na Balkanu), što zapravo nije bila posledica etničkog sažimanja došljaka i starosedelaca, već hibridni kulturni oblici koji su nastali kombinovanjem regionalnih habitusa sa „globalnim“ kulturnim trendovima. Drugim rečima, širenje latenskih artefakata bilo je vezano za nove načine izražavanja identiteta gvozdendopskih elita, pa je sasvim moguće da su „Kelti“ iz istorijskih izvora zapravo dobrim delom bili starosedeooci čije su elite doživele postepene ali jake uticaje „globalne“ latenske kulture.

Pošto nema potvrda ni za pretpostavku o dolasku velikog broja „Kelta“ koji su uništili starosedeoce, niti postoje argumenti za stanovište o dolasku „keltskih“ ratnika koji su kao osvajači efektno nametnuli svoju vlast starosedeoocima, objašnjenje se mora tražiti u složenim procesima zone interakcija različitih habitusa. Džino ne odriče da su određene migracije mogle da se dešavaju, ali upozorava da se njihov obim ne sme precenjivati. Tako, umesto „divljih hordi Kelta“ u obzir valja uzeti mogućnost manjih grupa doseljenika iz srednje Evrope, čiji su motivi bili u opsegu od potrage za obradivom zemljom, preko ustanovljavanja trgovačkih veza do ratovanja i odgovora na potražnju ratnika-najamnika u helenističkom svetu. Međutim, ovakvi pokreti nisu bili migratorna bujica etničkih i kulturnih *drugih*, već su inicirali stvaranje novih hibridnih identiteta i političkih snaga na prostoru od Slavonije do severozapadne Trakije. Proces kulturne hibridizacije značili su formiranje novog sveta u periodu IV v. pre n.e., koji je zbog turbulentnih dešavanja u kontekstu sukoba helenističkih vladara otpočeo svoju ekspanziju ka jugu. Ipak, ta ekspanzija nije značila invaziju „Kelta“, već ju je bolje posmatrati u širem kontekstu opšteg regionalnog konflikta, u kojem su osim populacija sa severa Balkana okupljenih u labavi savez (tj. „Kelta“ u izvorima) i Makedonije, učestvovali i Iliri kralja

Monunija i Lizimahov sin Ptolomej (Džino 2007: 56–60). Prema tome, dosadašnje uzimanje Kelta kao nesporne etno-kulturne kategorije koja je migracijama promenila protoistorijski Balkan, mora se zameniti složenijim objašnjenjima koje u obzir uzimaju kulturne interakcije i stvaranje novog socio-kulturnog poretka, u kojem su elitne i ratničke mreže povezanosti igrale ključnu ulogu.

Ostavljajući po strani što Džino na ovaj način razume i formiranje Skordiska, koje sagledava kao hibridni identitet nastao na početku III v. pre n.e. (što je problematično, vid. poglavlje 6.3), i što je koncept hibridizacije opterećen vizurom postojanja jasno odeljenih kulturnih entiteta (upor. Versluys 2014), suština njegovih argumenata je potpuno opravdana. To se naročito očitava uzimanjem u obzir arheološkog materijala u Podunavlju sa kraja IV i iz III v. pre n.e.

6.2.3. „Kelti“ i arheološka slika Podunavlju krajem IV i u III veku

Teza o doseljavanju Kelta u Podunavlje počiva na sleđenju istorijskih izvora koji ovaj događaj fiksiraju za vreme pre 279.g. pre n.e. Međutim, ako se kriterijum držanja za antičke narative izuzme, a njihova uloga shvati onako kako ju je objasnio Džino, ostaje veoma malo pokazatelja o obimnom dolasku „keltske“ populacije na područje Podunavlja. Problem nedostatka ranolatenskih nalaza u Podunavlju primetili su još istraživači koji su se držali kulturno-istorijskog načina sagledavanja gvozdenog doba. Artefakti rađeni u latenskom stilu pronalazeni su sporadično i u Panoniji i na Balkanu, zbog čega je zaključeno da pre 320–300.g. pre n.e. nije bilo masovnog doseljavanja Kelta. Umesto toga, predložena su tumačenja o kulturnim uticajima ili trgovačkim vezama kao glavnim sredstvima dolaženja do predmeta izrađivanih u latenskom stilu. Tako su najraniji latenski nalazi, poput fibula iz čuruške ostave ili konjske opreme iz groba kod Vinkovaca, protumačeni kao predmeti koji su iz srednje Evrope došli trgovačkim putevima (Božić 1984; Majnarić-Pandžić 2009: 104). Dodatno, za neke od artefakata primećeno je i da su produkti lokalnih radionica koje su koristile latenske uzore, dok je na drugima konstatovano spajanje postojećih lokalnih/regionalnih i latenskih stilskih odlika (Popović 1996: 113, 120–124; Majnarić-Pandžić 1996: 36; Spajić 1962: 53; vid. i Rustoiu 2012: 358–361). U svetlu ovakvih arheoloških podataka, mišljenje o dolasku Kelta pre poslednjih decenija IV v. pre n.e. postalo je neodrživo, te je formulisano objašnjenje o latenizaciji starsosedelačkih kultura, odnosno pojavi i prihvatanju ranolatenske mode (Majnarić-Pandžić 1996: 35), što je definisano kao „predkeltski period“ (Todorović 1968b: 117), „prisustvo keltsko-latenske kulture bez keltskog etnosa“

(Majnarić-Pandžić 1970: 67), ili „stupanj Čurug“ (Božič 1981: 115). Sa druge strane, za period počevši od ranog III v. pre n.e. po automatizmu je podrazumevan keltski migratorni talas, pa su i latenski nalazi tumačeni kao nedvosmisleni pokazatelji takvog istorijskog scenaria (od skorašnjih radova vid. Majnarić-Pandžić 2009; Potrebića and Dizdara 2012; Ljuština and Spasić 2012; Ljuština 2013).

Međutim, arheološka građa datovana u nekoliko decenija pre 279.g. uopšte ne pokazuje jednostavnu i jednoznačnu sliku. Usled pouzdanja u antičke narative široko je prenebregavana činjenica da na početku faze „keltskog naseljavanja i stabilizacije“ (320–280 g. – Todorović 1968b: 117), nema očiglednog povećanja koncentracije latenskih nalaza, niti njihovi konteksti ukazuju na neku drastičnu promenu (koja bi mogla de se protumači kao dolazak nove populacije). Najstarije grobove u nekropoli na Karaburmi predstavljaju dve inhumacije koje su kao grobne inventare imale i predmete rađene po starijim tradicijama i fibule latenske sheme (Todorović 1972: grobovi 63 i 67). Interesantna je okolnost da se u čitavoj fazi pretpostavljenog inicijalnog nagomilavanja Kelta u Podunavlju, na ovoj nekropoli pojavljuju samo pomenuta dva groba (Todorović 1972: 87), koja osim latenskih fibula, po drugim karakteristikama pokazuju sličnosti sa grobovima sremske grupe starijeg gvozdenog doba (Ljuština and Spasić 2012). Sličnosti sa starijegvozdenodopskim pogrebnim praksama, i paralelna upotreba predmeta nastalih na starijim tradicijama i setova nakita latenskog stila, primećeni su i u grobovima na području severne Hrvatske i Bosne (Majnarić-Pandžić 1996; Popović 1996; Spajić 1962). Isto tako, u slučaju pretpostavljene „najstarije keltske“ nekropole na Pećinama kod Kostolca konstatovano je istovremeno prisustvo predmeta lokalnih stilskih karakteristika i onih koji imaju latenske odlike. Tako je, od ukupno 43 sahrane, grupa od 9 grobova sveukupno pripisana domorodačkom stanovništvu zbog prisustva predmeta sa odlikama lokalnih halštatskih tradicija (Јовановић Б. 1985: 14; 1987: 825, Т LXVII). Povrh toga, grobovi koji su datovani na kraj IV i početak III veka, i koji važe za najranije „keltske“ sahrane, pokazuju mešanje artefakata nastalih na različitim stilskim tekovinama. Kao i na Karaburmi, u severnoj Hrvatskoj i Bosni, i u ovim slučajevima se radi o paralelnom korišćenju nakita i keramičkih oblika latenskih karakteristika sa primercima ovih vrsta predmeta koji imaju lokalne formalno-stilske odlike (grobovi G3/982; G3/378; G1-3/991 – Јовановић. Б 1984a: 73–80; 1985: 14–16; 1994; Popović et Јовановић 2005). Veoma sličan odnos grobnih priloga zabeležen je i za „keltski grob iz Kostolca“ (Јацановић 1987).

Uopšte uzevši, za najstariji period pretpostavljenog keltskog prisustva do sada je primećena pravilnost u vidu pojave grobova sa nakitom (tj. fibulama) i keramičkim posudama latenskih osobina (zajedno sa lokalnom materijalnom kulturom), uz nedostatak istovremenih grobova sa oružjem ili drugim vrstama „keltskog“ materijala (Јовановић 1994; Поповић 1996; Majnarić-Pandžić 1996; Ljuština and Spasić 2012). Ovakva situacija protumačena je u svetlu sahrana žena koje su ili bile keltskog porekla pa prihvatile domorodačke predmete, ili su pak pripadale lokalnim populacijama, a po „dolasku Kelta“ usvojile latensku materijalnu kulturu usled sklapanja bračnih veza sa došljacima (Јовановић 1994; Ljuština and Spasić 2012). Ostavljajući po strani problematično određivanje roda sahranjenih individua na osnovu zamišljene rodne uloge predmeta, ovde je od većeg značaja činjenica da se pomenuto gledište zasniva na tradicionalnim poimanjima postojanja dva jasno profilisana etno-kulturna bloka, koji fuzijom konstituišu novi etno-kulturni amalgam sa dominantnom keltskom komponentom. Uzimajući u obzir da za koncept širenja latenske kulture masovnim keltskim migracijama ima sve manje dokaza (generalno gledano), i da se rasprostiranje latenskih artefakata sve više sagledava kao proces konstituisanja opšte gvozenodopske „koine“, otvoreno je pitanje da li se za period početka III v. pre n.e. u Podunavlju i dalje mogu prihvatati tradicionalne interpretacije.

Pre svega, navedene arheološke situacije, i u smislu njihovog broja i u pogledu konteksta, svakako nisu dovoljni dokazi za održavanje kanonske verzije doseljavanja velike mase „Kelta“ i drastične promene etničke strukture Podunavlja. Uz to, opstajanje tradicija iz starijeg gvozenog doba uz pojavljivanje latenskih nalaza ukazuje da su međuregionalne mreže povezanosti i razmene bez problema mogle da obezbede konstatovanu arheološku sliku. Nimalo slučajno, najstariji latenski artefakti pripadaju kategoriji nakita (preovlađujuće fibulama), što je vrsta predmeta koja se u velikom obimu i veoma često prenosi ustaljenim kanalima povezanosti, kroz različite mehanizme transfera (upor. Wells 2001: 68–69). Konačno, u svetlu sagledavanja kolektivnih identifikacija kao konstruktivističkih i promenljivih socio-kulturnih kategorija, pretpostavka o latenskoj materijalnoj kulturi kao jasnom odrazu prisustva „Kelta“ ili „keltizacije“ je neodrživa. Kao što su ukazali istraživači mlađeg gvozenog doba zapadne i srednje Evrope, a njihovo viđenje u kontekstu Panonije i Balkana razradio Džino, prihvatanje i upotreba latenske materijalne kulture nije morala, i verovatno nije ni bila povezana sa osećajem pripadnosti „Keltima“ kao jasno definisanoj etno-kulturnoj kategoriji. Pre, ovakvi predmeti mogli su da služe u konstruisanju i iskazivanju statusnih određivanja, kao simboli koji su

označavali pripadnost elitnim krugovima društva i pokazivali da njihovi vlasnici imaju pristup važnim međuregionalnim vezama. Ukratko, ako izuzmemo antičke narative, „keltsko doseljavanje“ u Podunavlju na prelazu iz IV u III vek pre n.e. ni približno ne izgleda kao tumačenje potkrepljeno neupitnim pokazateljima. Drugim rečima, raspoloživa arheološka građa ne pruža dokaze o masovnoj pojavi „Kelta“ sve do prvih decenija III v. pre n.e. Da li se situacija menja počevši od prve četvrtine III v.?

Za razliku od vremena prelaska IV u III v., kasniji period se u arheološkom materijalu manifestuje povećanjem broja grobova koji sadrže latenski materijal. Ne samo da je kroz čitav III vek zabeleženo dalje prisustvo latenskih fibula i keramičkih oblika, već se u ovo doba pojavljuju i grobovi sa ratničkom opremom latenske provinijencije. Prema relativnoj hronologiji Dragana Božiča, zasnovanoj na tipološkom razvrstavanju materijala iz grobnih celina, vreme koje u srednjoevropskoj periodizaciji odgovara fazama laten B2 ($\pm 320-270$ g.) i laten C ($\pm 270-150$ g.)⁹¹, u Podunavlju se označava kao faza Beograd 1 i faza Beograd 2 (dalje u tekstu Bg1 i Bg2; 1981: 317–319). Iako je Božič u svojoj periodizaciji uključio i najstarije grobove koje su navedeni u prethodnim pasusima (grobove 63 i 67 sa Karaburme), njegova klasifikacija do tada poznatih grobova zapravo u najvećem broju obuhvata sahrane koje su datovane kroz čitav III v. pre n.e. Najveći deo grobova koje je Božič analizirao potiče sa nekropole na Karaburmi (odatle i ime za njegove stupnjeve), što je i razumljivo budući da ona pruža uvid u kontinuirano sahranjivanje sve do prvih decenija nove ere. Mada je datovanje isključivo po tipološkim osobinama materijala problematično (Arnold 2012), Božičeva podela će ovde biti zadržana jer eventualne hronološke netačnosti ne utiču na suštinu poenti koje želim da iznesem.

U vreme kada je Božič izvršio svoju podelu (1981), uzevši u obzir sve hronološki osetljive latenske sahrane iz jugoslovenskog Podunavlja, fazi Bg1 opredelio je 16 celina, a fazi Bg2 20 grobova. Drugim rečima, za period od 320.g do 150.g., na čitavom prostoru srednjeg Podunavlja bilo je poznato ukupno 36 sahrana. Čak i ako ovom broju priključimo sva 43 groba sa Pećina (koji 1981. nisu bili poznati Božiču), i celu grupu okvirno smestimo u period od 300. do 200. g. pre n.e., ostaje činjenica da za pretpostavljeno masovno doseljavanje „Kelta“, odnosno polovinu Todorovićevo perioda „kulturnog i ekonomskog prosperiteta“ (280–85 .g. – 1968b: 117), raspoložemo sa svega 79 sahrana. Iako argument slabe istraženosti može da objasni trenutno

⁹¹ Za datume ovih faza u srednjoj i zapadnoj Evropi vid. Megaw and Megaw 2006: 1074; Collis 1984: 24.

stanje, postavlja se pitanje da li bi ovakva arheološka situacija bila interpretirana u svetlu „keltskog ovladavanja Podunavljem“ da nije istorijskih izvora koji služe kao ultimativni okvir za arheološke interpretacije. I ne samo to.

Zabeleženo stanje na karaburmskoj nekropoli ne ide u prilog pretpostavljenom scenariju po kojem su se „Kelti“ prvo nagomilali u Podunavlju, a posle povratka iz delfskog pohoda se skrasili upravo na području Save i Dunava. Naime, Božičevoj fazi Bg1 pripada 9, a fazi Bg2 11 grobova sa Karaburme (Tabela 1 i 2⁹²). Imajući u vidu da je granica između ovih faza smeštena na prelazu iz latena B2 u laten C (280–260.g.), iznenađujuće je odsustvo vidnih kvantitativnih oscilacija, koje bi bile očekivane u slučaju značajnih migratornih pokreta, i pogotovu odlaska i ponovnog naseljavanja „Kelta“. Uz ujednačen broj sahrana na Karaburmi kroz čitav III vek, primetan je i nedostatak bilo kakvih promena u pogledu kvalitativnih odlika grobova. I u starijoj i u mlađoj fazi na Karaburmi spaljivanje pokojnika je dominantni način tretmana tela, s tim da u fazi Bg1 postoje i 3 inhumacije (Tabela 1: grobovi 63, 67, 111), koje nisu zabeležene u grobovima faze Bg2. Obe faze karakteristične su po podjednakom broju grobova sa oružjem (Bg 1: 6 grobova sa oružjem i 3 bez; Bg2: 6 grobova sa oružjem i 5 bez – Tabela 1 i 2). Unutar grupa sahrana sa ratničkom opremom nisu primetne značajne razlike u inventaru (Tabela 3), osim što u fazi Bg2 svi grobovi imaju po najmanje četiri različite vrste vojne opreme (u jednom slučaju pet – G 26). Za razliku od toga, u fazi Bg1 samo jedan grob (G 71) ima toliku koncentraciju različitih komada ratničke opreme, tri groba imaju po tri različite vrste (G 23, 66, 111) i u dva su pronađene po dve vrste militarija (G 22, 51). Pravidnosti u koncentracijama različitih vrsta ratničke opreme u pojedinačnim grobovima se ne uočavaju, a identične setove imaju samo grobovi 29 i 41 (mač, koplje, štit, pojas), odnosno 62 i 325 (mač, nož, koplje, štit), sva četiri iz faze Bg2. U obema fazama najučestaliji su mačevi (Bg1: 5 od 6 grobova; Bg2: 6 od 6 grobova) i koplja (Bg1: 5 od 6 grobova; Bg2: 6 od 6 grobova), zatim slede štitovi (Bg1: 3 od 6; Bg2: 5 od 6) i pojasevi (Bg1: 3 od 6; Bg2: 5 od 6). Jedina razlika koja se može uočiti je da u fazi Bg2 prisustvo bojnih noževa postaje učestalije (Bg2: 4 od 6 grobova; Bg1: 1 od 6 grobova – Tabela 3), što se donekle odnosi i na prisustvo štitova (Bg2: 5 od 6 grobova; Bg1: 3 od 6 grobova – Tabela 3). U grupi sahrana bez oružja se takođe ne primećuju važne razlike, a takvi grobovi najčešće sadrže fibule (Bg1: 60, 63; Bg2: 34, 35), keramičke posude (Bg1: 63, 67; Bg2: 34, 38,

⁹² Svi podaci o grobovima na karaburmskoj nekropoli iz faza Bg1 i Bg2 u Tabelama dati su prema Todorović 1972, uz sledeće hronoloških razgraničenja koje je dao Božič 1981.

59) i noževe od gvožđa (Bg1: 60, 67; Bg2: 35, 58, 59). Jedini izuzetak je grob 60 iz faze Bg1 u kojem je pronađena koncentracija nakita koja nema paralelu ni u jednoj drugoj grobnoj celini na Karaburmi (vid. Tabele 1 i 2).

Naravno, uzorak na osnovu kojeg pokušavamo da ustanovimo pravilnosti je isuviše mali, a tumačenje pogrebne prakse je uopšteno skopčano sa neminovnim predrasudnim karakterom podataka i raznim drugim interpretativnim poteškoćama (vid. Parker Pearson 2003). Međutim, poenta i jeste da na karaburmskoj nekropoli nema indicija o bilo kakvom „populacionom bumu“, i da mali broj grobova ni u kom slučaju ne dopušta ustvrđivanje dolaska velikog broja stranog stanovništva. Uz to, faze Bg1 i Bg2 se međusobno bitno ne razlikuju ni po kvantitetu ni po kvalitetu grobnih celina, a primećene oscilacije/promene u sadržaju grobnih inventara su minimalne, i u tom smislu od sekundarnog značaja u poređenju sa ustaljenostima u pogrebnoj praksi u toku čitavog III veka. Drugim rečima, na osnovu podataka iz ove funerarne celine ne mogu se prepoznati odrazi masovnih migratornih turbulencija pretpostavljenih za period pre i posle 279.g. Umesto toga, uzorak odaje utisak kontinuiranog trenda i u pogledu malog broja sahranjene populacije i u pogrebnim praksama, što se očito menja tek u fazi Beograd 3 koja je izjednačena sa latenom D (150–30 g. – Božič 1981: 319; Todorović 1972: 89–92). Jedini potencijalni pokazatelj teze o „keltskim“ ratnicima koji su se vratili iz Makedonije su dva helenistička bronzana suda iz groba 22, koja na prvi pogled mogu da asociiraju na ratni plen. Međutim, ova grobna celina je datovana u vreme pre 280.g., dok je dospeće bronzanog posuđa protumačeno kao rezultat diplomatskih ili trgovačkih kontakata (Blečić Kavur i Kavur 2010). Nepostojanje helenističkog materijala ni na Karaburmi, niti u drugim sahranama III veka (ali i kasnije), zbunjivalo je istraživače koji su pristalice kanonskog narativa o Keltima i Skordiscima (Jovanović B. 2011). Sa pravom su postavljana pitanja zašto nema nikakvih pokazatelja pohoda na jug, koji bi se manifestovali u vidu polaganja stečenog plena u grobove, postojanja ostava sa opljačkanim predmetima, ili jednostavnog povećanja koncentracije helenističkog materijala. Odgovor je možda u sledećem: arheološki podaci naprosto ne podržavaju tradicionalna predubedenja i iluzorno je očekivati da materijalna kultura pruži dokaze za doslovno shvaćene antičke narative o „keltskoj najezi“ i povratku na Dunav.

Pošto „jedna lasta ne čini proleće“, ni situacija na Karaburmi ne može da se uzme kao paradigmatička za čitavo Podunavlje. Ako na Karaburmi nisu otkriveni pokazatelji masovnog

„keltskog“ prisustva, možda se radi o izuzetku koji ne daje uvid u šire populacione trendove? Međutim, slična situacija zabeležena je i na već pominjanoj nekropoli Pećine kod Kostolca, koja se uzima kao potvrda o „snažnoj koncentraciji keltskog stanovništva u kratkom vremenu“ (Jovanović B. 1984b: 44; 1992: 85). Iako rezultati istraživanja nekropole u Pećinama nisu publikovani, i poznato je svega nekoliko sporadično objavljivanih grobova, opšti podaci koji postoje u literaturi pokazuju bliskosti sa situacijom na Karaburmi. Grobovi sa Pećina su uopšteno datovani od kraja IV do početka II v. (Jovanović B. 1987: 824–825; 1985: 14), mada postoje i nepotkrepljene pretpostavke da svi pripadaju prvoj polovini III v. (Jovanović 1984b: 44). Kako bilo, bezbedno je izvući zaključak da većina grobova na Pećinama pripada III v., a da postoji mogućnost njihove koncentrisanije hronološke distribucije u rasponu od pedesetak godina oko sredine tog veka. U tom periodu (tj. kroz III v.) na nekropoli su izvršene 43 sahrane, od kojih je 9 pripisano domorodačkom stanovništvu, a 34 (17 kremacija i 17 inhumacija) „Keltima“ (Jovanović B. 1984a; 1985; 1987: 824–825; 1994). Kao što smo videli, od „keltskih“ grobova tri pripadaju kraju IV i početku III veka (Jovanović. B 1984a: 73–80; 1985: 14–16; 1994; Popović et Jovanović 2005), jedan je izvesno datovan na početak II v. (Jovanović B. 1987: 825), što znači da, u najboljem slučaju, za 30 „keltskih“ grobova može da se pretpostavi datovanje između 280 i 230 g. pre n.e. Ponovo, poenta je da za relativno veliki vremenski raspon imamo mali broj grobova. Čak i u slučaju da je otkriven samo deo nekropole koji nije uništen kasnijim ukopima (Jovanović B. 1987: 825), ovakva situacija nikako ne može da se uzme kao dokaz o „većoj populaciji Kelta“ u okolini kasnijeg Viminacijuma, niti je ona dovoljna za smelu pretpostavku o postojanju keltskog logora koji je služio za okupljanje trupa pre pohoda na Grčku (Jovanović B. 1984b: 44; 1992: 85).

Ovo tim pre u kontekstu još jedne prepreke u potkrepljivanju modela o masovnoj „keltskoj seobi“ u Podunavlje. Još od 60-tih godina primećeno je potpuno odsustvo naselja iz perioda između kraja IV i polovine II v. pre n.e. I pored opšte intenzifikacije arheoloških istraživanja, do danas nije pronađena nijedna naseobina koja zasigurno pripada ovom vremenskom rasponu (Jovanović B. 1987: 822; Popović 1992b: 98). Iskopavanjima u Ervenici kod Vinkovaca pronađen je materijal koji se vezuje za otvoreno naselje, i koji je datovan u period druga polovina III – početak II v. Međutim, pošto je istražen prostor od svega 100 m², koji je pride bio oštećen kasnijim ukopima, datovanje je izvršeno na osnovu tipološko-hronološke procene malobrojnog keramičkog materijala (Dizdar 2001: 24–25, 97–98, 108). Iako bi se moglo pokazati da ovaj

lokalitet zaista predstavlja otvoreno naselje iz druge polovine III v., i on je nedovoljan da promeni generalnu sliku o nedostatku naseobina sve do II v. pre n.e.

Neuobičajena okolnost da za period „keltskog doseljavanja i ekspanzije“ ne raspoložemo naseobinskim lokalitetima objašnjavana je specifičnim načinom života doseljenih ratničkih grupa, koje su bile u konstantnom pokretu i nisu se vezivale za zemlju, što doprinosi veoma teškoj arheološkoj detekciji ove vrste nalazišta (Popović 1992b: 98). Ipak, veoma je problematično što do sada baš nikakve indicije o njihovom postojanju nisu pronađene, utoliko pre što su za period kasnog latena osim utvrđenih naselja registrovana i kratkotrajna otvorena naselja malih površina (Брыкнер 1995a; Jovanović B. 2009). Odnosno, čak i da su „Kelti“ živeli u malim kratkotrajnim naseobinama, takvi konteksti se daju registrovati, pa bi se očekivalo da se do sada konstatuju bar njihovi minimalni tragovi. U svakom slučaju, izostanak naseobinskih lokaliteta predstavlja nerazrešeni problem od kojeg u velikoj meri zavisi razumevanje mlađeg gvozdenog doba južne Panonije i Balkana. Ako i prihvatimo tezu da se život u toku III v. na području Podunavlja odvijao u malim naseljima sa izrazito trošnim stambenim celinama, takva slika se teško uklapa u pretpostavljene masovne migracije „Kelta“ i njihovo stalno nastanjivanje u Podunavlju⁹³ što, uz oskudne nalaze funerarnog karaktera, zahteva ozbiljno preispitivanje dosadašnjih zaključaka. Odatle se može konstatovati da koji god *argumentum ex silentio* potegli, i koliko god se dovijali u interpretacijama ne bi li se potkrepila tradicionalna objašnjenja, ostaje činjenica da podaci jednostavno ne korespondiraju sa unapred zamišljenim istorijskim scenarijom o „najezdi Kelta“. To naravno ne znači da „Brenosov model“ treba automatski otpisati kao nemoguć, ali znači da su kritički pristup i izoštravanje analitičkih alata daleko potrebniji od uopštavanja, prejudiciranja i nasilnog uklapanja arheološke građe u antičke narative. Drugim rečima, i u slučaju da se trenutno oskudna arheološka slika o ranom latenu u Podunavlju promeni zahvaljujući novim otkrićima, to ne znači da eventualne nove nalaze treba jednostavno tretirati pomoću tradicionalnog pristupa, već je neophodno otvoriti mogućnost da podaci ukazuju na drugačije scenarije od „masovne keltske migracije“.

⁹³ Pogotovu u svetlu činjenice da je za prehranu masovnog broja novopridošlog stanovništva neminovno bila potrebna stabilna ekonomska baza, u smislu poljoprivredne proizvodnje koja bi omogućavala opstanak pretpostavljenog mnoštva Kelta-ratnika koji su se doselili zajedno sa porodicama (vid. Džino 2007: 55, napomena 13). Teško je očekivati da bi takav sistem bio održiv u svetu visoko mobilnih grupa koje nemaju stalna boravišta i žive u kratkotrajnim naseobinama.

6.2.4. „Kelti“ u Podunavlju ili nastanak novog socio-kulturnog poretka u III v. pre n.e.?

Iako su arheološki pokazatelji za opštu „keltsku najezdu“ veoma ograničeni i za sada ne potvrđuju njeno postojanje u ranije zamišljenom obliku, postavlja se pitanje da li pokrete populacija možemo u potpunosti otpisati kao istorijsku mogućnost u Podunavlju III v. pre n.e.? Kao što je navedeno u odeljku o keltskoj debati, napuštanje ideje o „Keltima“ ni u kom slučaju ne znači automatsko negiranje postojanja mobilnosti u periodu mlađeg gvozdenog doba. Naprotiv, za ovaj period se sve više prihvata stanovište o izrazitom povećanju nadregionalnih komunikacija koje su uključivale i mobilnost stanovništva. U tom kontekstu nije nemoguće da su na područje južne Panonije i Balkana zaista prispele neke grupe sa područja srednje Evrope, Transdanubije i Transilvanije. Indiciju o ovakvim procesima, bar na prvi pogled, daje i arheološka građa iz jugoslovenskog Podunavlja, koja potiče iz pojedinačnih grobova, ali naročito iz nekropola na Karaburmi i Pećinama.

Kao što je navedeno, period III v. se razlikuje od prelaska IV u III v. po vidljivijoj koncentraciji latenskog materijala. Osim daljeg prisustva fibula i keramičkih posuda, u ovo doba se pojavljuju prve sahrane sa naoružanjem latenskih formološko-stilskih osobina. Da je ta pojava sporadična i da konstatovani grobovi pokazuju nasumičnu kombinaciju latenskih i lokalnih vrsta ratničke opreme, teza o postojanju čak i manjih migratornih pokreta bi ozbiljno bila dovedena u pitanje. Međutim, na Karaburmi, koja pruža kakav-takav kontinuirani uvid u pogrebne prakse III v., grobovi sa ratničkom opremom ukazuju na određeni stepen unifikacije u pogledu pogrebnih praksi i sinhrono pojave veoma sličnih sadržaja ratničkog inventara. Kroz čitav III vek, i u fazi Bg1 i u fazi Bg2, u najvećem broju grobova ove vrste prisutni su mač (11 od 12 grobova) i koplje (11 od 12 grobova), a dobar deo sahrana takođe je sadržao štit (8 od 12 grobova) i lančani pojas (7 od 12 grobova) (vid. Tabelu 3). Svi pronađeni primerci ovih predmeta imaju latenske karakteristike i direktne paralele sa „keltskom“ materijalnom kulturom srednje Evrope, i osim bojnih noževa nema drugih vrsta naoružanja koji su pripisani lokalnim zanatskim tradicijama (Todorović 1968b: 71–72; 1972: 75–76). Uz to, grobovi spaljenih pokojnika sa navedenim vrstama ratničke opreme nisu poznati iz perioda starijeg gvozdenog doba, što ukazuje da su predstavljali novinu u pogrebnoj praksi. Osim na Karaburmi, u isto doba i u osnovi ujednačeni sadržaji grobova sa ratničkom opremom, zabeleženi su u Pećinama i na drugim lokalitetima u Podunavlju (Božić 1981: 317–318; Jovanović B. 1984a; 1985). Relativno jednovremena pojava i

međusobna kvalitativna sličnost „ratničkih sahrana“ stoga dopuštaju pretpostavku da se radi o fenomenu koji je uzrokovan istovetnim društvenim procesima. Drugim rečima, moguće je da iza ovih arheoloških situacija stoji neka vrsta uniformnih događaja koji su bili vezani za čitavo Podunavlje i omogućavali jednoobrazne manifestacije određenih socio-kulturnih koncepcija.

Da situacija bude složenija, „ratnički grobovi“ sa veoma sličnim sadržajem pojavljuju se u Mađarskoj ravnici, zapadnom basenu Karpata i Transilvaniji u nešto ranijem periodu (druga polovina IV veka – Rustoiu 2012; 2014; Rustoiu and Ursuțiu 2013). Bliskosti u inventarima „ratničkih“ grobova iz ovih i podunavske oblasti očitavaju se u kremiranju pokojnika, polaganju ratničke opreme (mač, koplje, nož, štit, pojas), nakita (prvenstveno fibula i ređe narukvica), keramičkih posuda i hrane (vid. Hellebrandt 1999; Rustiou 2012; 2014). U nekim slučajevima, sličnosti su takve da na prvi pogled odaju utisak gotovo identične pogrebne prakse (Tabla 1). Ovakve paralele stoga otvaraju pitanje nije li njihov uzrok direktni prenos znanja i kulturnih praksi putem pokreta stanovništva, tačnije dolaskom mobilnih ratničkih grupa iz severne Panonije u jugoslovensko Podunavlje (Rustoiu 2012; 2013: 216). Za oblast Mađarske ravnice i zapadnog Zakarpatja uočene su opšte promene u materijalnoj kulturi IV veka, čije su prostorno-vremenske distributivne sheme i ritam širenja protumačeni kao indicija o sukcesivnom pristizanju manjih ratničkih grupa doseljenika sa prostora istočno od Alpa. Na osnovu pojave horizonta sahrana sa latenskim naoružanjem, i istovremenog uključivanja drugih vrsta latenske materijalne kulture u lokalne funerarne oblike, pretpostavljeno je da su ovakve grupe stupale u intenzivne interakcije sa lokalnim populacijama, utičući na preoblikovanje starih i pojavu novih socio-kulturnih obrazaca. Takođe, izneto je stanovište da su se pokreti takvih skupina nastavljali i dalje ka jugu, što je bilo izazvano poremećajem ranijih međuregionalnih odnosa moći u kontekstu opštih turbulencija helenističkog sveta. Prema ovom tumačenju, upravo je na ovakav način došlo i do „keltskog“ naseljavanja južne Panonije i severnog Balkana, odnosno pojave grobova sa latenskom ratničkom opremom u III veku na području jugoslovenskog Podunavlja (Rustoiu 2011; 2013; 2014; Rustoiu and Ursuțiu 2013).

Dakle, pojavljivanje i kontinuirano prisustvo sahrana sa međusobno sličnim pogrebnim praksama i ujednačenom ratničkom opremom u jugoslovenskom Podunavlju kroz čitav III vek, kao i podudarnosti njihovih odlika sa starijim nekropolama u Mađarskoj ravnici, Zakarpatju i Transilvaniji, ne dopuštaju olako odbacivanje mogućnosti migracija sa severa Panonije ka

Balkanu. Međutim, eventualne pokrete takvog tipa treba suštinski razlikovati od koncepta „etno-kulturne najezde“, budući da su se verovatno odvijali u nepravilnim intervalima, na manjim brojčanim skalama i paralelno sa drugim procesima transfera latenske materijalne kulture i tehnoloških znanja (vid. Rustoiu and Berecki 2014). Prema mišljenju Aurela Rustoiua, ovu vrstu kretanja je najbolje okarakterisati kao *kolonizaciju* u smislu sukcesivnih i sporih migracija delova nekih grupa ili skupina sastavljenih od pojedinaca iz različitih grupa (okupljenih oko elita, ideja, principa), a u cilju naseljavanja teritorije udaljene od „predačkog“ područja (2012: 358, napomena 1; 2014: 143).⁹⁴

Sa druge strane, mora se uzeti u obzir da konstatovane sličnosti u pogrebnim praksama i unificirani sastav ratničke opreme mogu da se objasne i bez potezanja argumenta bilo manjih ili obimnijih preseljenja stanovništva. U periodu IV i III veka na prostoru zapadne i središnje Evrope primećen je nastanak društvene stukture u kojoj su ratnička komponenta i identitet igrali značajnu, vrlo moguću i vodeću ulogu. Procesom konstituisanja elitnog ratničkog sloja moglo je da dođe do favorizacije određenih delova opreme, načina ratovanja i socio-kulturnih ponašanja, što je doprinelo da neke vrste materijalne kulture i socio-kulturne prakse budu prihvatane kao označitelji ratničkog identiteta, odnosno da postanu deo opšte „vojne mode“ mlađeg gvozdenog doba. U tom slučaju, širenje mačeva, kopalja, štitova i drugih militarija, zanatskih znanja za njihovu proizvodnju, kao i kulturnih praksi i opštih sistema vrednosti, moglo je da se odvija preko trgovačkih i diplomatskih veza, zanatske obuke i mobilnosti koja nije podrazumevala preseljenje populacije (vid. Wells 2001; 2014; Collis 2003; 2014; Thurston 2009; 2010; Cunliffe 2011). Na ovakvu mogućnost upućuju primeri iz Trakije gde su uz prihvatanja, prilagođavanja i preoblikovanja latenskih tipova nakita od strane lokalnih zajednica, zabeleženi i sporadični primeri prihvatanja ratničke opreme (Emilov 2007; 2010). Još ilustrativniji su primeri pronađene latenske ratničke opreme u grobovima pripadnika lokalnih zajednica iz oblasti Ohridskog jezera u Makedoniji (Guštin and Kuzman 2014; Guštin, Kuzman and Preložnik 2015). Ovakve arheološke situacije upozoravaju da širenje drugačije materijalne kulture može da se objasni i na

⁹⁴ Istini za volju, ideja o sukcesivnim migracijama koje su dovodile do preoblikovanja starosedelačkih kultura nije nova (npr. Гавела 1976; Tasić 1992: 75). Međutim, za razliku od starijih tumačenja, stanovište koje promoviše Rustoiu uopšte ne implicira esencijalistički shvaćen etno-kulturni identitet „Kelta“, koji su se konstantno tako identifikovali i zadržavali svoje određenje bez obzira odakle su i u kom broju došli, i kako su interagovali sa lokalnim stanovništvom.

načine mimo migracije novih populacija, te da se čak i pretpostavljenim sukcesivnim seobama manjeg broja ljudi mora pristupati oprezno.

U suštini, i mogućnost seoba i mogućnost prihvatanja novih vidova materijalne kulture (bez preseljenja stanovništva), spadaju u red spekulacija koje zavise od generalne teorijske pozicije pojedinačnih istraživača i stepena istraženosti određene regije. Debatu o doseljenicima ili „latenizovanom“ lokalnom stanovništvu moguće je rešiti jedino detaljnim izotopskim istraživanjima osteološkog materijala, koja bi pružila bar uopštene odgovore na pitanje može li se govoriti o migriranju sa nekog drugog geografskog prostora i u kojem obimu (vid. Hauschild 2010; Scheeres *et al.* 2013; Moghaddam *et al.* 2014). U tom smislu, dobra istraživačka strategija za područje jugoslovenskog Podunavlja podrazumevala bi analize ostataka skeleta iz najranijih grobova sa Karaburme i Pećina, kao i pojedinačnih sahrana koje su datovane u približno isti period. Na taj način bismo dobili čvršće osnove za razvijanje daljih pretpostavki o dešavanjima na ovom području u IV i III veku pre n.e. Međutim, čak i ako bi se pokazalo da je određeni broj ljudi u ovom periodu zaista došao sa neke druge teritorije, i dalje bi bio neophodan krajni oprez u prihvatanju „Brenosovog modela“. Po svemu što je u poslednje dve decenije zaključeno o periodu „keltske najezde“, izgleda da ovo doba karakterišu duboke međuregionalne nestabilnosti i konstituisanje novog socio-kulturnog poretka, koji se ne da objasniti jednostavnim doseljavanjem nove populacije sa zajedničkom („keltskom“) kolektivnom identifikacijom.

Sumiranjem zaključaka iz prethodna tri potpoglavlja dobija se sledeća generalna slika o dešavanjima vezanim za doba „keltske invazije“ u Podunavlju. U toku IV veka na širokom prostoru zapadne i središnje Evrope formirao se svet u kojem je ratnički sloj najverovatnije predstavljao elitni deo društva. „Ratnički etos“ proširen je putem intenzivnih interakcija elita, koje su osim ustaljenih kontakata verovatno uključivale i određeni stepen mobilnosti. Svet koji je konstituisan u to vreme verovatno je karakterisala smanjena društvena centralizacija, odnosno povećana međusobna ravnopravnost pojedinačnih udeonika u vladajućim strukturama (nego što je to bio slučaj u završnom periodu starijeg gvozdenog doba). Novoformirane elite ovakvog karaktera postale su dominantna društvena kategorija, koja je na veoma velikom prostoru od Atlantika do Karpata sačinjavala takozvanu latensku ili mlađegvozdenodopsku strukturu/„koine“, unutar koje su operisale određene generalne sličnosti, ali u kontekstu

postojećih regionalnih razlika i partikularnosti (Wells 1999; 2001; 2014; Collis 2003; 2014; Thurston 2009; 2010; Karl 2010b; Cunliffe 2011).

Latenski svet je stupao u interakcije sa mediteranskim prostorom, što je krajem IV veka dovelo i do prvih zabeleženih kontakata helenističkih vladara sa ratničkim populacijama kontinentalne Evrope, koje su prepoznavane kao „Kelti“. Dok god su helenistički kraljevi u svojim rukama čvrsto držali vlast, i bili u mogućnosti da što silom, što diplomatskim putem urede odnose sa ovakvim zajednicama, nije bilo većih turbulencija. Međutim, u doba među-dinastičkih sukoba u helenističkom svetu, uzrokovanih smrtima Kasandra, Lizimaha i Seleuka I, prethodno uspostavljeni odnosi bili su raskinuti, te je došlo do uključivanja gvozdenodopskih (ratničkih) zajednica u opšte nemire na području Balkana (Will 1984: 109–117; Strootman 2005: 104–107; Džino 2007: 58; Blačić Kavur i Kavur 2010: 73; Rustoiu 2013: 215–216). Ovi događaji ostali su zabeleženi u formi utiska o varvarskoj invaziji „Kelta“, koji su navodno bili rešeni da unište civilizovani svet. Da je određenih pometnji bilo, i da se one verovatno mogu pripisati ratničkim grupama prepoznavanim kao „Kelti“, svedoče horizonati destrukcije pojedinih naselja i ostave dragocenih predmeta u Trakiji i Makedoniji (Emilov 2007; 2010; Mitrevski 2011), kao i epigrafski natpisi od Delfa do Olbije i od Pistirosa do Male Azije koji govore o napadima Galata na helenističke gradove (Mitchell 2003: 283; Emilov 2005).

Opšti nemiri trajali su do konsolidacije odnosa u helinističkom svetu, dolaskom Antigona Gonate na makedonski presto 276.g. (upravo zahvaljujući pobedi nad jednom grupom „Kelta“). U potonjem periodu „Kelti“ više nisu predstavljali ozbiljnu pretnju, već su kao najamna vojna snaga u kontinuitetu bivali angažovani od strane svih helenističkih političkih entiteta, i lako pobeđivani u slučajevima otkazivanja poslušnosti (Mitchell 2003: 283–289; Strootman 2005: 113–117; Witt 2009: 290). Sudeći prema generalnom kontekstu dešavanja vezanih za pojam „Kelti“, teško je pretpostaviti da je iza termina stajala čvrsta kolektivna samoidentifikacija svih populacija koje su učestvovala u navedenim događajima. Česte podele „keltske“ vojske, nezavisne odluke pojedinačnih grupa ili vođa o daljim aktivnostima, njihovo pojavljivanje na širokom prostoru od Crnog Mora do Male Azije, lake pobeđe helenističkih trupa nad „Keltima“⁹⁵, učestvovanje „keltskih“ najamnika na obema stranama sukobljenih helenističkih

⁹⁵ Osim pobeđe nad Ptolomejem Keraunom 279.g. nije zabeleženo da su „keltske“ trupe postigle neki sličan uspeh nad helenističkim kraljevima i njihovim vojnim snagama. Po rečima Stivena Mičela, bilo koji helenistički vladar je sa svojom vojskom imao kapaciteta da se konačno obračuna i protera „Kelte“, ali su oni predstavljali vredan izvor

vladara⁹⁶ i nepostojanje indicija o stabilnoj socio-političkoj organizaciji, ukazuju da je pojam imao uopšten i neprecizno definisan sadržaj. Termin „Kelti“ se verovatno odnosio na specifičan vid društveno-vojničke organizacije, praćene osobenom materijalnom kulturom i ratnom taktikom (upotreba dugog mača, koplja i konjice), što je doprinelo da u antičkom svetu postane pseudo-etnička odrednica.

Dakle, specifičana društvena organizacija, materijalna kultura i socio-kulturne prakse bile su prožimajuće opšte sličnosti heterogenih zajednica i grupa ratničke elite kontinentalne Evrope, a ne elementi čvrstog etno-kulturnog jedinstva „Kelta“. O tome svedoči i arheološka slika koju Rustoiu definiše kao kolonizaciju. U slučaju da se na području severne Panonije i zapadnih Karpata zaista radilo o naseljavanju stranih populacija, valja uzeti u obzir da ovaj proces nije nalikovao tradicionalnoj vizuri o masovnoj „keltskoj“ seobi. Suprotno tome, manje ratničke grupe su, u sukcesivnim dolascima sporog tempa, ostvarivale interakcije sa lokalnim populacijama, i zajedno sa njima učestvovala u oblikovanju novih socio-kulturnih odnosa, praksi, materijalne kulture i mreža povezanosti (Rustoiu 2012: 369; vid. i Collis 2003: 188–194; Cunliffe 2011: 195). Ovaj proces stoga ukazuje da čak i u slučaju ostvarenih migracija, nema uniformnih „Kelta“ sa jedinstvenim populacionim, socio-kulturnim i etničkim sadržajem. Drugim rečima, ako su manje seobe, uz druge načine transfera latenskih kulturnih obrazaca, doprinele stvaranju partikularnih zajednica zasnovanih na novim socio-kulturnim principima, odnosno profilisanju novih međuregionalnih ratničkih elita (tj. grupa/klanova sastavljenih i od došljaka i od starosedelaca), mi zapravo nemamo nikakvih osnova da govorimo o njihovom opštem „keltskom“ identitetu. Istina je da su etnička određenja takvih grupa, ako ih je uopšte bilo, danas nepoznata, i da na osnovu arheološke građe i kritičkih vrednovanja pisanih izvora, pre možemo da govorimo o svetu u kojem su kolektivne identifikacije bile zasnovane na ratničkom statusnom pozicioniranju.

U takvom svetlu je potrebno posmatrati i uočene promene na području jugoslovenskog Podunavlja, počevši od polovine IV veka. Bez obzira da li su se u tom periodu na ovom prostoru dešavale migracije manjih grupa ili ne, verovatno je da su zajednice iz starijeg gvozdenog doba

dodatne vojne snage (2003: 289). Uz to, povremene lake pobede nad Keltima/Galima služile su kao efektivno sredstvo u propagandnim politikama svih helenističkih vladara, jer su im omogućavali samopromociju kao spasilaca od „varvarske pošasti“ (Mitchell 2003; Strootman 2005; Lampinen 2008).

⁹⁶ Tako se Pir, u čijoj vojsci su bili „keltski“ plaćenici, 274.g. sukobio i pobedio „Kelte“ u vojsci svog protivnika Antigona Gonate (Strootman 2005: 114).

proživljavale određene promene ili dezintegraciju prethodnih socio-kulturnih struktura, čije su naznake započele još u V v. pre n.e. (Tasić 1992; Babić and Palavestra 1999; Ljuština 2010). Paralelno sa tim dešavanjima, i možda u direktnoj vezi sa njima, od sredine IV veka počeo je da se pojavljuje nakit latenskog stila, koji je u lokalne kontekste verovatno dospevao ustaljenim kanalima komunikacije u vidu trgovine, razmene znanja i informacija, ritualizovanih susreta itd. Pojava novih oblika materijalne kulture može da se sagledava kao zametak drugačijeg iskazivanja identiteta u procesu nastanka novih lokalnih elita, koje su sve više intenzivirale svoje veze sa latenskom „koine“ srednje Evrope. Promena započeta u IV v. se odvijala i dalje, pa je od kraja IV–početka III veka, uz latenski nakit i keramiku, počelo da se koristi i latensko naoružanje. Stoga, moguće je da „nestanak“ halštatskih kultura u Podunavlju i pojava latenskih artefakata zapravo predstavljaju finalnu transformaciju ranijih društvenih odnosa, koja je i na drugim područjima Evrope označila formiranje socijalne strukture sa ratničkim elitama na čelu (Wells 2001: 57–70; Cunliffe 2011: 202–206). Takav proces bi podrazumevao zamenu prethodnog vladajućeg sloja lokalnih aristokratija⁹⁷ novim oblikom socijalne organizacije, unutar kojeg je diferencijacija vršena po logici „ratničkog etosa“ i egalitarnijih raspodela statusnih pozicija među pripadnicima novonastale elite.⁹⁸ Iako su i u kasno gvozdeno doba postojale sahrane sa oružjem (Vasić 1987b: 556; 1987c: 657; Ljuština 2010: 61, 62), one su srazmerno ređe i siromašnije u ratničkoj opremi (sadrže koplja i retko krive mačeve) nego takva vrsta grobova iz latenskog perioda. Ovo može da ukazuje da je proces „militarizacije“ kasnohalštatskog društva započeo i pre pojave latenskih oblika naoružanja, a da njihova intenzivna upotreba u prvoj polovini III v. u stvari označava završetak tog procesa. Postepeno profilisanje ratničkog sloja kao sve dominantnijeg socijalnog činioca stoga je zaokruženo u III veku, kada je ova društvena kategorija konačno preuzela vodeću ulogu, što se manifestovalo i artikulacijom njenog identiteta pomoću naoružanja latenske provinijencije.⁹⁹

⁹⁷ Koji je pak smenio još starije ustrojstvo vezano za period kneževskih grobova, i koji se odlikovao manje izraženom diferencijacijom nego društva VI v. (Babić and Palavestra 1999; vid Thurston 2010 za slične situacije širom Evrope).

⁹⁸ Tako grobovi Sremske grupe, iako u inventaru siromašniji od kneževskih grobova, ipak pokazuju koncentraciju dragocenih predmeta (Babić and Palavestra 1999: 30) kakva nije zabeležena ni u jednoj sahrani sa kraja IV i u toku III v., što može da bude indikacija još manjeg stepena diferencijacije nego u kasnohalštatskom periodu.

⁹⁹ Dominacija ratničkog sloja „Kelta“ pretpostavljena je i od strane ranijih istraživača koji su ovu kategoriju društva nazivali vojničkom aristokratijom (Gavela 1952b: 56; Papazoglu 1969: 343–347; Majnarić–Pandžić 1970: 72–73; Jovanović B. 1987: 842; 1992: 91; Popović 1992b: 106; Tapavički Ilić 2004: 64; 114; Игњатовић 2005; Blečić Kavur i Kavur 2010: 75; Dizdar 2012: 118, 120) ili demokratijom (Todorović 1974: 45–46, 116).

Takođe, ranije uske veze kasnohalštatskih elita sa jugom i zapadom Balkana, koje se prepoznaju na osnovu importa i stilskih osobina materijalne kulture Sremske i grupe Rača-Ljuljaci (Vasić 1987b: 557; 1987c: 656–659; Babić and Palavestra 1999: 29), zamenjene su intenzifikacijom odnosa sa zajednicama severno od Dunava¹⁰⁰. Ovo bi moglo da se tumači kao inkliniranje ratničkih elita Podunavlja ka vezama i savezima sa „latenskim svetom“, odnosno integraciju Podunavlja u gvozdenu globalnu „koine“ (Džino 2007). Ako se ove pretpostavke povežu sa zaključcima T. Turston (2010), možda se zapravo radilo o širenju novog ideološkog sistema karakterističnog po ravnomernijoj raspodeli društvene i ekonomske moći, odnosno stvaranju heterarhične i korporativne društvene strukture (unutar koje su ratničke elite, bar neko vreme, imale ključno mesto). U kontekstu ovakve mogućnosti, prilikom formiranja novog poretka podjednako su mogli da učestvuju elitni ratnički delovi lokalnih zajednica sa sličnim takvim kategorijama eventualnih doseljenika (vid. Поповић 1987: 137). Drugim rečima, konstituisanje nove, militaristički ustrojene socijalne strukture odvijalo se po načelu nastanka lokalnih vojnih elita koje su svoju moć zasnivale na intenzivnim vezama sa istim takvim slojevima na regionalnom ili međuregionalnom nivou. U takvom svetu su međusobni odnosi pojedinačnih aktera ili grupa verovatno bili veoma dinamični, i mogli su da znače raznovrsne vidove interakcija, od međusobnih neprijateljstava do sklapanja labavih saveza (kakav je mogao da stoji iza aktivnosti usmerenih ka helenističkom svetu), uz propratne mobilnosti i kulturne razmene različitih skala.

U svakom slučaju, paradigmu „Kelta u Podunavlju“ čijim je dolaskom nestao halštatski svet (Vasić 1987b: 558; Tasić 1992; Jovanović B. 1992: 87), valja sveukupno napustiti kao uprošćavajući način objašnjavanja događaja iz IV i III veka pre n.e. Umesto toga, neophodno je fokusirati se na mogućnost da je socio-kulturni ambijent tog perioda funkcionisao po principu heterogenosti (tj. niza manjih zajednica), koje su bile prožete opštim socio-kulturnim sličnostima. Generalne sličnosti, prihvatane i prilagođavane u različitim obimima i oblicima, verovatno su bile omogućene postojanjem elitnih ratničkih slojeva koji su imali kapacitet da održe mreže povezanosti i putem njih dalje šire kulturne obrasce koji su ih povezivali. U takvim grupama su različiti interesi i interakcije doveli do različitih grupisanja i regrupisanja, uključujući i dešavanja koja su ostala zabeležena kao „keltska najezda“. Sve u svemu, za period

¹⁰⁰ Na šta ukazuje preovlađivanje latenske materijalne kulture u III v. uz istovremeno odsustvo artefakata i stilsko-zanatskih uticaja sa prostora zapadnog, istočnog i južnog Balkana.

kraja IV i celog III v. opravdano je očekivati dinamične i promenljive odnose među gvozdenuodopskim zajednicama južne Panonije i Balkana, koji su podrazumevali konstituisanje drugačije socio-kulturne strukture od one koja je postojala do IV veka. Posledično, potpuno je iluzorno govoriti o „Keltima“ kao kolektivnoj etno-kulturnoj odrednici iza koje je stajao osećaj jedinstva svih gvozdenuodopskih zajednica pomenutog područja. U tom svetlu otvara se i pitanje da li Skordiske uopšte možemo da tretiramo kao direktan ishod „keltske invazije“?

6.3. „Kelti“ na Balkanu i Skordisci: pravolinijska povezanost?

Kanonska verzija akademskog narativa o Skordiscima uzima da je ovo pleme nastalo od Kelta koji su se vratili sa juga Balkana, naselili na području donje Save i Dunava, i sažimanjem sa domorodačkim stanovništvom konstituisali novi etnos, sa dominantnom keltskom komponentom. Pošto su pod uticajem etničkog determinizma „Kelti“ bili zamišljeni kao definisana etno-kulturna identitetska kategorija, bilo je logično pretpostaviti da su Skordisci njihov derivat koji je u kontinuitetu postojao od migracije do rimskih osvajanja. Kao što je ukazano, temelj tumačenja etnogeneze Skordiska predstavljaju zaključci doneti na osnovu izolovanih podataka iz antičkih pisanih izvora, koji su konceptualno uvezivani pod pretpostavkom da se radilo o kompaktnoj plemenskoj zajednici. Ako se uz dekonstrukciju „Kelta“ kao čvrstog etno-kulturnog bloka imaju u vidu i karakteristike literarne izvorne građe o nastanku Skordiska, slika postaje mnogo složenija i zamagljenija. Uzimanjem u obzir karaktera antičke historiografije i etnografskih narativa, uz praćenje inicijalne pojave i dalje upotrebe termina Skordisci u sačuvanim izvorima, ostaje malo pokazatelja o njihovoj etnogenezi od početka III v. pre n.e. Analizom značenjskog naslojavanja pojma Skordisci i njegove hronološke distribucije u antičkim pisanim izvorima, ideja o kontinuiranom jednolinijskom etničkom razvoju ovog plemena postaje podložna ozbiljnim kritikama i suočava se sa nizom problema. Počnimo najpre od pitanja perioda u kojem se, prema raspoloživim podacima, po prvi put upotrebljava etnonim Skordisci.

Iako je prihvaćeno da su Skordisci ostaci Brenosovih Kelta, i da se njihov nastanak vezuje za vreme neposredno posle delfijske ekspedicije, činjenica je da nijedan istorijski izvor iz perioda III i prve polovine II v. pre n.e. ne spominje ni Skordiske poimence, niti povratak Kelta na Dunav (vid. Papazoglu 1969: 210–215, 442–453). Narativ o Skordiscima koji nastaju na području ušća Save u Dunav sačuvan je kod Justina (III v.n.e.) koji prenosi izводе iz dela Pompeja Troga (I v. pre n.e.), kao i kod Ateneja (II–III v. n.e.) koji se koristi podatkom

Posejdonija (oko 135–51. g. pre n.e.). Dakle, jedina dva podatka o nastanku Skordiska na pomenuti način u najboljem slučaju potiču iz prve polovine I v. pre n.e. Kao svedočanstvo koje bi se moglo uzeti za dokaz o postojanju Skordiska u II v. pre n.e. stoji Livijev (59.g. pre n.e.–17 g. n.e.) opis političkih dešavanja vezanih za kraj vladavine makedonskog kralja Filipa V i početak vladavine njegovog sina Perseja (*Liv.* XL, 57–58; XLI, 19). Prema ovim podacima, Filip V je privoleo Bastarne da napadnu Dardance koji su bili rimski saveznici. Njegov plan je podrazumevao da posle osvajanja Dardanije Bastarni krenu na Italiju, za šta su morali da prođu kroz zemlje Skordiska, što nije bila prepreka jer su im ovi bili slični po jeziku i običajima, i verovatno bi im se i sami priključili. Ovakve planove je preuzeo Persej, pa su Bastarni zajedno sa Skordiscima i Tračanima zaista i napali Dardance. Navedeni događaji su vezani za 179–175 g. pre n.e. i njihovu verziju takođe spominje Justin (*Iust.* XXXII, 3, 5–8; 4, 1) koji kao izvor koristi Livijevog savremenika Pompeja Troga. Tek ovi podaci Skordiske poimence vezuju za dešavanja u prvoj četvrtini II v. pre n.e., i iako potiču od pisaca koji su živeli oko vek i po kasnije, mogu se smatrati svedočanstvom o najstarijem učešću Skordiska u previranjima unutar helenističkog sveta, odnosno dokazom da je populacija pod ovim imenom zaista postojala na području balkanskog Podunavlja, u blizini Dardanaca i Tračana.

Međutim, značajna poteškoća za sigurno prihvatanje ove mogućnosti nalazi se u činjenici da kod savremenika opisanih dešavanja, Polibija (oko 200–118g.), nema pomena termina Skordisci. Polibije jeste pisao o Bastarnima i njihovom savezu sa Filipom V i Persejem, ali je on u svom kazivanju spomenuo Galate kao Persejeve pomagače, ne konkretizujući ni na koji način na koju populaciju tačno misli i gde je ona geografski preciznije smeštena (*Polyb.* XXV, 6). Još je indikativnija činjenica da u sačuvanim Polibijevim knjigama sveukupno nema pomena Skordiska. Iako je on pisao o pohodu na Delfe i potonjem kretanju Kelta ka Trakiji i Maloj Aziji, svim važnim političkim dešavanjima u vremenu 246–146 g., kao i o galskoj etnografiji uopšteno (vid. *Polyb.* 2, 35–37; Walbank 2002; Champion 2004), Skordisci ni u jednoj od pomenutih Polibijevih tema nisu našli svoje mesto. Premda se može ustvrditi da Polibijevi Galati stoje kao poznatije i uopštenije ime za Skordiske, ostaje čudno zašto nema njihovog imenovanja i pored toga što je ovaj pisac u drugim slučajevima upotrebljavao uže etnonime za galske populacije (vid. npr. *Polyb.* II, 35–37).

U ovakvom svjetlu spominjanja Skordiska kod Livija i Pompeja Troga (u kontekstu Persejevih političkih računica) mogu biti projektovanje etnonima, aktualnog u njima savremeno doba, na dešavanja iz 70-tih godina II v. Drugim rečima, pošto su Skordisci u vreme I v. pre n.e. bili poznati savremenim autorima zbog sukoba sa rimskim snagama u periodu kraja II i početka I veka (vid. dalje u tekstu), postoji mogućnost da su ovi autori iskoristili kolektivno ime upotrebljavano u njihovo vreme kao zamenu/popravku za uopštenu odrednicu Galati koja se nalazi kod Polibija.¹⁰¹ Mada se na prvi pogled ovakva mogućnost može učiniti nategnutom, valja imati na umu da je I v. pre n.e. doba intenzifikacije konstruisanja istorijsko-etno-geografskih narativa kojima su savremene populacije „varvara“, dešavanja i prostori vezani za njih, bivali konceptualno povezivani sa već poznatim istorijskim, etnografskim i geografskim odrednicama mediteranskog sveta. Na taj način je davano objašnjenje njihovog istorijskog porekla i uloge u prošlosti, odnosno kreirani su osnivački mitovi i predanja koji su novoinkorporirane populacije dovodili u vezu sa mediteranskim svetom i istorijom (Woolf 2011: 8–58, koji u kontekstu stvaranja hibridnih narativa ističe upravo Pompeja Troga). Posledično, starija tradicija o Galatima koji su bili saveznici Filipa V i Perseja u kovanju planova protiv Rima, preinačena je u verziju koja je uključivala aktualan pojam za „balkanske Kelte“.

Sledeće vezivanje Skordiska za dešavanja u II v. pre n.e. ponovo potiče od Livija koji iznosi da je ovo pleme ratovalo sa Rimljanima 141. i 135.g. (Papazoglu 1969: 220–221). Međutim, na mogućnost da je upotreba ovog etnonima za period o kojem piše Livije i dalje neizvesna, i da je otvoreno pitanje da li se termin uopšte ustalio u antičkim istorijsko-etnografskim diskursima, ukazuje Letajski natpis. Ovo epigrafsko svedočanstvo nastalo je najverovatnije 119.g. pre n.e. kao spomenik koji je grad Lete (dolina Vardara) podigao u čast Marka Anija povodom njegove odbrane od napada Galata i Meda (Papazoglu 1969: 224, 445–446). Letajski natpis ima dokumentarnu vrednost jer sa poprišta događaja neposredno svedoči o dva sukcesivna sukoba galatskih snaga sa rimskim jedinicama stacioniranim u provinciji Makedoniji. Značaj ovog spomenika je u činjenici da prenosi savremeno iskustvo i lokalnu percepciju neprijatelja, odnosno da se radi o istorijskom narativu koji nije nastao mnogo vremena posle opisanog

¹⁰¹ Sličan primer kasnije zamene aktera u opisima starijih događaja nalazi se i kod Frontina (Strat. II, 4, 3) koji je opisujući ratovanje Minucija Rufa kao neprijatelje, uz Skordiske, naveo Dačane iako natpisi iz Europosa i Delfa (vid. dalje u tekstu) nedvosmisleno imenuju Bese i ostale Tračane. Spomen Dačana od strane Frontina mogao bi biti uzrokovan aktualnošću ove populacije kao rimskih neprijatelja u vreme kada je pisac živeo (40–103. g.) i kada su se odigrali Domicijanovi Dački ratovi (84–89.g.).

dogadaja i iz ko zna koje ruke. Postoji opšti konzenzus da su Galati koje spomenik imenuje upravo Skordisci (Papazoglu 1969: 225), i zaista je teško naći objašnjenje mimo pretpostavke da se radilo o populacijama sa Balkana koje su stanovnici Makedonije doživljavali kao Galate. Međutim, važno je istaći da pretpostavljanje Skordiska iza opšte odrednice Galati predstavlja učitavanje značenja koje autori teksta uopšte nisu imali na umu, i kojim se zapravo veštački (pomoću konjunkturalnih akademskih nagađanja) menja autentični doživljaj/opis populacije koja je napala Makedoniju. Da su autori teksta na umu imali Skordiske bilo bi očekivano da su ih tako i nazvali, pogotovu u svetlu jasnog imenovanja Meda kao odrednice koja je označavala užu skupinu unutar kolektivnog pojma Tračani. Prema tome, činjenica da se za neku ratničku grupu upotrebljava opšta odrednica Galati a ne termin Skordisci, mogla bi da znači da ovaj drugi pojam još uvek nije postojao u vreme podizanja Letajskog spomenika, ili se pak nije ustalio u terminologiji neprijateljskih „varvara“. Sumirano, uzimajući da Polibije ne spominje Skordiske u svojim *Istorijama*, da je njihov pomen kod Livija i Pompeja Troga (za dešavanja iz 179–175., 141. i 135.g.) možda posledica terminološkog anahronizma, i da letajsko svedočanstvo takođe ne referiše na Skordiske, može se pretpostaviti da ovaj pojam nije ni postojao pre kraja II v. pre n.e.

Najstariji (trenutno poznati) podatak koji se direktno odnosi na Skordiske pojavljuje se na dva epigrafska spomenika sa identičnim tekstom, koja su podignuta u Europosu (dolina Vardara) i Delfima, u čast pobede M. Minucija Rufa. Prema ovim natpisima Minucije je pobedio snage Galata Skordista, Besa i ostalih Tračana, i mada postoje nedoumice da li se to dogodilo u dva odvojena rata ili u jednom sukobu, ostaje sigurno da se događaj odigrao između 110. i 106.g. (Papazoglu 1969: 230–233, 449). Pomenuti natpisi su od značaja budući da predstavljaju izvor savremen događajima na koje se odnose i da su nastali na prostoru koji je neposredno vezan za dešavanja. Oni su stoga prvo izvesno svedočanstvo o imenovanju neke populacije Balkana (doživljavane kao Galati) užim terminom Skordisti. Pošto spomenici potiču sa kraja perioda intenzivnih sukoba Rimljana sa Skordiscima (tj. 119–106.g.), o kojima znamo na osnovu trijumfalnih lista i kazivanja kasnijih pisaca (Papazoglu 1969: 226–230, 447–448), postoji mogućnost da je uže određenje Galata kao Skordista definisano upravo u ovom periodu. Iznetu pretpostavku podržavaju i fragmenti Posejdonijevih spisa koji su sačuvani u delima kasnijih autora. Naime, Strabonov podatak (VII, 2, 1–2) da su Kimbri, odbijeni od Boja, došli do Dunava Skordiskim Galatima a posle njih Tauriscima (što se odnosi na 114–113.g.), kao i Atenejevo objašnjenje (VI, 25, 234) da keltsko pleme Skordista potiče od ostataka Brenosovih Kelta koje je

na Dunav doveo Batanat, sigurno potiču od Posejdonija (Kidd 1999: 311–312, 344). Pošto je ovaj pisac živeo u periodu 135–51.g., bezbedno je izvući zaključak da je u njegovo vreme pojam Skordista/Skordiksa Galata bio konačno ustanovljen i široko upotrebljavan.

Ukoliko se prihvate navedene pretpostavke, one bi značile da pre 106.g. ne raspolažemo nijednim sigurnim podatkom o korišćenju termina Skordisti/Skordisci, i da u najboljem slučaju (ako odbacimo da su Livije i Pompej Trog etnonim upotrebljavali anahrono) populaciju pod ovim imenom možemo da pretpostavimo oko 180.g. pre n.e. Implikacije ovih zaključaka se nameću same po sebi i ukazuju da osim teorijsko-metodološke problematičnosti postojećeg tumačenja o direktnoj etnogenezi Skordiska od panonsko-balkanskih „Kelta“, ni izvorna građa ne podržava verziju o nastanku populacije pod ovim imenom na početku III v. pre n.e. Drugim rečima, ne samo da „Kelta“ na Balkanu nije bilo u ranije zamišljenom obliku, već postoji i značajan broj pokazatelja da se Skordisci ne mogu shvatiti kao njihov neposredan etnički derivat jer o njima ne postoje direktni izvori sve do II v. pre n.e. Iako je neka vrsta kontinuiteta u pogledu socijalne strukture gvozdendopskih zajednica Balkana mogla da postoji od početka III sve do kraja II v. pre n.e.¹⁰², to svakako ne znači da pomoću (predubeđenjima načinjenih) konjektura možemo da govorimo o kontinuiranom postojanju jasno definisanog etničkog identiteta keltskih Skordiska. U kontekstu iznetih zapažanja, može se zaključiti da ne raspolažemo nikakvim sigurnim osnovama za tvrdnju da su heterogene zajednice pominjane u prethodnom poglavlju, čije se socio-kulturno profilisanje odigralo u prvoj polovini III v., imale grupnu samoidentifikaciju kao Skordisci. To nas dovodi i do sledećeg važnog pitanja: šta je termin Skordisci uopšte označavao u antičkim narativima, i da li se iza njega ipak krije neka vrsta etno-kulturnog i političkog zajedništva balkansko-panonskih latenskih zajednica, ako ne od III ono bar od kraja II v.?

6.3.1. Konstrukcija Skordiska u antičkim istorijsko-etnografskim narativima

Veoma je interesantna okolnost da svedočanstva o Skordiscima potiču tek od vremena rimskog prisustva na centralnom Balkanu. Svi literarni i epigrafski podaci koji spominju ovaj etnonim pripadaju dobu rimske ekspanzije i potonje dominacije, dok vrela poput Polibija ili starijih pisaca (koji pružaju informacije za period ±300–150.g.) uopšte ne daju indicije o postojanju neke

¹⁰² U smislu postojanja niza heterogenih zajednica kod kojih je društvenu okosnicu činio ratnički sloj.

populacije pod ovom odrednicom. Odsustvo podataka o sukobima makedonskih kraljeva sa balkansko-panonskim „Keltima“ (pod kojima se u modernim interpretacijama podrazumevaju Skordisci), podvlačili su i raniji istraživači. Vremenski rasponi u kojima nema pomena ovog etnonima u vezi sa dešavanjima na Balkanu tumačeni su ili kao doba sukoba Skordiska sa domorodačkim populacijama (Papazoglu 1969: 215–216), ili kao vreme najamničkih i uređenih odnosa makedonskih kraljeva i balkanskih „Kelta“ (Jovanović B. 1992: 92–93). Ako su makedonski vladari zaista imali „dobrosusedske“ i savezničke odnose sa latenskim zajednicama Balkana, stvari su se svakako morale promeniti nestankom Makedonske kraljevine 168. i kasnijim pretvaranjem njene teritorije u rimsku provinciju (148.–146.g.). Ovako krupna promena je morala uticati na odnose moći u čitavoj regiji, i to je socio-politički kontekst u kojem valja tražiti pojavu Skordiska, ali ne kao novog etnosa već kao novokonstruisane kategorije „galskih“ neprijatelja Rima.

Naime, sigurna pojava termina tek pri kraju II v. pre n.e. može da znači uvođenje novog etno-geografskog konstrukta u rimski „varvarološki“ imaginarijum. Rimsko suočavanje sa gvozdenodopskim populacijama centralnog Balkana, sa kojima prethodno nisu postojali kontakti i politički aranžmani, a koje su odreagovale na korenite regionalne promene, moglo je da bude inicijalna kapisla u stvaranju i definisanju sadržaja novog pojma¹⁰³. Proces označavanja je mogao da započne sredinom II v. pre n.e. (ako prihvatimo Livijevo svedočanstvo o sukobu iz 141.g.), ali je sudeći po raspoloživim podacima, svoj konačni oblik dobio u poslednje dve decenije tog veka, u okolnostima kontinuiranih sukoba sa populacijama koje su rimskim imenovanjem dobile naziv Skordisti/Skordisci. Intenzifikacija neprijateljskih odnosa sa tim zajednicama, koje su zbog pripadnosti latenskoj „koine“ prethodno bile identifikovane kao Galati uopšteno (Polibije, Letajski natpis), doprinela je specifikaciji označitelja kroz oblik Galati Skordisti (Posejdonije, natpisi iz Delfa i Europosa), da bi u toku I v. pre n.e. i kasnije najčešće bio upotrebljavan samo termin Skordisci (vid. *Liv.* XL, 57; XLI, 19; *Strab.* VII, 2, 2; 3, 2; 5, 2, 6, 10–12; *Vel. Paterc.* II, 8, 3; 39, 3; *Frontin. Strat.* II, 4, 3; 10, 7; *Flor.* 39)¹⁰⁴. Ukoliko se ova pretpostavka prihvati, to bi značilo da raspoloživa građa, koja je u tradicionalnom akademskom

¹⁰³ Na način koji je u osnovi sličan, na primer, Cezarovoj konceptualnoj i literarnoj konstrukciji Germana (vid. Wells 1999; 2001; Riggsby 2006: 21–45).

¹⁰⁴ Promena oblika termina naslućuje se i na osnovu Strabonovih reči da „neki Skordiske zovu i Skordisti a Tauriske Tauristi“ što, kako ističe Papazoglu, može da ukazuje na stariji i mlađi period upotrebe etnonima (1969: 270, napomena 255).

narativu tumačena kao odraz etnogenetskih procesa kojim su „Kelti postali Skordisci“, u stvari označava evoluciju termina koji se odnosio na latenske zajednice na prostoru severno od Makedonije. Drugim rečima, „nestanak Kelta“ i potonja „pojava Skordiska“ uopšte ne moraju da budu vezane za preoblikovanja etničke slike na protoistorijskom Balkanu, već za promene u percepciji i načinu imenovanja balkanskih „varvara“, koje su stajale u direktnoj korelaciji sa političkim dinamikama helenističkog sveta. Ova mogućnost nas dovodi i do sledećih važnih pitanja. Šta je bio semantički sadržaj novoustanovljene kategorije „varvara“ u antičkom imaginarijumu? Kako se taj koncept u značenjskom smislu razvijao do konačnog rimskog osvajanja Balkana i Panonije? Da li je ovo kolektivno ime označavalo osećaj čvrstog zajedništva i način samoidentifikacije ljudi na koje se odnosio?

Činjenica da u antičkim pisanim izvorima ne postoje definicije etnonima Skordisci predstavlja okolnost sa dalekosežnim posledicama na mogućnosti da se na ova pitanja dobiju čvrsti odgovori. Kao i u mnogim drugim slučajevima, antički autori se nisu fokusirali na tačno određenje kolektivnog imena koje su upotrebljavali, što je situacija koja je u moderno doba omogućavala učitavanja različitih značenja i sadržaja u antičke etnografske pojmove. Nijedan sačuvani izvor koji govori o Skordiscima ne pruža bilo kakve pojedinosti o vrsti socijalnog grupisanja koje bi moglo da stoji iza termina, dok su narativni podaci vezivani za etnonim posrednog karaktera i pogodni da se razumeju na različite načine. Stoga, istina je da i pored upotrebe pojma Skordisci, tačne definicije njegovog sadržaja ne postoje, pa je i dosadašnje sagledavanje Skordiska kao jasno definisane plemenske grupe zapravo projektovanje značenja na termin koji u antičko doba nije precizno određen. Podaci koji su u starom veku vezani za Skordiske tiču se opšteg vrednovanja njihovog karaktera, davanja geografskih odrednica i objašnjavanja porekla. Odatle se postavlja pitanje da li ovakva vrsta informacija može da nam posluži u dobijanju preciznijeg odgovora šta su Skordisci predstavljali u očima antičkih pisaca.

U kontekstu konstruisanja Skordiska kao novih balkanskih neprijatelja Rima nimalo ne čudi usredsređenost pisaca na njihovu dominantnu ratničku crtu, i samim tim moralnu iskvarenost i urođenu svirepost. Najstariji podaci o Skordiscima, koji potiču od Posejdonija, govore o njihovom tabuisanju upotrebe zlata, ali istovremenoj spremnosti da se za srebro, pa čak i bakar, gvožđe ili hranu čine ogromni zločini i ratovanja sa susedima (*Poseid.* fragm. 240a, prema Kidd 1999). Ratnički karakter Skordiska se u antičkim etno-istoriografskim narativima ustalio kao

opšte mesto, pa svi pisci I v. pre n.e. (Livije, Pompej Trog, Strabon, Velej Paterkul) kada o njima govore, to čine isključivo u kontekstu oružanih sukoba što sa Rimljanima, što sa drugim populacijama (Papazoglu 1969: 442–453). Mada detaljniji opisi njihovih zločinstava nisu sačuvani u izvorima I v. pre n.e.–I v. n.e. (koji ih obično spominju ukratko), verovatno je da je stereotip o svireposti Skordiska bio prisutan u antičkom imaginarijumu tog doba. Na to ukazuje činjenica da se ovaj topos prisutan kod Flora (74–130.g., *Flor.* XXXIX), i u delima kasnoantičkih autora (*Festus Brev.* 9; *Amm. Marc.* XXVII, 4, 4; *Orosius* V, 23, 17–19; *Jordanes* 219). Pošto su i Flor i Fest, a preko njih i kasniji pisci, prenosili Livijeve podatke (Papazoglu 1969: 226, 268, 385), može se očekivati da je opšte ubeđenje o okrutnosti Skordiska sigurno postojalo već u I v. pre n.e., ako ne i od inicijalnog stvaranja pojma. Jasno je da se ova predstava razvila u kontekstu neprijateljstava Rima i populacije označene kao Skordisci, te je negativna stereotipizacija ušla u historiografiju i bila prenošena sve do kasnoantičkog perioda.

Pošto je ovakvo predstavljanje „varavara“ uobičajeno, podaci o surovosti Skordiska i urođenoj posvećenosti ratovanju zapravo ne daju nikakve specifične informacije o karakteristikama njihovog društva, budući da spadaju u red uopštavajućih predrasudnih vrednovanja (vezivanih pogotovu za Gale). Još značajnije, ni u jednom od sačuvanih izvora osim opštih mesta ne saznajemo pojedinosti o eventualnoj organizaciji oružanih snaga, taktici, naoružanju ili bilo čemu osobenom što bi bilo od pomoći prilikom ustanovljavanja na šta se etnonim preciznije odnosio u pogledu njegove glavne kvalitativne crte (tj. ratničke osobine Skordiska). Jedini aspekt koji bi mogao da ukazuje na specifičnost vezanu za shvatanje Skordiska je pomen njihovog korišćenja konjice kod Frontina (Papazoglu 1969: 344), što bi moglo da se tumači kao način ratovanja oslonjen prvenstveno na konjaničku taktiku. U tom smislu je indikativan i Letajski natpis, koji govori da se Marku Anije u prvom sukobu sa Galatima domogao mnogih konja, a da su mu se u drugom suprotstavili galatski konjanici (Papazoglu 1969: 224). Dakle, jedina specifičnost koja se na osnovu izvora može pretpostaviti za Skordiske je upotreba konjice, dok su svi drugi podaci smešteni u opseg opšte negativne stereotipizacije neprijatelja. Izvorna građa je podjednako oskudna i po pitanju svedočanstava o njihovom socio-političkom uređenju i društvenim praksama. Nema pomena skordističkih vladara, i osim Posejdonijevog podatka da je ostatke Brenosovih Gala na Dunav doveo Batanat, što je reč koja je mogla da označava vođu uopšteno a ne vlastito ime, u izvorima nema informacija o drugim pojedincima iz populacije nazvane Skordiscima (Papazoglu 1969: 340). Takođe, nedostaju bilo kakvi opisi njihove

socijalne strukture ili običaja, pa za razliku od narativa o nekim drugim „varvarima“ (Galima, Germanima, Tračanima itd.), za Skordiske ne postoje antičke „etnografske“ beleške.

6.3.2. Zemlja Skordiska: plemensko jezgro ili opšta odrednica za lociranje *drugosti*?

Ove nepoznanice praćene su i dvosmislenostima i neodređenostima u pogledu njihove precizne lokalizacije. Najstariji pisac koji je pomenuo geografsku poziciju Skordiska je Posejdonije, navodeći da su se oni posle Delfa naselili u oblasti oko Dunava (prema Ateneju VI, 25, 234), odnosno da su se Kimbri, odbijeni od Boja, spustili do Dunava i Skordiskih Galata (prema Strabonu VII, 2, 1–2). Preciznije odrednice za geografsko smeštanje Skordiska dao je Pompej Trog (preko Justina XXXII, 3), vezujući ih za ušće Save u Dunav. Slično, i njegov savremenik Strabon (oko 64 g. pre n.e. – posle 23.g. n.e.) kazuje da se Parisus (Tisa) uliva u Dunav blizu Galata Skordiska, odnosno da Noara (Sava) utiče u Dunav kod Skordiska (*Strab.* VII, 5, 2). Strabon je takođe dao podatak da Veliki Skordisci žive između Noare i Marga (Morave), a Mali iza ove reke, blizu Tribala i Meza (*Strab.* VII, 5, 11–12). U kasnijem periodu Flor (74–130.g) pruža obaveštenje da je Druz Skordiske proterao na Dunav i zabranio im da ga ponovo prelaze (*Flor.* XXXIX), što se odnosi na operacije Livija Druza iz 112–111.g. (Papazoglu 1969: 228). Skordisci se vezuju za Dunav i kod Apijana (90-te–160-te g.) koji kaže da su oni, pretrpevši mnogo poraza od Rimljana, izbegli na ostrva Dunava, i da su se posle izvesnog vremena neki od njih vratili natrag u Panoniju gde i dalje postoje (*App. Ill.* 3). Na drugom mestu Apijan navodi da je veći deo Skordiska bio uništen od strane Scipiona, a da je njihov ostatak izbegao na Dunav gde su se naselili na ostrva ove reke (*App. Ill.* 5). Konačno, posredno smeštanje Skordiska oko Dunava moguće je prepoznati u podatku o njihovom susedstvu sa Panonima, koji daje Kasije Dion (*Cass. Dio.* LIV 31, 3).

Na osnovu navedenih podataka može se zaključiti da je okvirno povezivanje termina Skordisci sa Dunavom počelo u doba Posejdonija, krajem II i početkom I v. Nije poznato kako je do ovoga došlo i da li iza Posejdonijevog podatka o naseljavanju Kelta oko Dunava (posle 279.g.) stoji neka starija tradicija za objašnjavanje porekla gvozenodopskih zajednica na severu Balkana, ili je narativ nastao jednovremeno sa definisanjem pojma Skordisci u poslednjim decenijama II v. pre n.e. U svakom slučaju, ubeđenje da Skordisci žive na Dunavu zadržalo se sve do pisaca Avgustovog vremena, koji su generalnu odrednicu suzili na područje ušća Save i Dunava. Preciziranje lokacije Skordiska, koje su dali Pompej Trog i Strabon, moglo bi biti posledica

inkorporacije središnjeg Balkana i Panonije u Rimsko carstvo za vreme Avgusta. Budući da je Trog u svoje delo sigurno unosi događaje koji su se odigrali do 10 g. pre n.e. (Yarrow 2006: 354), a Strabon svoj rad pisao za vreme Tiberija (Potheary 2002), obojica autora su mogla biti upoznata sa ustanovljavanjem *civitas Scordiscorum*, koje se dogodilo posle 12.g. pre n.e. (Grbić 2014: 285–286). Prema tome, njihovi podaci o Skordiscima na ušću Save i Dunava lako mogu da odražavaju savremenu administrativno-teritorijalnu organizaciju novoosvojene Panonije projektovanu i na ranije vreme (vid. Mihajlović 2014a: 104–106). Kako bilo, ostaje činjenica da kao što je označitelj za latenske populacije Balkana prešao svoj razvojni put od Galata, preko Galata Skordista do Skordiska, i njegovo geografsko određenje je doživelo sužavanje od uopštene odrednice „oko Dunava“ na usko područje ušća ove reke sa Savom. Stoga, i u pogledu teritorijalnog opredeljenja Skordiska, mi zapravo raspoložemo odrazima promena antičke percepcije teritorije Skordiska (uzrokovanih rimskom ekspanzijom), a ne pouzdanim svedočanstvima o jasno definisanom plemenskom rasprostiranju od početka III v. do kraja I v.

Pored toga, postoji još jedna važna činjenica vezana za lokalizaciju Skordiska koja može da ukazuje da je njima bila pripisana okvirna teritorija, a ne tačno utvrđeno „plemensko jezgro“. Uz tradiciju o njihovoj zemlji na Dunavu, u nizu istorijskih izvora se javljaju podaci koji ih povezuju sa prostorom Trakije i Tračanima. Ako se prisetimo letajskog, evropskog i delfskog natpisa, u njima su Galati i Galati Skordisti povezani sa populacijama Meda i Besa, koje su u antičkoj tradiciji pripadali kolektivnoj odrednici Tračani. Problematičan Livijev podatak o Skordiscima u planovima Filipa V i Perseja takođe pominje da su se oni zajedno sa Tračanima pridružili Bastarnima u napadu na Dardance (*Liv.* XLI, 19). Uz to, počevši od Flora, svi pozni pisci (koji su svoje narative o Skordiscima preuzeli iz nesačuvanih Livijevih knjiga), vezuju ih za Trakiju, bilo implicitno ili eksplicitno (Papazoglu 1969: 228–230, 268). Iz ovoga se može zaključiti da je osim predanja o Podunavlju kao zemlji Skordiska, u I v. pre n.e. postojalo i ubeđenje o njihovoj povezanosti sa prostorima Trakije. Na tu mogućnost navodi i Strabon, koji pored pomenute lokalizacije Skordiska na Dunavu, prenosi i podatak o njihovoj izmešanosti sa Tračanima (*Strab.* VII, 3,2), odnosno životu u blizini tračkih i makedonskih planina (*Strab.* VII, 5, 10). Takođe, zabeleženo zatišje u sukobima Rimljana sa Skordiscima, koje je trajalo od poslednjih godina II v. do vremena Sule, poklapa se sa ratovima protiv Tračana kojima su populacije tog područja stavljene pod rimsku kontrolu (Papazoglu 1969: 234–241). Još značajnije, operacije Scipiona Aziagena, kojima je navodno stavljena tačka na skordističke upade u Makedoniju, i posle kojih u

izvorima nema pomena ratovanja protiv njih sve do 16. g. pre n.e., takođe upućuju da je ova populacija bila vezana za prostore dosta južnije od Dunava. Ratovanje Aziagena se moralo dogoditi u nekoj tački između početka i sredine 85.g. pre n.e. (Delev 2012: 89), a kako nema nikakvih indicija da je u ovom kratkom vremenskom periodu on stigao do Dunava (Papazoglu 1969: 248–251; Delev 2012), logično je pretpostaviti da su njegove snage doprle do teritorija nedaleko od makedonske granice. I u kontekstu dešavanja koja su potakla Aziagena na obračun sa Skordiscima, referiše se na krajeve i populacije koje su bile udaljene od Dunava. Prema obaveštenju koje pruža Apijan, Aziagen se rešio na kontranapad jer su združene snage Skordiska, Dardanaca i Meda upale sve do Delfa i opljačkale svetilište (Papazoglu 1969: 241–242; Delev 2012). Sve u svemu, i u obračunu koji je prema antičkoj historiografiji okončao sukobe sa Rimljanima, Skordisci su stavljeni u vezu sa zajednicama neposredno uz granicu Makedonije. Takođe, letajski, europski i delfski natpisi upućuju da su Galati, odnosno Galati Skordisti, ugrožavali Makedoniju i Grčku krećući se dolinom Vardara (Papazoglu 1969: 233), što ponovo čini logčnom pretpostavku o njihovoj zemlji u neposrednoj blizini Makedonije.

F. Papazoglu je svedočanstva o vezama Skordiska sa Trakijom pokušala da objasni pomoću konfuzije antičkih autora, koji su i prostor Južne Morave (za koji se veruje da je bio pod kontrolom Skordiska) smatrali tračkim. Ona je nastojala da argumentuje kako Skordisci nikako ne mogu da se vežu za tračko područje, striktno uzimajući antičku tradiciju o njihovoj zemlji u Podunavlju kao nedvosmisleni dokaz o lokaciji jezgra ovog plemena (Papazoglu 1969: 230–233, 265–268). Sa takvim stanovištem, Papazoglu je formulisala tezu o Skordiscima koji su se povremeno, ali kontinuirano od kraja II v. do Scipionovog pohoda, spuštali dolinom Morave i Vardara do Makedonije i Grčke, dok su stalno bili nastanjeni u Podunavlju, i posredno kontrolisali teritorije sve do Južne Morave (1969: 298). Ipak, njeno tumačenje ne pruža zadovoljavajuće objašnjenje za činjenicu da se etnonim Skordisci u antičkoj tradiciji iz nekog razloga vrlo često vezivao za Trakiju, i da su poprišta bitaka sa Rimljanima podrazumevala geografske krajeve u blizini makedonske granice. Iako mogućnost organizovanih povremenih pohoda sa Dunava ne može da se odbaci kao neverovatna, daleko je verovatnije da iza pojma Skordisci stoje stalno naseljene gvozdenodopske zajednice (koje su upotrebljavale materijalnu kulturu sa latenskim stilskim karakteristikama) nedaleko od Makedonije. Na ovo upućuju i arheološka svedočanstva sa prostora Južne Morave, koja potvrđuju prisustvo latenskog materijala od polovine II do kraja I v. pre n.e., i pored ranijih mišljenja o njegovom generalnom

nepostojanju (Vukmirović i Popović 1982; Булатовић 2000; Popović 2005; 2011; Popović and Vranić forthcoming¹⁰⁵). U tom svetlu je moguće izvesti pretpostavku da se termin Skordisci, prilikom upotrebe za opise ratova sa Rimljanima od kraja II.v. pre n.e., odnosio na latenske zajednice sa teritorije Južne Morave i moguće okolnih područja. Takvo tumačenje bi objasnilo i poslednji pomen Skordiska kao neprijatelja Rima za 16.g. pre n.e., kada su zajedno sa Denteletima (ponovo etnonim vezan za Tračane) upali u Makedoniju (*Cass. Dio* LIV, 20, 3), i pored podatka istog autora da su možda već 30-tih (*Cass. Dio*. XLIX, 37, 5), a izvesno 12.g. pre n.e. (*Cass. Dio*. LIV, 31, 3) bili saveznici Rimljana u panonskim sukobima.

Dakle, pojam Skordisci je u geografskom smislu imao značenje populacije koja obuhvata i područje Podunavlja i zemlje koje su bile nedaleko od rimske Makedonije. Narativ o Dunavu postojao je sigurno od vremena Posejdonija (135–51.g.), i možda je nastao kao posledica antičke percepcije da iza Makedonije, sve do Dunava, žive zajednice sa sličnim socio-kulturnim odlikama, što je dalo osnova za njihovu karakterizaciju jednim imenom. Drugim rečima, ovo antičko shvatanje bi moglo da spada u red mita o poreklu i istoriji Skordiska, koje je služilo za etno-istoriografsko objašnjavanje zajednica sa kojima su rimske snage imale direktne interakcije dosta južnije od Dunava. To bi značilo da su pojmovi Galati Skodisti i Skordisci služili kao određenje za populacije u neposrednom makedonskom susedstvu (zbog čega ih istoriografski narativi vezuju za tračke populacije i ponekad smatraju Tračanima), a da im je zbog opštih sličnosti sa „keltskim svetom“ pripisana i teritorija sve do Dunava. U kontekstu česte prakse da se ime najbliže populacije prenosi i na veću grupu zajednica u neposrednom okruženju (Collis 2003: 106), ovo ne izgleda ni nemoguće niti iznenađujuće. Stoga, pseudo-etnička kategorija (sensu Džino 2007; 2008a) Skordisci, mogla je nastati usled rimsko-makedonskog utiska o njihovom generalnom razlikovanju od Dardanaca i Tračana (recimo po načinu ratovanja, jeziku, običajima), kao opšti termin za sve zajednice koje su, na prostoru od Makedonije do Panonije, bile vezane za latensku „koine“. Takva tradicija se ustalila kroz I v. pre n.e., pa su rimskim napredovanjem ka ušću Save u Dunav (i sa juga iz Makedonije, i sa zapada iz Panonije), i zajednice Podunavlja dalje bivale karakterisane kao Skordisci. Ovakva mogućnost ne znači da se radilo o jednom plemenu, već o jednom etnonimu koji je korišćen kao okvirna odrednica za

¹⁰⁵ Srdačno zahvaljujem Ivanu Vraniću što mi je omogućio uvid u još uvek nepublikovani tekst.

brojne i različite zajednice središnjeg Balkana i jugoslovenskog Podunavlja¹⁰⁶. Oprečni podaci Kasija Diona o savezništvu Skordiska u panonskim ratovima i skoro istovremenom upadu u Makedoniju dobra su indikacija da se naziv odnosio na zajednice koje nisu bile čvrsta etno-politička jedinica plemenskog tipa. Sumirano, nepostojanje jasnog antičkog određenja šta Skordisci predstavljaju, odsustvo bilo kakvih specifičnih podataka koji bi ukazivali da se zaista radilo o kompaktnom etno-plemenskom entitetu, i okvirno geografsko definisanje¹⁰⁷, nameću zaključak da je ovaj pojam imao uopšteno značenje, a ne, kako se obično smatra, konotaciju uske plemenske grupe.

U prilog iznetom mišljenju ide još jedan pokazatelj posrednog karaktera, ovoga puta vezan za pitanje etimologije termina Skordisci. Prema dobro argumentovanom mišljenju F. Papazoglu, ranije tumačenje da ime Skordiska ima veze sa antičkim nazivom za Šarplaninu (Skordus) ne može se uzeti kao opravdano (1969: 271). Ona ukazuje na Posejdonijev podatak (poznat preko Justina) da su se ostaci Brenosovih Kelta po naseljavanju na Dunav sami nazvali Skordiscima, i da u tome treba videti apelativ kojim su domoroci nazvali osvajače, što objašnjava ilirski (ili neki drugi domorodački) koren reči (Papazoglu 1969: 272). Ne upuštajući se u raspravu o lingvističkoj pripadnosti reči Skordisti/Skordisci, moguće je ukazati na jedan posredan put do bukvalnog značenja ovog etnonima. Kao što je navedeno, letajski natpis pominje galatske konjanike koji su ratovali protiv Anija, dok Frontin govori o Skordiscima konjanicima. Osim ovoga, interesantno je da Fest Skordiske karakteriše kao „lutajuće Tračane“ (*Fest. Brev.* 9), što je treća istorijska referenca koja populaciju Skordiska (odnosno Galata u vreme Letajskog natpisa) dovodi u vezu sa pokretom tj. konjima. Dodatno, poznato je da se u vreme Rimskog carstva termin *scordiscus* upotrebljavao za označavanje ili kožnog pokrivača koji se stavljao ispod sedla, ili sedla u punom smislu značenja (Adams 1992: 165–168; Papazoglu 1969: 344, napomena 43). Reč je bila vezana za vojnu terminologiju, kao deo vojne opreme, što potvrđuje Dioklecijanov Edikt o cenama odrednicom *scordiscum militare*, i *Notita Dignitatum* u kojoj se pominje sirmijumska vojna radionica *scutorum, scordiscorum et armorum* (Adams 1992: 165–168).

¹⁰⁶ Što je uzrok za moderan utisak o neodređenim i rasplnutim granicama teritorije Skordiska i manjem stepenu centralizacije u odnosu na Dardance (Papazoglu 1969: 340).

¹⁰⁷ Tako je i antičko referisanje na Boje, koji po izvorima zahvataju ogromno prostranstvo (baš kao i „zemlja Skordiska“), protumačeno kao opšta odrednica koja pre odgovara okvirnim pojmovima kakvi su Belgi i Kelti u Galiji, nego odrednici koja se odnosi na usku plemensku zajednicu (Collis 2003: 117). Pošto je teritorija pripisana Bojima veća od svake plemenske države u Galiji, Kolis primećuje da je ovaj naziv nejasna generalizacija (2003: 121).

Takođe, u međuvremenu su se pojavili podaci o upotrebi ovog termina i pre kraja III v., pa je on poznat sa natpisa o cenama iz Zarai (Numidija) datovanog na početku III v. (Baratta 2008: 220–221), ali i sa jedne tablice iz Vindolande koja je hronološki opredeljena u prve godine II v. (Bowman and Thomas 1996: 299–304). Posledično, termin *scordiscus*, u konotaciji vezanoj za sedlo, i u kontekstu vojne terminologije, verovatno se ustalio u toku I v. n.e., a možda i ranije. Nastanak reči je protumačen kao posledica dovodenja u vezu sa Skordiscima kao dobrim jahačima (Papazoglu 1969: 344, napomena 43), i ovo objašnjenje trenutno ima najviše smisla.

Za pitanje etimologije etnonima Scordisci nastanak i upotreba pojma *scordiscus* može biti veoma uputan. Naime, postoji mogućnost da je naziv za sedlo izveden direktno iz užeg značenja naziva za latenske zajednice srednjeg Balkana i južne Panonije. Ova pretpostavka bi podrazumevala da pojam Scordisti/Skordisci zapravo označava opisnu imenicu ili pridev u okvirnom značenju „oni koji koriste sedlo“, ili jednostavno „jahači/konjanici“. Iako nema nikakvih direktnih potvrda za predloženo tumačenje, ono bi dobro objasnilo kovanicu Scodisti Galati, koja je mogla da uže određuje balkanske populacije percepirane kao Galate koji koriste sedla, odnosno konjicu. U tom smislu, Skordisti/Skordisci Galati imali bi jednostavno značenje „Gala Sedlara“, ili „Konjaničkih Gala“, što je opšta odrednica koja je mogla da nastane u kontekstu rimskog iskustva sa specifičnom ratnom taktikom, i potonje stereotipizacije neprijatelja upravo na ovaj način. Posrednu argumentaciju pružaju i drugi slučajevi imenovanja galskih populacija terminima koji opisuju njihova svojstva: Galatai – „hrabri ratnici, borci“ (Bridgman 2005: 157), Gesati – „bacači koplja“ (Collis 2003: 110; Bridgman 2005: 159), Boii – „oni koji poseduju krave“ (Karl 2006b: 225).

Imajući u vidu sve pretpostavke iznete u ovom podpoglavlju moguće je izvući nekoliko najvažnijih zaključaka o značenju etnonima Skordisci u antičkoj historiografiji. Nastanak pojma vezan je za rimsko vojno prisustvo na središnjem Balkanu, odnosno dolaženje u kontakt sa populacijama koje su pripadale „latenskoj koine“, zbog čega su doživljavane kao Galati. Sve češćim sukobima rimske vojske sa ovim zajednicama, negde u drugoj polovini ili krajem II v. pre n.e., nastalo je uže određenje „balkanskih Galata“ kao Galata Skordista. Termin se verovatno isprva odnosio na prostor u blizini severne makedonske granice, ali je ubrzo potom u počeo da se koristi za sve populacije između Makedonije i Dunava koje su shvatane kao deo „keltskog sveta“. Postepenim napredovanjem Rimljana ka severu, termin je u obliku Skordisci prenet i na

stanovnike Podunavlja, usled čega je jedna zajednica domorodaca i zvanično organizovana i imenovana kao *civitas Skordisorum* posle 12.g. pre n.e. Pošto etnonim u antičkim izvorima nikada nije definisan, niti posredni podaci ukazuju na specifičnosti koje bi mogle da odražavaju postojanje kompaktnog plemenskog entiteta, njegovo značenje je verovatno okvirno i opšte. Na to upućuje i obim teritorije za koju je bio vezivan, i podatak Diona Kasija o nezavisnim odlukama Skordiska u Podunavlju i u blizini Makedonije da budu saveznici, odnosno neprijatelji Rimljana. Konačno, pošto su Skordisti/Skordisci u stvari egzonim, odnosno ime upotrebljavano od strane spoljašnjih posmatrača, ono nema kapacitet da nam bilo šta bliže otkrije o osećaju kolektiviteta kod populacije/populacija na koje se odnosi. Iako je sama reč mogla da bude preuzeta od lokalnog stanovništva, to ne znači da je ona u svom originalnom kontekstu označavala jedinstvenu plemensku samoidentifikaciju. Stoga, karakter kolektivnog identiteta, socio-političke organizacije i društvene strukture kod populacija na koje se naziv odnosio može biti svakojak, i gotovo ništa nam ne daje za pravo da ga *a priori* definišemo kao plemesni. Drugim rečima, pojam Skordisci mogao je da služi za označavanje latenskih ratničkih elita središnjeg Balkana i Panonije, združenih oružanih snaga čitavog niza manjih političko-teritorijalnih jedinica, svih (uže neodređenih) „varvara“ severno od Makedonije ili jednostavno nezavisnih „lutajućih“ ratničkih grupa čiji je sastav bio nestalnog i promenljivog karaktera. Pošto je termin Skordisci uopštavajući, svaka od pomenutih mogućnosti ima podjednako dobre verovatnoće. Posledično, moderni koncept Skordiska kao jedinstvenog plemena je samo jedna u nizu mogućnosti, koja ima veoma slabe istorijske potpore, i koja je nastala zahvaljujući oslonjenosti na etnički determinizam. Odatle, postavlja se pitanje da li arheološki podaci mogu da nam pruže osnove za precizniju sliku na kakav svet se pojam Skordisci u stvari odnosio?

6.3.3. Skordisci i arheološka slika centralnog Balkana i južne Panonije u II i I v. pre n.e.

Videli smo da je arheološka interpretacija mlađeg gvođenog doba na području središnjeg Balkana i južne Panonije u potpunosti sledila historiografsko tumačenje Skordiska kao jedinstvene plemenske grupe. Ovakav pristup značio je da se sva arheološka građa mlađeg gvođenog doba pripisuje Skordiscima kao keltskom etničkom derivatu koji je ovladao domorodačkim populacijama. Shvatanjem Skordiska kao jedinstvenog plemena podrazumevalo se da etnonim označava i određeni stepen centralizacije (manji od državnog oblika uređenja – Papazoglu 1969: 340), odnosno entitet koji je posedovao objedinjavajuće političko uređenje i homogenu etničku

strukturu na čitavom prostoru koji mu je pripisan (Todorović 1968b; 1974; Jovanović B. 1974; 1984b; 1987a; 1992; Popović 1992b; Tapavički-Ilić 2004). Uzimajući u obzir da je termin Skordisci u antičkim literarnim narativima zapravo imao uopšteno značenje za konotiranje populacija balkansko-panonskih „varvarskih“ *drugosti*, dosadašnje arheološke interpretacije se takođe moraju preispitati. Ovo tim pre što su probleme u ideji o jedinstvenom plemenskom identitetu Skordiska primećivali i raniji istraživači, ukazujući da arheološka građa u „zemlji Skordiska“ odražava postojanje regionalnih razlika i posebnih teritorijalnih oblasti (Todorović 1968b: 107; Jovanović, B. 1987a: 817; Поповић 1987: 136–138), da sam etnonim ne mora da označava pleme već posebni vid vojne organizacije istočnih Kelta (Jovanović, B. 1992: 94) ili da termin pre može da se veže za socijalnu a ne etničku kategoriju (Поповић 1987: 137). I pored uviđanja poteškoća ove vrste, formulisanje drugačijih teorijsko-metodoloških pristupa se nije dogodilo, pa je tradicionalni akademski narativ o Skordiscima opstao u svom ranijem obliku. Iz ovog razloga sledeći delovi rada imaju za cilj pokušaj otvaranja drugačijih interpretativnih puteva za tumačenje arheološke slike pripisane etnonimu Skordisci.

6.3.4. Arheološki podaci o II i I v. pripisani Skordiscima: opšte odlike i trendovi

Odmah je potrebno staviti napomenu da je arheološka građa za poslednja dva veka stare ere isuviše slabog kvaliteta i ne dopušta dolaženje do sigurnih zaključaka. Paradoksalno, iako su broj lokaliteta i fondovi artefakata iz II i I v. pre n.e brojniji u poređenju sa prethodnim periodom (IV–III v.), oni ne pružaju jasnu sliku o završnom periodu mlađeg gvozdenog doba. Uzrok ovakvom stanju je činjenica da arheološka građa uglavnom potiče sa kratkotrajnih istraživanja malog obima ili vizuelnih prospekcija terena, a ne strateški jasno usmerenih sistematskih iskopavanja većeg broja lokaliteta. Odatle proizilazi da detaljniji uvid u prilike kasnogvozenodopskog sveta izmiče usled veoma ograničene i selektivne istraženosti, i da je moguće diskutovati isključivo na uopštenom i samim tim visoko hipotetičkom nivou. Posledično, i sledeće redove je potrebno shvatiti kao pretpostavke kojima tek predstoji detaljnije vrednovanje.

Raspoloživi arheološki podaci o II i I veku pre n.e. generalno pokazuju važne promene u odnosu na dva prethodna veka. Pre svega, iz ovog perioda je poznat mnogo veći broj lokaliteta naseobinskog i funerarnog karaktera. Tako je za period prelaza II u I v. pre n.e. konstatovana manje-više sinhrona pojava naselja čije postojanje u IV–III v. nije registrovano. Iako su tačna

datovanja pojedinačnih naselja najvećim delom nepoznata usled neistraženosti, podaci prikupljeni dosadašnjim istraživanjima ukazuju da se naselja pojavljuju od kraja II v., da je njihov broj najveći u I v. pre n.e., i da traju do I v. n.e. (Todorović 1968b: 11–16; 1971; 1974: 45–52; Jovanović B. 1974: 285–297; 1980; Majnarić-Pandžić 1984; Popović 1992b: 98–102). U svakom slučaju, i bez preciznijih hronoloških odrednica, činjenica je da period od kraja II do kraja I veka karakteriše pojava naselja, koja u odnosu na III i prvu polovinu II veka predstavlja drastičnu promenu, odnosno stvaranje novog sistema naseljavanja.

Ova promena, međutim, nije ujednačena na čitavom prostoru pripisanom Skordiscima, već je ograničena na područje Srema, istočne Slavonije i južne Bačke, dok su u Banatu, Podunavlju (od Beograda do Ključa) i slivu Morave naselja srazmerno malobrojnija. Tako je M. Sladić sa područja Bačke prikupio podatke o 64 naseobinska lokaliteta (1998: 12–27), za Srem je ustanovio 47 registrovanih naselja (1998: 39–68), u Banatu 10 (1998: 27–39), u Podunavlju (od Obrenovca do Negotina) 18 (1998: 68–89) i na području južno od Dunava 15 (1998: 89–143). Iako trenutno stanje može biti posledica različitog arheološkog poznavanja pojedinačnih geografskih oblasti, razlike u brojevima su tolike da omogućavaju i pretpostavku o različitim gustinama naseljenosti između ovih teritorija. Prema tome, može se izvesti hipoteza o intenzifikaciji naseljenosti u II i naročito I v. pre n.e. u Sremu, istočnoj Slavoniji i južnoj Bačkoj na stepenu za koji nema pokazatelja u ostalim oblastima pripisanim Skordiscima. Na osnovu ovoga moguće je pretpostaviti obrise različitih socio-ekonomskih i političkih dinamika u različitim regijama središnjeg Balkana i južne Panonije, koje nisu morale da budu povezane sa nekom vrstom objedinjavajuće socio-političke strukture a kamoli etničkog identiteta.

Po pitanju obimnije građe iz perioda II i I v. situacija slično stoji i u pogledu nekropola. Tako je u svojoj periodizaciji mlađeg gvozdenog doba D. Božić u fazu Beograd 3 (tj. laten D, 170–30 g.) opredelio 67 grobnih celina iz jugoslovenskog Podunavlja, što je znatna razlika u odnosu na 21 grob iz prethodne (Beograd 2) faze (1981: 318–319). Ni kasnija sinteza kasnogvozdenodopskih nekropola sa područja Srbije nije doprinela promeni primećenog trenda, pa od uže datovanih grobnih nalazišta 29¹⁰⁸ pripada periodu od II do kraja I v., a 9¹⁰⁹ dobu od kraja IV do kraja III veka (Sladić 1998: 144–276). Najbolju ilustraciju za povećanje broja sahrana na nivou

¹⁰⁸ Sladić 1998: 2. Nekropole, brojevi 12, 15, 16, 17, 20, 29, 31, 40, 42, 45, 47, 49, 50, 51, 55, 56, 65, 66, 68, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 82, 83.

¹⁰⁹ Sladić 1998: 2. Nekropole, brojevi 10, 23, 25, 31, 35, 45, 55, 71, 74.

pojedinačne nekropole (u II i naročito I v. pre n.e.) pruža situacija na Karaburmi, gde poslednjem periodu sahranjivanja pripada 70 od ukupno 92 grobne celine (Todorović 1972). Kao i u slučaju naselja, veće prisustvo kasnogvozenodopskih sahrana nije ujednačeno na čitavoj teritoriji pripisanoj Skordiscima. Prema sintezi M. Sladića, 29 nalazišta nalazi se u Sremu, 17 u Bačkoj i 6 u Banatu (1998: 144–180), 14 pripada području od Obrenovca do Brestovika¹¹⁰, 7 potesu od Brestovika do Đerdapa, 8 prostoru od Đerdapa do Negotina i samo jedan grob oblasti južno od Dunava (1998: 180–250). Naravno, ovakve geografske podele uslovljene su modernim percepcijama geo-političkih prostora, ali okvirno mogu da ukazuju na postojanje regionalnih neujednačenosti na teritoriji koja se uvreženo posmatra kao kompaktna plemenska celina.

Povećanje broja nekropola u poslednja dva veka stare ere može da ukazuje na porast stanovništva, što se pogotovu odnosi na Srem (i širu okolinu Beograda), istočnu Slavoniju i južnu Bačku (Popović 1992b: 103). Iako je donošenje ovakvog suda na osnovu funerarnih nalaza problematično¹¹¹, povećani broj nekropola i pojedinačnih sahrana u kombinaciji sa pojavom naselja, ne dozvoljava da se ova mogućnost olako odbaci. Osim toga, za ovaj period na pomenutom prostoru postoje i posredni pokazatelji mogućnosti nekog stepena porasta priraštaja stanovništva. Dosadašnjim arheološkim istraživanjima konstatovana je intenzifikacija poljoprivrednih delatnosti, kako zemljoradničkih tako i stočarskih (Popović 1992b: 105–106). Nalazi ugljenisanih žitarica, prostora za skladištenje useva, i poljoprivrednog oruđa, uz analize polena i životinjskih kostiju, potencijalno ukazuju da je period I veka pre n.e. obeležen intenzivnijim uzgojem biljnih i životinjskih vrsta (Михајловић 2012). Iako su arheološki podaci za sada skromni, a arheobotaničke i analize životinjskih kostiju potiču tek sa nekoliko lokaliteta (uglavnom Gomolave, ali i Čarnoka i Židovara), oni otvaraju mogućnost da je ekonomija kasnogvozenodopskih zajednica, počevši od II v., bila značajnim delom oslonjena na poljoprivredu. Uz to, tehnološke inovacije i porast broja zanatskih proizvoda takođe upućuju na ekonomski razvoj kakvog nije bilo u prethodnom periodu (Jovanović B. 1984: 46; 1987a: 844–847; Popović 1992b: 107–109). Konačno, sve šira upotreba novca u ovom periodu na prostoru Slavonije i Srema svedoči o povećanoj cirkulaciji plementih metala, i potencijalno većoj skali

¹¹⁰ Značajna je okolnost da se ovi lokaliteti nalaze u neposrednom susedstvu Srema, odnosno da se mogu posmatrati kao integralni deo situacije vezane za južnu Panoniju.

¹¹¹ Budući da povećanje sahrana u nekoj nekropoli ili široj oblasti može biti posledica promenjenih društvenih odnosa, odnosno većeg stepena inkluzije u pravo na shranjivanje, a ne direktan pokazatelj povećanja priraštaja stanovništva (za diskusiju ovih problema upor. Morris 1987; 1992; Parker Pearson 2003).

međuregionalnih mreža razmene i trgovine (vid. Поповић 1987). Stoga, ove okolnosti, uz porast broja naseobinskih i funerarnih lokaliteta, zaista mogu da upućuju na demografsku ekspanziju i ekonomski uspon gvozdenodopskih zajednica Srema, istočne Slavonije i južne Bačke. To bi pak ukazivalo na konstituisanje novog socio-ekonomskog poretka koji se razlikovao od onog u periodu kraj IV–sredina II v. Razlika se prvenstveno očitava u promeni društvenih odnosa, u smislu da je ranija socio-ekonomska struktura, čiju je okosnicu predstavljao ratnički sloj, zamenjena ustrojstvom koje je podrazumevalo razvoj agrarne ekonomije, vezivanje za teritoriju (t.j. naselja i njihova okruženja), jačanje slojeva poljoprivrednih i zanatskih delatnika, i njihovo uključivanje u raspodelu moći (za detaljnije objašnjenje tokova takvih procesa vid. Sastre 2002).

Šta nam ovi opšti trendovi mogu sugerisati po pitanju plemenskog jedinstva Skordiska? Pre svega, postoji prilično verovatna mogućnost da su, i pored nejednakog stepena istraženosti, različite regije unutar teritorije zamišljane kao „zemlja Skordiska“ imale posebne i međusobno različite ritmove socio-ekonomskih dinamika. Nejednaka gustina naselja i nekropola od Drave do Timoka i od Dunava do Južne Morave, upućuje na mogućnost postojanja posebnih socio-ekonomskih područja nižeg reda od „plemenske grupe Skordiska“ koncipirane u vladajućem akademskom narativu. Geografske oblasti u kojima se promene nedvosmisleno detektuju (istočna Slavonija, Srem, južna Bačka, okolina Beograda) prilično su udaljene od rimske Makedonije, koju su Skordisci navodno neprestano terorizovali. Razlika u arheološkoj slici ovih krajeva u odnosu na teritoriju Pomoravlja i Podunavlja (između Morave i Timoka), stoga može da indicira da zajednice pomenutih prostora nisu imale nikakve direktne veze sa sukobima rimskih snaga i populacije nazvane Skordiscima u poslednjim decenijama II i prvim decenijama I v. Drugim rečima, i pored verovatnih (i moguće veoma intenzivnih) kontakata između populacija u Slavoniji, Sremu i Bačkoj sa onima u Podunavlju i moravskom slivu, ne postoje nikakvi pokazatelji da je čitavo stanovništvo ovih područja funkcionisalo na sinergičan način (pod imenom Skordisci). U stvari, veoma je verovatno da su zajednice unutar pojedinačnih užih regija vodile međusobno nezavisne živote, na skalama socio-političke organizacije koje nisu podrazumevale postojanje objedinjavajućeg (skordističkog) osećaja zajedništva. Iako se mogućnost povremenog uključivanja nekih od ovih zajednica u šire saveze ne može isključiti, ovakav scenario nije dokaz o njihovom plemenskom i političkom jedinstvu. Posledično, vezivanje arheoloških situacija sa svih pomenutih prostora za antički pseudo-etnički pojam Skordisci, je ne samo pojednostavljivanje mnogo složenije situacije, već i spekulacija za koju ne

postoji utemeljenje u arheološkim podacima. Tako, teza o pojavi utvrđenih naselja na području Slavonije, Srema i Bačke usled utvrđivanja Skordiska u matičnim teritorijama posle poraza od Rimljana i ekspanzije Dačana¹¹², predstavlja prenebregavanje mogućnosti internog razvoja socio-ekonomskih prilika, koje nisu morale da imaju direktne veze sa rimskom ekspanzijom sa juga ili dačkom sa istoka. Dok su neke populacije nazvane Skordiscima, i verovatno smeštene blizu Makedonije, intenzivno ratovale sa rimskim trupama krajem II i početkom I veka, zajednice u Podunavlju (od Drave do Save) su prolazile kroz promene oličene u povećanju broja naselja, intenzifikaciji ekonomije i mogućeg porasta stanovništva (upor. Jovanović B. 1984: 46). Suprotno tezi o I v. pre n.e. kao dobu „stagnacije Skordiska“¹¹³, prethodno pomenuta područja su izgleda doživljavala period relativnog prosperiteta. Odatle, „zapadne oblasti Skordiska“ zapravo nisu bile matične i najrazvijenije oblasti jedne plemenske zajednice (Papazoglu 1969: 298; Majnarić-Pandžić 1970: 76; Todorović 1974: 150; Popović 1992b: 101), već su predstavljale regiju u kojoj su socio-ekonomska dešavanja bila drugačija i nezavisna u odnosu na druge teritorije uopšteno opredeljene etnonimu. Slično tome, lokaliteti iz ovog perioda iz oblasti Đerdapa nisu uopšte morali biti „deo Malih Skordiska“ (vid. Поповић 1991; 1994b; Rustoiu 2005b), nego još jedna regionalna celina sa zasebnim socio-političkim dinamikama (vid. Drăgan 2012; Egri 2014). Isto se može pretpostaviti i za oblasti južnog Banata, Podunavlja između Morave i Đerdapa, doline Morave ili bilo koju drugu užu regiju uvreženo i pogrešno posmatranu kao integralni deo teritorije Skordiska. Ukratko, pripisivati jedinstvenu plemensku sudbinu svim populacijama koje su u antičkim narativima okvirno nazivane Skordiscima nema opravdanja iz perspektive arheoloških podataka. Odnosno, ne samo da istorijski izvori ukazuju da Skordisci označavaju uopštenu etiketu antičke „varvarologije“, koja se ne odnosi na specifični etno-političku grupu, već i raspoloživa arheološka građa upućuje na mogućnost regionalnih osobenosti, političkih razjedinjenosti i drugačijih socio-ekonomskih procesa među zajednicama na području koje je generalno vezivano za etnonim. Pokušajmo sada da iz generalnih okvira fokus suzimo na pojedinačne arheološke podatke pomoću kojih je, mimo etničkog determinizma, moguće reći nešto bliže o karakteru tih zajednica.

¹¹² Gavela 1952b: 57; 1978: 94–95; Todorović 1968b: 13; Papazoglu 1969: 248–249; Majnarić-Pandžić 1984: 27; Jovanović B. 1987a: 840; Popović 1992: 98; Tapavički-Ilić 2004: 15

¹¹³ Proizvedenoj iz istorijskih podataka o rimskim pobedama nad Skordiscima (Todorović 1968b: 122–124; Jovanović B. 1987a: 840–841)

7. IZA SKORDISKA: MOGUĆI PRISTUP KASNOM GVOZDENOM DOBU JUŽNE PANONIJE I BALKANA

Dosadašnje sagledavanje kasnog gvozdеног doba na središnjem Balkanu i južnoj Panoniji bilo je prožeto idejom socio-kulturne evolucije i njoj pripadajućег концепта etnogeneze. Ovakav teorijski pristup je implicirao da se paralelno sa jednolinijskim usložnjavanjem društvenih odnosa u praistoriji postepeno formirao i osećaj plemenskog zajedništva. Problematičnost ovog gledišta nalazi se u predubedenju da svaka od zamišljenih faza razvoja (pleme–poglavarstvo–država) podrazumeva postojanje hijerarhijskih odnosa i sve većег stepena centralizacije (vid. Crumley 1995; Sastre 2002; Babić 2005; Hill 2006; Thurston 2009; 2010; Moore 2011). Upotrebom ovakvog teorijskog stanovišta, za Skordiske je pretpostavljeno da su postigli viši stepen socio-političkog razvoja, koji je definisan kao plemenska organizacija/savez (Jovanović B. 1987a: 842–847), plemenska zajednica (Todorović 1968b: 79, 131; Jovanović B. 1992: 83), poglavarstvo (Поповић 1987: 138; slično i Papazoglu 1969: 340–341) ili čak plemenska država (Todorović 1974: 45–46, 116–117). U svakoj od ovih odrednica podrazumeva se ne samo etničko jedinstvo, već i socio-politička organizacija koja je omogućavala koordinisano i sinhrono delovanje čitave (pretpostavljene) plemenske grupe. Međutim, veoma je indikativno da osim izostanka pokazatelja o centralizaciji u antičkim izvorima koji referišu na Skordiske, ni arheološki podaci ne pružaju osnove za spekulacije o nekoj vrsti hijerarhijski ustrojene i bar u nekoj meri centralizovane organizacije. Naprotiv, dosadašnji podaci iz naselja i nekropola ukazuju na mogućnost potpuno drugačijih socio-političkih relacija, koje bi se mogle vezati za koncept heterarhije¹¹⁴ i korporativne raspodele društvene moći.

7.1. Naselja i društvena struktura I v. pre n.e.

Počnimo najpre od pokazatelja vezanih za shemu naseljavanja od kraja II do kraja I v. Uopštena podela do sada registrovanih i iskopavanih naselja uzima postojanje dva osnovna tipa: utvrđenih i neutvrđenih naselja¹¹⁵. Naselja sa zemljanim bedemima i rovovima, iako isprva tretirana kao opidumi, zapravo predstavljaju pojave koje ne mogu da se izjednače sa opidumima srednje i zapadne Evrope, jer se od njih razlikuju po načinu utvrđivanja, veličini i unutrašnjoj organizaciji

¹¹⁴ „Heterarhija se može definisati kao međusobni odnos [društvenih] činioca koji nisu rangirani ili kada [ti činioci] poseduju mogućnost da budu rangirani na više različitih načina.” (Crumley 1995: 3, prevod V.M.)

¹¹⁵ Todorović 1968b: 12; 1971; Dimitrijević 1971; Majnarić-Pandžić 1984; Jovanović B. 1987a: 840–841; Popović 1992b: 98–102; Dizdar 2001: 16–18; Tapavički-Ilić 2004: 13.

(Jovanović B. 1974: 308; Majnarić- Pandžić 1984). Za ovaj vid naseobina među domaćim naučnicima postoji konsensus da predstavljaju centralna naselja (tj. mesta sa većom koncentracijom vojnih, političkih i ekonomskih aspekata ondašnjeg društva) i središta društvene elite Skordiska (prvenstveno takozvane vojne aristokratije – Todorović 1974: 49; Jovanović B. 1980; Majnarić-Pandžić 1984; Tapavički-Ilić 2004: 13).

Mada je automatsko pripisivanje posebne društvene uloge i jednoznačne centralne funkcije utvrđenim naseljima problematično (Woolf 1993; Pitts 2010), u slučaju ove vrste lokaliteta u južnoj Panoniji i središnjem Balkanu ne može se poreći veći stepen kolektivnog ulaganja energije i vremena za njihovo podizanje (u odnosu na neutvrđena naselja), kao ni mogućnost da su bedemi imali simbolički značaj u iskazivanju statusnog položaja pojedinačnih naseobina i njihovih stanovnika (za argumentaciju ovog gledišta vid. Wells 2001: 84–90; Sastre 2002). Osim toga, u do sada istraživanim naseljima ovog tipa, konstatovani su i tragovi zanatskih aktivnosti u odeljenim prostorima, što može da indicira njihovu ulogu specijalizovanih ekonomskih centara, razvijenijih od neutvrđenih naselja (Jovanović B. i Jovanović M. 1988: 75–76; Jovanović M. 2009; Dizdar 2001: 95; 2009: 91–93). Konačno, postoji mogućnost da su otvorena naselja u istočnoj Slavoniji, Sremu i Bačkoj¹¹⁶ najvećim delom hronološki ograničena na drugu polovinu I v. pre n.e. i da su posle izvesnog vremena obitavanja napušтана da bi u bližoj ili daljoj okolini bila formirana nova (Popović 1992b: 101; Трајковић и Поповић 1994: 140–141). Suprotno tome, kontinuitet utvrđenih naselja kroz čitav I v. može se uzeti kao pokazatelj njihove uloge ustaljenih naseobinskih središta. Imajući u vidu prethodno iznete okolnosti, trenutno je opravdano zadržati pretpostavku da je dobar deo socio-ekonomske moći gvozdendopskih zajednica središnjeg Balkana i južne Panonije bio skoncentrisan u utvrđenim naseljima. Drugim rečima, ovaj tip lokaliteta se hipotetički može tretirati kao vrsta društvenih fokalnih tačaka, odnosno osnovnih socio-političkih jedinica unutar kojih i među kojima su se odvijali najvažniji socio-politički odnosi, uključujući i konstrukciju kolektivnih identiteta (za argumentaciju ove pozicije vid. Wells 2001: 84–102; Fernández-Götz 2014).

¹¹⁶ Za opšte karakteristike naselja na otvorenom vid. Брукнер 1995a; Tapavički-Ilić 2004: 13–30; Jovanović B. 2009.

Uzimajući u obzir do sada sigurno potvrđena i vrlo verovatna utvrđena naselja sa teritorije pripisane Skordiscima, ali i sa područja leve obale Dunava uz Đerdap¹¹⁷ (Karta 2¹¹⁸), upada u oči da se ona međusobno nisu mnogo razlikovala po površinama koje su zahvatala. Od 28 lokaliteta utvrđenog tipa za njih 11 su nepoznate tačne površine zahvaćene bedemima (Tabela 4). Za ovu grupu lokaliteta se mora napomenuti da u najvećem broju slučajeva¹¹⁹ predstavljaju prirodna uzvišenja pored Dunava koja su oštećena ili rečnom erozijom ili kasnijim podizanjem antičkih i srednjovekovnih utvrđenja. U svakom slučaju, njihove površine su bile ograničene prirodom tla, i verovatno je da nisu mogle biti veće od 5 ha (imajući u vidu poznate veličine utvrđenih naselja na sličnim rečnim lokacijama: br. 2, 9, 10, 19, 22 na Karti 2 i Tabeli 4). Od lokaliteta čije su površine poznate, najveći broj pripada onima koja su zahvatala do i oko 1 ha (Karta 2, Tabela 4 – br. 9, 14, 20, 22, 26, 27, 28), a zatim naseljima površine između 1,5 i 3 ha (Karta 2, Tabela 4 – br. 2, 8, 10, 16, 17, 18). Od ostalih lokaliteta u dva slučaja nije potpuno jasno kolika je njihova veličina bila, jer je Gomolava (Karta 2, Tabela 4 – br. 19) oštećena rečnom erozijom i osim što je sigurno da je bila veća od 2 ha, njena tačna površina nije poznata (Popović 1992b: 99). Nepoznanicu predstavlja i površina utvrđenog naselja u Plavni (Karta 2, Tabela 4 – br. 6), jer iz publikovanog izveštaja nije jasno da li se podatak o 400x350 m odnosi na ukupan prostor koji zahvataju rovovi i bedemi ili na prirodni plato na kojem je naselje formirano (Јовановић М. 1989: 59). U slučaju da navedene veličine zaista odražavaju površinu naselja, Plavna bi bila najveći utvrđeni lokalitet (oko 14 ha) iz završnog perioda kasnog gvozdenog doba na području južne Panonije i središnjeg Balkana. Mimo Gomolave i Plavne, najveća utvrđena naselja čije su veličine sigurno poznate su Turski Šanac kod Bačke Palanke (Karta 2, Tabela 4 – br. 7; između 2.7 i 5 hektara) i Dirov brijeg u Vinkovcima (Karta 2, Tabela 4 – br. 15; oko 4 hektara).

Iz priloženog se može izvesti zaključak da među poznatim utvrđenim naseljima nema izraženih razlika u prostorima koji su zahvatali njihovi bedemi. Iako su naselja u Dirovom brijegu (4 ha) i

¹¹⁷ Koja su do sada isključivana iz razmatranja o Skordiscima zbog opšteg uverenja da pripadaju Dačanima, što je uprošćavajući pristup koji prenegava mnogo složenije odnose od pretpostavljenog striktnog deljenja na osnovu navodne pripadnosti jednoj ili drugoj etničkoj grupi (vid. Egri 2014).

¹¹⁸ Kartom su obuhvaćeni samo oni lokaliteti za koje je, prema dosadašnjim publikacijama, sigurno potvrđeno postojanje sloja iz II i I v. pre n.e. Za izradu karte korišćeni su podaci iz sledećih radova: Рашајски и Шулман 1953; Димитријевић 1958; 1961a; 1969; 1971; Todorović 1968b; 1971; 1974; Majnarić-Pandžić 1969; 1970; 1981; 1984; 1996b; Brukner O. 1970; 1995a; Jovanović B. 1974; 1980; 1987a; 1992; Jovanović B. i Jovanović M. 1988; Jovanović M. 1989; 1992; 1994; 2012; Popović 1992b; 2003; 2006; 2011; Sladić 1998; Dizdar 2001b; 2009; Tapavički-Plić 2004; Balen 2005; Лазих 2006; Sîrbu and Arsenescu 2006; Rustoiu 2005b; 2007; Drăgan 2012;

¹¹⁹ Karta 2 i Tabela 4: br. 1, 3, 4, 5, 11, 12, 13, 21, 23, 24.

Turskom Šancu (2.7–5 ha) prilično veća od Židovara (0.5 ha) i Divica (0.7 ha), ona ne zahvataju drastično veće površine od grupe naselja sa veličinom između 1,5 i 3 ha. Na osnovu ovoga bi se mogla potvrditi konstatacija da naselja južne Panonije i središnjeg Balkana zaista ne mogu da se porede sa fenomenom opiduma (od kojih neki zahvataju i više desetina hektara), kao i da nema primera koji bi se mogli smatrati nekom vrstom očiglednih centara, odnosno „glavnih“ naselja (vid. Jovanović B. 1980). Drugim rečima, uzimajući u obzir površine utvrđenih naselja pripisanih Skordiscima, upadljivo je odsustvo lokaliteta koji bi indicirali postojanje plemenskih „glavnih gradova“ i time opravdavali koncept Skordiska kao poglavarstva ili neke vrste kompaktne i centralizovane plemenske zajednice. Iako su poznata utvrđena naselja svakako mogla da imaju različita statusne, ekonomske, vojne ili religijske značaje, na osnovu njihovih veličina se ne da pretpostaviti hijerarhizacija primećena u nekim drugim slučajevima gvozdеноdopske Evrope (vid. Fernández-Götz 2014). Dakle, kriterijum površine pojedinačnih utvrđenih naselja ne podržava dosadašnje pretpostavke o kompaktnoj i centralizovanoj etno-političkoj strukturi na području središnjeg Balkana i južne Panonije, bilo da je odredimo kao Skordisci ili na neki drugi način.

Naravno, uzimanje veličina naselja za pokazivanje njihovog posebnog socio-ekonomskog značaja može se smatrati površnim kriterijumom koji ne odslikava stvarne socijalne relacije i strukturu kasnog gvođenog doba. Iz tog razloga se postavlja pitanje da li nam unutrašnje karakteristike sa do sada istraživanih naselja mogu pružiti malo jasniji uvid u pomenuti problem. Ukoliko bi na nekom od ovih lokaliteta postojali pokazatelji o specifičnim socio-političkim/privrednim/religijskim namenama ili koncentrisanom prisustvu elitnih slojeva, takve situacije bi mogle da sugerišu posebnu društvenu ulogu pojedinih naseobina. Prema tradicionalnoj konceptualizaciji hijerarhijskih društava, manifestacije posebnog statusa određenog naselja prvenstveno bi se mogle očekivati u pogledu prisustva javnih objekata, monumentalnih konstrukcija, stambenih celina koje se po arhitekturi i površini razlikuju od većine u datom naselju, velikih skladištenih prostora (vezanih za pojedinačna domaćinstva), i koncentracije „luksuznih“ ili „egzotičnih“ predmeta (vid. Sastre 2002: 226). Postojanje takvih arheoloških situacija u nekim i istovremeno odsustvo u drugim utvrđenim naseljima, moglo bi da pokazuje njihove nejednake društvene uloge (odnosno različite stepene komunalnog značaja), ili pak prisustvo sloja stanovništva sa većim nivoom socio-ekonomske moći.

Međutim, u do sada istraživanim naseljima južne Panonije i Balkana nedostaju arheološki tragovi navedenih vrsta pojava. Iako je broj ispitivanih lokaliteta mali a iskopavane površine veoma ograničene, te se uzorak može okarakterisati kao nedovoljan, neobično je što u poslednjih pola veka nisu otkriveni bilo kakvi tragovi koji bi upućivali na očiglednu statusnu diferencijaciju, bilo unutar pojedinačnih ili između različitih naselja. Za sada ni u jednom slučaju nisu pronađene građevine kojima bi se mogla pripisati neka vrsta posebne javne uloge, nema pokazatelja postojanja monumentalnih konstrukcija koje bi se mogle vezati za postojanje nekog vida centralnog autoriteta, niti prostora koji bi se potencijalno asociirali sa povlašćenim društvenim slojem/slojevima. Pored toga, značajne razlike nisu uočene ni u kvalitativnim osobinama staništa (ni unutar pojedinačnih naseobina niti među njima). Do sada poznati primeri stambenih objekata govore o postojanju dve vrste arhitektonskih konstrukcija: pravougaonih nadzemnih i objekata zemuničkog tipa sa nepravilnim ovalnim ili pravougaonim osnovama. U slučaju Gomolave i Čarnoka, ova razlika ima hronološku dimenziju, pa su poluzemunice korišćene u starijim, a nadzemne kuće u mlađim fazama naselja (Jovanović B. i Jovanović M. 1988: 74; Jovanović M. 2012)¹²⁰. Od hronološke razlike je možda važnija nejednakost koja se tiče korišćenja nadzemnih objekata u utvrđenim naseljima¹²¹, odnosno isključivo prisustvo zemuničkih staništa u otvorenim naseljima¹²². Ova okolnost bi mogla da upućuje da su tipovi staništa odražavali razliku u društvenom položaju njihovih vlasnika, i potvrđivala bi veći socio-ekonomski značaj utvrđenih naselja. Međutim, pomenuto zapažanje se ne može uzeti kao nedvosmisleno, jer osim upotrebe različitih arhitektonskih konstrukcija druge arheološke karakteristike ne pokazuju očigledne nejednakosti između ovih tipova građevina, bilo da se one nalaze u utvrđenim ili otvorenim naseljima. Tako se po površinama i pronađenim sadržajima nadzemna i zemunička staništa bitno ne razlikuju, ni unutar pojedinačnih niti između više različitih naselja oba tipa¹²³. Takođe, prostori za skladištenje hrane koji su na pojedinim lokalitetima pronađeni unutar ili pored

¹²⁰ Ovo vremensko diferenciranje ne predstavlja opšte pravilo budući da su zemunički objekti pronalazeni u otvorenim naseljima sve do I v. n.e. (Димитријевић 1969; Брукнер 1995а).

¹²¹ Gomolava (Jovanović B. i Jovanović M. 1988: 67), Čarnok (Jovanović M. 1994; 2012), Židovar (Лазих 2006b), Turski Šanac (Jovanović B. i Jovanović M. 1988: 80), Orolik (Majnarić-Pandžić 1969), Privlaka (Majnarić-Pandžić 1981).

¹²² U ispitivanim naseljima otvorenog tipa u Sremu i Vačkoj za sada nisu konstatovani ostaci nadzemnih kuća (Вилотијевић 1965; Брукнер 1995а; Трифуновић и Пашић 2003)

¹²³ Za karakteristike stambenih celina koje su do sada pronađene na Starom Slankamenu, Čarnoku, Plavni, Gomolavi, Privlaci, Oroliku, Židovaru, Čurugu, Popovom Salašu, i manjim naseljima u okolini Gomolave i Zemuna vid. Димитријевић 1958; 1961а; 1969; 1971; Вилотијевић 1965; Majnarić-Pandžić 1969; 1981; 1984; Jovanović B. i Jovanović M. 1988; Jovanović M. 1989; 1992; 1994; 2012; Брукнер 1995а; Трифуновић и Пашић 2003; Лазих 2006b; Jovanović, B. 2009; Таравићи-Илић 2004: 16–29.

staništa, ne pokazuju markantne razlike u veličinama ili konstruktivnim svojstvima. Posledično, ni prema ovom kriterijumu nema osnova da se pretpostavi postojanje domaćinstava koja su raspolagala većom količinom prehrambenih resursa i na taj način ostvarivala bolji socio-ekonomski položaj (Михајловић 2012: 24–29). Ukratko, iako je uzorak za donošenje sigurnih zaključaka isuviše mali, generalna kvalitativna ujednačenost staništa svih do sada istraživanih lokaliteta ne ide u prilog tezi o vidnom socio-ekonomskom raslojavanju.

Ako izostanak pokazatelja o javnim građevinama, monumentalnim konstrukcijama i prostorima vezanim za neki oblik centralnog autoriteta, ukrstimo sa slikom uravnjenih materijalnih osobina stambenih objekata i skladišta, ne ostaju nam indicije o arheološki vidljivoj hijerarhijskoj stratifikaciji (bilo unutar ili između naselja obuhvaćenih diskusijom). To bi drugim rečima značilo da za sada teško možemo da pretpostavimo postojanje izraženog elitnog sloja na nivou pojedinačnih naselja, a svakako ne na stepenu zamišljene „plemenske aristokratije“ Skordiska. Ovo pak ne znači da automatski možemo da ustvrdimo potpuno egalitarno društvo u završnim fazama kasnog gvozdenog doba, budući da otkrivene ostave dragocenih predmeta upućuju na postojanje pojedinaca ili grupa (npr. porodičnih, rodovskih, klanovskih) koji su u svojim rukama imali veću koncentraciju materijalnih vrednosti¹²⁴. Razlike u ekonomskim i statusnim položajima su naravno mogle da postoje, ali je poenta da u arheološkoj građi iz naselja za sada nema indicija o izraženom društvenom raslojavanju i diferencijaciji. Kako stvari stoje sa funerarnom slikom iz ovog perioda?

7.2. Sahranjivanje i društvena struktura I v. pre n.e.

Bez obzira na opšte povećanje podataka o sahranama u periodu kraj II–kraj I v. pre n.e., raspoloživa znanja o pogrebnim praksama su veoma ograničenog obima. Ova situacija je prvenstveno posledica neistraženosti ili devastiranosti lokaliteta za koje postoje indicije da su bili veće nekropole. Za sada je jedino nekropola na Karaburmi istražena u većoj meri, mada ni za nju nije sigurno da je iskopavanjima obuhvaćena u celini (Todorović 1972). Drugi funerarni prostori poznati su u skromnom obimu, putem pojedinačnih sahrana, manjih grupa grobova ili građe koja je dobijena bez stručnog arheološkog nadzora (vid. napomenu 125). Ovakva situacija jasno ukazuje da sigurni zaključci o društvu kasnog gvozdenog doba na osnovu funerarnih podataka

¹²⁴ Za ostave i njihove sadržaje vid. Поповић 1987; Sladić 1998: 331–339; Јевтић, Лазић и Сладић 2006.

izmiču, i da je za detaljnije kvalitativno-kvantitativne analize odnosa grobova pogodna jedino nekropola sa Karaburme. Zbog ovoga, u predstojećoj diskusiji fokus je usmeren ka podacima iz ove nekropole. Iako je ovakav postupak skopčan sa rizikom pogrešnih generalizacija na osnovu jednog bolje poznatog primera, do sada poznate sahrane mimo Karaburme ne indiciraju drastične razlike u odnosu na ovu nekropolu. Grobne konstrukcije, tretman tela, vrste i količine grobnih inventara do sada publikovanih grobnih celina sa prostora Srema, Slavonije, Bačke i Podunavlja (od Beograda do Negotina) pokazuju opšte sličnosti¹²⁵ sa trendovima na Karaburmi. Nedostatak kvalitativnih i kvantitativnih varijacija, mimo manjeg stepena regionalnih specifičnosti, može se okvirno uzeti kao indicija o međusobno veoma bliskim pogrebnim idejama/praksama (i njihovoj relaciji sa društvenom strukturom) u svim navedenim regijama u I v. pre n.e.

7.2.1. Nekropla na Karaburmi: kvantitativno-kvalitativna analiza grobnih celina

Neophodno je napomenuti da je ova diskusija prvenstveno usmerena ka pokušaju ustanovljavanja da li nekropola na Karaburmi pokazuje društveno raslojavanje i diferencijaciju. Drugim rečima, ovde je pažnja okrenuta mogućnostima davanja konkretnijeg odgovora na pitanje o postojanju društvene strukture koja je bila u stanju da podrži zamišljenu centralizovanu i hijerarhizovanu plemensku organizaciju na području pripisanom Skordiscima. Zbog ovakvog fokusa mnogi drugi važni aspekti vezani za funerarni kontekst biće ostavljeni po strani.

Poslednja faza sahranjivanja na Karaburmi opredeljena je u laten D (170/150–30 g. pre n.e) i njoj pripada ukupno 70 grobnih celina (Tabela 5). Bliže hronološke relacije unutar ove grupe nisu definisane i jedino je pouzdanije da 11 grobova¹²⁶ koji sadrže rimske bronzane posude najverovatnije pripadaju poslednjoj polovini I v. pre n.e. (Mihajlović 2014b), a 7 grobova¹²⁷ sa predmetima rimsko-provincijalnih odlika početku I v. n.e. (Božič 1981: 322). U skorije vreme je izneto mišljenje da se čitava faza Bg3 na Karaburmi može hronološki smestiti u laten D1 (150–70 g.) jer se u nekim grobnim celinama (kao što je grob 92) pojavljuju predmeti datovani upravo u ovo doba (Božič 2008: 146). Međutim, ovakve ocene su oslonjene na tipološko razvrstavanje

¹²⁵ Ovu konstataciju izvodim na osnovu uvida u sledeću literaturu: Тодоровић 1956; 1963a; 1967; 1968b: 25–32; 1968a; 1974: 55–60; 1975b; Majnarić-Pandžić 1970: 14–53; 1973; Spajić 1954; 1956; 1962; Ercegović 1961; Stalio 1986; Поповић 1991; 1992a; 1994a; 2000; Поповић, Вукмановић и Радојчић 1990; Поповић и Сладић 1997; Dizdar and Radman Livaja 2004; Dautova Ruševljan i Vujović 2006: 85–90; Tapavički-Ilić and Filipović 2012; Drăgan 2012;

¹²⁶ Grobovi 11, 12, 21, 36, 56, 92, 97, 110, 113, 137, 203.

¹²⁷ Grobovi 7, 8, 9, 44, 50, 145, 146.

materijala u odeljene hronološke sekvence, što prenebregava složene procese korišćenja i deponovanja predmeta, i samim tim stvara pogrešnu sliku o isključivoj upotrebi pojedinih artefakata unutar striktno zacrtanih vremenskih okvira (vid. Arnold 2012). Za nekropolu na Karaburmi je najsigurnije tretirati završnu fazu sahranjivanja kao najvećim delom ograničenu na I v. pre n.e., već i zbog toga što je za ovaj period vezana generalna socio-ekonomska promena u regionu oličena u pojavi naselja, ekonomskoj intenzifikaciji i mogućem porastu broja stanovništva.

Ostavljajući hronologiju po strani, u završnoj etapi korišćenja nekropole mogu se označiti sledeće opšte pravilnosti. Najpre, nisu ustanovljeni ostaci bilo kakve vrste posebnih grobnih konstrukcija. Iako je postojanje nadgrobnih obeležja u originalnom kontekstu verovatno, jer se grobne celine ne preklapaju i međusobno ne oštećuju (Todorović 1972: 45), nema tragova trajnih grobnih markera. Takođe, nije primećen red u prostornoj organizaciji nekropole, već su grobovi ukopavani slobodno (Todorović 1972: 9–10). U grobnim celinama skoro apsolutno dominira polaganje ostataka spaljenih pokojnika, i samo u jednom slučaju (g. 78) radi se o inhumaciji (Tabela 5, kolona 2). Grob 78 se, osim po drugačijem tretmanu tela pokojnika, u ostalim aspektima ni na koji vidni način ne razlikuje od sahrana sa incineracijom. Kremirani ostaci su u 39 slučajeva polagani direktno u rake (čiji obrisi nisu primećivani tokom iskopavanja), a u 30 su se nalazili u urnama (Tabela 5, kolona 2). U Todorovićevoj monografiji se spominju slučajevi gde je pretpostavljen obred spaljivanja pokojnika, ali osteološki ostaci u grobovima nisu pronađeni, ili oni u kojima se spominje prisustvo urne takođe bez ostataka pokojnika (Tabela 5: grobovi 25, 36, 37, 42, 74, 99, 112, 113). Nije jasno da li se ovi slučajevi mogu smatrati kenotafima ili su neki drugi procesi uslovljeni konstatovano stanje (Todorović 1972: 10, 44). Prisustvo urne nije pokazatelj (opšteg) posebnog tretmana pokojnika sahranjenih na ovaj način, budući da se takvi slučajevi ni po čemu drugom ne izdvajaju u odnosu na polaganje ostataka direktno u raku. Istina je da u inventarom najmnogobrojnijem grobu postoji urna (g. 92), ali takođe ima i primera grobova u kojima osim urne nisu pronađeni drugi predmeti (g. 42, 45, 47, 72, 73, 79, 91, 95, 233), ili su se oni svodili na po jednu keramičku posudu (g. 24, 37, 96). Između ovih ekstrema, kao i u slučaju sahrana bez urne, postoji čitav niz primera sa različitim kombinacijama vrsta i broja predmeta. Dakle, upotreba urne se može okarakterisati kao praksa koja ne pokazuje druge razlike u odnosu na grobove bez recipijenta, niti osobenu povezanost sa vrstama i količinom drugih predmeta polaganih u grobove (*contra* Todorović 1972: 44).

Kako stvari stoje po pitanju količine predmeta u pojedinačnim grobnim celinama? U 9 grobova nisu pronađeni prilozi, u 8 grobnih celina je pronađen po jedan predmet, u 41 sahrani je pronađeno od 2 do 5 pojedinačnih artefakata, u 7 slučajeva se u grobovima nalazilo između 6 i 10 objekata i u 5 slučajeva grobne celine su sadržale između 10 i 19 predmeta (Tabela 5, kolona 7). Naravno, goli brojevi ne odlikavaju kvalitet polaganih predmeta i ne mogu se uzeti kao pokazatelji neke vrste posebnog tretmana ili društvenog položaja pokojnika. Međutim, učestalost pronalaza od 2 do 5 artefakata po grobu otvara mogućnost da je polaganje nevelike količine predmeta bila uobičajena funerarna praksa. Količinsko stanje artefakata po grobu takođe upućuje da na Karaburmi nema primera ekstremnog nagomilavanja predmeta, kakvi su poznati u slučajevima takozvanih kneževskih grobova. Iako se na prvi pogled čini da grobovi koji imaju preko 10 pojedinačnih predmeta mogu odlikovati poseban status pokojnika, ova slika se menja uzimanjem u obzir vrste predmeta polaganih u grobove.

Što se tiče kriterijuma vrste grobnih inventara, odmah je potrebno istaći da je na Karaburmi pronađen samo jedan primer polaganja predmeta od plemenitog metala (srebrna fibula u grobu 102). Ni u jednoj drugoj grobnoj celini nisu pronađeni ni nakit niti novac od srebra koji su, sudeći po ostavama, predstavljali dragocenosti u kasno gvozdeno doba. Ova situacija može da znači da se diferencijacija na Karaburmi nije izražavala pomoću predmeta od materijalne vrednosti, ili pak da pojedinci iz ove nekropole nisu pripadali redu izrazito dobrostojećih. Pošto nema artefakata koji na očigledan način mogu da sugerišu socio-ekonomski položaj pokojnika, postavlja se pitanje šta je sa ostalim grobnim priložima, odnosno da li druge vrste predmeta odražavaju neki vid diferencijacije i raslojavanja sahranjenih?

Predmeti od metala sa ove nekropole mogu se okvirno podeliti na kategorije nakita/odevnog aksesoara, oružja, rimskih bronzanih posuda i alatki/oruđa. Nakit/odevni aksesoar je pronađen u 21 grobnoj celini (Tabela 5, kolona 4), a od vrsta su zastupljene narukvice, fibule, kopče/delovi pojasa i prstenje. Najučestalija vrsta nakita su narukvice od gvožđa koje su pronađene u 10 grobova¹²⁸, zatim slede bronzane fibule koje su se nalazile u 8 grobova¹²⁹ i na kraju pojasne kopče od gvožđa koje su bile deo inventara 5 grobova¹³⁰. Narukvice od bronzane, delovi pojasa i gvozdeno prstenje predstavljaju srazmerno retke grobne inventare jer je svaka od navedenih vrsta

¹²⁸ Tabela 5: grobovi 4, 14, 18, 50, 78, 98, 105, 110, 137, 222.

¹²⁹ Tabela 5: grobovi 4, 9, 15, 20, 39, 102, 110, 144.

¹³⁰ Tabela 5: grobovi 14, 39, 92, 97, 110.

pronađena u po dva groba (Tabela 5: g. 14, 19; 15, 92; 8, 146). U jednom slučaju (g. 8) je pretpostavljeno prisustvo gvođenog torquesa, ali je opredeljenje usled fragmentacije krajnje neizvesno.

U 12 grobova¹³¹ je pronađen samo po jedan komad nakita/odevnog aksesoara, u 4 slučaja¹³² po 2, i u 5¹³³ grobova po 3 komada. Pravilnosti u kombinacijama istih ili različitih vrsta nakita po grobu se ne uočavaju. Slučajevi grobova sa astragalnim pojasem ili kopči tipa Laminci, koji se zbog srazmerne retkosti na nekropoli mogu učiniti „ekskluzivnim“ predmetima, po drugim funerarnim karakteristikama ne predstavljaju izuzetak (g. 14, 15, 39). Takođe, kategorija nakita nije izraženo povezana sa drugim kategorijama predmeta od metala. Tako, u 12 grobova koji su sadržali nakit/od. akses. pronađeni su i primerci oruđa/alatki (najčešće noževa a potom i makaza), što ne iznenađuje imajući u vidu učestalost oruđa u grobovima (u 29 od 70 grobova – Tabela 5, kolona 6). Grupa od 7 grobova u kojima je pronađen nakit/odevni aksesoar sadržala je i oružje, što drugim rečima znači da je oko trećine od ukupno 24 groba sa ratničkom opremom sadržalo nakit/odevni aksesoar. Ako uporedimo kvantitativni odnos grobova koji su osim nakita/aksesoara imali i metalne posude dobija se slična slika: 4 od ukupno 11 grobova sa metalnim posudama sadržala su nakit.

Sve u svemu, u predstavljenim odnosima nakita/aksesoara sa drugim kategorijama predmeta od metala, nema posebnih asocijativnih veza koje bi upućivale na postojanje nekih pravilnosti, pomoću kojih bi se dalo pretpostaviti specifično manipulisanje ovim vrstama predmeta u funerarnom kontekstu. Sahrane sa nakitom ne izražavaju vidna kohezivna svojstva po ostalim odlikama, pa se za njih ne može pretpostaviti da predstavljaju posebnu društvenu grupu unutar karaburmske nekropole. Takođe, iako su neki primerci nakita (astragaloidni pojas, kopče tipa Laminci) mogli da igraju važnu ulogu u izražavanju individualnih identiteta vlasnika, oni se od ostalih primeraka nakita ne razlikuju do mere da ih možemo uzeti kao nesumnjive statusne markere. Slično tome, izostanak nagomilavanja nakita u broju većem od 3 pojedinačna primerka, uz kriterijume metala korišćenih za njegovu izradu (gvožđe, bronza) i ograničene dekorativne elaboracije, ne upućuje na diferenciranje putem prakse izraženog ukrašavanja bilo količinom ili vizuelnim osobinama predmeta (vid. Wells 2001: 93). Nakit/aksesoar se po svemu sudeći može

¹³¹ Tabela 5: grobovi 8, 9, 19, 20, 78, 97, 98, 105, 137, 144, 146, 222.

¹³² Tabela 5: grobovi 4, 50, 92, 102

¹³³ Tabela 5: grobovi 14, 15, 18, 39, 110.

svrstati u artefakte koji nisu igrali očevidnu ulogu u iskazivanju posebnih društvenih položaja u pogrebnom kontekstu. Drugim rečima, vrste nakita/aksesoara i njihovi konteksti su takvi da se ne mogu smatrati direktnim pokazateljima društvene stratifikacije i diferencijacije na karaburmskoj nekropoli.

Stvari drugačije stoje sa ratničkom opremom, u koju se sigurno ubrajaju mačevi, koplja, štitovi, a možda i veliki noževi¹³⁴ i dve sekire¹³⁵. U dva slučaja (g. 10, 149) pronađeni su ostaci bronzanog lima koji su protumačeni kao delovi tobolca, što je moguće ali ne i sigurno opredeljenje. Na karaburmskoj nekropoli pronađeno je 24 groba sa ratničkom opremom od ukupno 70 sahrana iz faze Bg3 (Tabela 5, kolona 3). Koncentracija oružja po pojedinačnim grobovima se prilično razlikuje, pa je tako 8 grobnih celina¹³⁶ sadržalo po jedan komad ratničke opreme, 9¹³⁷ po 2, 4¹³⁸ po 3, jedan grob 4 (g. 13), jedan 5 (g. 97), i jedan 6 (g. 92) pojedinačnih komada naoružanja (Tabela 5, kolona 3; Tabela 6).

Osim nejednake koncentracije individualnih primeraka ratničke opreme po grobu, primećuje se i nejednak odnos u prisustvu različitih vrsta oružja. Tako je 12 grobova¹³⁹ sadržalo samo po jedan vid naoružanja, 10 grobnih celina¹⁴⁰ imalo je dve različite vrste, a samo dva groba (g. 92, 222) tri vrste oružja (Tabela 6). Ubedljivo najčešću vrstu predstavljaju koplja, čije su glave pronađene u 22 od 24 grobova sa ratničkom opremom. Sa druge strane, mačevi su pronađeni u 5, štitovi u 4, bojni noževi u 3, sekira u 2 groba, i mogući ostaci tobolca u 2 groba. Kombinacije različitih vrsta oružja po pojedinačnim grobovima ne pokazuju jake pravilnosti. Sa po dva groba zastupljene su sledeći setovi: mač-koplje-štit (g. 92, 222), mač-koplje (g. 97, 13), koplje-štit (g. 112, 11), koplje-nož (g. 12, 172), koplje-sekira (g. 31, 50), koplje-tobolac(?) (g. 10, 149). Jedan grob imao

¹³⁴ Kriterijum za opredeljivanje nekih velikih noževa kao bojnih a drugih kao oruđa kod Todorovića nije potpuno jasan. Izgleda da je u grupu noževa kojima se pripisuje ratnička funkcija opredeljivao zakrivljene noževe dužine između 25 i 60 cm (Todorović 1972: 75), dok je u skup noževa sa funkcijom oruđa svrstao primerke do 20 cm (Todorović 1972: 78). Ipak, u predavljanju inventara po grobovima Todorović nije sve noževe duže od 20 cm eksplicitno definisao kao bojne (u Tabelama 1, 2, 5 i 6 prenošeni su podaci onako kako stoje kod Todorovića). Generalno posmatrano, otvoreno je pitanje da li se grupa dugih noževa ikada deciderano može funkcionalno opredeliti, pa je neophodno imati na umu da je svaka definicija noževa na jedan ili drugi način u suštini proizvoljnog karaktera.

¹³⁵ Kao i u slučaju noževa nije jasno da li ih treba smatrati oružjem ili oruđem (Todorović 1972: 80).

¹³⁶ Tabela 5: grobovi 20, 32, 33, 70, 94, 103, 105, 145.

¹³⁷ Tabela 5: grobovi 11, 12, 25, 31, 44, 137, 172, i grobovi 10, 149 u slučaju da prihvatimo pretpostavku o prisustvu tobolca.

¹³⁸ Tabela 5: grobovi 28, 50, 112, 222.

¹³⁹ Tabela 5: grobovi 20, 25, 28, 31, 32, 44, 70, 94, 103, 105, 137, 145.

¹⁴⁰ Tabela 5: grobovi 10, 11, 12, 13, 31, 50, 97, 112, 149, 172.

je samo mač (103) i jedan samo nož (20). Ostali grobovi imali su samo koplje, ili kao jedini primerak naoružanja (g. 32, 33, 70, 94, 105, 145), ili po 2 (g. 25, 44, 137) i 3 (g. 28) komada ove vrste ratničke opreme. Na osnovu ovoga je moguće izvući zaključak da su koplja bila standardni deo ratničke opreme namenjen polaganju uz pokojnika, dok je funerarna distribucija drugih vrsta oružja bila ograničena.

Srazmerno retka pojava više različitih vrsta naoružanja po grobu, kao i nagomilavanje više komada oružja samo u nekim grobovima, mogu da sugerišu značaj vrste i količine ratničke opreme za iskazivanje individualnih društvenih položaja u funerarnom kontekstu. Drugim rečima, za razliku od nakita, kvantitativno-kvalitativne sheme prisustva naoružanja potencijalno izražavaju izvesni stepen diferencijacije, kako grupe sahrana sa ratničkom opremom prema onoj bez nje, tako i statusna razlikovanja unutar ove grupe. Međutim, ovo ne znači da ratničke grobove automatski možemo smatrati predstavnicima povlašćenog sloja stanovništva sahranjenog na Karaburmi. Verovatnije je da sahrane sa naoružanjem predstavljaju artikulaciju posebnog identiteta takve grupe u odnosu na delove stanovništva koji nisu bili direktno vezani za ratovanje (vid. dalje u tekstu). Pojednostavljeno rečeno, grupa grobova sa ratničkom opremom se pre može smatrati manifestacijom „profesionalnog“ identiteta (ili simboličnih aspiracija ka njemu) jednog dela populacije, nego neupitnim vodećim slojem čitavog društva (*contra* Todorović 1972: 99; Rustoiu and Egri 2011: 113).

Sledeća kategorija metalnih nalaza unutar karaburmskih grobova su rimske bronzane posude. Pošto su njihove kvantitativno-kvalitativne relacije već vrednovane (Mihajlović 2014b¹⁴¹), dovoljno je izneti najvažnije zaključke analize. Rimske bronzane posude, pronađene u 11 grobova¹⁴², nisu spadale u kategoriju luksuznih predmeta dobijenih trgovinom (kako se uglavnom smatra), već su izražavale poseban položaj pojedinaca unutar populacije povezane sa ratničkom opremom. Njihova jača kontekstualna veza sa grobovima u kojima je pronađeno oružje¹⁴³, uz ograničenu hronološku distribuciju i specifične istorijske okolnosti, ukazuje da su bronzane posude mogle biti dobijane u direktnom kontaktu sa rimskim vojnim snagama. Kao

¹⁴¹ U navedenom radu striktno sam uzimao u obzir grobne celine iz faze Bg 3 koje je izdvojio Božič (1981), zbog čega se broj od 17 grobova sa ratničkom opremom razlikuje od broja koji navodim u ovom radu. Budući da sam ovde u razmatranje uključio i g. 10, 20, 25, 31, 33, 103 i 149 koje Božič nije uzeo u obzir, broj grobova sa ratničkom opremom dostigao je 24. Ova razlika ne menja prethodno izvedene zaključke o upotrebi rimskih bronzanih posuda.

¹⁴² Tabela 5: g. 11, 12, 21, 36, 56, 92, 97, 110, 113, 137, 203.

¹⁴³ Među grupom od 24 groba sa naoružanjem 5 ih je imalo rimske bronzane posude, dok je od 46 grobova bez naoružanja u 4 pronađena ova vrsta predmeta (Tabela 5, kolona 6).

takve, imale su kapacitet simboličkog iskazivanja posebnih nadregionalnih povezanosti, kojim je prvenstveno (ali ne isključivo) odražavana društvena reputacija pojedinaca među ratničkim slojem stanovništva. Drugim rečima, ova vrsta predmeta nije sama po sebi predstavljala „luksuzne artikle“, već je imala simboličku vrednost uslovljenu specifičnim načinom pribavljanja i namenu komunikaciji individualnih statusa jednog dela gvozdenodopskih zajednica (tj. ratnika koji su ostvarivali savezničke/prijateljske/plaćeničke odnose sa rimskim trupama prisutnim u regionu u drugoj polovini I v. pre n.e. – Mihajlović 2014b: 196–210). Prema tome, kao i u slučaju oružja, poseban simbolički značaj rimskih bronzanih posuda je verovatan, ali se njihova uloga statusnih simbola ne može uzeti kao pokazatelj postojanja izražene (prvenstveno ratničke) elite.

Kategorija nalaza oruđe/alatke pronađena je u 29 od 70 grobnih celina. Ova grupa metalnih predmeta prvenstveno obuhvata noževe različitih dimenzija, makaze i alatke nepoznate namene (u obliku dvozubaca ili trozubaca, nazivane i žaračima – Todorović 1972: 81). U ostalim slučajevima radi se o bronzanim iglama (g. 7, 94), kleštima (g. 104), alatki nepoznate namene (g. 104) i rostu (g. 92). Noževi su pronađeni u 22 groba¹⁴⁴ i predstavljaju najučestaliju vrstu metalnog oruđa. Od značaja je što se u 15 slučajeva nalaze u grobovima sa naoružanjem, što može biti pokazatelj da je nož bio uobičajeni deo ratničke opreme. Jača povezanost sa funkcijom boračke opreme može se pretpostaviti i u slučaju makaza, jer od ukupno 8 grobnih celina koje su ih sadržale¹⁴⁵ 6 je imalo oružje. Takođe, mesto u ratničkom aksesuaru može se pripisati i objektima nepoznate namene (definisanim kao trozupci/dvozupci ili žarači) jer je svih 5 grobova u kojima su pronađeni imalo i naoružanje¹⁴⁶. Iz ovoga se izvodi zaključak da metalno oruđe/alatke ne implicira korišćenje u kontekstu iskazivanja opštevažee statusne diferencijacije. Pre, moglo bi se pretpostaviti da je ova kategorija artefakata ili uobičajen ali ne obavezan (noževi), ili moguć (makaze, trozupci) deo ratničke opreme. Imajući u vidu retko prisustvo makaza i trozubaca/žarača, njihovo posedovanje/polaganje u grob je moglo igrati ulogu u diferencijaciji među ratničkim delom populacije na Karaburmi. Sa druge strane, ovi predmeti su jednostavno mogli da izražavaju bolju opremljenost nekih od pojedinaca vezanih za ratnički sloj,

¹⁴⁴ Tabela 5: grobovi 9, 11, 13, 14, 15, 18, 25, 28, 32, 33, 44, 50, 70, 92, 94, 97, 110, 112, 114, 145, 222, 228.

¹⁴⁵ Tabela 5: grobovi 4, 37, 92, 97, 112, 137, 172, 222.

¹⁴⁶ Tabela 5: g. 12, 50, 222, 97, 172.

koja je proizilazila iz njihove jače oslonjenosti na boračke delatnosti (tj. većeg stepena „profesionalne specijalizacije“).

Osoben nalaz na Karaburmi predstavljaju fragmentovani bronzani delovi zaprežnih kola koji su pronađeni u grobu 113. Grob je bio oštećen, a ostaci pokojnika nisu pronađeni. Inventar ovog groba Todorović nije identifikovao u potpunosti zbog ekstremne fragmentacije i deformacije predmeta nastale usled izloženosti visokoj temperaturi, već je skrenuo pažnju na fragmentovane delove bronzanih posuda (Todorović 1972: 35–36). Kasnijom revizijom, M. Ignjatović (2005) je ustanovio da predmeti koje Todorović prethodno nije opredelio pripadaju metalnim delovima zaprežnih kola i da se inventar, pored ostataka kola, sastojao od fragmenata dve rimske bronzane posude (kotlića i posude sa masivnim obodom). Veoma je žalosna okolnost što je ovaj grob oštećen i što je nesigurno da li pronađeni artefakti predstavljaju čitav sadržaj, ili jedan njegov deo. Na osnovu sačuvanog inventara Ignjatović je otvorio mogućnost da je u grobu sahranjena „osoba iz najvišeg staleža zajednice Skordiska“ (2005: 27–28). Zaista, ni u jednom drugom grobu nisu pronađeni slični predmeti što otvara mogućnost da je g. 113 izuzetna pojava. Međutim, jedinstveni karakter ovog nalaza potkopava činjenica da su na Karaburmi sporadično pronađeni delovi kola van grobova, u sloju, za koje je otvoreno pitanje da li su pripadali uništenim ili nekima od iskopanih grobnih celina (Игњатовић 2005: 26). Takođe, iz uništene nekropole u okolini Hrtkovaca potiče 8 vrsta različitih delova kola, u ukupnom broju od 39 pojedinačnih komada (Dautova Ruševljan i Vujović 2006: 85). U kontekstu pitanja o društvenoj diferencijaciji i stratifikaciji, nalaz iz groba 113, kao i nalazi iz nekropole oko Hrtkovaca se mogu okarakterisati kao retki, ali ne i jedinstveni. Drugim rečima, spaljivanje ili polaganje ovakvih predmeta u grobove zaista indicira nameru iskazivanja posebnog stausa sahranjenih, ali je otvoreno pitanje do koje mere je ova praksa odražavala ekstremni socijalni ekskluzivitet (u smislu postojanja malobrojne grupe vladajućih poglavara koji su upotrebljavali veoma retke ili jedinstvene insignije moći – upor. Babić 2005; 2004).

Što se tiče grobnog inventara van kategorije metalnih predmeta, poznati su samo brusevi od kamena i različiti tipovi keramičkih recipijenata. Kameni brusevi su pronađeni u tri groba (g. 12, 92, 97), od kojih svi pripadaju sahranama sa ratničkom opremom. Kao i u slučaju prethodno pominjanih makaza i trozubaca/žarača, moguće je da su specifično bili vezani za pojedince direktno ili indirektno asocirane sa ratničkim slojem. Keramičke posude (ne računajući urne)

pronađene su u 41 grobu nekropole i spadaju u najučestaliju vrstu nalaza (Tabela 5, kolona 5). U 21 grobu¹⁴⁷ pronađen je samo jedan kearmički recipijent, u 11¹⁴⁸ po dva, u 5 po tri (g. 1, 7, 40, 100, 137), u 2 groba po pet (g. 50, 222), u jednom četiri (g. 172) i u jednom grobu devet keramičkih posuda (g. 56). Veće količine posuda po grobu ne ukazuju na očevidan način da su takvi slučajevi bili različiti od grobova bez posuda ili onih koji su sadržali po jedan ili dva primerka keramičkih recipijenata. Na primer, grob 56 u kojem je pronađeno 6 zdela i 3 posude nedefinisanog užeg tipa, je osim keramičkog materijala sadržao još rimsku bronzanu kaserolu. Sa druge strane, grobovi 92 i 97 koji se izdvajaju po mnogobrojnim pojedinačnim priložima (oružje, aksesoar, oruđe, rimske bronzane posude) uopšte nisu sadržali keramičke posude. Nepostojanje vidnih pravilnosti u ovom smislu ilustruje i grob 222, koji je pored brojnog inventara iz kategorije metalnih nalaza (oružje, nakit, oruđe) sadržao 5 keramičkih recipijenata, ali sa druge strane nije imao bronzane posude. Slična je situacija i sa grobom 50 u kojem je pronađeno 5 keramičkih posuda, oružje (sekira, 2 koplja), nakit i oruđe, ali su izostajali nalazi poput mača, štita i bronzanog posuđa. Sveukupno gledano, posebna vezanost keramičkih posuda sa drugim kategorijama grobnih inventara se ne uočava, pa ne može da se izvede zaključak o njihovom češćem ili ređem pojavljivanju sa nekom drugom vrstom predmeta. Takođe nema vidnih pravilnosti u kombinacijama različitih tipova keramičkih posuda¹⁴⁹. Od oblika su najučestalije posude čiji funkcionalni tip nije bliže određen, a koje imaju visinu između 10 i 40 cm i različite obime otvora, trbuha i dna. Neodređeni tip posuda, pojedinačno ili u različitim količinama i kombinacijama sa drugim keramičkim oblicima pronađen je unutar 24 groba¹⁵⁰. Pored posuda neodređenog (užeg) tipa najčešće su zdele sa 21 primerakom¹⁵¹, koje su takođe pronađene ili samostalno ili u različitim količinama i kombinacijama sa drugim keramičkim recipijentima (vid. napomenu 149). Kantarosi su pronađeni u 16 slučajeva¹⁵², bez pravilnosti po pitanju asociranosti sa drugim tipovima posuda ili ostalim kategorijama grobnog inventara. Za kantarose se jedino

¹⁴⁷ Tabela 5: g. 4, 8, 14, 15, 21, 24, 32, 37, 39, 43, 44, 78, 96, 99, 104, 112, 145, 146, 224, 225, 264.

¹⁴⁸ Tabela 5: g. 9, 11, 12, 20, 74, 103, 110, 114, 123, 203, 228.

¹⁴⁹ Tako se u slučajevima prisustva više komada keramičkih recipijenata pojavljuju sledeće kombinacije: zdela-testija (g. 9); zdela-kantaros (g. 12, 114); zdela-posuda (g. 74, 103; 110); 2 zdele (g. 20); kantaros-posuda (g. 11, 203); posuda-posuda (g. 228); kantaros-zdela-posuda (1, 7, 137); kupa-zdela-posuda (g. 39); kantaros-2 zdele (g. 100); 3 zdele (g. 40); kantaros-2 zdele-posuduica (g. 172); kantaros-2 velike zdele-zdela-posuduica (g. 222); kantaros-2 posude-2 zdele (g. 50); 3 posude-6 zdela (g. 56).

¹⁵⁰ Tabela 5: g. 15, 32, 21, 37, 39, 96, 104, 145, 224, 225, 264, 11, 203, 74, 103, 110, 228, 1, 7, 137, 172, 222, 50, 56.

¹⁵¹ Tabela 5: g. 8, 14, 39, 46, 78, 146, 9, 12, 114, 20, 74, 103, 110, 1, 7, 137, 100, 40, 172, 222, 50, 56.

¹⁵² Tabela 5: g. 1, 4, 7, 10, 11, 12, 43, 50, 100, 112, 114, 123, 137, 172, 203, 222.

uočava pojavljivanje po jednog komada unutar grobova, odnosno izostanka slučajeva u kojima je pronađeno po dva ili više primeraka ovog tipa posude.

Ukupno gledano, na osnovu keramičkog materijala nije moguće doći do neke uočljive sheme iskazivanja diferencijacije i stratifikacije pokojnika na Karaburmi. Grobovi u kojima se pojavljuju keramičke posude su učestali, a slučajevi prisustva više recipijenata sadržajno neujednačeni (tj. bez pravilnosti), i bez jakih kontekstualnih veza sa drugim vrstama predmeta. Postoji mogućnost da je veći broj posuda u grobovima mogao biti povezan sa ritualnom konzumacijom hrane i pića za vreme sahrane, pa bi veća količina keramičkih recipijenata u tom slučaju ukazivala na obimniju upotrebu prehrambenih proizvoda, odnosno značajniji društveni položaj pokojnika (vid. Rustoiu and Egri 2011: 74–75). Ipak, ovo ostaje samo mogućnost jer drugi aspekti inventara u takvim slučajevima (g. 222, 50, 56) ne ukazuju na drastično razlikovanje u poređenju sa grobovima u kojima nije pronađen keramički materijal (g. 92, 97) ili sahranama u kojima je prisutan u manjem broju (g. 11, 110, 112, 137, 172). Takođe, pronađene keramičke posude se po svom izgledu, načinu ukrašavanja i obliku ne razlikuju od uobičajenog raspona varijeteta keramičke produkcije završne faze kasnog gvozdenog doba (Todorović 1972: 48–57). To znači da nema primeraka koji bi se po svojim formološkim ili dekorativnim karakteristikama mogli smatrati ekskluzivnim proizvodima. Jedino za kantarose postoji skorašnja pretpostavka da su predstavljali visoko individualizovanu vrstu predmeta koja je imala specifičnu namenu (ispijanje alkoholnih napitaka) u kontekstu komunalnih ceremonijalnih gozbi (Rustoiu and Egri 2011: 101–113). Rustoiu i Egri zastupaju mišljenje da je posedovanje, korišćenje i potonje deponovanje ovog keramičkog oblika, bilo povezano sa ratničkom hijerarhijom, koja je replicirana i u kontekstu konvivalnih praksi šire zajednice (2011: 107). Kantarosi su navodno predstavljali deo setova za obedovanje, čiji se sastav razlikovao u zavisnosti od statusa ratnika. Prema njihovoj rekonstrukciji hijerarhijskih pozicija prilikom ritualizovanih obedovanja, koje su bile povezane sa socijalnim položajem ratnika (i pripadnika šire zajednice), kantarosi su bili prisutni u sve tri nejednako rangirane grupe: organizatori gozbe, prvi krug učesnika i drugi krug učesnika (Rustoiu and Egri 2011: 107–113). Drugim rečima, ovi autori impliciraju da su kantarosi služili kao statusni markeri, u prvom planu među vodećim ratničkim slojem, ali i u kontekstu čitave populacije sahranjenih na Karaburmi. Rustoiu i Egri su takođe izneli tezu da se kantarosi prvenstveno mogu vezati za muškarce, odnosno da su korišćeni u konstrukciji i komuniciranju muških rodni identiteta (2011: 109).

Iako isključivo pojavljivanje po jednog kantarosa (a ne para ili više njih) zaista može da znači visok stepen individualizacije ovih predmeta, odnosno posebno vezivanje vlasnika za posudu, ostali njihovi zaključci su problematični. Pre svega, ako prihvatimo postojanje ratničke hijerarhije (koja se manifestovala posedovanjem raznovrsnije i mnogobrojnije ratničke opreme i rimskih bronzanih posuda), čudnu okolnost predstavlja činjenica da među 8 grobova sa naoružanjem koji sadrže i kantarose, nema onih za koje se može pretpostaviti najviši ratnički rang (g. 92, 97). Čak ni pretpostavka da su rimske bronzane posude (nađene u g. 92 i 97) mogle igrati još značajniju ulogu u simboličkom iskazivanju ratničkog statusa (i time zameniti upotrebu kantarosa), ne objašnjava odsustvo kantarosa u pomenutim grobovima, budući da postoje primeri u kojima su pronađene obe vrste predmeta (i kantarosi i bronzane posude: g. 11, 12, 137). Vezanost kantarosa sa posebnim ratničkim statusom nije nedvosmislena i zbog činjenice da se ovaj tip posuda pronalazi i u grobovima koji ne sadrže ratničku opremu, niti druge vrste materijala koji bi ukazivali na njihov poseban status (g. 1, 100, 114, 123)¹⁵³. Konačno, pretpostavljena veza između kantarosa i iskazivanja maskulinih identiteta nije ni približno izvesna kako je Rustoiu i Egri predstavljaju. Četiri prethodno pomenuta groba pored kantarosa ne sadrže inventar pomoću kojeg bismo mogli da spekuliramo o rodu sahranjenih u njima¹⁵⁴, što već problematičnu rodnu generalizaciju dodatno dovodi u sumnju. Sve u svemu, kantarosi jesu mogli da igraju ulogu u konstruisanju individualnog identiteta i društvenog položaja sahranjenih na Karaburmi, ali je njihovo značenje opštih statusnih markera daleko od izvesnog i (kao u drugim slučajevima grobnog inventara sa ove nekropole) ne može se koristiti kao indicija opšte društvene diferencijacije i stratifikacije.

7.2.2. Nekropola na Karaburmi i sahranjivanje u I v. pre n.e.: mogući zaključci

Ako sumiramo sva izvedena zapažanja moguće je doći do sledećih glavnih zaključaka. Suprotno tezi o postojanju izražene društvene elite kod Skordiska, u grobovima karaburmske nekropole nema primera koji bi je potvrđivali. Izostanak posebnog vida grobnih konstrukcija, tragova trajnih grobnih markera i prostorno odeljenih grobova, ne ukazuje na postojanje pojedinaca/grupa koji su se izdvajali od ostatka sahranjene populacije. Tretman tela je skoro

¹⁵³ Možda i g. 4, 7 i 43 koji su oštećeni pa nije sigurno da li je pronađeni materijal bio i jedini u originalnom kontekstu.

¹⁵⁴ Mada bi prema tradicionalnom viđenju (Todorović 1972: 100), koje zadržavaju i savremeni autori svesni problematike određivanja rodničkih identiteta na osnovu „muških” i „ženskih” predmeta (Drăgan 2012: 429), ovi grobovi bili pripisani sahranama žena, što bi oborilo tezu Rustoiua i Egri.

apsolutno ujednačen, a upotreba urne (sudeći po ostalim funerarnim karakteristikama) ne indicira da su se takvi slučajevi razlikovali od polaganja ostataka direktno u raku (za isti zaključak o grobovima na području Đerdapa – Drăgan 2012: 428). Ni u pogledu grobnih inventara se ne manifestuju očigledne sheme neke vrste sistema diferencijacije. To se pre svega odnosi na izostanak prakse izražavanja posebnog društvenog položaja upotrebom predmeta koji su mogli imati očiglednu materijalnu vrednost (predmeti od plemenitih metala, artefakti posebne izrade, oblika ili dekoracije, importovani predmeti mimo bronzanih posuda). Takođe, nisu pronađeni ni artefakti koji po drugim (tehnološkim, formalnim, dekorativnim, dimenzijskim) osobinama iskaču iz uobičajenog repertoara materijalne kulture I v. pre n.e. Drugim rečima, nijedan od navedenih kriterijuma ne ukazuje na postojanje ni osobeno istaknutih pojedinaca (tzv. poglavara/kneževa), niti užih grupa koje su koristile bar neku od pomenutih strategija diferencijacije. Suprotno tome, (prema navedenim kriterijumima) populacija sahranjena na Karaburmi deluje kao grupa generalno istopravnih pojedinaca, odnosno individua uravnomerenih društvenih pozicija (o problemu statusnih diferencijacija vid. Babić 2005).

Stvari ne stoje mnogo drugačije ni uzimanjem u obzir količine i vrste pronađenih grobnih inventara. Prisustvo nakita/odevnog aksesora se ne može uzeti kao način iskazivanja društveno istaknutog položaja pojedinaca. Sudeći po ostalim funerarnim karakteristikama, nema indicija da su takvi grobovi pripadali jasno definisanom statusnom kolektivu (tj. užoj društvenoj grupi različitoj u odnosu na grobove bez nakita/aksesora). Takođe, unutar grupe grobova sa nakitom ništa ne sugerise da su postojali pojedinci koji su se posebno isticali u odnosu na ostatak populacije, jer nema ni izraženog nagomilavanja više pojedinačnih komada (najveća koncentracija je po 3 primerka), niti se pronađeni primerci posebno ističu svojim dimenzijama, oblikom ili dekoracijom. Naravno, nakit jeste mogao da igra ulogu u izražavanju individualnih identiteta i možda socio-ekonomskih položaja njegovih posednika, ali je suština da nam funerarni podaci ne potvrđuju mogućnost izražene stratifikacije (u smislu izdvojene grupe „bogatijih građana onog vremena“ – Todorović 1972: 100). Tako, čak i da je 21 individua sahranjena sa nakitom/aksesorom bila na neki način bolje pozicionirana u zajednici, nema osnova da se tvrdi njihov očevidan društveni ekskluzivitet. Naprotiv, sudeći po količini i vrstama nakita, pre se stiče utisak o generalno uravnenim socijalnim položajima, među kojima su verovatno postojale varijacije, ali ne takve da se mogu pretpostavljati jasno odeljeni socio-ekonomski staleži.

Kao što smo videli, ni kategorija oruđa i keramičkih posuda ne pokazuje trendove distribucije koji nedvosmisleno mogu da ukazuju na diferenciranje kroz deponovanje ovakvih artefakata. Čak i kada su neki grobovi sadržali veće grupe ovih vrsta predmeta, oni se po drugim kriterijumima nisu izdvajali od ostalih grobova, ili pak nisu bili upadljivo jedinstveni, tj. neuporedivi sa nekim drugim grobnim celinama. Uopšte uzevši, za sve do sada navedene vidove grobnih inventara, kao da važi sledeće pravilo: ukoliko bi se neki grob u manjoj meri isticao u jednom aspektu (urna, nakit, oruđe, keramičke posude) u drugima ne bi pokazivao nikakvu uočljivu jedinstvenost. Nemogućnost značenjskih samerljivosti između izdvojenih kategorija predmeta i nepostojanje jasnih pravilnosti u njihovom pojavljivanju sprečavaju da za bilo koju od navedenih vrsta artefakata pretpostavimo nesumnjivu simboličku vrednost za isticanje nejednake socio-ekonomske moći i posebnih društvenih položaja. Ova situacija bi mogla da znači da nije postojao opšteprihvaćeni sistem za iskazivanje društvenih diferencijacija putem (navedenih vrsta) predmeta, da iskazivanje takve vrste identiteta nije bilo od značaja jer izražajne razlike statusnog tipa nisu postojale, ili da iz moderne istraživačke perspektive jednostavno nismo u stanju da razaberemo logiku takvog sistema.

Jedina vrsta artefakata koja pruža nagoveštaj diferencijacije i stratifikacije je ratnička oprema, i to ne samo u slučaju Karaburme, već i u drugim jednovremenim grobovima od Drave do Timoka¹⁵⁵. Praksa polaganja naoružanja može da ukazuje na težnju ka diferencijaciji dela populacije koja je (realno ili simbolički) bila povezana sa ratovanjem. Odluka da se u funerarni kontekst uključe militarije, bez obzira da li je odražavala/maskirala realno ili projektovala željeno/idealizovano stanje u zajednici (Parker Pearson 2003; Morris 1987; 1992), svakako ukazuje na simbolički značaj ove vrste predmeta. Uz to, prilaganje različitih vrsta i nejednakog broja naoružanja, u nekim slučajevima praćeno i većom količinom drugog grobnog inventara (alatke, rimske bronzane posude, keramičke posude), može da upućuje na postojanje unutrašnjeg raslojavanja među ovom grupom. To bi značilo da je ratnički identitet, bilo kao realna ili željena društvena reputacija, igrao važnu ulogu u funerarnom kontekstu, pa stoga (potencijalno) i u društvenim relacijama zajednice živih. Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li je ratnički sloj

¹⁵⁵ Тодоровић 1956; 1963а; 1967; 1968b: 25–32; 1968а; 1974: 55–60; 1975b; Majnarić-Pandžić 1970: 14–53; 1973; Spajić 1954; 1956; 1962; Ercegović 1961; Stalio 1986; Jovanović, Korać et Janković 1986; Поповић 1991; 1992а; 1994а; 2000; Поповић и Сладић 1997; Dizdar and Radman Livaja 2004; Dautova Ruševljan i Vujović 2006: 85–90; Tapavički-Ilić and Filipović 2012; Drăgan 2012.

zaista imao presudnu socio-ekonomsku poziciju kako se tradicionalno smatra¹⁵⁶. Takođe, nije sigurno ni da se grobovi sa najvećom koncentracijom naoružanja i drugih vrsta predmeta¹⁵⁷ mogu tretirati kao sahrane vrhovnih vođa zajednica, niti da pretpostavljena vojna hijerarhija zaista važi i za čitavu društvenu strukturu I v. pre n.e. (Egri and Rustoiu 2008; Rustoiu and Egri 2011).

Vodeći položaj ratnika se pretpostavlja prihvatanjem antičkih literarnih podataka o militantnom karakteru Skordiska, kao i na osnovu prisustva ratničke opreme u grobovima između Drave i Timoka. Predrasudni karakter antičkih narativa je već dovoljno istican i nema potrebe ponavljati ga još jednom. Sa druge strane, pridavanje ključne uloge ratnicima na osnovu arheološke građe je (osim oslonjenosti na antičke narative) uzrokovano većom vidljivošću pojedinaca koji su u pogrebnom kontekstu asocirani sa naoružanjem. Pošto je iz današnje perspektive (navodno) jasno čemu je ratnička oprema primarno mogla da služi, postoji sklonost prenegalašavanja društvenog značaja pojedinaca pogrebom vezanih za naoružanje, odnosno tendencija proglašavanja gvozdenog doba izrazito militarističkim periodom kojim su dominirale ratničke elite (vid. Sharples 1991; Collis 1994; Webster 1996). Sa druge strane, pošto na osnovu keramičkih posuda, nakita i drugih vrsta predmeta često ne može da se pretpostavi „zanimanje“/društvena uloga pojedinaca, takvim grobnim celinama se u arheološkim tumačenjima obično dodeljuje niži socijalni status. Ovakva vrednovanja se moraju uzimati obazrivo, budući da postoji mogućnost da su i grobovi bez ratničke opreme (i „siromašni“ inventarom) pripadali pojedincima sa određenim stepenom društvene moći, iako to nije očigledno na osnovu arheoloških ostataka.

Dodatno, nama nisu poznati svi faktori koji su mogli da utiču na jače ili slabije isticanje vezanosti pokojnika za ratnički identitet ili delatnost, usled čega se često poteže argument hijerarhijskog rangiranja. Pošto se radi o ostacima spaljenih pokojnika, pol i životno doba sahranjenih u Podunavlju I v. pre n.e. ostaju nepoznati. Ostavljajući pitanje odnosa pola i roda po strani, u ovakvoj situaciji postoji veća opasnost da se sve sahrane sa oružjem pojednostavljeno tretiraju kao homogena (elitna) grupa, iako su pogrebne prakse mogle biti različite u zavisnosti

¹⁵⁶ Gavela 1952b: 56; Papazoglu 1969: 343–347; Majnarić–Pandžić 1970: 72–73; Jovanović B. 1987: 842; 1992: 91; Popović 1992b: 106; Tapavički Ilić 2004: 64; 114; Rustoiu 2005a; Игњатовић 2005; Blečić Kavur i Kavur 2010: 75; Dizdar 2012: 118, 120; Drăgan 2012.

¹⁵⁷ Na primer grobovi 92, 97, 222 sa Karaburme, grob I sa Ajmane (Stalio 1986), grob sa Gardoša (Ercegović 1961), grob I iz Sotina (Majnarić–Pandžić 1973).

od specifično percipiranih individualnih osobina pokojnika, a bez povezanosti sa hijerarhijski rangiranim pozicijama. U tom slučaju primećene razlike u vrstama i količini polaganog oružja uopšte ne moraju da odslikavaju piramidalnu strukturu „ratničkog sloja“. Na primer, iskazivanje ratničkog identiteta putem polaganja naoružanja je moglo biti vezano sa kategorijom životnog doba, odnosno percipiranog potencijala pojedinaca različitog uzrasta da (u pogrebnom kontekstu) budu simbolički predstavljani kao ratnici. Recimo, (hipotetički) isluženi ratnici, mogli su biti tretirani različito od aktivnih ratnika, u rasponu od ciljanog nagomilavanja oružja u grobovima do suprotne krajnosti sahranjivanja bez ratničke opreme. U tom slučaju funerarni tretman takvih individua nije ni na koji način morao biti vezan za položaj koji su ostvarivali u periodu aktivnog ratničkog identiteta. Ove spekulacije otvaraju veoma važno pitanje – ko je u društvima I. v. pre n.e. uopšte bio ratnik (Hill 2006: 179)? Svako ko je posedovao komad naoružanja ili samo oni koji su se „specijalizovali“ za učešće u oružanim sukobima? Da li je bilo neke vrste srednje pozicije između ovih ekstrema? Da li su neki pojedinci/grupe imali samo simboličku aspiraciju ka ratničkom identitetu, i jesu li se identitetske uloge menjale u zavisnosti od različitih okolnosti?

Usled uticaja antičkih narativa o urođeno ratobornim „varvarima“, često se prenebregava mogućnost da nisu samo građani grčkih polisa i italjskih gradova bili vrli zemljoradnici koji su po potrebi postajali ratnici, a zatim se vraćali životu poljoprivrednih radnika. U poslednje vreme se budi svest da su i pripadnici gvozdenuodopskih zajednica kontinentalne Evrope mogli biti neka vrsta „poljoprivrednika-ratnika“, odnosno da je postojala kombinacija životnih strategija u zavisnosti od okolnosti, a ne (kako se obično smatra) isključiva oslonjenost na ratničku ekonomiju i domen nasilnog sticanja dobara (vid. Hill 2006: 179–180; 2007: 21; Kähler Holst 2014: 180–181). U tom svetlu, uvreženo stanovište o stabilnoj i kontinuirano dominantnoj ratničkoj eliti, kao prožimajućeg modela funkcionisanja gvozdenuodopskih zajednica južne Panonije i Balkana, postaje prilično problematično. Mogućnost kombinovanih uloga i promenljivog stepena učešća u oružanim aktivnostima pruža objašnjenje za pojave kao što su izrazita sedentarnost i agrarna intenzifikacija, bez impliciranja oštrog profesionalno-staleškog raslojavanja (na ratnike vladare i seljake podanike). Takođe, u slučaju postojanja „poljoprivrednika-ratnika“, prisustvo raznorodnih i brojno neujednačenih primeraka naoružanja u grobovima moglo bi da se objasni nejednakim stepenom „specijalizacije“ pojedinaca (tj. različitim individualnim strategijama preživljavanja), a ne zamišljenom vojnom hijerarhijom. To

bi pak značilo da grobovi koji sadrže raznovrsnu i brojniju ratničku opremu mogu jednostavno da predstavljaju pojedince koji su snažnije bili oslonjeni na ratničke aktivnosti, a ne „vojvode“ koje su bile i na čelu ratničkog sloja i na vodećim položajama čitave zajednice.

Međutim, čak i ako ne prihvatimo kritike na račun stanovišta o ratničkoj hijerarhizaciji, pretpostavka o postojanju piramidalne ustrojenosti ratničkog sloja ne može da se uzme kao pokazatelj drastične diferencijacije i stratifikacije čitave društvene strukture I v. pre n.e. Nijedan od grobova koji se tumače kao predstavnici najvišeg sloja ratničkih elita ne nalikuje pojavama „kneževskih grobova“ koji su poznati iz drugih konteksta kasnogvođenodopske Evrope¹⁵⁸. Iako se neki primeri grobova¹⁵⁹ zaista razlikuju od najvećeg broja drugih jednovremenih sahrana u Podunavlju, oni nisu jedinstveni do mere za koju se može tvrditi vrhovni autoritet pokojnika nad čitavim zajednicama za koje su bili vezani. Kao što smo videli, čak i u slučajevima veoma retkih sahrana sa zaprežnim kolima ne predstavljaju jedinstvene primere na nekropolama u kojima su nađeni, što potkopava mogućnost njihove apsolutne ekskluzivnosti. Drugim rečima, veoma je malo osnova za tvrdnju o postojanju grupe malobrojnih poglavara ili institucije jasno profilisanih vrhovnih vođa u Podunavlju I v. pre n.e. Sudeći po slici dobijenoj istraživanjima naselja, nekropole sa Karaburme i drugih grobova u Podunavlju, ne može se prepoznati društveni sistem koji bi omogućavao centralizovanu plemensku strukturu pretpostavljenu u slučaju Skordiska. Neki stepen centralizacije se jedino da pretpostaviti na nivou odnosa utvrđenih prema otvorenim naseljima, što je pojava vezana za lokalne skale društvenih relacija. Takođe, do sada pronađeni grobovi ne sugerišu postojanje sloja ekstremno moćnih elita, koje su sa vrha zamišljene piramide diktirale socio-političke i ekonomske prilike na čitavom prostoru pripisanom Skordiscima.

Ovo ne znači negiranje postojanja pojedinaca koji su u svojim rukama držali veći stepen društvenog uticaja i moći ili posedovali veći obim materijalnih vrednosti. Naravno da je nejednak raspored ekonomskih i socijalnih kapaciteta verovatno bio na snazi, i da su se neki pojedinci i uže grupe različitog karaktera (porodice, klanovi, rodovi, interesne grupe) po svojim socijalnim moćima i pozicijama razlikovali od drugih. U njima je međutim teško prepoznati nešto više od moćnika lokalnog ranga koji nisu bili drastično izdiferencirani u odnosu na ostatak

¹⁵⁸ Za primere i karakteristike vid. Braund 1984: 27–29; Pitts 1989: 55; Wells 1995: 239; 2001: 121–122; Campbell 2001: 16; Burns 2003: 185, 265–266; Todd 2004: 87–102; Grüner 2007: 457; Grane 2007a: 154–156, 262–263; 2010.

¹⁵⁹ 92, 97, 113, 222 sa Karaburme, grob I sa Ajmane (Stalio 1986), grob sa Gardoša (Ercegović 1961), grob I iz Sotina (Majnarić-Pandžić 1973), grobovi sa kolima iz Hrtkovaca (Dautova Ruševljan i Vujović 2006: 85–90).

stanovništva, pa se može prihvatiti definicija da su ovo bila društva koja su „imala lidere, ali ne i vladare“ (vid. Hill 2007: 21). Ovakvi pojedinci su prvenstveno bili vezani za kontekste pojedinačnih naselja i umreženi sa sličnim takvim individuama na nivou manjih regija. Postoji mogućnost da unutar grupa lokalnih moćnika, kao i među njima, raspored socijalnih/statusnih kapaciteta nije bio vertikalna već horizontalna. To znači da uticajni ešaloni nisu bili sačinjeni isključivo od aktera iz jedne društvene grupe, već od pojedinaca koji su pripadali različitim užim socijalnim grupama, što je sistem koji se povezuje sa konceptima segmentarnih, heterarhičnih ili korporativnih društava (Crumley 1995; Sastre 2002; Hill 2006; Thurston 2010). Drugim rečima, pripadnici uticajnih krugova nisu isključivo morali poticati iz ratničkog ili sloja „agrarnih elita“, već iz različitih društvenih činioca (ratnici, zemljoradnici-ratnici, dobrostojeći zemljoradnici, zanatlije itd.). Samim tim, ne može biti govora o postojanju jasno definisanih ekonomskih klasa ili društvenih staleža (Hill 2006: 171), kao što je to bio slučaj sa, na primer, rimskim socijalnim ustrojstvom. Imajući sve ovo u vidu, uz uzimanje arheološke slike na prostoru pripisanom Skordiscima, ne može se zadržati stanovište ni o postojanju neke vrste obuhvatne plemenske organizacije, niti o centralizaciji koju je ostvarivala hijerarhijski profilisana plemenska elita vladarskog tipa. Umesto toga, valja uspostaviti istraživačku strategiju koja bi dalje ispitala mogućnost heterarhične društvene strukture, prvenstveno lokalizovane na nivou pojedinačnih utvrđenih naselja iz kojih su ostvarivane šire mreže socijalnih povezanosti po različitim linijama. U tom svetlu može biti indikativna i mogućnost da su pojedinačna utvrđena naselja učestvovala u stvaranju širih socio-ekonomskih entiteta, možda čak i mikro-regionalnih političkih celina.

7.3. Umesto Skordiska: moguće socio-političke dinamike gvozdendopskih zajednica Podunavlja I v. pre n.e.

Ako ukrstimo tezu o značaju utvrđenih naselja kao socio-ekonomskih i političkih fokalnih tačaka, sa mogućnošću heterarhične društvene strukture u I v. pre n.e., mogu se dobiti zanimljivi obrisi potencijalnih društveno-političkih dinamika šireg obima. Moguće je pretpostaviti da su utvrđena naselja u Podunavlju bila sačinjena od domaćinstava kao najmanjih socio-ekonomskih celina ondašnjeg društva¹⁶⁰. Njihove egzistencijalne taktike su naravno mogle biti međusobno različite (ili kombinovati više ekonomskih praksi), i moguće međusobno kompetitivne. Verovatno je da

¹⁶⁰ Što je zaključak na koji sugerišu i staništa sa prostorima za skladištenje pronađena na Čarnoku, Gomolavi, Židovaru, Privlaci, Starom Slankamenu, Čurugu, ali i slučajevi usamljenih zemunica koje su možda imale i okućnice (Брукнер 1987: 37; 1995: 93–96, 98–100).

su se iz takvih pojedinačnih domaćinstava isticali pojedinci koji su uspevali da steknu relativno veći stepen autoriteta, i sa sličnim pojedincima iz svog naselja čine sloj lokalnih moćnika pominjanih u prethodnom delu rada (vid. Sastre 2002; Hill 2006; 2007). Utvrđena naselja, prožeta ovakvim i drugim odnosima, mogu se tretirati kao „jezgra za interakcije tipa licem-u-lice, koje su primarno sredstvo kojim se pravila i resursi za struktuiranje društva i reprodukuju i transformišu“ (Varien and Potter 2008: 1, prevod V.M.). Definicijom koju nude Varien i Potter, ova naselja se mogu posmatrati kao *zajednice prvog reda*, odnosno „lokalne rezidencijalne zajednice koje su dovoljno male za redovne interakcije između fizički ko-prisutnih ljudi“ (2008: 5–6, prevod V.M.). Iz ovog razloga, utvrđena naselja na prostoru između Drave, Bosuta i Timoka, mogu se sagledavati kao osnovne socijalne zajednice, većeg reda nego pojedinačna domaćinstva ili grupe poput porodica, rodova, klanova itd. Unutar takvih rezidencijalnih zajednica odvijali su se primarni socio-politički odnosi i konstruisali različiti pojedinačni i grupni identiteti. Bez obzira da li je postojao neki vid jedinstvene „mesne“ identifikacije svih stanovnika i da li je on bio važna kolektivna odrednica, ostala pojedinačna i grupna određenja/svrstavanja odigravala su se na prostoru takvih naselja i u direktnoj vezi sa iskustvima svakodnevnog života u njima. Odatle je opravdano pretpostaviti da su pojedinačna naselja igrala važnu ulogu polaznih tačaka za eventualna konstruisanja svih drugih vrsta širih identiteta.

Uzimajući u obzir da je posle mesta u kojem se živi, najintenzivnija komunikacija pojedinaca i grupa najčešće usmerena ka susednim naseljima, i da se međusobna društvena umrežavanja po različitim osnovama odvijaju upravo između prostorno najbližih rezidencijalnih zajednica (Varien and Potter 2008: 2–3), moguće je pretpostaviti postojanje jakih povezanosti između susednih utvrđenih naselja I v. pre n.e. na prostoru istočne Slavonije, Srema, južne Bačke i Đerdapa. U ovom kontekstu postoji opravdana verovatnoća da je između gusto koncentrisanih utvrđenih naselja, na manjim regionalnim nivoima, bila ostvarivana stalna i intenzivna interakcija, održavana preko mreža uzajamnih povezanosti na nivoima pojedinaca i različitih vrsta užih grupa. Uzimajući u obzir da poznata naselja na pomenutim područjima generalno ne pokazuju znatne međusobne razlike po kriterijumima veličine, unutrašnje organizacije i kvalitativnih odlika staništa, može se izvesti pretpostavka da su ona predstavljala jedinice sa relativno sličnim političko-ekonomskim kapacitetima, među kojima (ili bolje rečeno među čijim stanovnicima) je funkcionisala parna interakcija (peer polity interaction – Renfrew 1986; 1996). U tom smislu su indikativni skupovi naselja (settlement clusters - Varien and Potter 2008: 2)

sačinjeni iz veoma blisko grupisanih naseobina na relativno malom prostoru. Na primer, niz od sedam utvrđenih naselja nalazi se duž rečnih obala počevši od donjeg toka Drave, desnom obalom Dunava do zapadnih obronaka Fruške gore (Karta 2: br. 1–7). Slično tome, na desnoj obali Dunava od ušća Tise do ušća Save, nalaze se četiri utvrđena naselja na približno jednakim međusobnim rastojanjima (Karta 2: br. 10–13). Grupa od pet utvrđenih naselja, u sličnim prostornim relacijama kao prethodni primeri, locirana je uz Bosut (Karta 2: 14–18). Konačno, utvrđena naselja na levoj obali Dunava u Đerdapu, zajedno sa Židovarom, čine još jedan primer niza od pet rezidencijalnih zajednica (Karta 2: 20–24). Blizina utvrđenog naselja na Kacipupu i Krševice takođe može da indicira bliske uzajamne veze (Karta 2: 27–28), ali je za sada u slučaju Krševice nejasno da li je prostor akropole korišćen u kontinuitetu ili povremeno (Popović 2011). Ovakvi prostorni odnosi stoga mogu da ukazuju na konstantan intenzitet međusobnih interakcija među pojedinačnim naseljima unutar navedenih mikro-regionalnih celina (razlika između najudaljenijih utvrđenja unutar svake od ovih grupa ne prelazi 70 km vazdušnom linijom). Odatle je moguće izvesti pretpostavku da ako su postojali, veće socio-političke entitete I v. pre n.e. valja tražiti unutar ovako grupisanih „zajednica prvog reda“¹⁶¹. To bi značilo da navedeni skupovi imaju najveći potencijal za pretpostavljanje neke vrste višeg stepena socio-političke kohezije, ili pojednostavljeno rečeno „većih interesnih zajednica“ (Varien and Potter 2008: 6).

Međutim, ova pretpostavka se ne sme shvatiti kao impliciranje modela kompaktnih teritorijalnih celina integrisanih stabilnim političkim institucijama. Naznačeni skupovi utvrđenih naselja se ne mogu automatski razumeti kao direktan odraz neke vrste državnog ili proto-državnog uređenja kakvo je poznato u nekim drugim slučajevima kasnogvođenodopske Evrope (Collis 2007), niti je kriterijum međusobne blizine dovoljan da se odmah pretpostavi objedinjavajuća socio-politička struktura i zajednički identitet za skupove naselja (Varien and Potter 2008: 3; Sastre 2002: 221–222). Takođe, iako termin zajednica implicira neki oblik monolitne društvene pojave, mora se uzeti u obzir heterogeni karakter svake zajednice (bilo da je definišemo kao „lokalnu rezidencijalnu“, „širu interesnu“ ili nekako drugačije), odnosno njen sastav iz niza uže definisanih grupa različitih karakteristika i međusobnih odnosa (Collins 2008). Uzimajući u obzir da za sada ne raspoložemo podacima koji upućuju na postojanje centralizacije na regionalnim

¹⁶¹ *Contra* Tapavički-Ilić 2007 koja u nizu utvrđenih naselja u istočnom Sremu prepoznaje organizovani odbrambeni sistem Skordiska, iako su još Jovnović B. i Jovanović M. 1988: 92 odbacili mogućnost unapred zamišljenih odbrambenih linija iz jednostavnog razloga što je većina ovih naselja formirana na lokalitetima gradinskog tipa iz starijih epoha, odnosno korišćenjem postojećih topografskih prednosti ovakvih lokacija.

nivoima, nasledne vlasti ili institucionalizovanih političkih autoriteta, pretpostavljanje fiksiranih političkih entiteta čvrsto vezanih za definisanu teritoriju nema osnova. Pošto nas arheološka slika upućuje na heterarhičnu strukturu i horizontalnu raspodelu društvenih uticaja i moći, verovatnije je da su socio-politički odnosi, i unutar lokalnih rezidencijalnih zajednica i među njima (ma koliko da su prostorno bliske), bili nestalni i promenljivi. To bi značilo da je u zavisnosti od potencijala užih interesnih grupa da prošire svoj uticaj, zavisilo i prostiranje mreže povezanosti koja se formirala najpe unutar pojedinačnih utvrđenih naselja, a zatim i među njima. U tom svetlu, moguće je očekivati da se pojedinačna utvrđena naselja (unutar provizorno naznačenih skupova) nisu nužno ponašala kao homogene socio-političke jedinice, niti da su skupovi utvrđenih naselja neizostavno delovali sinergično ili politički sinhronizovano. Drugim rečima, postoji mogućnost da su se različite uže grupe unutar pojedinačnih utvrđenih naselja vodile sopstvenim interesima i imale proizvoljne socio-političke strategije. Slično tome, ako i pretpostavimo da su utvrđena naselja nastupala kao kompaktne socio-političke jedinice, to ne znači da nisu mogla delovati samostalno, priključivati se širim savezima u jednom ili izlaziti u drugom trenutku, u zavisnosti od različitih okolnosti. Posledično, pominjani skupovi utvrđenih naselja duž Bosuta, Drave i Dunava, Dunava između Tise i Save, i u Đerdapu mogli su imati različite međusobne relacije, u rasponu od konstituisanja jačih savezničkih odnosa do međusobnih neprijateljstava i oružanih sukoba. Takođe, skupove utvrđenih naselja ni u kom slučaju ne treba shvatiti kao normativne socio-političke blokove, budući da postoje i primeri usamljenih utvrđenih naselja, kakvi su Čarnok, Feudvar, Gomolava, Četaće i Gradac kod Leskovca (Karta 2: br. 8, 9, 19, 25, 26). Poenta i jeste da se na mikro-regionalnim nivoima mogu očekivati različiti oblici interakcija na skalama širim od pojedinačnih utvrđenih naselja, a da karakter tih interakcija tek valja istraživati i bliže definisati.

Sa druge strane, opreznost na koju je pozvano u prethodnim redovima ne znači da automatski treba otpisati mogućnost postojanja širih interesnih zajednica, odnosno mikro-regionalnih ili regionalnih političkih celina, ostvarenih makar na nivou labavih savezničkih odnosa. Generalno gledano, za završni period kasnog gvođenog doba Evrope je primećeno povećano izražavanje teritorijalnosti na nivou užih regija, kao i povećanje iskazivanja kolektivnih (na uštrb individualnih) identiteta (Wells 2001; 2014). Osim toga, takozvani proces tribalizacije, koji podrazumeva da se zajednice direktno suočene sa imperijalnim poretkom organizuju u snažnije socio-političke strukture sa konotacijom etničkog ili sličnog kolektivnog identiteta, može se

pretpostaviti za društva koja su dolazila u kontakt sa rimskim imperijalnim sistemom (Wells 1999: 116–119). Odatle, nije nemoguće da su bar neki od pomenutih skupova utvrđenih naselja razvili jaču socio-političku povezanost koja se može sagledavati kao relativno integrisani politički entitet.

Problem međutim leži u činjenici da je ovakve odnose veoma teško prepoznati i definisati na osnovu arheološke građe. Slučajevi ograničenog, usko-teritorijalnog pojavljivanja određene vrste materijalne kulture, tehnoloških postupaka ili arheološki „uhvatljivih“ praksi mogu da budu pokazatelji intenzivnijih društvenih odnosa, deljenih vrednosnih sistema ili habitusa (*sensu* Burdije 1999). Tako se recimo na utvrđenim naseljima u okolini Vinkovaca pojavljuje specifičan način ojačavanja bedema pomoću vatre, kao i osoben tip fibula (Majnarić-Pandžić 2009: 238–240); duž leve obale Dunava, između Tise i Save, se koncentrišu nalazi astragalnih pojaseva tipa Beograd (Божич 1982); a u Đerdapu se u grobovima pojavljuju keramičke forme vezane za takozvani dački kulturni areal (Поповић 1991; Поповић и Сладић 1997). Ipak, ove pojave se ne mogu automatski poistovetiti bilo sa nekom vrstom kolektivnog identiteta ili pripadnošću istoj političkoj strukturi. Pomenute vrste sličnosti su najuobičajenije upravo na ograničenim geografskim prostorima, između susednih lokaliteta, budući da se „razmena informacija na lokalnom nivou odvija brzo, a u mrežama kulturne razmene dominiraju faktori homogenizacije“ (Karl 2010b: 53). Stoga, uočene sličnosti u materijalnoj kulturi užih regija u Podunavlju ne mogu da se uzmu kao nedvosmisleni dokaz o postojanju jasno definisanih i teritorijalno ograničenih političkih celina.

Za razliku od toga, po pitanju novca stvari mogu da stoje nešto drugačije. Kovanje novca je povezano sa nekim oblikom društvenog autoriteta, pa čak i u slučajevima gde nema govora o državnom uređenju, novac služi za iskazivanje odnosa moći onih koji kuju, poseduju i plasiraju kovanice u odnosu na one koji nemaju pristup takvim mogućnostima (vid. Creighton 2000; Wells 2001: 122–123). Produkcija i upotreba novca u kasno gvozđano doba Evrope, uključujući i takozvani novac Skordiska, se ne može uzeti kao odraz postojanja robno-novčanog sistema, jer su kovanice najverovatnije služile kao vrsta predmeta sa simboličkom vrednošću, odnosno „političkim i socijalno-prestižnim značajem“ (Поповић 1987: 132–133; Hill 2007: 25). Iako su širom zapadne Evrope poznati slučajevi serija novca koje nose kolektivna ili vlastita imena, na osnovu čega je malo jasnije kakav vid autoriteta je iza njih mogao da stoji, za novac pripisan

Skordiscima takvi primeri nisu zabeleženi. Takođe, mada je novac pripisan Skordiscima (shvaćenim kao etno-plemenska grupacija), tipološki razvrstan po logici linearnog razvoja od najstarijih ka najmlađim kovanjima (Поповић 1987), postoji mogućnost da su neki od definisanih tipova zapravo nastali/korišćeni jednovremeno i bili povezani sa različitim užim autoritetima, a ne sa opštom „plemenskom“ produkcijom koja se vremenom menjala (u tom smislu upor. podatke o stilskim, hronološkim i težinskim raznolikostima i neujednačenostima „novca Skordiska“ – Поповић 1987: 38–53, 139).

U kontekstu pitanja postojanja/nepostojanja većih političkih entiteta u Podunavlju, sastavljenih od skupova utvrđenih naselja, kasnogvođenodopski novac može biti značajan jer pokazuje izvesne pravilnosti u koncentraciji određenih tipova. Najindikativniji u tom kontekstu su tip Krčedin i istočnoslavonski tip, od kojih je prvi gustom nalaza vezan za istočni Srem, a drugi za područje Osijek–Vinkovci i dolinu Bosuta (Поповић 1987: 54–60, 64–65, 143, Сл. 14, 22; Dizdar i Potrebića 2005: Map 3). Međusobne vizuelne razlike ovih tipova mogu da upućuju na postojanje autoriteta koji su drugačijim stilizacijama i upotrebom različitih motiva simbolički isticali svoja posebna socio-politička (identitetska) određenja. Uz to, ograničenost distribucije ovih tipova na lokalitete duž leve obale Bosuta, odnosno uz Dunav od Tise do Save, mogla bi da indicira podudaranje posebnih socio-političkih autoriteta sa skupovima utvrđenih naselja. Drugim rečima, postoji mogućnost da je proizvodnja tipa Krčedin bila povezana sa socio-političkim entitetom ograničenim na istočni Srem, dok je istočnoslavonski tip pripadao takvoj tvorevini u dolini Bosuta. Međutim, situacija je mnogo protivurečnija nego što izgleda na prvi pogled. Za početak, ovako lokalizovane distributivne sheme ne važe u slučaju sremskog tipa, koji se u tri uže definisane faze kovanja (A, B, C) pojavljuje na područjima istočne Slavonije, Srema ali i Đerdapa, dok je u fazi D vezan isključivo za istočni Srem uz Dunav (Поповић 1987: 45–53). Sudeći po ovome, ne postoje striktno pravilnosti u ograničenosti svih identifikovanih tipova na uža područja ili su, sa druge strane, za neke prostore vezana po dva različita tipa novca (istočni Srem – tipovi Krčedin i sremski faze D). Stoga je i mogućnost isključive socio-političke vezanosti novca tipa Krčedin za istočni Srem a istočnoslavonskog za Bosut nesigurna, pogotovu u kontekstu skromnog stanja istraženosti. Pored toga, uopšteno gledano, gustina nalaza neke vrste/tipa kasnogvođenodopskog novca ne mora na direktan način da se podudara sa geografskim rasprostiranjem socio-političkog autoriteta koji ga kuje, bilo da je u pitanju kolektiv („pleme“, država), ili pojedinac/vladar (Collis 2007: 525). Takođe, novac ne znači nužno da iz

kovanja stoji entitet teritorijalnog karaktera (Moore 2011: 350). Umesto toga, rečima Dž. Hila, „novac može da odaje utisak postojanja političkih jedinica ili ‘plemena’, ali su entiteti vezani za njega mnogo verovatnije bili nestalne mreže pojedinaca i manjih grupa...“ (2007: 26). Odatle, iako postoji mogućnost da su neki od tipova „novca Skordiska“ vezani za socio-političke entitete koji se potencijalno mogu prepoznati u skupovima utvrđenih naselja, podjednako je verovatno da predstavljaju materijalnu manifestaciju mreža povezanosti interesnih grupa sačinjenih od lokalnih moćnika, koja nije bila ni politički formalizovana ni teritorijalno fiksirana.

U zaključku ovog podpoglavlja može se jedino skrenuti pažnja da postoje dobre arheološke osnove za sagledavanje društva kasnog gvozdenog doba u Podunavlju mimo koncepta plemenske zajednice Skordiska. Uzimanjem u obzir koncepta heterarhičnih društvenih relacija, uz usmeravanje pažnje na utvrđena naselja kao fokalnih socio-političkih zajednica prvog reda, otvaraju se putevi sagledavanja ovog perioda bez uprošćavanja svojstvenog ideji socio-kulturne evolucije i etničkog determinizma. Polazeći odatle, sledeći istraživački korak bi mogao biti detaljno ispitivanje karaktera međusobnih odnosa rezidencijalnih zajednica unutar naznačenih skupova utvrđenih naselja. Praćenjem sličnosti i razlika pojedinačnih lokaliteta, prvenstveno u pogledu lokalizovanih ekonomskih strategija; postojanja intenzivnih ekonomskih kontakata oličenih razmenom; međusobnih uticaja po pitanju tehnoloških, formoloških i stilskih osobina određenih predmeta; migratornih kretanja, bračnih i rodbinskih odnosa (utvrđljivih fizičko-hemijskim analizama osteološkog materijala); i mogućnosti prepoznavanja užih identitetskih grupa (rodnih, starosnih, profesionalnih, statusnih), mogu se steći i osnove za bolje razumevanje postojanja i funkcionisanja eventualnih širih i složenijih socio-političkih fenomena. U svakom slučaju, krajnje je vreme da u konstruisanju slike o ovom periodu počnemo da koristimo pristup od „dna ka vrhu“, umesto sveobuhvatnih pojednostavljujućih meta-narativa.

7.4. Završna razmatranja: rimska država i lokalne zajednice Podunavlja

Teorijsko-metodološka dekonstrukcija koncepta kompaktnih etno-kulturnih celina Rimljana i Skordiska otvara brojne mogućnosti drugačijeg sagledavanja društvenih interakcija između lokalnih zajednica (u južnoj Panoniji i središnjem Balkanu) sa rimskim imperijalističkim sistemom. Kao što smo videli, tretiranje Rimljana kao homogene kulturne, etničke, društvene i ekonomske celine predstavlja uprošćavajući pristup oslonjen na socio-kulturnu evoluciju i moderno promišljanje sveta. Umesto takvog razumevanja rimskog imperijalnog sistema, mnogo

je utemeljenije stanovište o heterogenom karakteru više uzajamno različitih, ali isprepletanih rimskih kultura. Pod njima se podrazumevaju raznovrsna grupisanja i socio-kulturne prakse koje su formirane u zavisnosti od niza okolnosti poput statusa, ekonomske moći, roda, starosti, profesije, geografskog porekla, religije, seksualnih opredeljenja, užih kulturnih tradicija i u nekim slučajevima etniciteta. Jednostavno rečeno, društvene prakse, kulturne navike, pogledi na svet, svakodnevna ponašanja, ili rečju habitus, u rimskom imperijalnom sistemu nisu bili isti za oslobođenike, senatore, robinje, rimske građanke, Jevreje, prostitutke, glumce, stanovnike Asturije, sledbenike Izide itd.

Raznovrsne rimske kulture bile su objedinjene imperijalističkim diskursom i socio-političkom organizacijom koju je generisao, odnosno elementima onoga što je uslovno nazvano globalnim rimskim socio-kulturnim poretkom (Hingley 2005; Woolf 1997; 1998; 2001). Životna iskustva, strategije i kulturne prakse bile su drugačije u zavisnosti od pojedinaca i užih grupa uključenih u globalnu mrežu povezanosti, ali strukturirane prema opštim okvirima koje su uspostavljale imperijalne elite¹⁶² (Mattingly 2011). Reakcije na ovakvu dominaciju bile su različite, u rasponu od pružanja otpora do aktivnog uključivanja i daljeg unutrašnjeg menjanja postojećih socio-kulturnih obrazaca, pri čemu nijedna od ovih mogućnosti nije bila isključiva (Mattingly 1997). Rimski imperijalni sistem, koji se uslovno može definisati i kao rimski svet (Mihajlović and Janković 2014), nije bio nepromenljiva i statična pojava, već krajnje složena tvorevina prožeta veoma različitim socio-kulturnim „građivnim blokovima“ i mnoštvom raznovrsnih dinamičnih unutrašnjih odnosa. Rimski svet se može posmatrati kao smisljeno organizovana mreža raznolikih nivoa i linija povezanosti između pojedinaca i uže konstruisanih kolektiva, koje su se ukrštale, dodirivale, sukobljavale ili čak nisu imale nikakve direktne uzajamne veze (vid. Versluys 2014 i diskusiju u istoj publikaciji). Prema tome, i materijalna kultura je zapravo manifestacija različitih višesmernih umrežavanja, koja odražava složenost trajektorija povezanosti, zavisnih od čitavog niza kontekstualnih uslovljenosti, i podložnih aktivnom sklapanju/presklapanju i preinačavanju. U kontekstu arheologije, suština ovakvog pogleda je da rasprostranjem rimske države ili socio-političkih/ekonomskih uticaja, rezultat nije bio širenje normativnog seta rimske kulture, već pojedinih elemenata koji su selektivno i u zavisnosti od brojnih okolnosti prihvatani, odbacivani, prilagođavani ili menjani.

¹⁶² Pod kojima se ne podrazumeva isključivo vladajući sloj u Rimu (iako je on bio najuticajniji), već čitava mreža elitnih delova društva na području Imperije (vid. Huskinson 2000b).

Slično tome, „druga strana“ u interakcijama kojima se ovaj rad bavi zapravo uopšte ne predstavlja jednu i jedinstvenu stranu. Kao što smo videli, Skordisci su pojednostavljen način sagledavanja „varvara“, počevši od antičkih literarnih narativa do modernih akademskih tumačenja. Skordiska, u obliku pripadnika definisane etno-plemenske grupe sa normativnom kulturom – nije bilo, baš kao ni Rimljana. Skordisci su postojali najpre u antičkoj varvarološkoj imaginaciji, odakle su nekritički preuzeti od strane modernih naučnika koji su im pridali značenje neupitne etno-kulturne celine. Drugaćijim pristupom pisanim i arheološkim podacima takva slika se rastače u zamagljen i složen krajolik heterarhičnih zajednica čiji nam kolektivni identiteti i društvene dinamike ostaju gotovo potpuno nepoznati. I pored nepoznanica ove vrste, ključna poenta je da takve zajednice nisu bile sinergičan blok koji je doživeo istomernu sudbinu akulturacije romanizovanjem, a potom i „tragičan“ gubitak etničkog identiteta (vid. Woolf 1997). Baš kao što je rimski socio-kulturni poredak bio sazdan od mnoštva slojeva, delova i odnosa, može se pretpostaviti da su i društva I v. pre n.e. bila sačinjena od raznolikih činilaca kojima etnička identifikacija nije predstavljala ni jedini niti najbitniji oblik grupisanja (Woolf 1998; Wells 1998; 1999; 2001; Roymans 2004; Creighton 2000; 2006). Posledično, predstava o jednosmernom socio-kulturnom uticaju Rimljana na Skordiske slama se na niz mogućih interakcija i različitih formi povezanosti između pojedinaca i grupa lokalnih zajednica sa jedne i rimskog sveta sa druge strane. Međutim, ovakva vrsta binarnog odnosa (tj. lokalne zajednice : rimski svet) može se pretpostaviti samo za period inicijalnog uspostavljanja kontakta, jer bi po integraciji nekog prostora u Rimsko carstvo nastupalo doba konstruisanja provincijalne socio-kulturne strukture, sa elementima izmešanim na način da je odvajanje lokalnih od rimskih obrazaca ne samo predrasudno pravljenje veštačke granice, već i izlišan poduhvat (u tom smislu vid. Webster 1996; 1997a; 1997b; 1999; 2001; 2003; Woolf 1995; 1997; 1998; Revell 2009; Versluys 2014). Nema nikakvih razloga da se procesi koji su se dešavali na prostoru pripisanom Skordiscima smatraju izuzetkom u odnosu na ovakve dinamike. Drugim rečima, i za Balkan/južnu Panoniju može se pretpostaviti konstituisanje specifičnih provincijalnih kultura koje su kombinovale različite tradicije i obrasce, iza kojih nije stajala ideja etno-kulturne sučeljenosti „Skordiska protiv Rimljana“.

Naravno, ne treba upadati u zamku ideje da je širenje rimske vlasti i stvaranje novih socio-političkih realnosti u provincijama teklo bez tenzija, niti da se radilo o procesu u kojem su svi uključeni pojedinci i grupe imali ravnopravne i simetrične odnose moći. Rimski imperijalna

vlast bila je dominatorska u različitim aspektima, u rasponu od oružanog do simboličkog nasilja. Stoga su i interakcije ostvarivane u lokalnim kontekstima mogle biti raznovrsnih i međusobno oprečnih karaktera, od otvorenih neprijateljstava, preko pasivnog otpora i nevoljne koegzistencije, do aktivnog ili čak entuzijastičnog učestvovanja u procesima restrukturiranja lokalnih društava. Rečima Dejvida Metinglija „na svakog pobednika u provincijama išlo je stotinu drugih ljudi čija je eksploatacija podupirala društvenu poziciju elite“ (2011: 18). Takođe, moguće reakcije na posledice uzrokovane rimskom vlašću nisu morale biti konstantne kroz vreme, a odnosi su mogli biti promenljivi u zavisnosti od aktera (pojedinaца/grupa) i raznolikih okolnosti. U tom smislu je neophodno napomenuti da su postojali favorizovani načini ponašanja, društvene prakse, kulturni obrasci, pojedinci i slojevi. Međutim, suština je da socio-kulturni aspekti kojima je imperijalna vlast kroz diskurse moći davala prednost, nisu bili definisani skup pravila ili set striktno utvrđenog sadržaja (Woolf 1995; 1998; Hingley 2005; Mattingly 2011). Neke od praksi bile su bezuslovne (odanost caru/Rimu, plaćanje poreza, svrstavanje u klasne kategorije), druge poželjne (npr. upotreba latinskog jezika i pisma), treće su se razvijale spontano ili usled kombinacije motiva (npr. monumentalna arhitektura, upotreba javnih kupatila, gledanje spektakala), četvrte su bile deo „modnih trendova“ (npr. epigrafsko-spomenička praksa, prihvatanje inhumacije), neke su bile prisutne u jednim a u potpunosti nedostajale u drugim lokalnim okvirima. Uopšte uzevši, mada je imperijalni poredak povodom nekih ponašanja bio beskompromisan, a u pogledu drugih pružao opšte navođenje i okvir za uspešna socijalna ponašanja, nema govora o nametanju jasno određenog socio-kulturnog „paketa“, odnosno intervencionističke investiture „rimskosti“ (Woolf 1995; 1998). U ovom kontekstu važna je i okolnost da su provincijalne kulture nastale jednovremeno sa konstituisanjem Rimskog carstva pod Avgustom, što zapravo znači da je njihov formativni period bio deo šire transformacije imperijalnog poretka, a ne posledica donošenja gotovog kulturnog obrasca koji je prosto nametnut lokalnim društvima (Woolf 1995). U svakom slučaju, dosadašnje stanovište o dešavanjima na području centralnog Balkana i južne Panonije na kraju I v. pre n.e. mora da se liši ideje „romanizacije Skordiska“, zajedno sa pripadajućim redukcionističkim konceptima na kojima počiva i pomoću kojih operiše. Pogledajmo šta bi mogli biti alternativni pristupi ovoj problematici.

7.4.1. Kontakti pre inkorporacije

Širenje moći Rima na Balkanu počelo je krajem III v. pre n.e., ali se kao prelomni trenutak može smatrati osnivanje provincije Makedonije 148. g. Posle ove hronološke tačke sačuvana istorija Rima puna je podataka o sukobima sa različito imenovanim populacijama koje su locirane severno od makedonske granice. Značajna promena koja je poznata na osnovu jednog spomenika iz Delfa, tiče se uputstva za namesnike u Makedoniji, po kojem su oni obavezni da odmah po stupanju na dužnost krenu u Trakiju koju je pokorio Tit Didije (Papazoglu 1969: 235–236). Didijeve aktivnosti mogu se datovati u poslednje godine II v. pre n.e., što znači da je u ovo doba rimska vlast na indirektan način bila proširena bar na deo Trakije, verovatno putem nametanja vazalnih obaveza lokalnim populacijama (Papazoglu 1969: 238). U kontekstu ekspanzije rimske kontrole značajna su i ratovanja Sule (86.g.) a potom i Scipiona Azijagena (85.g.), od kojih je prvi vojevao protiv Dradanaca, Meda, Denteleta i Skordiska, a drugi pokorio Skordiske (Papazoglu 1969: 238–251). Od kasnijih rimskih operacija, ističe se ratovanje Skribonija Kuriona (75–73 g.) koji je pobedio Dardance, ali i izbio do Dunava, verovatno stupajući u kontakte (neprijateljske ili drugačije) sa populacijama koje su živеле severozapadno od oblasti pripisanih Dardancima (Papazoglu 1969: 137–140). Sledeća važna vojna kampanja rimskih snaga dogodila se pod vođstvom Marka Krasa 29–28. g., kada se ratovalo protiv Meza, Bastarna i drugih populacija na području između Timoka i Crnog mora (Papazoglu 1969: 315–328). Što se tiče rimske ekspanzije sa zapada, za potrebe teme koja se ovde obrađuje, naročito su važni Oktavijanov Ilirski i Tiberijev Panonski rat. Prvi se dogodio u periodu 35–33., a operacije su dopirale do Segestike (Siska). Tiberijeva vojna kampanja 12–9.g. je produžila dalje ka istoku, obuhvatajući prostore do donjeg toka Save (Džino 2010a: 99–136). Sve vojne operacije bile su završene stvaranjem provincije Ilirik između 32 i 27.g. (kojoj je pridodata i Panonija 9.g. pre n.e.), odnosno Mezije, koja je oformljena između 27.g. pre n.e. i 14 g. n.e. (opširnije o svim ovim dešavanjima vid. Mirković 1968; Mócsy 1974; Domić Kunić 2006; Džino 2010a; Radman Livaja and Dizdar 2010; Šašel Kos 2011; Radman Livaja 2012; Mladenović 2012).

Ostavljajući po strani detalje ovih istorijskih tokova, kao i pitanje na šta su se etnonimi upotrebljavani u izvorima tačno odnosili, ovde je značajnija okolnost da su rimski kontakti sa populacijama severno od Makedonije bivali sve intenzivniji počevši od kraja II v. pre n.e. Iako su mnogi važni aspekti ovih interakcija potpuno nepoznati, može se pretpostaviti da su rimske

vlasti, osim ratovanja, upotrebljavale i diplomatska sredstva. Uspostavljanje savezničkih i vazalnih relacija ili angažovanje plaćeničkih trupa, spadaju u uobičajene postupke rimske imperijalne strukture prema nepokorenim populacijama¹⁶³, na osnovu čega se može očekivati njihovo postojanje i u odnosima sa lokalnim društvima Balkana i južne Panonije (vid npr. Papazoglu 1969: 319). U svakom slučaju, važno je uzeti u obzir da odnosi rimske imperije prema lokalnim zajednicama nisu bili isključivo ratnog karaktera. Gledajući hronologiju događaja navedenu u prethodnom pasusu, možemo da računamo sa dugim periodima zatišja u odnosima sa pojedinačnim populacijama, za vreme kojih su međusobne relacije verovatno poprimale drugačije oblike od otvorenih oružanih sukoba. Takođe, važno je istaći da su međusobni odnosi mogli biti promenljivi, od savezničkih do neprijateljskih ili obrnuto, što ponovo stvara mnogo složeniju sliku od pretpostavljenog linearnog toka stalnih tenzija, konačnih sukoba i potonjih pokoravanja lokalnih zajednica. Uopšte uzevši, sve je izvesnije da granična područja, kakvim možemo smatrati središnji Balkan i južnu Panoniju poslednjih decenija stare ere, predstavljaju kontaktne zone u kojima su uzajamni odnosi bili izrazito raznoliki i nestalni (Whittaker 1994; 2004; Wells 1999; 2005; Burns 2003; Roymans 2004; Creighton 2006; Egri 2014).

U tom smislu, dobru ilustraciju za područje Podunavlja pružaju podaci Diona Kasija. Ovaj autor je opisujući Ilirski rat spomenuo neimenovane saveznike koji su Oktavijanu sa Dunava preko Save poslali čamce za opsadu Segestike (*Cass. Dio.* XLIX, 37, 5). Takođe, Dion je iznoseći tok Panonskog rata, kao Tiberijeve saveznike naveo populaciju označenu kao Skordisci (*Cass. Dio.* LIV, 31, 3). Uz nedostatak izvora o rimskom ratovanju protiv populacija između Drave i Timoka, ova okolnost može da označava generalno mirne odnose rimske imperije sa bar nekim od lokalnih zajednica (ili užih interesnih grupa unutar zajednica) na pomenutom području. Kako bilo, poenta je da prethodno zamišljeno pokoravanje Skordiska, u rasponu od prvih ratovanja u poslednjim decenijama II v., preko operacija Azijagena (85.g.) do Tiberijeve kampanje (12–9.g.), uopšte nije moralo da se odvija po jednolinijskom ključu postepenog slamanja otpora jedinstvene plemenske grupe: od inicijalnog sukoba do konačnog podjarmljivanja i romanizovanja. Umesto toga, dug period prisustva Rimske imperije na Balkanu i u Panoniji mogao je da poprima različite oblike, koji su zavisili od pojedinačnih relacija sa užim socio-političkim zajednicama i, vrlo moguće, bili promenljivi kroz vreme. Takođe, važno je istaći da se u predloženom ključu

¹⁶³ vid. Braund 1984; Wolters 1991: 107–116; Wells 1999: 120–121; Roymans 1995: 37; 2004: 55–64; Creighton 2006; Grane 2007a: 133–137; 2007b; Saddington 2009; Prag 2010; Mattingly 2011: 76–89; Roncaglia 2013.

shvatanja Skordiska kao opšte odrednice, za zajednice u dolini Južne ili Velike Morave može pretpostaviti ranije stupanje u (makar posredan) kontakt sa rimskom imperijalnom strukturom (počevši od Aziagena ili Kuriona). Za razliku od toga, za zajednice u Slavoniji, Sremu, južnoj Bačkoj i Đerdapu neposredniji odnos sa rimskim svetom (tačnije vojskom) može se pretpostaviti od 30-tih godina I v. pre n.e.

Nažalost, arheološki pokazatelji ovih procesa za sada nedostaju. Ne samo da je za teritoriju južno od Dunava nepoznato šta se tačno dešavalo u drugoj polovini I v. pre n.e. usled neistraženosti kasnogvođenodopskih lokaliteta i za sada neregistrovanih tragova ranog rimskog prisustva, već situacija ne stoji bolje ni za područje Podunavlja koje je arheološki bolje proučeno. Za početak, indicije o rimsko-lokalnim interakcijama u vidu tragova intenzivnije trgovine i razmene, kakvi su zabeleženi za područja Galije i Britanije (Haselgrove 1987; Woolf 1998; Creighton 2000; 2006), uopšte nisu pronađene. Na do sada iskopavanim lokalitetima iz prerimskog perioda nema ostataka amfora, tera sigilate ili drugih keramičkih formi kakve se obično pojavljuju u kontekstima ustaljenih trgovačkih relacija (Брукнер 1987; Jovanović i Jovanović 1988; Dautova-Ruševljan i Brukner 1992; Tapavički-Ilić 2004: 34–35, 40–41, 110). Takođe, nema ni drugih vrsta predmeta koji bi sugerisali ustaljeni protok dobara na liniji rimska imperijalna struktura – lokalne zajednice (Милошевић 1987; Даутова-Рушевлан 1987; Поповић 1992b: 49–50; Tapavički-Ilić 2004: 51–59). Jedina učestalija vrsta artefakata iz rimskog sveta su drahme Apolonije i Dirahiona i rimski denari (Поповић 1987: 104–113, 144–147). Ipak, za ovu kategoriju nalaza je nesigurno da li je pristizala zahvaljujući neposrednim kontaktima ili indirektno, postepenim prenosom putem mreža povezanosti regionalnih i lokalnih društvenih struktura. Zanimljivu interpretativnu putanju nudi mogućnost dobijanja ovih vrsta novca pružanjem plaćeničkih usluga Rimu, ali nju tek valja istražiti. Pored novca, do sada poznati rimski importi svode se na svega nekoliko predmeta od srebra iz ostava (Јевтић 2006b: 157–166) i bronzane posude koje su pronalažene u grobovima od Vinkovaca do Đerdapa. Za predmete od srebra nije poznat tačan mehanizam transfera, odnosno da li se mogu smatrati ishodom direktnih veza sa rimskim svetom ili se radilo o distribucijama putem sukcesivnih kontakata unutar regionalnih mreža povezanosti. Mada mogućnost razmene u neposrednom kontaktu postoji, konteksti (ostave iz Kovina i Židovara) i malobrojnost nalaza za sada ne dozvoljava sigurnije zaključke. Sa druge strane, za rimske bronzane posude postoji mogućnost direktnog dobijanja preko kontakata sa rimskim vojnim jedinicama stacioniranim u regionu

(prvenstveno u Panoniji – Šašel Kos 2011; Radman Livaja 2012: 164, 167), u poslednjim decenijama stare ere (Mihajlović 2014b).

Ukoliko se pretpostavka o pribavljanju bronzanog posuđa u okolnostima savezničkih, vazalskih ili plaćeničkih odnosa lokalnih ratnika sa rimskom vojskom uzme kao opravdana, ona otvara prostor za dalje spekulacije o mogućim linijama povezanosti. Ako su bronzane posude predstavljale vrstu darova za iskazivanje sklopljenih veza i dobrih namera između uključenih strana, one zapravo predstavljaju simboličku materijalizaciju ostvarenih personalnih kontakata između ratničkih delova lokalnih zajednica i rimskih trupa. U kontekstu pojačanih ratnih aktivnosti rimske imperije u Posavini i Podunavlju, sklapanje saveza sa nekim lokalnim grupama, ili njihovo unajmljivanje kao plaćeničkih snaga, verovatno je bilo primarno polje za kontakte intenzivnog tipa (Mihajlović 2014b: 203–205). Ova vrsta pojedinačnih/osobnih povezanosti je mogla da označava polaznu tačku u daljim interakcijama, koje su se, od prvobitne ograničenosti na samo neke pojedince iz ratničkog sloja, potom usložnjavale i širile na druge društvene činioce lokalnih zajednica (recimo preko rimske prakse *hospitium* – sklapanja prijateljstava u graničnim zonama zarad prevazilaženja mogućih tenzija u nepoznatom okruženju – Nicols 2011). Ovakav scenario bi značio da su pojedinci i uže grupe iz lokalnih rezidencijalnih ili širih interesnih socio-političkih struktura, ostvarivali lične veze sa pojedincima iz rimskog sveta pre inkorporacije u Carstvo. Drugim rečima, osobe i grupe koje su imale kapacitet da saobraćaju sa pripadnicima imperijalnog poretka, i obrnuto, zapravo se mogu posmatrati kao vezivna tkiva između dva socio-politička i kulturna entiteta, odnosno kao akteri koji su pronalaženjem sopstvenih interesa u specifičnim istorijskim prilikama inicirali interkulturni dijalog sa dalekosežnim posledicama (vid. Woolf 2009; 2011).

Osim bronzanih posuda koje se mogu shvatiti kao materijalizacija takvih relacija u malom, postoji još jedna posredna potvrda za ovaj proces. Naime, na osnovu olovnih poluga sa žigovima koji su označavali vlasništvo i autoritet pod kojim su nastale, S. Dušanić (2009) je pretpostavio da je M. Vipsanije Agripa putem svoje klijentelske mreže ostvario ekonomske odnose sa lokalnim zajednicama panonsko-dalmatskog područja nedaleko od Sirmijuma, od kojih je iznajmljivao rudnike ili kupovao prerađenu rudu. Značajna okolnost u ovoj mogućnosti je pretpostavljeno vreme interakcija u 14–13.g. pre n.e., dakle pre inkorporacije panonskog područja u Carstvo (Dušanić 2009: 115–116). Implikacije koje nameće ovaj primer govore u

prilog postojanja mreža ličnih povezanosti, ovoga puta u aspektu ekonomske saradnje. Dakle, kao što su neki pojedinci iz ratničkog sloja ostvarivali poznanstva i povezanosti sa rimskom vojskom, tako su pojedinci vezani za određene ekonomske delatnosti obostrano gradili sopstvene mreže na relaciji lokalne zajednice – rimski svet. Ponovo, izgradnja mreža komunikacije i njihovo intenziviranje, iako verovatno ograničeno samo na neke individue i grupe lokalnih i rimskog društva, profilise se kao glavni način integracije lokalnih zajednica i imperijalne socio-kulturne strukture.

Neophodno je skrenuti pažnju da je ovakav proces nosio i potencijal otpora među nekim drugim pojedincima (i uжим grupama) unutar lokalnih društva. To bi se prvenstveno odnosilo na socijalne činioce koji nisu imali mogućnost ili nameru pristupa nadregionalnim povezanostima sa najvećom vojno-političkom silom tog doba. Ova mogućnost bi značila da je kontakt sa rimskom vojskom ili drugim slojevima imperijalnog poretka bio skopčan i sa rizicima od unutrašnjih tenzija između različitih frakcija lokalnih socio-političkih struktura (za ilustrativni primer upor. Haselgrove 1987: 114–117). Odatle proizilazi da inicijalni odnosi i kasnija inkorporacija nisu morali da teku nasilno (osvajanjima), ali ni glatko, tj. bez posledica po deo stanovništva koji se nije povoljno pozicionirao u odnosima sa imperijalnom strukturom. Dodatno, postojanje različitih političkih stremljenja unutar lokalnih zajednica upozorava na mogućnost međusobnih unutrašnjih sukoba, ili promene generalnog kursa odnosa prema Imperiji (upor. Wells 2003; Woolf 2009; Creighton 2006). U tom svetlu arheološke situacije kakve su ostave ili horizonti destrukcije ne moraju nužno da budu vezane za aktivnosti „dežurnih nasilnika“ u regionu, već uzajamnih razmirica ili delova lokalnih društava ili širih interesnih zajednica.

U svakom slučaju, ako ostavimo po strani pretpostavke izrečene u prethodnim redovima, ostaje mogućnost da bronzane posude dobijene u direktnom kontaktu između nekih lokalnih ratnika i rimske vojske impliciraju stvaranje novih mreža povezanosti na relaciji lokalna društva–rimski imperijalni sistem. Slično važi i za procese koje odražavaju pomenute olovne poluge sa pečatima. Takve „predigre“ u konstituisanju provincijalnih socio-kulturnih struktura mogu da se posmatraju kao osnovni i najvažniji način u procesu integracije Podunavlja u rimski svet, odnosno u obrazovanju širih linija povezanosti različitih društvenih činilaca između lokalnih zajednica i imperijalnog sistema. Iz razloga koji su do ove tačke valjda dovoljno objašnjeni, ovaj

pristup je mnogo utemeljeniji i plodotvorniji od generalizacija koje impliciraju „prirodni tok“ „romanizovanja Skordiska“. Pojednostavljeno rečeno, međusobne odnose dve strane u inicijalnim fazama kontakta treba posmatrati kao komunikacije „nižeg reda“, a ne kao interakcije etno-kulturnih blokova. To znači da su socio-kulturne relacije bile „lokalizovane“ ne samo u teritorijalnom, već i u društvenom smislu: na uže socijalne grupe i pojedince. Ovakav pristup stoga uzima u obzir da su ishodi odnosa lokalnih zajednica i rimskog imperijalizma bili različiti u zavisnosti od lokalnih istorijskih i socio-kulturnih okolnosti, a ne opštevažeći za čitav prostor pripisan Skordiscima.

Odrzi prethodno uspostavljenih socijalnih umrežavanja mogu se naslutiti i putem nekih procesa i pojava u inicijalnom periodu inkorporacije. Na primer, praksa uvrštanja oružanih snaga iz redova lokalnih zajednica u zvanične rimske pomoćne jedinice verovatno je nastavak ranijeg običaja angažovanja saveznika ili plaćenika (o regrutaciji na prostoru Panonije u ranom periodu carstva - Radman Livaja 2012: 167–169). Ona je (u sada ozvaničenoj formi) dalje obezbeđivala regrutovanim individuama pristup imperijalnom poretku moći i otvarala put izgradnje novih socijalnih povezanosti. Vojna služba sa pojedincima (uslovno rečeno) sličnih socijalnih kapaciteta i statusa, omogućavala je širenje mreže poznanstava/interakcija i u smislu broja uključenih individua i u smislu geografskog prostiranja (upor. Collar 2011 za objašnjenje funkcionisanja vojnih mreža povezanosti na primeru kulta Jupitera Dolihena). Slično tome, osvedočena rimska praksa uzimanja političkih talaca kroz formu čuvanja i vaspitavanja dece lokalnih socio-političkih moćnika, poznata je i na prostoru Podunavlja/Posavine. Prema nadgrobnom spomeniku jednog dečaka koji se udavio u reci Hemoni (Ljubljani), on je na početku I v. bio „talac“ (*hobses*) poreklom iz peregrine zajednice Amantina, iz roda *Undius* (Dušanić 1967: 67–68; Грбић 2014: 223–227). Običaj uzimanja dece istaknutih pripdanika lokalnog društva značio je habituiranje u imperijalni socio-kulturni kontekst i rimsku elitnu kulturu, kao i izgradnju veza koje su bile od velikog značaja prilikom kasnijeg zauzimanja određenih društvenih položaja (Creighton 2000: 137; 2006: 15–16; Roymans 2004: 243–244; Mattingly 2011: 78–79). I u ovim slučajevima, uprkos snažnijem intervencionizmu sa strane imperijalnih vlasti, radi se o procesu uspostavljanja ličnih mreža povezanosti. Iako su one nesumnjivo imale posledice na širi društveni kontekst lokalnih zajednica, njihovo funkcionisanje suštinski se odvijalo na nivou pojedinaca i manjih grupa uključenih u socijalne trajektorije imperijalnog poretka. Uzimajući u obzir da je rimska imperijalna struktura bila prožeta patron-

klijent i prijateljskim odnosima kao osnovnim načinom funkcionisanja, zapravo ne čudi što se integracija lokalnih zajednica odvijala upravo po ovom obrascu, a ne po ciljanim ili „prirodnim“ uticajima rimske kulture u provincijama.

7.4.2. Inkorporacija i promene kasnogvozenodopskog sveta

Ne treba imati nikakvu sumnju da je integracija sa rimskim imperijalnim poretkom, u kontekstu asimetričnih pozicija moći, bila dramatično iskustvo za pripadnike lokalnih društvenih struktura. Jedna od glavnih promena koja se na području južne Panonije i središnjeg Balkana dogodila nedugo posle inkorporacije u Carstvo je teritorijalna reorganizacija prostora, praćena i drugačijim društvenim ustrojavanjem dotadašnjih socijalnih odnosa. Reorganizovanje teritorije, po kriterijumima koje su određivale imperijalne vlasti, može se posmatrati kao praktično i simboličko ovladavanje prostorom i populacijama, što je sigurno remetilo prethodne socio-kulturne relacije među lokalnim zajednicama.

Prema literarnim i epigrafskim izvorima, područje pripisivano Skordiscima bilo je podeljeno između dve provincije: Ilirika (odnosno Panonije posle 9.g. n.e.) i Mezije (Mirković 1968; Džino 2010a; Mladenović 2012). Pored provincijskih podela, za lokalna društva su verovatno daleko važnija bila razgraničenja po logici odeljenih peregrinih zajednica (tj. „opština“), čije je stanovništvo klasifikovano kao slobodno, ali bez rimskih prava. Tako je na osnovu literarnih i epigrafskih izvora za prostor istočne Slavonije i Srema, počevši od Drave ka jugu, poznato postojanje *civitates peregrinae* Andizeta, Breuka, Kornakata, Amantina i Sirmienza i Skordiska (Грбић 2014: 194–203, 223–227, 229–234, 285–291; Душанић 1977a; Karta 3). Dalje, na području Mezije, uz Dunav, zabeležene su grupne odrednice Trihornjani i Pinkenzi (Mirković 1968: 18–19; 1976: 37; 1986: 56), a u dolini Timoka Timahi (Petrović P. 1995a: 31–32). Za ove odrednice nije u potpunosti izvesno da li su predstavljale peregrine zajednice u osnovnom smislu reči, jer je pretpostavljeno administrativno preklapanje sa imperijalnim sistemom eksploatacija rude i organizovanja rudničkih teritorija (Душанић 1980; 1989; 2003). U svakom slučaju, i prostori pripisani ovim etnonimima mogu se sagledavati u kontekstu rimskog imperijalnog restrukturiranja pređašnjih odnosa, bez obzira na isprepletanost administrativnih klasifikacija.

Za nastanak pomenutih peregrinih zajednica važno je podvući nekoliko ključnih okolnosti. Najpre, bez obzira na ustaljeno mišljenje da peregrine zajednice navedene u prethodnom pasusu

odražavaju kompleksnu strukturu Skordiska kao kompozitnog plemena (Mirković 1968: 19; Jovanović B. 1974: 311; 1987: 817; Грбић 2014: 300), i što se neretko pretpostavlja etnički i teritorijalni kontinuitet između prerimskih „plemena“ i rimskih opština (Грбић 2014: 293–298), nijedno od ovih stanovišta nije sigurno. Peregrine jedinice koje su nam poznate na osnovu istorijskih izvora nisu morale biti administrativne celine stalnog karaktera. Naprotiv, u istorijskim izvorima se za područje Mezije pojavljuju protivrečni podaci o sastavu stanovništva, koji verovatno odražavaju različite periode sa međusobno drugačijim administrativnim podelama. Tako je kod Plinija Starijeg mezijsko stanovništvo određeno imenima Dardanaca, Celegera, Tribala, Timaha i Meza. Za razliku od toga, kod Ptolomeja je Mezija podeljena između Dardanaca, Trikornjana, Pikenza, Meza i Tribala (Mirković 1968: 18). Verovatno objašnjenje ovog nesklada nalazi se u reorganizaciji unutrašnjih podela provincije, koja se mogla odigrati za vreme Domicijanovog razdvajanja Mezije na Gornju i Donju, ili u kontekstu ustanovljavanja rudničkih teritorija (Душанић 1977b; 1980; 2000: 344, napomena 7). U svakom slučaju, promene ovakve vrste su odličan odraz nepostojanja stabilnih administrativno-teritorijalnih podela, odnosno njihovih promena od strane imperijalne vlasti. Osim toga, u rimskim imperijalističkim politikama prema inkorporiranim zajednicama nisu nužno poštovana ranija razgraničenja između posebnih socio-političkih entiteta, pa su granice mogle biti širene ili sužavane u zavisnosti od niza faktora, najčešće od dobrih ili loših odnosa pojedinačnih zajednica sa Imperijom. To znači da su u nekim slučajevima veće zajednice mogle biti razbijane na manje, ili suprotno tome, moglo je dolaziti do integracije prethodno odvojenih zajednica u jednu, uz propratne varijacije u imenima koja se pojavljuju u izvorima¹⁶⁴. Po ovom pitanju D. Grbić je iznela zapažanje da generalno možemo razlikovati dva tipa peregrinih opština: „ a) *civitates* nastale od plemena, zaokružene etničke celine b) *civitates* koje su nastale političkom intervencijom rimske uprave, obično izdvojene iz neke veće etničke celine“ (2014: 300). Međutim, problem leži u činjenici da su sve peregrine zajednice u Rimskom carstvu ishod imperijalnih intervencija, jer je takav klasifikatorsko-administrativni sistem vezan za političku strukturu Carstva, a ne originalna ustrojstva lokalnih društava. Još značajnije, u najvećem broju slučajeva mi zapravo nemamo nikakva znanja o tome kako su kolektivni identiteti u prerimskim društvima bili konstruisani, šta grupna imena sačuvana u izvorima tačno znače i da li im se može

¹⁶⁴ Orejas 1994: 276; Orejas and Sastre 1999: 171, 175–176; Wells 1999: 33, 57; 2001; Laurence 2001; Orejas and Sánchez-Palencia 2002: 590; Curchin 2004: 26, 53–56; Roymans 2004: 4, 205, 209, 253–258; Derks and Roymans 2009; Whittaker 2009: 196; Džino 2009; 2010a: 161, 163–167, 181–182; 2014b; Roncaglia 2013.

pripisati etnička konotacija (vid. Moore 2011). Posledično, peregrine „opštine“ koje su stvorene pod rimskom vlašću, mogle su predstavljati novi oblik organizacije koji se uopšte nije naslanjao na kolektivna određenja i prostorna razgraničenja prerimskog perioda. Čak i da je postojao neki vid kontinuiteta (u aspektima društvene organizacije ili kolektivnih identifikacija) njega je veoma teško definisati na osnovu raspoložive istorijske i arheološke građe, zbog čega ga ne treba ni unapred pretpostavljati zdravorazumskim spekulacijama.

Kreiranje peregrinih zajednica odslikava već pominjanu rimsku imperijalističku praksu uspostavljanja kontrole nad „varvarskim“ društvima, putem njihovog označavanja grupnim imenima i fiksiranja za jasno omeđene teritorije (vid. napomenu 164). S tim u vezi, peregrine „opštine“ u Podunavlju i donjoj Posavini ne mogu *a priori* da se posmatraju kao odraz teritorijalno-političkog stanja pre uključivanja u Rimsko carstvo. Iako je takav postupak na prvi pogled primamljiv (upor. Collis 2007: 525), za sada nedostaju pokazatelji da su skupovi utvrđenih naselja pominjani u prethodnom delu rada bili etno-plemenske celine. Samim tim, ne raspolaže se solidnim osnovama pomoću kojih bi se ustvrđivao paralelizam između podela peregrinih zajednica u rimsko doba i stanja pre inkorporacije u Carstvo. Prosto rečeno, ništa nam ne daje za pravo da tvrdimo da su skupovi utvrđenih naselja između Drave i Fruške gore, u istočnom Sremu ili u dolini Bosuta predstavljale prerimske Andizete, Kornakate, Breuke i Skordiske. Takođe, izuzimajući ime Skordiska koje je korišćeno od II v. pre n.e., ostali etnonimi peregrinih zajednica poznati su tek iz literarnih dela Avgustovog vremena i kasnijeg epigrafskog materijala. To bi značilo da su imena upotrebljena za označavanje peregrinih zajednica mogla biti definisana od samih imperijalnih vlasti ili su, čak i da predstavljaju samoidentifikacijske odrednice, mogla nastati tek usled rimskog pritiska na lokalna društva (takozvanim procesom „tribalizacije“). Zapravo, postoji velika verovatnoća da je rimska upotreba opšteg termina Skordisci bila zamenjena preciznijim i užim odrednicama u poslednjim decenijama I v. pre n.e., posle bližeg upoznavanja rimskih vlasti sa prilikama na središnjem Balkanu i južnoj Panoniji. Međutim, pitanje je u kojoj meri su tada kreirane podele (i imena) imale veze sa realnim prostornim odnosima i grupnim određenjima među lokalnim zajednicama, a koliko su odslikavale rimsku percepciju tadašnjih prilika (nužno skorčanu sa imperijalnim interesima). Uz to, postoji mogućnost da su čitave peregrine opštine rimskog perioda bile imenovane po nazivu naselja u kojima se nalazio njihov prefekt (što je verovatno slučaj sa Kornakatima, Trihornjanima i Pinkenzima – Papazoglu 1969: 265; Душанић 1977a: 181, napomena 17).

Drugim rečima, ne postoje jaki argumenti da se u imenima peregrinih zajednica prepoznaje neka vrsta kontinuiranog etno-plemenskog identiteta, koji se podjednako odnosio i na „plemena“ pre gubitka samostalnosti i na njihove „opštine“ u rimsko doba (upor. Mihajlović 2014a).

Suprotno tome, stvaranje peregrinih zajednica se može posmatrati kao proces koji je bio deo opštih promena imperijalnog poretka na smeni era (sensu Woolf 1995). To bi značilo da su ustanovljena imena i teritorije peregrinih administrativnih jedinica nastala u sklopu reinvenije imperijalnog ustrojstva, kao najefektniji sistem dominacije nad osvojenim teritorijama. Pojednostavljeno rečeno, reorganizacijom socio-političkog i kulturnog poretka Imperije za vreme Avgusta, definisan je novi način kolektivnih određenja, bez obzira da li je takva vrsta identifikacije postojala ranije i kojoj meri je bila slična sa novouspostavljenim grupnim kategorizacijama. Administrativno definisanje lokalnih zajednica, kao i njihovo vezivanje za novoustanovljene pravno-teritorijalne jedinice, pokretali su reakciju među njihovim stanovništvom koja se neretko manifestovala prihvatanjem pripisanog kolektivnog označitelja (upor. npr. Roymans 2004; Whittaker 2009; Džino 2010a; 2014b; Moore 2011). Drugim rečima, imperijalna struktura je putem peregrinih „opština“ obezbedila novi način za identifikovanje i samoidentifikovanje među lokalnim zajednicama.

U tom smislu, postojanje Skordiska (kao kolektivne odrednice sa kojom su se neki pojedinci poistovećivali) je potpuno izvesno tek u periodu Rimskog carstva. Nadgrobni spomenik posvećen princepsu i prefektu Skordiska (kraj I–poč. II v.) i vojničke diplome (iz 118/124., 139. i 146.g.) na kojima su isluženi vojnici bili kvalifikovani kao pripadnici peregrine zajednice Skordiska (Грбић 2014: 285–291), daju indicije o emskim doživljajima takve identitetske kategorije. Posledično, Skordisci su kao način grupne identifikacije sigurno postojali od perioda ranog Carstva, pa se može reći da je tek rimski imperijalni sistem po prvi put konstruisao jasno definisani kolektiv pod ovim imenom¹⁶⁵. To bi značilo da je imperijalno označavanje definisane teritorije i populacije koja je na njoj živela, odnosno njeno uspostavljanje kao *civitas Scordiscorum*, pružilo sredstvo za kolektivnu identifikaciju svih stanovnika koji su pravno-administrativno za nju bili vezani. Kao i drugim slučajevima interakcije između imperijalne vlasti i lokalnih zajednica (Laurence 2001; Roymans 2004; Whittaker 2009; Džino 2009; 2014b),

¹⁶⁵ Što ne implicira da je takva identitetska odrednica bila važnija od drugih načina grupne identifikacije pojedinaca. Naprotiv, izgleda da su isticanja pripadnosti takvoj vrsti grupa bila važna samo u specifičnim okolnostima, kakva su život u dijasporama ili kontekstima suživota sa pojedincima različitog geografskog porekla (vid. Džino 2010b).

kolektivni označitelj je prihvaćen kao način da se pojedinci i grupe odrede prilikom svojih odnosa sa centralnim autoritetom. Prema tome, vrlo je verovatno da su Skordisci kao pojam koji je određivao stanovnike omeđene teritorije nastali u sklopu inkorporacije Panonije u Rimsko carstvo, u formi identitetske kategorije potpuno nove vrste (tj. kao kolektivni termin precizno utvrđenog a ne uopštenog značenja/sadržaja). To bi značilo da umesto zamišljanja „romanizacije Skordiska“ mi zapravo raspolažemo odrazima nastanka Skordiska (kao jasne grupe) u kontekstu rimske imperijalne strukture. Ostaje međutim nejasno zašto je i kako etnonim vezan baš za prostor istočnog Srema¹⁶⁶, a ne za neko drugo područje koje je u rimskoj tradiciji bilo obuhvaćeno pojmom Skordisci. Mada postoji više mogućnosti, od namernog prihvatanja pojma od strane lokalne zajednice¹⁶⁷, do imenovanja od strane rimskih vlasti u kontekstu savezničkih odnosa¹⁶⁸, nijedna od njih za sada nema potporu u raspoloživoj građi. Iako su poznati slični primeri sužavanja prethodno veoma širokih odrednica na jednu ili veći broj manjih peregrinih zajednica¹⁶⁹, logika odabira i procesa imenovanja ostaje nejasna. Naravno, Skordisci nisu bili jedina peregrina „opština“ koja je populaciji vezanoj za njeno ime i teritoriju obezbeđivala novi način samoidentifikacije. Isti slučaj je zabeležen i za druge oblasti koje su antičkoj tradiciji uopšteno pripisane Skordiscima. Tako su poznati slučajevi pojedinaca koji su bili određeni kao Kornakati, Breuci (Грбић 2014: 194–203, 229–234), Sirmienzi (Душанић 1977а), Trihornjani (Мirković 1968: 96), što govori u prilog da je ova vrsta kolektivnog određenja nastupila tek integracijom sa imperijalnim poretком.

Novi vid administrativno-teritorijalne organizacije bio je skopčan i sa promenama u društvenoj strukturi lokalnih zajednica. Očigledna razlika, u kojoj se nedvosmisleno manifestuje rimski imperijalizam, je dodeljivanje kontrole nad peregrinim „opštinama“ oficirima iz najbližih vojnih jedinica (Грбић 2014: 306–308). Iako se pretpostavlja da je unutrašnja regulacija života bila autonomna i ostala u rukama istaknutih pripadnika lokalnih zajednica, vrhovna ingerencija pripadnika rimske vojske svakako ukazuje na promene u odnosima moći: nametanjem sistema

¹⁶⁶ Što se zaključuje na osnovu pomenutog spomenika princepsa i prefekta Skordiska koji je pronađen kod Slankamena.

¹⁶⁷ Usled postojanja svesti o reputaciji koju je nosio i težnji da se njen simbolički kapital prisvoji u obliku predačkog/osnivačkog mita (upor. Roymans 2004; Woolf 2011).

¹⁶⁸ Odnosno shvatanja da je baš ta a ne neka druga lokalna populacija odgovarala pojmu, što zbog stereotipizacije, što zbog eventualne veće vojne moći u odnosu na druge populacije u okruženju.

¹⁶⁹ Kao što je slučaj sa Mezima i Tribalima, koji su od prvobitnog povezivanja sa ogromnim prostorima između Morave i Crnog mora na kraju svedeni na peregrine „opštine“ pod upravom istog prefekta u Eskusu (Papazoglu 1969: 53).

personalnog nadzora nad dešavanjima unutar peregrinih „opština“. U kontekstu nedostatka pokazatelja o centralizaciji oličenoj u postojanju vrhovnih vođa/poglavara kod kasnogvozenodopskih zajednica Podunavlja, ova okolnost morala je biti radikalni rez u odnosu na pređašnje socio-političke relacije. Osim toga, gotovo je izvesno da je peregrinim zajednicama upravljalo telo (odgovorno pretpostavljenom oficiru) sačinjeno od lokalnih istaknutih ličnosti kojima je dodeljivana titula princepsa (*princeps*, mn. *principes*). Ovakva tela bila su zadužena za regulisanje unutrašnjih odnosa u zajednici, prvenstveno putem nadležnosti o sudskim pitanjima nižeg ranga, ali su imala i važnu funkciju ubiranja poreza (Грбић 2014: 308–309). Ponovo, izdvajanje sloja princepsa od kojih su neki, za razliku od većine stanovništva, dobijali i rimska građanska prava (Грбић 2014: 310–311), ukazuje da je imperijalna struktura omogućavala jasnu i pravno-statusno određenu stratifikaciju među lokalnim zajednicama. Moć peregrinih princepsa se ogleda i u okolnosti da je njihova pozicija omogućavala posredništvo između vrhovnih autoriteta Imperije i lokalnog stanovništva, a prema tome i manipulaciju svojim položajima¹⁷⁰. Sudeći po ovakvoj situaciji, opravdano je pretpostaviti da su odnosi moći unutar lokalnih zajednica postali znatno složeniji nego što su bili u prerimskom periodu, iz jednostavnog razloga što je osim lokalnih moćnika u socijalne dinamike direktno bila uključena i imperijalna struktura. Takođe, pravno ustrojstvo Carstva, sa podelama na slobodne i neslobodne stanovnike, one sa rimskim ili latinskim pravima i one bez, kao i na staleško-ekonomske kategorije (Hope 2000), uz opštu promenu ekonomskih okolnosti (Woolf 1992; Hingley 2005), omogućavala je raznovrsna pozicioniranja po vertikalnim i horizontalnim društvenim osama. Suprotno prerimskom periodu za koji nedostaju pokazatelji o izrazitoj socijalnoj stratifikaciji, imperijalna struktura je donosila društvenu organizaciju sa složenom raslojenošću (Woolf 1996: 33–34). Prema tome, ne može biti sumnje da su se socio-političke relacije u lokalnim zajednicama korenito promenile, omogućavajući da se neki pojedinci/porodice/uže grupe pozicioniraju bolje i profilisu kao vodeći članovi društva.

Upravo se zbog mogućnosti raznolikih pozicioniranja po različitim kriterijumima i pretpostavljaju paralelne, isprepletane ili čak sukobljene mreže socijalnih relacija, odnosno postojanje više rimskih/rimsko-provincijalnih kultura. Zbog takvih okolnosti i ne može biti

¹⁷⁰ Kao ilustrativan primer dinamike u takvim društvenim okolnostima može da posluži situacija iz konteksta španske kolonijalno-imperijalne vlasti na području Ekvadora (Jamieson 2004). Ovo ne implicira postojanje bilo kakve direktne veze između španskog i rimskog imperijalizma, već pokazivanje složenosti promena među lokalnim populacijama pod pritiskom dominatorskih sistema vladavine.

govora o binarnom socio-kulturnom sistemu (rimsko:domorodačkom), unutar kojeg je jedna strana postepeno odnosila opštu prevagu, a druga u ograničenom obimu tavorila po zabačenim provincijskim budžacima. Takođe, ne može se olako prihvatiti ni koncept opšte hibridne rimsko-provincijalne kulture, po kojem je veća upotreba predmeta iz jednog ili drugog miljea značila i procenat romanizacije, odnosno zadržavanja domorodačkog (plemeskog) identiteta. Umesto toga, neophodno je proučiti mogućnosti međusobnih povezanosti po različitim kriterijumima koje bi se manifestovale pravilnostima u pojavi određenih vidova materijalne kulture. Drugim rečima, potrebno je ispitivati pravilnosti u kontekstualnim pojavama određenih vrsta predmeta, pomoću kojih bi se dale naslutiti raznolike socio-kulturne prakse koje su povezivale pojedince i grupe unutar provincijskih konteksta imperijalnog sistema (vid. Pitts 2008; 2010; 2011; Versluys 2013; 2014).

Još jedna važna promena u kontekstu integracije lokalnih društava i imperijalne strukture tiče se reorganizacije u pogledu vlasništva/kontrole nad zemljom, kao i nastanka novog sistema naseljavanja. Iako u slučaju zajednica na Balkanu i u južnoj Panoniji nemamo sigurne indicije o procesu prisvajanja zemlje i njene kategorizacije po rimskim kriterijumima (tj. centurijacijom)¹⁷¹, ovakva mogućnost je verovatna (imajući u vidu njenu učestalost u imperijalnoj politici prema novoosvojenim teritorijama – Mattingly 2011: 141–143). Bez obzira na trenutne nepoznanice, suština je da se proces verovatno razlikovao u zavisnosti od lokalnih okolnosti, u pogledu resursa i postojanja posebnog interesa za njima, kao i u pogledu prethodnih prijateljskih/neprijateljskih odnosa lokalnih društava sa Imperijom. U tom smislu valja očekivati da su ophođenja prema zemlji pojedinačnih lokalnih zajednica bila međusobno različita, što je uslovljavalo i nastanak drugačijih socio-ekonomskih situacija na lokalnim, mikro-regionalnim ili regionalnim nivoima. Za sada najpoznatija i najilustrativnija manifestacija takvih procesa tiče se rudničkih distrikta koji su bili pod direktnim carskim nadzorom (kao imperijalni posedi), što je uslovljavalo njihove specifične razvojne puteve (u socio-ekonomskom, ali i kulturnom smislu) u odnosu na nerudničke teritorije (Душанић 1980; 1989; 2003). Sa druge strane, prostori kakvi su istočna Slavonija i Srem, verovatno su u ekonomskom smislu bili snažnije oslonjeni na poljoprivredne aktivnosti, čija je moguća intenzifikacija, kako smo videli, počela još u I v. pre n.e.

¹⁷¹ Jedini poznati primer je natpis iz I v. pronađen u Beočinu koji svedoči o dodeljivanju zemlje veteranu na području vikusa Josista (Mirković 1971: 81–82).

Sa promenama u raspolaganju i načinu korišćenja zemlje lokalnih zajednica u neraskidivoj vezi stoje i promene u sistemu naseljavanja. Glavni prekid u odnosu na prerimski period ogleda se u prestanku postojanja utvrđenih naselja. Iako se konstatovani požar na Gomolavi, vezan za kraj I v. pre n.e., često uzima kao pokazatelj prekida života rimskim oružanim aktivnostima, i kao ilustracija za uništavanje svih utvrđenih naselja u Slavoniji i Sremu (Jovanović B. i Jovanović M. 1988: 80, 97)¹⁷², destrukcije poput one na Gomolavi nisu zabeležene u drugim slučajevima (Majnarić-Pandčić 1984; Popović 1992b: 102; 2003; za prostor Mezije vid. Mladenović 2012)¹⁷³. Premda je rimsko nasilno delovanje zaista moglo da bude uzrok požara i razaranja Gomolave, postoji i prenebregavana mogućnost međusobnih sukoba lokalnih zajednica, ili nezavisno o rimskim operacijama ili u savezništvu sa njima. Poenta je da horizont destrukcije na Gomolavi može biti lokalizovana pojava, koja ne pruža opštevažeći model. Bez obzira na to, ostaje činjenica da na drugim iskopanim naseljima na području Slavonije i Srema, život prestaje na smeni era ili početkom I v. n.e. Ova okolnost, uz sličnu situaciju na Čarnoku i Židovaru (koji nisu ušli u Rimsko carstvo; Лазих 2006: 11; Jovanović M. 2012), otvara mogućnost da je imperijalna struktura direktno uticala na dezintegraciju prethodnog društvenog poretka i sistema naseljavanja. Drugim rečima, promene koje su nastale uključivanjem nekih od lokalnih zajednica u Rimsko carstvo mogle su izazvati lančani proces koji je delovao i na prostore van neposredne rimske kontrole (upor. Wells 1999; 2001 za primer lančanog uticaja na svet opiduma uzrokovanog pokoravanjem Galije).

Kako bilo, prestanak života na utvrđenim naseljima u Slavoniji i Sremu mogao bi da označava društveno repozicioniranje njihovih stanovnika koje je praćeno i drugačijim korišćenjem prostora. Očigledni uzrok tome bio bi postepeni nastanak rimskih naselja i vojnih utvrđenja, koja su u imperijalnoj strukturi preuzela funkciju socio-političkih i ekonomskih fokalnih tačaka. Tako su neke lokacije na kojima su prethodno postojala kasnogvozenodopska utvrđena naselja, usled topografske povoljnosti, u rimskom periodu iskorišćenje za izgradnju vojnih utvrđenja (Dalj, Sotin, Ilok, Stari Slankamen, Novi Banovci, Zemun). U drugim slučajevima (Osijek, Vinkovci), neposredno pored pređašnjih utvrđenih naselja, nastali su rimski urbani centri (Popović 1992b: 102; Tapavički-Ilić 2004: 29–30). Poenta ovog procesa je da su različite mikro-regije

¹⁷² Za razliku od kasnijeg izričitog stava da je naselje na Gomolavi zajedno sa bedemima stradalo u celosti, B. Jovanović je najpre odbacivao ovakvu mogućnost (1965: 230).

¹⁷³ Uništavanje utvrđenja na levoj obali Dunava u Đerdapu pripisuje se vojnim operacijama Kornelija Lentula 11–12 g. (Rustoiu 2005b: 76).

doživljavale različite socio-političke sudbine, koje su zavisile od čitavog niza lokalnih uslovljenosti. O tim procesima se trenutno može samo spekulirati, ali su oni verovatno bili vezani za integraciju pojedinaca iz lokalnih zajednica u rimski imperijalni poredak, zauzimanjem novih društvenih uloga/pozicija u novonastalim centrima. Drugim rečima, prethodni sistem utvrđenih naselja, kao socio-političkih središta u parnoj interakciji, zamenilo je gravitiranje stanovništva ka novouspostavljenim rimskim središtima, koja su se postepeno profilisala u naselja sa međusobno različitim socio-ekonomskim i statusnim položajima. Sama okolnost da su peregrine „opštine“ imale svoja administrativna sedišta (kao što su Kornakum, Trikornijum, Pinkum, Sirmijum) ukazuje da je u rimskom periodu, za razliku od kasnog gvozdenog doba, postojala neka vrsta statusne diferencijacije naselja. Uz to, neka od novoosnovanih naselja postala su rimski municipijumi i kolonije (upor. Dušanić 1967; Mirković 1971; 2004; Filipović 2004; Iskra-Janošić 2004; Milin 2004), druga su zadržala primarno vojnu funkciju (upor. Душанић 1968; Петровић П. 1995b; Dautova Ruševljan i Vujić 2006; Radman Livaja 2012). U svakom slučaju, procesi promena jesu bili uzrokovani integracijom sa imperijalnom socio-političkom strukturom, ali su njihovi ishodi bili prilično drugačiji na užim geografskim prostorima, i nikako ne mogu da se podvedu pod opšti proces sveobuhvatne planske „romanizacije Skordiska“ (*contra* Tapavički-Ilić 2004: 7–8, 114).

Za razliku od utvrđenih naselja koja su prestala da postoje, ili su njihovi prostori pretvoreni u rimska naselja, situacija sa otvorenim naseljima stoji drugačije. Iskopavanjem nekolicine takvih naseobina na prostoru Srema, dobijeni su rezultati o njihovom kontinuiranom postojanju od polovine I v. pre n.e. do kraja I – početka II v. n.e. (Dimitrijević 1961b; Брукнер 1976; 1987; 1988; 1995a, b, c; Jovanović B. 2009). Ova okolnost je značajna iz dva razloga. Prvo, kontinuirano postojanje ovih naseobina indicira da nije došlo do opšteg nasilnog prekida života, kako se na osnovu horizonta destrukcije sa Gomolave obično pomišlja. Nepromenjen tok obitavanja u otvorenim naseljima indicira da promena vezana sa rimskim imperijalnim poretkom nije morala podrazumevati nasilno ophođenje i uništavanje, već je mogla teći i drugačijim procesima. Drugo, nestanak otvorenih naselja krajem I v. i početkom II v. može biti povezan sa organizacijom teritorija kolonije Sirmijum i municipijuma Basijane. Proces koji isprva nisu neposredno uticali na život u otvorenim naseljima, nekoliko decenija kasnije su mogli da uslove njihov nestanak, usled dodeljivanja zemlje novonastalim autonomnim gradovima. Ponovo, ovakva situacija dobro ilustruje da ritam promena započetih sa integracijom u Rimsko carstvo

nije bio ni jednovremen niti ravnomeran, što znači da su i iskustva različitih lokalnih populacija, njihova socijalno-ekonomska pozicioniranja i strategije, kao i kulturne prakse poprimale drugačije i raznolike oblike.

Uopšte uzevši, odnosi rimske države i lokalnih zajednica doprineli su stvaranju međusobno različitih kultura, objedinjenih globalnim rimskim socio-političkim i ekonomskim sistemom, koji je sa jedne strane prožimao čitavo Carstvo, a sa druge omogućavao pojavu čitavog niza različitosti. Odatle, koncept „romanizacije Skordiska“ valja napustiti kao pojednostavljajući način interpretacije, koji je imao smisla u kontekstu dostignuća društveno-humanističkih disciplina XIX i prve polovine XX veka, ali koji usled potonjeg teorijsko-metodološkog razvoja nije u stanju da pruži objašnjenja o veoma složenim procesima iz perioda razmeđa era. Zapravo, usled nepostojanja bilo kakve analitičke vrednosti i konkretnog značenja termina Skordisci, valjalo bi sveukupno napustiti njegovu upotrebu, ili je (u najboljem slučaju) svesti na nominalističko korišćenje, sa navodnicima („Skordisci“): kao opštu odrednicu koja označava raznolikost gvozdendopskog sveta Balkana i Panonije u poslednjim vekovima stare ere. Takođe, pošto termin „romanizacija“ ne znači ništa konkretno, a navodno obuhvata čitav proces promena nastalih uključivanjem u Rimsko carstvo, i njega bi se trebalo lišiti u akademskim interpretacijama. Umesto ovih termina i njima inherentnih tumačenjskih okvira morala bi se razviti istraživačka strategija koja u obzir uzima i kompleksnost i kontekstualnost pojedinačnih i grupnih određenja, kao i komplikovan karakter njihove veze sa materijalnom kulturom.

LITERATURA

Izvori*:

Amm. Marc. – Ammianus Marcellinus. History, Books 27–31, Excerpta Valesiana, trans. J. C. Rolfe 1939. Loeb Classical Library 331.

App. Ill. – Appian, Roman History, Vol. II, Books 8.2-12, trans. Horace White 1912. Loeb Classical Library.

Athen. – Athenaeus, The Deipnosophists, Vol. III, Books 6-7, trans. Charles Burton Gulick, 1929. Loeb Classical Library 224.

Cass. Dio – Dio Cassius, Roman History Vols. V–VI, Books 46–55, trans. Earnest Cary, Herbert B. Foster, 1917. Loeb Classical Library 83.

Diod. – Diodorus Siculus, Library of History, Vol. XI, Books 21–32, trans. Francis R. Walton, 1957. Loeb Classical Library 409.

Eutrop. – Eutropius, Breviarium, trans. H. W. Bird 1993. Liverpool University Press.

Fest. Brev. – Festus, Breviarium of the Accomplishments of the Roman People, trans. Thomas M. Banchich, Jennifer A. Meka 2001. Canisius College, Buffalo, New York. (<http://www.roman-emperors.org/festus.htm>)

Flor. – Florus, Epitome of Roman History, trans. Edward Seymour Forster 1929. Loeb Classical Library 231.

Front. – Frontinus: Stratagems. Aqueducts of Rome, trans. Charles, E. Bennett 1925. Loeb Classical Library 174.

Iord. – Iordanes, Romana, trans. Brian T. Regan
(<http://www.harbornet.com/folks/theedrich/Goths/Romana.htm>)

Iust. – Justin, Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus, trans. J. C. Yardly 1994. American Philological Association Classical Resources. Atlanta: Scholars Press.

Liv. – Livy, History of Rome, Vol. XII, Books 40–42, trans. Evan T. Sage 1938. Loeb Classical Library 332.

Oros. – Orosius, Seven Books of History against the Pagans, trans. A. T. Fear 2010. Liverpool University Press.

Paus. – Description of Greece, Volume IV, Books 8.22-10, trans. W.H.S. Jones 1935. Loeb Classical Library 297.

* Osim navedenih publikacija za tekstove izvora i njihove prevode korišćene su i sledeće internet baze: <http://www.attalus.org/index.html>; <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>; takođe, konsultovani su i prevodi F. Papazoglu (1969) i u Todorović 1974.

Plin. Nat. Hist. – Pliny, Natural History, Vol. II, Books 3–7, trans. H. Rackman 1942. Loeb Classical Library 352.

Polyb. – Polybius, The Histories, trans. Robun Waterfield 2010. Oxford University Press.

Str. – Strabo, Geography Vols. II–III, Books 3–7, trans. Horace Leonard Jones 1923., 1924. Loeb Classical Library 182.

Vel. Pater. Velleius Paterculus, Res Gestae Divi Augusti, trans. Frederick W. Shipley 1924. Loeb Classical Library 152.

Bibliografija:

Adams, J. N. 2006. The Use and Meaning of stratum and scordiscus in Latin Veterinary Texts. *Latomus* 51/1: 159–168.

Alcock, Susan, E. 2001. Vulgar Romanization and the domination of the elites. In: *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*, eds. S. Keay and N. Terrenato, 227–233. Oxford: Oxbow.

Almagor, Eran. 2005. Who is a Barbarian? The Barbarians in the Ethnological and Cultural Taxonomies of Strabo. In: *Strabo's Cultural Geography: the Making of Kolossourgia*, eds. D. Dueck, H. Lindsay and S. Potheary, 42–55. Cambridge: Cambridge University Press.

Arnold, Betina. 2005. Mobile men, sedentary women? Material culture as a marker of regional and supra-regional interaction in Iron Age Europe. In: *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD Dedicated to Zenon Woźniak*, eds. H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska, 17–26. Krakow: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.

Arnold, Betina. 2012. Gender, Temporalities, and Periodization in Early Iron Age West-Central Europe. *Social Science History* 36/1: 85–112.

Arnold, Betina and Murray, Matthew. 2003. 'Put out the geese, the Celts are coming!'. Iron Age migration and social change in central Europe. In: *Ancient Travelers. Proceedings of the 2th Annual Chacmool Conference*, eds. C. Allum, J. Kahn, C. Cluney and M. Peurakmaki-Brown, 111–118. Calgary: The Archaeological Association of the University of Calgary.

Атанацковић, Сава. 1954. Агатирси. Први познати становници Војводине (крајем VI в.ст.е.). *Рад војвођанских музеја* 3: 75–79.

Babić, Staša. 1994. Written sources in the study of the Balkan Iron Age – methodological aspects. *Starinar* 43-44 (1992-1993): 125–8.

Babić, Staša. 2002a. Princely graves of the Central Balkans – critical history of research. *Journal of European Archaeology* 5/1: 70–88.

Babić, Staša. 2002b. "Still innocent after all these years? – Sketches for a social history of archaeology in Serbia". In *Archäologien Europas: Geschichte, Methoden und Theorien/ Archeologies of Europe: History, Methods and Theories*, eds. Peter F. Biehl, Alexander Gramsch and Arkadiusz Marciniak, 309-322. Tübinger Archäologische Taschenbücher 3. Münster: Waxmann.

Бабић, Сташа. 2004. *Поглаварство и полис*. Београд: Балканолошки институт.

Babić, Staša. 2005. Status Identity and Archaeology. In: Díaz-Andreu, M., Lucy, S., Babić, S. and Edwards D. N. *The Archaeology of identity: Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*, 67–85. London and New York: Routledge.

Babić, Staša. 2006. Archaeology in Serbia – a way forward?, in: *Homage to Milutin Garašanin*, eds. N. Tasić and C. Gvozdanov, 655–659. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts & Macedonian Academy of Sciences and Arts.

Babić, Staša. 2007. "Translation zones" or gateway communities revisited: the case of Trebenište and Sindos. *Aegeum 27: Prehistory across Borders – From Aegean to Baltic Seas*: 57–61.

Бабић, Сташа. 2008. *Грци и други: античка перцепција и перцепција антике*. Београд: Клио.

Babić, Staša. 2009. Jezik arheologije II, ili: Kako sam preživela promenu paradigme. *Etnoantropološki problemi* 4/1: 123-132.

Babić, Staša. 2010a. Arheologija i etnicitet. *Etnoantropološki problemi* 5/1: 137–149.

Babić, Staša. 2010b. Prošlost kao Drugi – Drugi kao prošlost. *Etnoantropološki problemi* 5/2: 259–268.

Babić, Staša. 2011. Čemu još istorija arheologije? *Etnoantropološki problemi* 6/3: 567–577.

Babić, Staša. 2013. Kakva nam arheologija treba?. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 621–631.

Babić, Staša and Palavestra, Aleksandar. 1999. Northern Serbia in the Second Half of the First Millenium BC – Socio-economic Aspects, In: *Le Djerdap/Les Portes de fer à la deuxième moitié du premier millénaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres Daciques: Kolloquium in Kladovo– Drobeta-Turnu Severin (September–Oktober 1998)*, ed. M. Vasić, 28–33. Beograd: Jugoslawisch – Rumänische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores. .

Balen, Jacqueline. 2005. *Sarvaš – neolitičko i eneolitičko naselje*. Zagreb: Arheološki muzej.

Bandović, Aleksandar. 2011. *Kelti kao metanarativ: etnički identitet i mitovi o mlađem gvozdenom dobu, diplomski-master rad*. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

Bandović, Aleksandar. 2012. Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 7/3: 629–648.

Barrata, Giulia. 2008. La produzione della pelle nell'Occidente e nelle province africane. In: *L'Africa Romana, Le ricchezze dell'Africa. Risorse, produzioni, scambi Atti del XVII convegno di studio Sevilla*, 14-17 dicembre 2006, A cura di J. González, P. Ruggeri, C. Vismara e R. Zucca, 203–222. Roma: Carocci editore.

- Barrett, John. 1997. Romanization: a critical comment. In: *Dialogues in Roman imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman empire*, ed. D. J. Mattingly, 51–64. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology 23.
- Benac, Alojz. 1973. O identifikaciji ilirskog etnosa. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 9: 93-108.
- Benac, Alojz. 1987. O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. U: *Praistorija jugoslovenskih zemalja V, željezno doba*, ur. A. Benac, 737–802. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Binford, Lewis, R. Archaeology as anthropology. *American Antiquity* 28/2: 217-225
- Bjornlie, M. Shane. 2011. Greg Woolf, *Tales of the Barbarians: Ethnography and Empire in the Roman West. Blackwell Bristol Lectures on Greece, Rome and the Classical Tradition*. Chichester/Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011. Pp. viii, 167. ISBN 9781405160735. \$89.95. *Bryn Mawr Classical Review* 2011.07.45. (<http://bmcr.brynmawr.edu/2011/2011-07-45.html>)
- Blagg, Thomas and Millet, Martin eds. 1990. *The Early Roman Empire in the West*. Oxford: Oxbow Books.
- Blečić Kavur, Martina i Kavur, Boris. 2010. Grob 22 iz beogradske nekropole Karaburma: retrospektiva i perspektiva. *Starinar* 60/2010: 57–84.
- Vojović, Dragoljub. 1977. *Rimska keramika Singidunuma*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Бошковић, Ђурђе. 1983. Развој археолошке науке после ослобођења. У: *Споменица Српског археолошког друштва 1883–1983*, ур. М. Гарашанин, 41–75. Београд: Српско археолошко друштво.
- Božič, Dragan. 1981. Relativna kronologija mlašje železne dobe v jugoslovanskem Podonavju. *Arheološki vestnik* 32: 315–336.
- Божич, Драган. 1982. Каснолатенски астрагални појасеви типа Београд. *Старинар* 32/1981: 47–56.
- Božič, Dragan. 2008. Late La Tène – Roman cemetery in Novo mesto. Ljubljanska cesta and Okrajno glavarstvo. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Bowman, Alan K. and Thomas, J. David. 1996. New Writing-Tablets from Vindolanda. *Britannia* 27: 299–328.
- Braund, David. 1984. *Rome and the Friendly King: the character of the client kingship*. London & Canberra and New York: Croom Helm and St. Martin's Press.
- Breisach, Ernst. 2003. *On the Future of History: the Postmodernist Challenge and its Aftermath*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Broder, Michael. 2011. Erich S. Gruen, *Rethinking the Other in Antiquity. Martin Classical Lectures*. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2011. Pp. xiv, 415. ISBN

9780691148526. \$39.50. *Bryn Mawr Classical Review* 2011. 08/24.
(<http://bmcr.brynmawr.edu/2011/2011-08-24.html>)

Брукнер, Богдан. 1965. Керамика млађег гвозденог доба. *Раd војвођанских музеја* 14: 237–245.

Brukner, Olga. 1970. Turski šanac, keltski opidum. *Arheološki pregled* 12: 41–42.

Brukner, Olga. 1975. Rimsko naselje kod Beočina. U: *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima* (Materijali XIII), ur. B. Vikić-Belančić, 123–136. Varaždin: Antička sekcija SADJ, Hrvatsko arheološko društvo i Gradski muzej u Varaždinu.

Брукнер, Олга. 1976. Vicus и villa rustica у пограничној зони панонског лимеса између Cusum-a и Voноnа-e. *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 6–7: 19–44.

Брукнер, Олга. 1978. Келтски oppidum код Бачке Паланке. *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 8–9: 5–11.

Брукнер, Олга. 1987. Импортована и панонска керамичка продукција са аспекта друштвено-економских промена. У: Брукнер, О., Даутова-Рушевљан В., Милошевић, П. *Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније*, 25–44. Нови Сад: Матица српска.

Брукнер, Олга. 1988. Континуитет домородачких насеља у време римске доминације. *Грађа за проучавање споменика културе Војводине* 15: 95–102.

Брукнер, Олга. 1995а. Домородачка насеља. У: *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, ур. З. Вапа, 91–136. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе.

Брукнер, Олга. 1995б. Римска насеља и виле рустике. У: *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, ур. З. Вапа, 137–174. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе.

Брукнер, Олга 1995с. Римски период. У: *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, ур. З. Вапа, 17–20. Нови Сад: Покрајински завод за заштиту споменика културе.

Брукнер, Олга, Даутова-Рушевљан Велика и Милошевић, Петар. *Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније*. Нови Сад: Матица српска.

Brunšmid, Josip. 1900а. Predhistorijski predmeti željeznoga doba iz Šarengrada u srijemskoj županiji. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* n.s. 4/1899–1900: 59–70.

Brunšmid, Josip. 1900b. Predhistorijske starine iz rumske okolice. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* n.s. 4/1899–1900: 205–207.

Brunšmid, Josip. 1902. Predhistorijski predmeti iz srijemske županije. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* n.s. 6/1902: 68–86.

Brunšmid, Josip. 1908. Predhistorijski predmeti iz srijemske županije. *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva* n.s. 10/1908–1909: 231–237.

Будимир, Милан. 1929. Антички становници Војводине I. Amantini. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 2: 165–175.

Будимир, Милан. 1930. Антички становници Војводине II. Breuci. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 3: 10–21.

Budimir, Milan et Skok, Petar. 1934. But et Signification des Etudes balkaniques. *Revue internationale des etudes balkaniques* 1: 1–28.

Булатовић, Александар. 2000. Латенски налази у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини. *Лесковачки зборник* 40: 323–333.

Burdije, Pjer. 1999. *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Tri studije o kabilskoj etnologiji. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Burns, Thomas, S. 2003. *Rome and the Barbarians 100 B.C.–A.D. 400*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.

Campbell, Brian. 2001. *Diplomacy in the Roman World*, *Diplomacy & Statecraft* 12/1: 1–22.

Casella, Eleanor Conlin and Fowler, Chris. 2004. *The Archaeology of Plural and Changing Identities, Beyond Identification*. New York: Springer.

Цермановић-Кузмановић, Александрина. 1998. *Комини–municipium S, некрополе*. Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Цермановић-Кузмановић, Александрина, Велимировић-Жижич, Оливера и Срејовић, Драгослав. 1975. *Античка Дукља, некрополе*. Цетиње: Обод.

Champion, Craige B. 2004. *Cultural Politics in Polybius's Histories*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.

Champion, Craige B. ed. 2004. *Roman Imperialism: Readings and Sources*. Oxford: Blackwell Publishing.

Champion, Craige, B. 2012. Erich S. Gruen, *Rethinking the Other in Antiquity*. (Martin Classical Lectures.) Princeton: Princeton University Press. 2011. Pp. xiv, 415. \$39.50. *American Historical Review* 117/2: 584–585.

Champion, Timothy. 1996. The Celt in Archaeology. In: *Celticism*, ed. T. Brown, 61–78. Amsterdam – Atlanta: Studio Imago Logica.

Chapman, Malcolm. 1992. *The Celts: The Construction of a Myth*. New York: St. Martin's Press.

Clarke, Katherine. 1999. *Between Geography and History Hellenistic Constructions of the Roman World*. Oxford: Clarendon Press.

Collar, Anna 2011. Military Networks and the Cult of Jupiter Dolichenus. In: *Asia Minor Studien Band 64, Von Kummuh nach Telouch, Historische und archäologische Untersuchungen in Kommagene, Dolicher und Kommagenische Forschungen IV*, hrsg. E. Winter, 217–245. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH.

- Collis, John. 1984. *The European Iron Age*. London and New York: Routledge.
- Collis, John. 1994. Reconstructing Iron Age Societies. In: *Europe in the First Millenium BC*, eds. K. Kristiansen and J. Jensen, 31–39. Sheffield Archeological Monographs.
- Collis, John. 2003. *The Celts: Origins, Myths and Inventions*. Stroud: Tempus.
- Collis, John. 2007. The polities of Gaul, Britain, and Ireland in the Late Iron Age. In: *The Later Iron Age in Britain and Beyond*, eds. C. Haselgrove and Tom Moore, 523–527. Oxford: Oxbow Books.
- Collis, John. 2014. The Celts: More Myths and Inventions. In: *Fingerprinting the Iron Age: Approaches to identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the debate*, eds. C. N. Popa and S. Stoddart, 291–303. Oxford: Oxbow books.
- Collins, Rob. 2008. Identity in the Frontier: Theory and Multiple Community Interfacing. In: *TRAC 2007 Proceedings of the Seventeenth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference*, eds. C. Fenwick, M. Wiggins and D. Wythe, 45–52. Oxford: Oxbow Books.
- Cooper, Nicholas. 1996. Searching for the blank generation: consumer choice in Roman and post-Roman Britain. In *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives*, eds. J. Webster and N. Cooper, 85–98. Leicester: School of Archaeological Studies, University of Leicester.
- Creighton, John. 2000. *Coins and Power in Late Iron Age Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Creighton, John. 2006. *Britannia: The creation of a Roman province*. London: Routledge.
- Црепајац Љбиљана, 1976. *Милан Будимир* (2. XI 1891-17. X 1975). *Жива антика* 26/1: 7–10.
- Crumley, Carole L. 1995. Heterarchy and the analysis of complex societies. In: *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*, eds. R.M. Ehrenreich, C.L. Crumley and J.E. Levy, 1–5. Washington, DC: Archaeological Papers of the American Anthropological Association 6.
- Cunliffe, Barry. 1997. *The Ancient Celts*. London: Penguin Books.
- Cunliffe, Barry. 2011. In the Fabulous Celtic Twilight. In: *The Barbarians of Ancient Europe: Realities and Interactions*, ed. L. Bonfante, 190–210. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curchin, Leonard, A. 2004. *The Romanization of Central Spain: Complexity, Diversity and Change in a Provincial Hinterland*. London and New York: Routledge.
- Čerškov, Emil. 1969. *Rimljani na Kosovu i Metohiji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Dautova-Ruševljan, Velika. 1983. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad: Vojvođanski muzej i Savez Arheoloških društava Jugoslavije.
- Даутова-Рушевљан, Велика. 1987. Нумизматички налази и трговачки промет. У: Брукнер, О., Даутова-Рушевљан В. и Милошевић, П., *Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније*, 45–63. Нови Сад: Матица српска.

- Dautova-Ruševljan, Velika i Brukner, Olga. 1992. *Gomolava, rimski period*. Novi Sad: Vojvodanski muzej.
- Dautova Ruševljan, Velika i Vujović, Miroslav. 2006. *Rimska vojska u Sremu*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Déchelette, Joseph. 1904. *Les Vases céramiques ornés de la Gaule romaine I*. Paris: A. Picard et fils.
- Déchelette, Joseph. 1906. (prevod knjige J.L. Piča) *Le Hradischt de Stradonic en Bohême et les Fouilles de Bibracte, étude d'archéologie comparée*. Leipzig : Karl W. Hiersemann.
- Дегмецић, Ивица. 1959. Пораз Боја и Тауриска на Тиси. *Рад војвођанских музеја* 8: 21–43.
- Degmedžić, Ivica. 1961. Amantini. Prilog proučavanju ilirskih migracija. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 2/1: 139–180.
- Delev, Peter. 2012. The Burning of the Temple at Delphi, the Roman Governor L. Scipio and the Rout of the Scordisci. In: *Armées grecques et romaines dans le nord des Balkans*, eds. A. Rufin Solas, M. Parissaki et. E. Kosmidou, 83–96. Gdansk: Akanthina 7.
- Dench, Emma. 2005. *Romulus' Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*. Oxford: Oxford University Press.
- Dench, Emma. 2007. Ethnography and History. In: *A Companion to Greek and Roman Historiography*, ed. J. Marincola, 493–503. London: Blackwell Publishing.
- Derks, Ton and Roymans, Nico 2009. Introduction. In: *Ethnic Constructs in Antiquity: The role of power and tradition*, eds. T. Derks and N. Roymans, 1–10. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Díaz-Andreu, Margarita, Lucy, Sam, Babić, Staša and Edwards David, N. 2005. *The Archaeology of identity: Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*. London and New York: Routledge.
- Dietler, Michael. 1997. The Iron Age in Mediterranean France: Colonial Encounters, Entanglements, and Transformations. *Journal of World Prehistory* 11/3: 269–358.
- Dietler, Michael. 2005. The Archeology of Colonization and the Colonization of Archeology: Theoretical Challenges from an Ancient Mediterranean Colonial Encounter. In: *The Archaeology of Colonial Encounters: Comparative Perspectives*, ed. G. J. Stein, 33–68. Santa Fe: School of American Research.
- Димитријевић Даница. 1958. Рад земунског Народног музеја на римском лимесу у Срему. *Старинар* 7–8/1956–1957: 299–308.
- Димитријевић, Даница. 1961а. Стари Сланкамен. Римско и средњовековно утрђење. *Старинар* 11/1960: 243–245.

Dimitrijević, Danica. 1961b. Nekoliko podataka o rimskom limesu u istočnom Sremu. U: *Limes u Jugoslaviji I*, ur. M. Grbić, 93–103. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Dimitrijević, Danica. 1969. Istraživanje rimskog limesa u istočnom Sremu s posebnim osvrtom na pitanje komunikacija. *Osiječki zbornik* 12: 81–121.

Dimitrijević, Danica. 1971. Spätlatenzeitliche oppida in Jugoslawien. *Archeologické rozhledy* 23/5: 567–584.

Dizdar, Marko. 2001a. Nalazišta latenske culture na vinkovačkom području. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 18: 103–134.

Dizdar, Marko. 2001b. *Latenska naselja na vinkovačkom području: Tipološko-statistička obrada keramičkih nalaza*. Zagreb: Arheološki zavod Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Dizdar, Marko. 2003. Prilog poznavanju kasnog latena u istočnoj Slavoniji. *Opuscula archaeologica* 27: 337–349.

Dizdar, Marko. 2009. Željezno doba. U: *Slavonija, Baranja i Srijem, vrela europske civilizacije I*, ur. B. Biškupić, 85–94. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori

Dizdar, Marko. 2010. Kantharoi of Autochthonous – „Pannonian“ Origin from the La Tène Culture Cemetery in Zvonimirovo, Croatia. In: *Iron Age Communities of the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 9–11 October 2009*, ed. S. Berecki, 297–307. Cluj-Napoca: Editura Mega.

Dizdar, Marko. 2011. The La Tène culture in central Croatia. The problem of the Eastern border of the Taurisci in the Podravina region. In: *The Eastern Celts. The Communities between the Alps and the Black Sea*, eds. M. Guštin and M. Jevtić, 99–118. Koper and Beograd: Univerza na Primorskem.

Dizdar, Marko. 2012. The Archaeological Background to the Formation of Ethnic Identities. In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ed. B. Migotti, 117–136. London: BAR Internatioanl Series.

Dizdar, Marko i Potrebica, Hrvoje. 2005. The Late La Tène culture in central Slavonia (Croatia). In: *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD Dedicated to Zenon Woźniak*, eds. H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska, 57–66. Krakow: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.

Dizdar, Marko i Radman Livaja, Ivan. 2004. Nalaz naoružanja iz Vrtne ulice u Vinkovcima kao prilog poznavanju rane romanizacije istočne Slavonije. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 21: 37–53.

Domić Kunić, Alka. 2006. Bellum Pannonicum (12–11 pr. Kr.). Posljednja faza osvajanja južne Panonije. *Vjesnik Arheološkog muzeja Zagreb* 39: 59–164.

Drăgan, Andrea. 2012. Late Iron Age Burials in the Iron Gates Area. A Functional Approach to Funerary Expression in the Late La Tène. In: *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*.

Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 7–9 October 2011, ed. S. Berecki, 425–451. Târgu Mureş: Editura Mega.

Драгашевић, Јован. 1877. Археологичко-географичка истраживања. *Гласник Српског научног друштва* 45: 1–128.

Dragojević-Josifovska, Borka. 1982. Scupi et la région de Kumanovo. *Inscriptions de la Mésie Supérieure VI. Scupi et la région de Kumanovo*. Beograd: Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques.

Drnić, Ivan. 2013. Fibule tipa Jezerine s prostora jugoistočne Panonije. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 30/2013: 45–68.

Dueck, Daniela, Lindsay, Hugh and Pothecary Sarah eds. 2005. *Strabo's Cultural Geography: the Making of Kolossourgia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Душанић, Милена. 1995. Становништво фрушкогорске области према епиграфским изворима. У: *Фрушка гора у античко доба: прилози за стару историју и археологију*, ур. Н. Тасић, 33–56. Нови Сад: Матица српска.

Dušanić, Slobodan. 1967. Bassianae and its territory. *Archaeologia Iugoslavica* 8: 67–81.

Душанић, Слободан. 1968. Римска војска у источном Срему. *Зборник Филозофског факултета* 10/1: 87–113.

Душанић, Слободан. 1977а. Епиграфске белешке. *Жива антика* 27/1: 179–190.

Dušanić, Slobodan. 1977b. Aspects of Roman mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia, and Moesia Superior. In: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der Neueren Forschung II. Principat, Sechster Band. Politische Geschichte (Provinzen und Randvölker: Lateinischer Donau-Balkanraum)*, eds. H. Temporini and W. Haase, 52–94. Berlin & New York: Walter de Gruyter.

Душанић, Слободан. 1980. Организација римског рударства у Норику, Панонији, Далмацији и Горњој Мезији. *Историјски гласник* 1–2: 7–55.

Dušanić, Slobodan. 1989. The Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life. In: *Mineria y Metalurgia en las Antiguas Civilizaciones Mediterraneas y Europeas, coloquio internacional asociado*, ed. C. Domergue, 148–156. Madrid: Ministerio de Cultura, Direccion General de Bellas Artes y Archivos, Instituto de Conservacion y Restauracion de Bienes Culturales.

Dušanić, Slobodan. 2000. Army and Mining in Moesia Superior. In: *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit, Gedenkschrift für Eric Birley*. Hrsg. G. Alföldy, B. Dobson, W.Eck, 343–363. Stuttgart: Steiner.

Dušanić, Slobodan. 2003. Roman mining in Illyricum: historical aspects. In: *Dall' Adriatico al Danubio, L'Ilirico nell' età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli 25-27 settembre 2003*, ed. G Urso, 247–270. Fondazione Niccolò Canussio.

- Dušanić, Slobodan. 2007. Istorijski metod Fanule Papazoglu. U: *Iz istorije antičkog Balkana*, F. Papazoglu, IX–XIII. Beograd: Equilibrium.
- Dušanić, Slobodan. 2009. The Valle Ponti Lead Ingots: Notes on Roman Notables' Commercial Activities in Free Illyricum at the Beginning of the Principate. *Starinar* 58: 107–118.
- Dyson, Stephen, L. 1993. *From New to New Age archaeology: archaeological theory and classical archaeology*. American Journal of Archaeology 97: 195–206.
- Dyson, Stephen, L. 2006. *In Pursuit of Ancient Pasts: A History of Classical Archaeology in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New Heaven and London: Yale University Press.
- Džino, Danijel. 2007. The Celts in Illyricum – whoever they may be: The hybridization and construction of identities in southeastern Europe in the fourth and third centuries BC. *Opuscula Archaeologica* 31: 93–112.
- Džino, Danijel. 2008a. “The people who are Illyrians and Celts”: Strabo and the identities of the ‘barbarians’ from Illyricum. *Arheološki vestnik* 59: 371–380.
- Džino, danijel. 2008b. Deconstructing ‘Illyrians’: Zeitgeist, changing Perceptions and the Identity of Peoples from Ancient Illyricum. *Croatian Studies Review* 5: 43–55.
- Džino, Danijel. 2009. “Dezidijati”: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 36: 75–96.
- Džino, Danijel. 2010a. *Illyricum in Roman Politics 229 BC–AD 68*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Džino, Danijel. 2010b. Aspects of Identity-Construction and Cultural Mimicry among Dalmatian Sailors in the Roman Navy. *Antichthon* 44: 96–110.
- Džino, Danijel. 2014a. Constructing Illyrians: Prehistoric Inhabitants of the Balkan Peninsula in Early Modern and Modern Perceptions. *Balkanistica* 27: 1–39.
- Džino, Danijel. 2014b. The formation of early Imperial peregrine *civitates* in Dalmatia: (Re)constructing indigenous communities after the conquest. In: *The Edges of the Roman World*, eds. M. A. Janković, V. D. Mihajlović and S. Babić, 219–231. Newcastle : Cambridge Scholars Publishing.
- Egri, Mariana. 2014. Enemy at the gates? Interactions between Dacians and Romans in the 1st century AD. In: *The Edges of the Roman World*, eds. M.A. Janković, V. M. Mihajlović and S. Babić, 172–193. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Egri, Mariana and Rustoiu, Aurel. 2008. The Social Significance of Conviviality in the Scordiscian Environment. In: *Funerary Practices of the Bronze and Iron Ages in Central and South-Eastern Europe*, (eds. V. Sîrbu and D. L. Vaida), pp. 83–93. Cluj-Napoca: Editura Mega
- Emilov, Jurij. 2005. The Galatians and Cabyle a Fragmentary Inscription and its Context. In: *Stephanos Archaeologos in honorem Professoris Ludmili Getov*, Studia Archaeologica

Universitatis Serdicensis Supplementum IV, eds. K. Rabadyhiev, M. Ilcheva, 324–332. Sofia: Universitetsko izdvo Sv. Kliment Ohridski.

Emilov, Jurij. 2007. La Tene finds and the indigenous communities in Thrace. Interrelations during the Hellenistic period. *Studia Hercynia* 11: 57–75.

Emilov, Jurij. 2010. Ancient Texts on the Galatian Royal Residence of Tylis and the Context of La Tene Finds in Southern Thrace. A Reappraisal. In: *In Search of Celtic Tylis in Thrace* (III cent. BC), ed. L. F. Vagalinski, 67–87. Sofia: NOUS Publishers.

Engels, Johannes. 2007. Geography and History. In: *A Companion to Greek and Roman Historiography*, ed. J. Marincola, 541–552. London: Blackwell Publishing.

Ercegović, Slavenka. 1961. Keltski konjanički grob s Gardoša u Zemunu. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 2: 125–137.

Eriksen, Trond Berg. 2013. *Šta je istorija ideja?* Loznica: Karpos.

Evans, Rhiannon. 2008. *Utopia Antiqua: Readings of the Golden Age and Decline at Rome*. London and New York: Routledge.

Ферјанчић, Снежана. 2002. *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама I–III век н.е.* Београд: Балканолошки институт САНУ.

Ферјанчић, Снежана, Јеремић, Гордана и Гојгић, Александра. 2008. *Епиграфски споменици Чачка и околине*. Чачак: Народни музеј.

Fernández-Götz, Manuel. 2014. Central Places and the Construction of Collective Identities in the Middle Rhine-Moselle Region. In: *Fingerprinting the Iron Age: Approaches to identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the debate*, eds. C. N. Popa and S. Stoddart, 175–186. Oxford: Oxbow books.

Ferris, I.M. 2000. *Enemies of Rome: Barbarians through Roman Eyes*. Stroud: Sutton Publishing.

Fidanovski, Slobodan. 1988. Nekropole municipijuma DD u svetlu novih istraživanja. *Glasnik Muzeja Kosova* 15–16 (1987–1988): 11–49.

Фидановски. Слободан. 1990. *Римска керамика Улпијане*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.

Filipović, Slavica. Colonia Aelia Mursa. In: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*, eds. M. Šašel Kos and P. Scherrer, 157–168. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

Fitzpatrick, Andrew, P. 1996. ‘Celtic’ Iron Age Europe: The theoretical basis. In: *Cultural Identity and Archeology: The Constructions of European Communities*, eds. P. Graves-Brown, S. Jones and C. Gamble, 238–255. London and New York: Routledge.

Freeman, P. W. M. 1997. ‘Mommsen to Haverfield: the origins of studies of Romanization in the late 19th c. Britain’. In: *Dialogues in Roman imperialism. Power, discourse, and discrepant*

experience in the Roman empire, ed. D. J. Mattingly, 27–50. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology 23.

Freeman, P. W. M. 1993. 'Romanization' and Roman material culture: Review of Millett, *The Romanization of Britain*. *Journal of Roman Archaeology* 6: 438–445.

Фуко, Мишел. 1998. *Археологија знања*. Београд и Нови Сад: Плато и Издавачка књижевница Зорана Стојановића.

Гачић, Дивна. 2005. *Миодраг Грбић (1901-1969): живот и дело*. Сремски Карловци: Завичајна збирка.

Гарашанин, Милутин. 1953. Из историје Келта у Србији. *Историски гласник* 3-4: 3–16.

Гарашанин, Милутин. 1957. Ка проблематици касног латена у доњем Подунављу. *Зборник Матице српске за друштвене науке* 18: 78–102.

Garašanin, Milutin. 1958. Contribution à la connaissance de la civilisation des Dardaniens à l'époque de la Tène. *Živa antika* 8: 121–128.

Гарашанин, Милутин. 1963а. Ка имену Сингидунума. *Зборник Филозофског факултета* 7-1: 45–53.

Garašanin, Milutin. 1963b. Contributions a l'archéologie et a l'histoire des Scordisques. En: *A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo aniversario de su nacimiento*, 173–180. Mexico: Instituto Nacional de Antropología e Historia.

Garašanin, Milutin. 1963c. Naoružanje i oprema keltskog ratnika. *Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu* 8–9: 39–60.

Гарашанин, Милутин. 1964а. Археологија и историја. У: *Споменица у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности* књ. 26, 47–51. Београд: Српска академија наука и уметности.

Garašanin, Milutin. 1964b. Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima. U: *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ur. A. Benac, 135–175. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine.

Garašanin, Milutin. 1964c. Problem kontinuiteta u arheologiji. U: *VI Kongres arheologa Jugoslavije I*, ur. J. Todorović, 9–45. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Гарашанин, Милутин. 1964d. Ка хронолошком систему гвозденог доба у Србији и Македонији. *Зборник Филозофског факултета* 8-1: 39–47.

Гарашанин, Милутин. 1964е. Фигура келтског ратника из Кладова. *Зборник Народног музеја* 4: 79–83.

Garašanin, Milutin. 1966. Ka konfrontaciji pisanih i arheoloških izvora o Keltima u našoj zemlji. U: *Materijali III, Simpozijum praistorijske i srednjovekovne sekcije Arheološkog društva*

Jugoslavije, ur. N. Tasić, 17–26. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije i Društvo muzejskih radnika Vojvodine.

Garašanin, Milutin. 1968a. L'archéologie et les principales étapes de la formation des peuples paléobalkaniques. *Zbornik Filozofskog fakulteta X-1*: 115–118.

Garašanin, Milutin. 1968b. Razmatranja o nekropolama tipa Mal Kopašnica – Sase. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 4*: 5–34.

Garašanin, Milutin. 1973. Die späteisenzeitliche Nekropolen – Gruppe vom Typ Gostilj im Labiatenlande. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja 9*: 5–28.

Гарашанин, Милутин. 1988. Настанак и порекло Илира. У: *Илири и Албанци*, ур. М. Гарашанин, 9–76. Београд: Српска академија наука и уметности.

Garašanin, Milutin. 1991. Problemes de l'ethnogenèse des peuples paléobalkaniques (Régions centrales et occidentales de la Péninsule). In: *Tribus paleobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'eneolithique jusqu'a l'epoque hellenistique*, ed. A. Benac, 9-32. Sarajevo & Beograd: Academie des sciences et des artes de Bosne et Herzegovine, Centre d'études balkaniques & Academie Serbe des sciences et des artes, Institut des d'études balkaniques.

Garašanin, Milutin. 1996. *Razgovori o arheologiji*, prir. S. Babić i M. Tomović. Beograd: 3T.

Gavela, Branko. 1951a. Kada i zašto su Kelti došli u srednje Podunavlje?. *Živa antika 1*: 145–148.

Gavela, Branko. 1951b. Skordisci u našoj zemlji prema antičkim piscima. *Živa antika 1*: 275–278.

Gavela, Branko. 1952a. *Keltski oppidum Židovar: prilog kulturnoj istoriji naše zemlje protoistoriskog doba*. Beograd: Naučna knjiga.

Гавела, Бранко 1952b. Келтски опидум Жидовар. *Рад војвођанских музеја 1*: 48–59.

Гавела, Бранко. 1953. Један прилог етничкој и хронолошкој детерминацији панонске керамике у средњем Подунављу. *Рад војвођанских музеја 2*: 59–66.

Гавела, Бранко. 1955a. Методски проблеми протоисториске археологије наше земље. *Зборник филозофског факултета 3*: 1–14.

Гавела, Бранко. 1955b. Винча и Илири. *Старинар 3-4/1952-1953*: 17–24.

Гавела, Бранко. 1955c. Протоисториски и антички Сингидунум. *Годишњак Музеја града Београда 2*: 9–20.

Gavela, Branko. 1956. *Praistorijska arheologija*. Beograd: Nolit.

Гавела, Бранко. 1958. О најстаријим етничким агломерацијама на подручју Београда. *Годишњак града Београда 5*: 5–16.

Gavela, Branko. 1966. Kelti u grčkim antičkim izvorima. U: *Materijali III, Simpozijum praistorijske i srednjovekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije*, ur. N. Tasić, 9–16. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije i Društvo muzejskih radnika Vojvodine.

Гавела, Бранко. 1960. Илири и Келти у Подунављу и на Балкану. *Годишњак града Београда* 7: 5–28.

Гавела, Бранко. 1961. О илирској компоненти у индоевропској диаспори. *Старинар* 11/1960: 1–8.

Gavela, Branko. 1966. Kelti u grčkim antičkim izvorima. U: *Materijali III, Simpozijum praistorijske i srednjovekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije*, ur. N. Tasić, 9–16. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije i Društvo muzejskih radnika Vojvodine.

Гавела, Бранко. 1970. О етничким проблемима латенске културе Жидовара. *Старинар* 20/1969: 119–127.

Гавела, Бранко. 1974. Праисторијски град Жидовар. У: *Велика археолошка открића*, ур. Д. Вученов, 37–52. Београд: Коларчев народни универзитет.

Gavela, Branko. 1975. Rois et etats celtiques dans les Balkans. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 12(10): 61–68.

Гавела, Бранко. 1976. Епоха келтске културе на Балкану. *Зборник Филозофског факултета* 13-1: 17–37.

Гавела, Бранко. 1977. Један поглед на историју балканских Келта. *Balkanica* 8: 53–63.

Гавела, Бранко. 1978а. Поглед археологије на људску прошлост. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 20–24. Београд: Нолит.

Гавела, Бранко. 1978б. Увод. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 7–19. Београд: Нолит.

Гавела, Бранко. 1978с. Пелазги и Минијци. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 38–53. Београд: Нолит.

Гавела, Бранко. 1978д. На развоју светова и векова. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 25–37. Београд: Нолит.

Гавела, Бранко. 1978е. Рах Valcanica и место Келта међу балканским народима. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 74–76. Београд: Нолит.

Гавела, Бранко. 1978ф. Узроци и време доласка Келта на Балкан. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 77–83. Београд: Нолит.

Гавела, Бранко. 1978г. Келти у споменицима ликовне уметности. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 98–107. Београд: Нолит.

Гавела, Бранко. 1978х. Келтске државе на Балкану. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 108–124. Београд: Нолит.

- Гавела, Бранко. 1978i. Келтски краљеви на Балкану. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 125–175. Београд: Нолит.
- Гавела, Бранко. 1978j. Бренос име, симбол и судбина. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 176–196. Београд: Нолит.
- Гавела, Бранко. 1978k. Балкански Келти у античким писаним изворима. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 197–205. Београд: Нолит.
- Гавела, Бранко. 1978l. Слика келтског карактера и менталитета према античким писаним изворима. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 206–217. Београд: Нолит.
- Гавела, Бранко. 1978m. Жидовар - археолошка сведочанства о Келтима на тлу Југославије. У: *Предања и знања о старом Балкану*, Б. Гавела, 218–225. Београд: Нолит.
- Gavela, Branko. 1980. Keltske migracije na Balkanu. U: *Putevi i komunikacije u praistoriji. Materijali XVI*, red. N. Tasić, 9–19. Beograd: Savez Arheoloških društava Jugoslavije i Muzej Kosova.
- Geary, Patrick. 2007. *Mit o nacijama. Srednjovekovno poreklo Evrope*. Novi Sad: Cenzura
- Гирић, Милорад. 1965. Историјат досадашњих ископавања на Гомолави. *Рад војвођанских музеја* 14: 109–111.
- Горенц, Марсел и Димитријевић, Даница. 1956. „Градина“ у Старом Сланкамену. Запажања у вези са археолошким истраживањима у 1955. години. *Рад војвођанских музеја* 5: 150–155.
- Grane, Thomas. 2007a. *The Roman Empire and Southern Scandinavia – a Northern Connection! - A re-evaluation of military-political relations between the Roman Empire and the Barbaricum in the first three centuries AD with a special emphasis on southern Scandinavia*. Ph.D. Thesis. Copenhagen: University of Copenhagen.
- Grane, Thomas. 2007b. Southern Scandinavian *Foederati* and *Auxilarii*? In: *Beyond the Roman Frontier: Roman Influences on the Northern Barbaricum* (ed. T. Grane), pp. 83–103. Roma: Edizioni Quasar.
- Grane, Thomas. 2010. Varpelev, Denmark – Evidence of Roman Diplomacy? *Bollettino di Archeologia on line* I/2010: 37–44.
- Grant, Michael. 1995. *Greek and Roman Historians: Information and Misinformation*. London and New York: Routledge.
- Грбић, Миодраг. 1928. Из преисторије Војводине. Сребрна остава из Чуруга на Тиси. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 1/1: 10–22.
- Грбић, Миодраг. 1935. Извештај о раду на ископавању Басијане код Доњих Петроваца у Срему. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 8: 483–486.
- Грбић, Миодраг. 1936. Архитектура у Басијани (Сремски Петровци). *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 9/1: 19–31.

Грбић, Миодраг. 1937. Архитектура у Басијани код Доњих Петроваца у Срему. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 10/1: 1–7.

Грбић, Миодраг. 1939. Преисториско доба Војводине. У: *Војводина I: од најстаријих времена до велике сеобе*, ур. Д.Ј. Поповић, 47–60. Нови Сад: Историско друштво у Новом Саду.

Грбић, Миодраг. 1941. Михаило Валтровић, први српски археолог и музеолог. *Летопис Матице српске* 115/ 355: 97–102.

Грбић, Драгана. 2014. *Племенске заједнице у Илирику. Предурбане административне структуре у провинцијама између Јадрана и Дунава (I–III век)*. Београд: Балканолошки институт.

Gruen, Erich, S. 2011. *Rethinking the Other in Antiquity*. Princeton: Princeton University Press.

Gruen, Erich. 2013. Did Ancient Identity Depend on Ethnicity? A Preliminary Probe. *Phoenix* 67/1–2: 1–22.

Grüner Andras. 2007. Gabe und Geschenk in der römischen Staatskunst. In: *Geschenke und Steuern, Zölle und Tribute Antike Abgabenformen in Anspruch und Wirklichkeit*, (Hg. von H. Klinkott, S. Kubisch und R. Müller-Wollermann), pp. 431–484. London and Boston: Brill.

Guberina, Petar. 1956. Dr Petar Skok. *Jezik, časopis za kulturu hrvatskog književnog jezika* 4: 97–99.

Guštin, Mitja and Kuzman, Pasko. 2014. The Celtic Warrior from Lychnidos. In: *In the Shadow of the Divine Isis*, ed. T. Paskali Buitaševska. Skopje: Arheološki muzej na Makedonija.

Guštin, Mitja, Kuzman, Pasko and Preložnik, Andrej. 2015. Celtic helmets from Hellenistic necropolises at Ohrid. In: *The Clash of Cultures? The Celts and the Macedonian World*, eds. M. Guštin and W. David, 85–106. Manching: Schriften des Kelten-Römer Museums.

Haselgrove, Colin. 1987. Culture process on the periphery: Belgic Gaul and Rome during the late Republic and early Empire. In: *Centre and Periphery in the Ancient World*, (eds. M. Rowlands, M. Larsen and K. Kristiansen), pp. 104–124. Cambridge: Cambridge University Press.

Hauschild, Maya. 2010. “Celticised” or “Assimilated”? In Search of Foreign and Indigenous People at the Time of the Celtic Migrations. In: *Iron Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Targu-Mureş 9–11 October 2009*, ed. S. Berecki, 171–180. Cluj-Napoca: Editura Mega.

Haverfield, Francis. 1905. *The Romanization of Roman Britain. Proceedings of the British Academy II*. London: British Academy.

Härke, Heinrich. 1995. 'The Hun is a Methodological Chap': Reflections on the German tradition of pre- and proto- history. In: *Theory in Archaeology. A world perspective*, ed. P. J. Ucko, 47–61. London and New York: Routledge.

Hedrick, Charles W. Jr. 2006. *Ancient History: Monuments and Documents*. London: Blackwell Publishing.

Hellebrandt, Magdolina. 1999. *Corpus of Celtic Finds in Hungary Vol. III: Celtic Finds from Northern Hungary*. Budapest: Akademiai Kiadó.

Hill, J. D. 2006. Are We any Closer to Understanding how Later Iron Age Societies Worked (or did not Work)? In: *Les Mutations de la fin de l'age du fer; Celts et Gaulois IV*, ed. C Haselgrove, 169–80. Glux-en-Glenne: Collection Bibracte.

Hill, J. D. 2007. The dynamics of social change in Later Iron Age eastern and south-eastern England c. 300 BC–AD 43. In: *The Later Iron Age in Britain and Beyond*, eds. C. Haselgrove and T. Moore, 16–40. Oxford: Oxbow Books.

Hingley, Richard. 1996. The “legacy” of Rome: the rise, decline and fall of the theory of Romanization. In: *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives*, eds. J. Webster and N. Cooper, 35–48. Leicester: School of Archaeological Studies, University of Leicester.

Hingley, Richard. 1997. Resistance and domination: social change in Roman Britain. In: *Dialogues in Roman imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman empire*, ed. D. J. Mattingly, 81–100. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology 23.

Hingley, Richard. 2000. *Roman Officers and English Gentlemen: the Imperial Origins of Roman Archaeology*. London: Routledge.

Hingley, Richard ed. 2001. *Images of Rome: Perceptions of Ancient Rome in Europe and the United States in the Modern Age*. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology.

Hingley, Richard. 2005. *Globalizing Roman Culture: Unity, Diversity and Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hoernes, Moritz. 1892. *Die Urgesichte des Menschen*. Wien: A. Hartleben.

Hoernes, Moritz. 1898. *Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis um 500 vor Chr.* Wien: A. Holzhausen.

Hope, Valerie. 2000. Status and identity in the Roman world. In: *Experiencing Rome: Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, ed. J. Huskinson, 125–152. London: Routledge and The Open University.

Huskinson, Janet. 2000a. Looking for Culture, Identity and Power. In: *Experiencing Rome: Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, ed. Janet Huskinson, 3–27. London: Routledge and The Open University.

Huskinson, Janet. 2000b. Élite culture and the identity of empire. In: *Experiencing Rome: Culture, Identity and Power in the Roman Empire*, ed. J. Huskinson, 95–121. London: Routledge and The Open University.

- Игњатовић, Милорад. 2005. Загонетка гроба 113 са Карабурме – од „бронзаног шкарта“ до келтског војсковође. *Годишњак града Београда* 52: 11–35.
- Insoll, Timothy ed. 2007. *The Archaeology of Identities: A Reader*. London and New York: Routledge.
- Isaac, Benjamin. 2004. *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Јацановић, Драган. 1987. Келтски гроб из Костолца. *Viminacium* 2: 7–17.
- Iskra-Janošić, Ivana. 2004. Colonia Aurelia Cibalae: Entwicklung der Stadt. In: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*, eds. M. Šašel Kos and P. Scherrer, 169–195. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Јацановић, Драган. 1997. Каснолатенски локалитет „Дунавац“ у Костолцу. *Гласник српског археолошког друштва* 13: 127–132.
- Јацановић, Драган и Ђорђевић Аца. 1990. Вишеслојно праисторијско налазиште „Орашје“ у Дубравици. *Viminacium* 4–5: 7–80.
- James, Simon. 2001. ‘Romanization’ and the peoples of Britain. In: *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*, eds. S. Keay and N. Terrenato, 187–209. Oxford: Oxbow.
- James, Simon. 2003. Roman Archaeology: Crisis and Revolution. *Antiquity* 77: 178–184.
- Jamieson, Ross W. 2004. Caste in Cuenca, Colonial Identity in the Seventeenth Century Andes In: *The Archaeology of Plural and Changing Identities, Beyond Identification*, eds. E.C. Casella, and C. Fowler, 211–232. New York: Springer.
- Јанкулов, Борислав. 1939. Железно доба Војводине. Порекло латенске културе. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 12: 257–284.
- Јанкулов, Борислав. 1940. Халштатска и латенска налазишта у Војводини. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 13: 225–250.
- Јанкулов, Борислав. 1952. Утврђења Римљана и варвара из доба сеобе народа у Бачкој и Банату. *Рад војвођанских музеја* 1: 7–37.
- Janković, Marko A. 2013. Koncept romanizacije Teodora Momzena i njegova uloga u konstituisanju rimskih arheologija Zapadnog Balkana. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 747–762.
- Janković, Marko, A. 2014. Violent Ethnicities: Gladiatoral spectacles and display of power. In: *The Edges of the Roman World*, eds. M.A. Janković, V. M. Mihajlović and S. Babić, 48–60, Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.
- Јанкулов, Борислав. 1940. Халштатска и латенска налазишта у Војводини. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 13: 225–250.
- Jenkins, Keith. 1995. *On 'What is History?'*. From Carr and Elton to Rorty and White. London and New York: Routledge.

- Јевтић, Милош. 2006а. Завршна разматрања. У: Јевтић, М., Лазић, М и Сладић, М. *Жидоварско благо*, 167–170. Вршац и Београд: Градски музеј у Вршцу и Филозофски факултет, Београд.
- Јевтић, Милош. 2006б. Карактер налаза и хронологија. У: Јевтић, М., Лазић, М и Сладић, М. *Жидоварско благо*, 82–166. Вршац и Београд: Градски музеј у Вршцу и Филозофски факултет, Београд.
- Jevtić, Miloš. 2007. Sacred groves of the Tribali on Miroč Mountain. *Starinar* 56/2006: 271–290.
- Јевтић, Милош, Лазић, Мирослав и Сладић, Миодраг. 2006. *Жидоварско благо*. Вршац и Београд: Градски музеј у Вршцу и Филозофски факултет, Београд.
- Jevtić, Miloš and Peković, Mirko. 2008. Mihajlov Ponor on Miroč – Tribal cult places. *Starinar* 57/2007: 191-219.
- Johnson, Matthew. 1999. *Archeological Theory: An Introduction*. London: Blackwell Publishing.
- Jones, Sian. 1997. *The Archaeology of Ethnicity, Constructing identities in past and present*. London and New York: Routledge.
- Jones, Sian. 1999. Historical categories and the praxis of identity: the interpretation of ethnicity in historical archaeology, in *Historical Archaeology: Back from the Edge*, eds. P.P.A. Funari, M. Hall and S. Jones, 219–232. London and New York: Routledge.
- Josifović, Stevan. 1956. Oktavijanovo ratovanje u Iliriku. *Živa antika* 6: 138–165.
- Jovanović, Aleksandar. 1978. *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Beograd: Svez Arheoloških društava Jugoslavije.
- Јовановић, Александар. 1984. *Римске некрополе на територији Југославије*. Београд: Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.
- Jovanović, Aleksandar. 1995. A contribution to the research of the rapport between the Scordisci and the Dardanians in the end of the second and the beggining of the first century BC. *Balkanica* 26: 143–152.
- Jovanović, Aleksandar, Korać, Miomir and Janković, Đorđe. 1986. L'embouchure de la rivière Slatinska Reka. *Cahiers des Portes de Fer* 3: 378–400.
- Јовановић, Борислав. 1965а. Гомолава. Ископавања 1965–1966. *Рад војвођанских музеја* 14: 113–134.
- Јовановић, Борислав. 1965б. Архитектура и метални налази млађег гвозденог доба. *Рад војвођанских музеја* 14: 229–235.
- Јовановић, Борислав. 1971. Насеље Скордиска на Гомолави. Ископавање 1967–1971. *Рад војвођанских музеја* 20: 123–144

- Jovanović, Borislav. 1973. Сингидунум и градови Скордиска. *Годишњак Музеја града Београда* 20: 13–25.
- Jovanović, Borislav. 1974. Mlađe gvozdeno doba. Metalurgija gvožđa protoistorijskog perioda. U: *Praistorija Vojvodine*, B. Brukner, B. Jovanović i N. Tasić, 277–316, 329–336. Novi Sad: Institut za izučavanje istorije Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije.
- Jovanović, Borislav. 1975. Елементи за познавање уметности Скордиска. *Старинар* 24–25/1973–1974: 17–31.
- Jovanović, Borislav. 1979. Значење дачке керамике на насељима Скордиска у Подунављу. *Старинар* 28–29/1977–1978: 9–17.
- Jovanović, Borislav. 1980. Utvrđena naselja u zemlji Skordiska. *Situla* 20–21: 375–381.
- Jovanović, Borislav. 1984a. Les sépultures de la nécropole celtique de Pećineørde Kostolac (Serbie du nord). *Études celtiques* 21: 63–73.
- Jovanović, Borislav. 1984b. Skordisci. U: *Keltoi: Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, ur. D. Božić, L. Bakarić, 41–48. Ljubljana: Narodni muzej, Ljubljana, Arheološki muzej, Zagreb i Narodni muzej, Beograd.
- Jovanović, Borislav. 1985. Некропола на Пећинама и старије гвоздено доба Подунавља. *Старинар* 36/1985: 13–18.
- Jovanović, Borislav. 1987. Uvod; Istočna grupa. U: *Praistorija jugoslavenskih zemalja V: željezno doba*, ur. A. Benac, 805–814; 815–854. Sarajevo: Akademija znanosti i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Jovanović, Borislav. 1992. Dolazak Kelta na Balkan. U: *Skordisci i starosedeoci u Podunavlju*, ur N. Tasić, 83–94. Beograd: SANU, Balkanološki institut.
- Jovanović, Borislav. 1994. Хоризонт најстаријих келтских гробова на северном Балкану. У: *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља*, ур. Н. Тасић, 112–117. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Jovanović, Borislav. 2009. Late La Tène Unfortified Settlements in the Surrounding of Gomolava. *Rad Muzeja Vojvodine* 51: 91–102.
- Jovanović, Borislav. 2011. Galatae and Scordisci: Eastern Celts and the Mediterranean import. In: *The Eastern Celts: the Communities between the Alps and the Black Sea*, eds. M. Guštin and M. Jevtić, 137–142. Koper and Beograd: Univerza na Primorskem.
- Jovanović, Borislav. 2014. The Eastern Celts and their Invasions of Hellenistic Greece and Asia Minor. *Balkanica* 45: 25–36.
- Jovanović, Borislav i Jovanović, Marija. 1988. *Gomolava, naselje mlađeg gvozdenog doba*. Novi Sad i Beograd: Vojvođanski muzej i Arheološki institut.

- Jovanović, Borislav and Popović, Petar. 1991. The Scordisci. In: *The Celts*, eds. S. Moscati et al., 337–346. London: Thames and Hudson.
- Jovanović, Marija. 1986a. Mlađe gvozdeno doba. U: *Gomolava od praistorije do srednjeg veka*, J. Petrović, M. Jovanović i V. Dautova-Ruševljan, 45–64. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Jovanović, Marija 1986b. Čarnok, Titov Vrbas, keltsko utvrđenje. *Arheološki pregled* 25: 33–34.
- Јовановић, Марија. 1989. Плавна – келтско утврђење. *Рад војвођанских музеја* 31: 59–74.
- Јовановић, Марија. 1991. Келтски гроб из Бачког Градишта. *Рад војвођанских музеја* 33: 29–38.
- Jovanović, Marija. 1992. Čarnok, Vrbas. U: *Skordisci i starosedeoci u Podunavlju*, ur N. Tasić, 54–55. Beograd: SANU, Balkanološki institut.
- Јовановић, Марија. 1993. Прилози из уништених латенских гробова са подручја Срема. *Рад војвођанских музеја* 35: 41–51.
- Јовановић, Марија 1994. Келтско утврђење Чарнок код Врбаса. У: *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља*, ур. Н. Тасић, 119–130. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Jovanović, Marija. 1998. Astragalni pojasevi na području centralnog Balkana i jugoistočne Evrope. *Rad Muzeja Vojvodine* 40: 39–95.
- Jovanović, Marija. 2008. Utvrđeno kasnolatensko utvrđenje Čarnok kod Vrbasa (pregled istraživanja od 1984. do 2007. godine). *Rad Muzeja Vojvodine* 50: 61–78.
- Jovanović, Marija. 2009. Gomolava – zanatski centar Skordiska. *Rad Muzeja Vojvodine* 51: 117–135.
- Jovanović, Marija. 2011. Secrets of the baskets from Čarnok of Vrbas. *Rad Muzeja Vojvodine* 53: 127–132.
- Jovanović, Marija. 2012. Stratigrafija keltskog naselja Čarnok u Ваčkoj. *Rad Muzeja Vojvodine* 54: 63–75.
- Јововић, Божо. 1995. Јован Драгашевић . официр, професор, пјесник и научник. *Војно дело* 47/4–5: 184–205.
- Каниц, Феликс. 1985. *Србија, земља и становништво: од римског доба до краја XIX века*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Капуран, Александар. 2009. *Архитектура из позног бронзаног и старијег гвозденог доба у басену Јужне Мораве*. Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.
- Karl, Raimund. 2004a. Zur Theorierezeption in der Ur- und Frühgeschichte in Ostösterreich seit 1945. *Archäologische Informationen* 27/2: 269–292

Karl, Raimund. 2004b. Celtoscepticism: A convenient excuse for ignoring non-archaeological evidence? In: *Archaeology and Ancient History: Breaking Down the Boundaries*, ed. E. W. Sauer, 185–199. London and New York: Routledge.

Karl, Raimund. 2004c. Guardian and ward: Age and gender as strange social attractors in the Celtic Iron Age. *Ethnographisch-archaologische Zeitschrift* 45: 467–481.

Karl, Raimund. 2005a. Im Osten nichts Neues. Eine Untersuchung der Theorieabstinenz in der Ur- und Frühgeschichtsforschung Ostösterreichs seit 1945. *Rundbrief der Arbeitsgemeinschaft Theorie in der Archäologie* 4/1: 23–40.

Karl, Raimund. 2005b. Master and apprentice, knight and squire: Education in the ‘Celtic’ Iron Age. *Oxford Journal of Archaeology* 24: 255–271.

Karl, Raimund 2005c. Neighbourhood, Hospitality, Fosterage and Contracts: Late Hallstatt and early La Tène complex social interaction north of the Alps. Defining Social Complexity: Approaches to Power and Interaction in the Archaeological Record conference, Cambridge: unpublished paper.

http://www.researchgate.net/publication/237447708_Neighbourhood_Hospitality_Fosterage_and_Contracts_Late_Hallstatt_and_early_La_Tne_complex_social_interaction_north_of_the_Alps

Karl, Raimund. 2006a. *Butacos, *wossos, *geistlos, *ambactos: Celtic socio-economic organisation in the European Iron Age. *Studia Celtica* 40: 21–41.

Karl, Raimund. 2006b. Boii and the Celts in Bohemia. In: *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*, ed. J. T. Koch, 222–226. Santa Barbara: ABC–Clio.

Karl, Raimund. 2007. Thoughts on the evolution of Celtic societies and grand Celtic narratives. In: *The Grand ‘Celtic’ Story? Proceedings of the conference held in Brussels in 2005*, eds. G. Anthoons and H. Clerinx, 33–68. Bruxelles: Memoires de la Societe Belge d’Etudes Celtiques 28.

Karl, Raimund. 2010a. Wissenschaftstheorie als Ursache von Hierarchiebildung in der deutschsprachigen Archäologie. *Archäologische Informationen* 33/1–2: 1–11.

Karl, Raimund. 2008. Random coincidences? Or: The return of the Celtic to Iron Age Britain. *Proceedings of the Prehistoric Society* 74: 69–78.

Karl, Raimund. 2010b. The Celts from everywhere and nowhere. A re-evaluation of the origins of the Celts and the emergence of Celtic cultures. In: *Celtic from the West: Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature*, eds. B. Cunliffe and J. T. Koch, 39–64. Oxford: Oxbow.

Karl, Raimund. forthcoming a. To observe and define is to know: Transfer of epistemology into and in archaeology.

Karl, Raimund. forthcoming b. Interpreting Iron Age Societies. A response to John Collis. In: *Keltische Kontraversen II*, ed. H. Müller. Gutenberg: Computus.

Karl, Raimund and Stifter, David, eds. 2007. *The Celtic World: Critical Concepts in Historical Studies, Vol. I: Theory in Celtic Studies*. London and New York: Routledge.

Keay, Simon. 2001a. Introduction. In *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*, eds. S. Keay and N. Terrenato, 113–116. Oxford: Oxbow.

Keay, Simon. 2001b. Romanization and the Hispaniae. In *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*, eds. S. Keay and N. Terrenato, 117–144. Oxford: Oxbow.

Kidd, I. G. 1999. *Posidonius Vol. III. The Translation of the Fragments*. Cambridge: Cambridge University Press.

Кондић, Владимир. 1991. Милутин Гарашанин. *Старинар* 40-41/1989-1990.

Kähler Holst, Mads. 2014. Warrior aristocracy and village community. Two fundamental forms of social organisation in the Late Iron Age and Viking Age. In: *Wealt and Complexity: Economically specialised sites in Late Iron Age Denmark*, eds. E. Stidsing, K. Høilund Nielsen and R. Field, 179–197. Aarhus: East Jutland Museum and Aarhus University Press.

Крстић, Душан. 1959. Латенски налази из Брестовика. *Зборник радова Народног музеја* 2: 45–54.

Kuzmanović, Zorica. 2010. Refleksivno mišljenje - zamena za analogiju? - primer debate o antičkoj ekonomiji. *Етноантрополошки проблеми* 5/1: 151–164.

Kuzmanović, Zorica. 2012. Uticaj lingvistike na kulturno-istorijsku arheologiju. *Етноантрополошки проблеми* 7/3: 615–628.

Кузмановић-Нововић, Ивана. 2012. Научна мисао Бранка Гавеле. У *Антика, савремени свет и рецепција античке културе: зборник радова*, ур. К. Марицки Гађански, 156–164. Београд: Друштво за античке студије Србије.

Lampinen, Antti. 2008. Narratives of Impiety and Epiphany: Delphic Galatomachy and Roman Traditions of the Gallic Sack. *Studia Celtica Fennica* 5: 39–54.

Laurence, Ray. 2001. Territory, ethnonyms and geography: the construction of identity in Roman Italy. In: *Cultural Identity and the Roman Empire*, eds. R. Laurence and J. Berry, 95–111. London & New York: Routledge.

Лазих, Мирослав. 2006а. Увод. У: Јевтић, М., Лазих, М и Сладић, М. *Жидоварско благо*, 7–12. Вршац и Београд: Градски музеј у Вршцу и Филозофски факултет, Београд.

Лазих, Мирослав. 2006б. Стратиграфија насеља из млађег гвозденог доба и релативна хронологија блага. У: Јевтић, М., Лазих, М и Сладић, М. *Жидоварско благо*, 20–25. Вршац и Београд: Градски музеј у Вршцу и Филозофски факултет, Београд.

Лазих, Мирослав, Д. 2009. Ко су били Дарданци? *Архаика* 2: 54–75.

Ловчевић, Стеван. 1895. *Опита историја за више разреде средњих школа, књ.2: Римљани*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.

- Лома, Светлана. 2002а. Проблем идентификације, уређења и становништва муниципија S. *Гласник Завичајног музеја (Пљевља)* 3: 9–23.
- Loma, Svetlana. 2002b. Princeps i peregrini incolae u municipiju S(plonistarum?). Epigrafski prilog istoriji romanizacije u provinciji Dalmaciji. *Жива антика* 52: 143-179.
- Лома, Светлана. 2005. Домаће становништво муниципија S. у светлу нових епиграфских сведочанстава. *Старинар* 53–54/2003–2004.: 35–63.
- Lucy, Sam. 2005. Ethnic and cultural identities, in *The Archaeology of Identity: Approaches to Gender, Age, Status, Ethnicity and Religion*. Díaz-Andreu, M., S.J. Lucy, S. Babić & D.N. Edwards, 86–109. London and New York: Routledge.
- Љубомировић, Ирена. 2013. *Никола Вулић – историчар антике*. Ниш: Филозофски факултет.
- Ljuština, Marija. 2010. The Late Hallstatt Communities in the Serbian Part of the Danube Basin. In: *Iron Age Communities of the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 9–11 October 2009*, ed. S. Berecki, 59–78. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Ljuština, Marija. 2013. Southern fringe of the Carpathian Basin during the 4th century BC and the first contacts with La Tène World: the case study of the Belgrade Confluence, Serbia. *Acta Archaeologica Carpathica* 48: 87–109.
- Ljuština, Marija i Spasić, Miloš. 2012. Celtic Newcomers between Traditional and Fashionable: Graves 63 and 67 from Karaburma. In: *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 7–9 October 2011*, ed. S. Berecki, 367–375. Târgu Mureș: Editura Mega.
- Ljuština, Marija and Spasić, Miloš. 2014. Scordiscan Potters in Action: A Late Iron Age Pottery Kiln from Karaburma. In: *Iron Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 10–13 October 2013*, ed. S. Berecki, 287–296. Târgu Mureș: Editura Mega.
- Мачај, Стеван. 1866. Грађа за топографију округа књажевачког. *Гласник Србског ученог друштва* 2/19: 285–345.
- Majnarić- Pandžić, Nives. 1969. Gradina, Orolik – kasnolatensko naselje. *Arheološki pregled* 11: 79–81.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 1970. *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*. Vinkovci: Gradski muzej Vinkovci.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 1973. Kasnolatenski keltski grobovi iz Sotina. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3/6–7: 55–74.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 1981. Gradina u Privlaci – utvrđeno kasnolatensko naselje. *Arheološki pregled* 22: 45–48.

- Majnarić-Pandžić, Nives. 1984. Prilog problematici kasnolatenskih utvrđenih naselja u Slavoniji. *Opuscula archaeologica* 9: 23–34.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 1996a. Nekoliko napomena o uvođenju ranolatenskog stila u sjevernu Hrvatsku i Bosnu. *Arheološki radovi i rasprave* 12: 31–53.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 1996b. Einige Beispiele der spätlatènzeitlichen Siedlungen in Nordkroatien und ihre Beziehung zu den Zentren der frühen Romanisation. *Arheološki vestnik* 47: 257–265.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 2003. Ein späthalstattzeitliches Gräberfeld in Vinkovci und das Problem eines neuen Phänomens der Pferdeausstattung in diesem Gebiet. *Germania* 81/2: 481–511.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 2005. Investigations into the Late Iron Age period in northern Croatia: 1970–2003. In: *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD Dedicated to Zenon Woźniak*, eds. H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska, 67–75. Krakow: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 2009a. Recent La Tène finds and sites in Northern Croatia. *Rad Muzeja Vojvodine* 51: 103–116.
- Majnarić-Pandžić, Nives. 2009b. On the South Pannonian Population in the Late Iron Age. In: *Keltske študije II. Studies in Celtic Archeology: Papers in honor of Mitja Guštin*, eds. G. Tiefengraber, B. Kavur and A. Gaspari, 235–245. Montagnac: Éditions Monique Mergoïl.
- Mano-Zisi, Đorđe. 1957. *Nalaz iz Tekije*. Beograd: Narodni muzej.
- Мано-Зиси, Ђорђе. 1964. Поглед на питања урбанизације и урбанизма у Илирикуму. *Зборник Народног музеја* (Београд) 4: 93–113.
- Марић, Растислав. 1950. Ископавање на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947 години. *Старинар* н.с. 1: 143–167.
- Марић, Растислав. 1951. Ископавања на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1948 и 1949 години. *Старинар* н.с. 2: 113–132.
- Марић, Растислав. 1955. Прилози античкој историји Србије. *Старинар* 3-4/1952-1953: 25–44.
- Марић, Растислав. 1958. Спев Аполонија Рођанина о походу Аргонаута као извор за историју Подунавља. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* 3: 39–43.
- Марић, Растислав. 1959. Никола Вулић 1872–1945. *Старинар* 9-10/1958-1959: XI–XII.
- Марић, Растислав. 1961. Становништво горњомезијског лимеса од римског освојења нашег Подунавља до досељења Словена. *Глас САНУ* 250: 83–95.

- Марић, Растислав. 2003 [1933]. *Антички култови у нашој земљи*. Београд: Чигоја.
- Marincola, John. 2007. Speeches in Classical Historiography. In: *A Companion to Greek and Roman Historiography*, ed. J. Marincola, 118–132. London: Blackwell Publishing.
- Marincola, John. 2009. Historiography. In: *A Companion to Ancient History*, ed. A. Erskine, 13–22. London: Blackwell Publishing.
- Mattern, Susan, P. 1999. *Rome and the Enemy: Imperial Strategy in the Principate*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.
- Mattingly, David, J. 1996. From one colonialism to another: imperialism and the Maghreb. In: *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives*, eds. J. Webster and N. Cooper, 49–69. Leicester: School of Archaeological Studies, University of Leicester.
- Mattingly, David, J. 1997. Dialogues of power and experience in the Roman Empire. In: *Dialogues in Roman Imperialism: Power, Discourse, and Discrepant Experience in the Roman Empire*, ed. D. J. Mattingly, 7–24. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology Supplement 23.
- Mattingly, David, J. ed. 1997. *Dialogues in Roman Imperialism: Power, Discourse, and Discrepant Experience in the Roman Empire*, Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology Supplement 23.
- Mattingly, David, J. 2002. Vulgar and weak ‘romanization,’ or time for a paradigm shift? *Journal of Roman Archaeology* 15: 536–540.
- Mattingly, David, J. 2011. *Imperialism, Power and Identity: Experiencing Roman Empire*. Princeton: Princeton University Press.
- Megaw, John Vincent, S. and Megaw, Ruth M. 1998. ‘The mechanism of (Celtic) dreams?’: a partial response to our critics. *Antiquity* 72: 432–435.
- Megaw, John Vincent, S. and Megaw, Ruth M. 2006. La Tène [2] the La Tène period. In: *Celtic Culture: A Historical Encyclopedia*, ed. J. T. Koch, 1071–1076. Santa Barbara: ABC–Clio.
- Milošević, Petar. 1985. Etnički i društveno-ekonomski aspekti kulta mrtvih na ranim nekropolama Sirmijuma. U: *Sahranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici* (Materijali XX), ur. N. Tasić, 177–185. Beograd: Savez Arheoloških društava Jugoslavije i Arheološko društvo Bosne i Hercegovine.
- Millet, Martin. 1990a. *The Romanization of Britain: an essey in archaeological interpretation*. Cambridge University Press.
- Millet, Martin. 1990b. Romanization: historical issues and archaeological interpretation. In: *The Early Roman Empire in the West*, eds. T. Blagg and M. Millet, 35–41. Oxford: Oxbow Books.
- Милошевић, Петар. 1987. Наоружање и опрема римског ратника у доба освајања и консолидације долине Саве. У: Брукнер, О., Даутова-Рушевљан В. и Милошевић, П.,

Почеци романизације у југоисточном делу провинције Паноније, 11–23. Нови Сад: Матица српска.

Милошевић, Петар. 2001. *Археологија и историја Сирмијума*. Нови Сад: Матица српска.

Mihajlović, Vladimir D. 2011. Gordijev interpretativni čvor: rimski pisani izvori, ideja socio-kulturne evolucije i koncept romanizacije. *Етноантрополошки проблеми* н.с. 6/3: 679–698.

Михајловић, Владимир Д. 2012. Каснолатенска и раноримска земљорадња на западном Балкану: преглед археолошких података. У: *Војвођански простор у контексту европске историје, зборник радова*, ур. В. Гавриловић, 17–38. Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за историју.

Mihajlović, Vladimir D. 2013. Genius loci Balkani: recepcija prošlosti i konstruisanje akademskog narativa o balkanskom nasleđu. *Етноантрополошки проблеми* 8/3: 779–803.

Mihajlović, Vladimir D. 2014a. Tracing ethnicity backwards: the case of the ‘Central Balkan Tribes’. In: *Fingerprinting the Iron Age: Approaches to identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the debate*, eds. C. N. Popa and S. Stoddart, 97–107. Oxford: Oxbow books.

Mihajlović, Vladimir D. 2014b. “Objects in action”: Towards the anthropology of exchange of Roman bronze vessels in the middle Danube region. In: *The Edges of the Roman World*, eds. M. A. Janković, V. D. Mihajlović and S. Babić, 194–218. Newcastle : Cambridge Scholars Publishing.

Mihajlović, Vladimir D. and Janković, Marko A. 2014. Foreword: Edges of the “Roman world“, imperialism and identities. In: *The Edges of the Roman World*, eds. M.A. Janković, V.D. Mihajlović and S. Babić, pp. X–XIX. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.

Mihajlović, Vladimir V. 2012: Relata refero. Percepcija antičke grčke prošlosti u savremenom srpskom obrazovanju. *Етноантрополошки проблеми* 7/3: 747–762.

Millet, Martin. 1990. *The Romanization of Britain: an essay in archaeological interpretation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Milin, Milena. 2004. Bassianae. In: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*, eds. M. Šašel Kos and P. Scherrer, 253–268. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.

Милинковић, Михаило. 1984. Михаило Валтровић, први уредник Старицара. *Старицар* 35/1984: 13–23.

Милинковић, Михаило. 1985. Истраживања Јанка Шафарика у Рудничком и Чачанском округу и почеци археологије у Србији. *Гласник Српског археолошког друштва* 2: 74–80.

Милинковић, Михаило. 1990. Михаило Валтровић и оснивање катедре за археологију. У: *Зборник Филозофског факултета: Научни скуп поводом стопедесетгодишњице Филозофског факултета*, ур. М. Поповић, 189–195. Београд: Филозофски факултет.

Милићевић, Милан. 1876. *Кнежевина Србија*. Београд: Државна штампарија.

- Милосављевић, Моника. 2013. Белешке са маргине: значај Михаила Валтровића за проучавање средњовековних старина у Србији. *Иницијал: часопис за средњовековне студије* 1: 205–226.
- Милошевић, Гордана. 2008. Михаило Валтровић: архитекта и археолог. У: *Валтровић и Милутиновић: тумачења*, ур. Т. Дамљановић, 53–72. Београд: Историјски музеј Србије.
- Mirdita, Zef. 1991. Encore une fois sur le problème d'ethnogenèse des Dardaniens, in *Tribus paleobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'eneolithique jusqu'à l'epoque hellenistique*, ed. A. Benac, 101–110. Sarajevo et Beograd: Academie des sciences et des artes de Bosne et Herzegovine, Centre d'études balkaniques & Academie Serbe des sciences et des artes, Institut des d'études balkaniques.
- Мирковић, Мирослава. 1960. Римски Сингидунум у светлости епиграфских извора. *Зборник Филозофског факултета* 5-1: 323–353.
- Mirković, Miroslava. 1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Mirković Miroslava. 1971. Sirmium - its history from the I Century AD to 582 AD. *Sirmium* 1: 5–94.
- Mirković, Miroslava. 2004. Sirmium. In: *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia*, eds. M. Šašel Kos and P. Scherrer, 145–156. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije.
- Mirković, Miroslava. 2011. Religija i grupni identitet u srednjobalkanskoj oblasti u rimsko doba. У: *Antika i savremeni svet: religija i kultura, zbornik radova*, ур. К. Марички Гађански, 166–177. Београд: Друштво за античке студије Србије и Институт за телеолошка истраживања.
- Mirosavljević, Vladimir. Materijalna kultura Skordiska. Prilog njenom značaju i rasprostranjenosti u međurečju Dunava i Save. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 1: 101–133.
- Мишковић, Јован. 1874. *Путовање по Србији*. Београд: Државна штампарија.
- Mitchell, Stephen. 2003. The Galatians: Representation and Reality. In: *A Companion to the Hellenistic World*, ed. A. Erskine, 280–293. London: Blackwell Publishing.
- Mitrevski, Drago. 2011. The treasure from Tremnik and some traces of the Celts in the Vardar valey. In: *The Eastern Celts: the Communities between the Alps and the Black Sea*, eds. M. Guštin and M. Jevtić, 199–206. Koper and Beograd: Univerza na Primorskem.
- Mladenović, Dragana. 2012. *Urbanism and Settlement in the Roman Province of Moesia Superior*. Oxford: BAR International Series 2367.
- Mommsen, Theodor. 1968. *The Provinces of the Roman Empire. Selection from the History of Rome Vol. 5, Book 8*. Chicago: The Chicago University Press.
- Mócsy, András. 1957. Zur Geschichte der peregrinen Gemeinden in Pannonien. *Historia* 6/4: 488–498.

Móscy, Andreas. 1974. *Pannonia and Upper Moesia, a history of the middle Danube provinces of the Roman empire*. London & Boston: Routledge & Kegan Paul.

Moghaddam Negahnaz, Müller Felix, Hafner Albert, Lösch Sandra. 2014. Social stratigraphy in Late Iron Age Switzerland: stable carbon, nitrogen and sulphur isotope analysis of human remains from Münsingen. *Archaeological and Anthropological Sciences* (DOI [10.1007/s12520-014-0221-4](https://doi.org/10.1007/s12520-014-0221-4))

Montelius, Oscar. 1895. *La civilisation primitive en Italie depuis l'introduction des métaux*. Imprimerie royale.

Moore, Tom. 2011. Detribalizing the later prehistoric past: Concepts of tribes in Iron Age and Roman studies. *Journal of Social Archaeology* 11/3: 334–360.

Moreland, John. 2001. *Archaeology and Text*. London: Duckworth.

Morris, Ian. 1987. *Burial and Ancient Society. The Rise of the Greek City-State*. Cambridge: Cambridge University Press.

Morris, Ian. 1992. *Death-Ritual and Social Structure in Classical Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Morley, Nevile. 2010. *The Roman Empire: Roots of Imperialism*. London and New York: Pluto Press.

Нађ, Шандор. 1960. Заштитно ископавање на Гомолави код Хртковаца. Претходни извештај за 1955–1956. годину. *Раџ војвођанских музеја* 9: 112–129.

Nicolai, Roberto. 2007. The Place of History in the Ancient World. In: . In: *A Companion to Greek and Roman Historiography*, ed. J. Marincola, 13–26. London: Blackwell Publishing.

Nicols, John. 2011. The Practice of Hospitium on the Roman Frontier. In: *Frontiers in the Roman World. Proceedings of the Ninth Workshop of the International Network Impact of Empire, Durham, 16–19 April 2009*, eds. O. Hekster and T. Kaizer, 321–333. Leiden and Boston: Brill.

Новак, Виктор. 1958. Никола Вулић (научник и човек) 1872–1945. У: *Римска књижевност*, Никола Вулић, V–LXXVI. Београд: Српска књижевна задруга.

Novaković, Predrag. 2011. Archaeology in the new countries of Southeastern Europe: A historical perspective. In: *Comparative Archaeologies A Sociological View of the Science of the Past* ed. L.R. Lozny, 339–461. New York: Springer.

Novaković, Predrag. 2014. *Historija arheologije u novim zemljama Jugoistočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Olsen, Bjørnar. 2002. *Od predmeta do teksta: Teorijske perspektive arheološkog istraživanja*. Beograd: Geopoetika.

- Orejas, Almudena. 1994. Les populations des zones minières du Nord-Ouest de la Peninsule Iberique (le Bassin NO du Douro, Leon, Espagne). *Dialogues d'Histoire Ancienne* 20 (1), 245-81.
- Orejas, Almudena and Sastre, Inès. 1999. Fiscalite et organization territoriale dans le Nord-Ouest de la Peninsule Iberique: Ciuitates, tributation et ager mensura comprehensus. *Dialogues d'Histoire Ancienne* 25: 159–88.
- Orejas, Almudena and Sánchez-Palencia, F. Javier. 2002. Mines, territorial organization, and social structure in Roman Iberia: Carthago Nova and the peninsular northwest. *American Journal of Archaeology* 106/4: 581–599.
- Östenberg, Ida. 2009. *Staging the World. Spoils, Captives, and Representations in the Roman Triumphal Procession*. Oxford: Oxford University Press.
- Палавестра, Александар. 1984. *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.
- Palavestra, Aleksandar. 1993. *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*. Beograd: Balkanološki institut.
- Палавестра, Александар. 2005. Добросуседско немешање. Српска археологија и етнологија. У *Етнологија и антропологија: стање и перспективе, Зборник Етнографског института САНУ* 21, ур. Љиљана Гавриловић, 87-94. Београд: Етнографски институт.
- Палавестра, Александар. 2011а. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.
- Палавестра, Александар 2011б. У служби континуитета. Етно-археологија у Србији. *Етноантрополошки проблеми* 6/3: 579–594.
- Palavestra, Aleksandar. 2012. Vasić pre Vinče (1900-1908). *Etnoantropološki problemi* 7/3: 649–679.
- Palavestra, Aleksandar. 2013. Čitanja Miloja M. Vasića u srpskoj arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 681–715.
- Папазоглу, Фанула. 1957а. Прилози историји Сингидунума и средњег Подунавља у античко доба. *Историски часопис* 7: 303–321.
- Папазоглу, Фанула. 1957б. *Македонски градови у римско доба*. Скопје: Жива антика посебна издања књ. I.
- Папазоглу, Фанула. 1963. О територији илирског племена Ардијеја. *Зборник Филозофског факултета* 7-1: 71–86.
- Папазоглу, Фанула. 1964. Дарданска ономастика. *Зборник Филозофског факултета* 8-1: 49–75.

- Papazoglu, Fanula. 1967. Poreklo i razvoj ilirske države. *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 3: 123–144.
- Папазоглу, Фанула. 1968. Људске жртве и трагови канибализма код неких средњобалканских античких племена. *Зборник Филозофског факултета* 10-1: 47–61.
- Papazoglu, F. 1969. *Srednjobalkanska plemena u prerimsko doba: Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Папазоглу, Фанула. 1980. О „хеленизацији“ и „романизацији“. *Глас Српске академике наука и уметности* 320 (Одељење историјских наука књ. 2): 21–36.
- Папазоглу, Фанула. 1998. Никола Вулић о себи. *Старинар* 49: 257–261.
- Parker Pearson, Mike. 2003. *The Archaeology of Death and Burial*. Stroud: Sutton Publishing.
- Паровић-Пешикан, Маја. 1984. Античка археологија у Старинару (1884–1984). *Старинар* 35: 85–134.
- Petrović, Jelka. 1984. *Gomolava, arheološko nalazište*. Novi Sad: Zavičajni muzej u Rumi i Vojvođanski muzej.
- Петровић, Петар. 1984. Никола Вулић, уредник Старинара од 1922–1930. године. *Старинар* 35: 33–40.
- Петровић, Петар. 1989. Европски научници и почеци античке археологије код Срба. У: *Античке студије код Срба*, ур. М. Стојановић, 257–267. Београд: Балканолошки институт.
- Petrović, Petar. 1995a. *Inscriptions de la Mésie Supérieure, vol. III/2, Timacum Minus et la Vallée du Timok*. Beograd: Centre d'Études Épigraphiques et Numismatiques.
- Петровић, Петар. 1995b. Римски лимес на Дунаву у Доњој Панонији. У: *Фрушка гора у античко доба: прилози за стару историју и археологију*, ур. Н. Тасић, 9–32. Нови Сад: Матица српска.
- Петровић, Петар. 1999[1976]. *Ниш у античко доба, друго допуњено издање*. Ниш: Просвета.
- Петровић, Владимир П. 2007a. *Дарданија у римским итинерарима: градови и насеља*. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Petrović, Vladimir P. 2007b. Pre-Roman and Roman Dardania. Historical and Geographical Considerations. *Balkanica* 37: 7–23.
- Piletić, Dragoslav. 1957. Arheološka istraživanja na rimskom limesu u Starom Slankamenu. *Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu* 4: 61–73.
- Pitcher, Luke. 2009. *Writing Ancient History: An Introduction to Classical Historiography*. London and New York: I. B. Tauris.

- Pitts, Lynn, F. 1989. Relations between Rome and the German 'Kings' on the Middle Danube in the First to Fourth Centuries A.D. *The Journal of Roman Studies* 79: 45–58.
- Pitts, Martin. 2007. The Emperor's New Clothes? The Utility of Identity in Roman Archaeology. *American Journal of Archaeology* 111/4: 693–713.
- Pitts, Martin. 2008. Globalizing the local in Roman Britain: An anthropological approach to social change. *Journal of Anthropological Archaeology* 27/4: 493–506.
- Pitts, Martin. 2010. Re-thinking the southern British oppida: Networks, kingdoms and material culture. *European Journal of Archaeology* 13/1: 32–64.
- Pitts, Martin. 2011. Artefact Studies and Social Practice: An Integrated Approach to Roman Provincial Finds Assemblages. *Facta. A Journal of Roman Material Culture Studies* 4: 125–152.
- Pluciennik, Mark. 2005. *Social Evolution*. London: Duckworth.
- Поповић, Душан, Ј. 1931. Стеван Ловчевић 1855–1930. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 4/2.
- Поповић, Ивана. 1994. Археолошки аспекти оставе из Беле Реке. У: И. Поповић и Б. Борић-Брешковић, *Остава из Беле Реке*, 11–46. Београд: Народни музеј.
- Поповић, Петар. 1987. *Новац Скординска. Новац и новчани промет на Централном Балкану од IV до I века пре н.е.* Београд и Нови Сад: Археолошки институт и Матица српска.
- Поповић, Петар. 1991. Млађе гвоздено доба Ђердапа. *Старинар* 40–41/1989–1990: 165–176.
- Popović, Petar. 1992a. Italische Bronzegefäße im Skordiskergebiet. *Germania* 70/1: 61–74.
- Popović, Petar. 1992b. Skordisci od pada Makedonije do rimskog osvajanja. U: *Skordisci i starosedeoci u Podunavlju*, ur N. Tasić, 95–110. Beograd: SANU, Balkanološki institut.
- Поповић, Петар. 1994а. Латенски налази из Брестовика. *Зборник Народног музеј* 15-1: 51–56.
- Popović, Petar. 1994b. The territories of Scordisci. *Starinar* 43–44: 14–21.
- Popović, Petar. 1996. Early La Tène between Pannonia and the Balkans. *Starinar* 47: 105–125.
- Popović, Petar. 1999. The Scordisci and the Bastarnae. In: *Le Djerdap/les Portes de Fer a la deuxième moitié du premier millenaire av. J. Ch. jusqu'aux guerres Daciques. Kolloquium in Kladovo–Drobeta-Turnu Severin (September–October 1998)*, ed. M. Vasić, 47–54. Beograd: Jugoslawisch – Rumänische Kommission für die Erforschung der Region des Eisernen Tores.
- Popović, Petar. 2000. La céramique de La Tène finale sur les territoires des Scordisques (Ier siècle av n.è.–Ier siècle de n.è.). *Starinar* 50: 83–111.

- Popović, Petar. 2002. Le site laténien de Dautovac-Korićani et les fibules ornées de „boucles“ ou de „huit“ („à brandebourgs“). *Starinar* 52: 145–155.
- Popović, Petar. 2003. Gradina na Bosutu kod Vašice. *Opuscula Archaeologica* 27: 311–320.
- Popović, Petar. 2005. “cum a Scordiscis Dacisque premeretur...”. In: *Celts on the Margin. Studies in European Cultural Interaction 7th Century BC – 1st Century AD Dedicated to Zenon Woźniak*, eds. H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska, 77–84. Krakow: Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences.
- Popović, Petar. 2006. Central Balkans between the Greek and Celtic World: Case study Kale-Krševica. In: *Homage to Milutin Garašanin*, eds. N. Tasić and C. Gvozdanov, 523–536. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts & Macedonian Academy of Sciences and Arts.
- Popović, Petar. 2009. Scordisci on the fringes of the Hellenistic World. In: *Keltske študije II. Studies in Celtic Archeology: Papers in honor of Mitja Guštin*, eds. G. Tiefengraber, B. Kavur and A. Gaspari, 247–258. Montagnac: Éditions Monique Mergoil.
- Popović, Petar. 2011. Late Iron Age ritual pits at Kale-Krševica (southeastern Serbia). In: *The Eastern Celts: the Communities between the Alps and the Black Sea*, eds. M. Guštin and M. Jevtić, 151–162. Koper and Beograd: Univerza na Primorskem.
- Popović, Petar. 2014. Balkan *Kantharoi*. In: *Celtic Art in Europe: Making Connections. Essays in honor of Vincent Megaw on his 80th birthday*, eds. C. Gosden, S. Crawford and K. Ulmschneider, 177–182. Oxford: Oxbow Books.
- Popović, Petar et Jovanović, Borislav. 2005. La sépulture 1-3/378 de la nécropole de Péine près de Kostolac. *Balkanica* 35: 23–34.
- Поповић, Петар и Сладић, Миодраг. 1997. Млађе гвоздено доба источне Србије. У: *Археологија источне Србије*, ур. М. Лазић, 101–114. Београд: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања.
- Popović, Petar and Vranić, Ivan. Forthcoming. Ad Appian III. V. 14.
- Popović, Petar, Vukmanović, Mirjana i Radojčić, Nenad. 1990. Mala Vrbica/konopište. *Arheološki pregled* 29(1988): 82–83.
- Popović, Vladislav. 1975. Glavne etape urbanog razvoja Sirmijuma. U: *Antički gradovi i naselja u južnoj Panoniji i graničnim područjima* (Materijali XIII), ur. B. Vikić-Belančić, 111–122. Varaždin: Antička sekcija SADJ, Hrvatsko arheološko društvo i Gradski muzej u Varaždinu.
- Potrebica, Hrvoje i Dizdar, Marko. 2012. Celts and La Tène Culture — a view from the periphery. In: *Die erfundenen Kelten. Mythologie eines Begriffes und seine Verwendung in Archäologie, Tourismus und Esoterik. Interpretierte Eisenzeiten. Tagungsbeiträge der 4. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie*, studien zur Kulturgeschichte Oberösterreich 31, Hrs. R. Karl, J. Leskovar and S. Moser, 165–172. Linz: Oberösterreichischen Landmuseum.
- Potter, David, S. 1999. *Literary Texts and the Roman Historian*. London and New York: Routledge.

Prag, Jonathan, R.W. 2010. Troops and commanders: auxilia externa under the Roman Republic. *ἄρμος - Ricerche di Storia Antica* n.s. 2 (2010): 101–113.

Pruitt, Terra. 2011. *Authority and the Production of Knowledge in Archaeology*. PhD diss. University of Cambridge.

Rączkowski, Włodzimierz. 2011. The „German School of Archaeology“ in its Central European Context: Sinful Thoughts. In: *A History of Central European Archaeology*, eds. A. Gramsch and U. Sommer, 197–214. Budapest: Archaeolingua Alapítvány.

Radman Livaja, Ivan. 2012. The Roman Army. In: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman Province of Pannonia*, ed. B. Migotti, 159–189. Oxford: BAR International Series 2393.

Radman Livaja, Ivan and Dizdar, Marko. 2010. Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD: Evidence and Conjectures. In: *Imperium – Varus und seine Zeit, Veröffentlichungen der Altertumskommission für Westfalen Landschaftsverband Westfalen-Lippe* 18, eds. R. Aßkamp and T. Esch, 47–58. Münster: Aschendorff Verlag.

Рашајски, Растко. 1954. Гомолава код Хртковаца. Резултати пробних истраживања. *Рад војвођанских музеја* 3: 187–219.

Рашајски, Растко и Шулман, Мирко. 1953. Праисториска градина Феудвар код Мошорина. Претходни извештај са пробних археолошких ископавања на локалитету Феудвар код Мошорина у Бачкој. *Рад војвођанских музеја* 2: 117–141.

Renfrew, Colin. 1986. Introduction: peer polity interaction and socio-political change. In: *Peer Polity Interaction and Socio-Political Change*, eds. C. Renfrew and J. Cherry, 1–18. Cambridge: Cambridge University Press.

Renfrew, Colin. 1996. Peer Polity Interaction and Socio-political Change. In: *Contemporary Archaeology in Theory*, eds. R. Preucel and I. Hodder, 114–142. Oxford: Blackwell Publishing.

Revell, Louise. 2009. *Roman Imperialism and Local Identities*. Cambridge: Cambridge University Press.

Riggsby, Andrew M. 2006. *Caesar in Gaul and Rome: War in Words*. Austin: University of Texas Press.

Romm, James, S. 1992. *The Edges of the World in Ancient Thought*. Princeton: Princeton University Press.

Romm, James, S. 2011. *Rethinking the Other in Antiquity* by Erich Gruen, Princeton, 415 pp, £27.95, January 2011, ISBN 978 0 691 14852 6. *London Review of Books* 33/24: 26–27.

Roncaglia, Carolynn. 2013. Client Prefects?: Rome and the Cottians in the Western Alps. *Phoenix* 67/3–4: 353–372.

- Roymans, Nico. 1995. Romanisation and the Transformation of a Martial Elite-Ideology in a Frontier Province. In: *Frontières d'Empire: Nature et signification des frontières romaines*, (dir. P. Brun, S. van der Leeuw et C. R. Whittaker), pp. 33–50. Nemours: A.P.R.A.I.F.
- Roymans, Nico. 2004. *Ethnic Identity and Imperial Power: The Batavians in the Early Roman Empire*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Roymans, Nico. 2014. The Batavians between Germania and Rome: The emergence of a soldiering people. In: *The Edges of the Roman World*, eds. M. A. Janković, V. D. Mihajlović and S. Babić, 232–251. Newcastle : Cambridge Scholars Publishing.
- Rowlands, Michael, Larsen, Mogens and Kristiansen Kristian eds. 1987. *Centre and Periphery in the Ancient World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rustoiu, Aurel. 2005a. Dacia and Italia in the 1st century BC. The trade with bronze vessels during the late republican period (Preliminary study). In: *Trade and Civilization. Transylvania in the Frame of Trade and Cultural Exchanges in Antiquity*, eds. C. Cosma and A. Rustoiu, 53–117. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Rustoiu, Aurel. 2005b. Die dakischen befestigten Siedlungen im Gebiet der Eisernen Tore der Donau (2.Jh.v.Chr.–1.Jh.n.Chr.). In: *Limes Dacicus Occidentalis*, E. Nemeth, A. Rustoiu and H. Pop, 60–77. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Rustoiu, Aurel. 2007. În legătură cu datarea fortificației dacice de la Divici (jud. Caraș-Severin). *Ephemeris Napocensis* 16–17: 17–30.
- Rustoiu, Aurel. 2011. The Celts from Transylvania and the eastern Banat and their southern neighbours. Cultural exchanges and individual mobility. In: *The Eastern Celts: the Communities between the Alps and the Black Sea*, eds. M. Guštin and M. Jevtić, 163–169. Koper and Beograd: Univerza na Primorskem.
- Rustoiu, Aurel. 2012. The Celts and Indigenous Populations from the Southern Carpathian Basin. Intercommunity Communication Strategies. In: *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 7–9 October 2011*, ed. S. Berecki, 357–390. Târgu Mureș: Editura Mega.
- Rustoiu, Aurel. 2013. Wandering Warriors. The Celtic Grave from “Silivaș” (Transylvania) and its Story. *Terra Sebus. Acta Musei Sabasiensis* 5: 211–226.
- Rustoiu, Aurel. 2014. Indigenous and Colonist Communities in the Eastern Carpathian Basin at the Beginning of the Late Iron Age. The Genesis of an Eastern Celtic World. In: *Fingerprinting the Iron Age: Approaches to identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the debate*, eds. C. N. Popa and S. Stoddart, 142–156. Oxford: Oxbow books.
- Rustoiu, Aurel and Egri, Mariana. 2011. *The Celts from the Carpathian Basin between Continental Traditions and the Fascination of the Mediterranean. A Study of the Danubian Kantharoi*. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Rustoiu, Aurel and Ursuțiu Adrian. 2013. Celtic Colonization in Banat. Comments regarding the Funerary Discoveries. In: *The Thracians and their Neighbors in the Bronze and Iron Ages*,

Proceedings of the 12th International Congress of Thracology Târgoviște 10th–14th September 2013, Necropolises, Cult places, Religion, Mythology, Vol. II, eds. V. Sîrbu and R. Ștefănescu, . Braşov: Muzeul Brăilei.

Rutherford, Richard. 2007. Tragedy and History. In: *A Companion to Greek and Roman Historiography*, ed. J. Marincola, 504–514. London: Blackwell Publishing.

Ружић, Мира. 2013. О античкој уметности: историја уметности или археологија?. У: *Антика и савремени свет, научници, истраживачи и тумачи: зборник радова*, ур. К. Марицки Гађански, 334–346. Београд: Друштво за античке студије Србије.

Saddington, D. B. 2009. Recruitment patterns and ethnic identities in Roman auxiliary regiments. In: *The Army and Frontiers of Rome, Papers oofered to David J. Breeze on the occasion of his sixty-fifth birthday and his retirement from Historic Scotland*, ed. W. S. Hanson, 83–89. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology Sup. Ser. No. 74.

Said, Suzanne. 2007. Myth and Historiography. In: *A Companion to Greek and Roman Historiography*, ed. J. Marincola, 76–88. London: Blackwell Publishing.

Сариа, Балдуин. 1925. Развитак Митрине култне слике у дунавским областима. *Старинар* 3. серија/ књ. 2 (1923): 33–62.

Sastre, Inés. 2002. Forms of Social Inequality in the Castro Culture of North-West Iberia. *European Journal of Archaeology* 5/2: 213–248.

Sauer, Eberhard, W. 2004. The Disunited Subject. Human history's split into 'history' and 'archaeology'. In: *Archaeology and Ancient History: Breaking down the boundaries*, ed. E.W. Sauer, 17–45. London: Routledge

Секереш, Ласло. 1961. Ископавања на Гомолави у Хртковцима 1957. године. Парцијални извештај. *Раd војвођанских музеја* 10: 79–88.

Scheeres Mirjam, Knipper Corina, Hauschild Maya, Schönfelder Martin, Siebel Wolfgang, Vitali Daniele, Pare Christopher, Alt Kurt W. 2013. Evidence for “Celtic migrations”? Strontium isotope analysis at the early La Tène (LT B) cemeteries of Nebringen (Germany) and Monte Bibele (Italy). *Journal of Archaeological Science* 40: 3614–3625.

Schuchhardt, Carl. 1926. *Alteuropa: eine Vorgeschichte unseres Erdteils*. Berlin und Leipzig.

Sharples, Niall. 1991. Warfare in the Iron Age of Wessex. *Scottish Archaeological Review* 8: 79–87.

Shaw, Brent, D. 1984. Bandits in the Roman Empire. *Past and Present* 105: 3–52.

Shaw, Brent, D. 2000. Rebels and Outsiders. In: *The Cambridge Ancient History XI, Second Edition: The High Empire, A.D. 70 – 192*, eds. A. K. Bowman, P. Garsney and D. Rathbone, 361–403. Cambridge: Cambridge University Press.

Sîrbu, Valeriu and Arsenescu, Margareta 2006. Dacian settlements and necropolises in Southwestern Romania (2nd c.–1st c. A.D.), *Acta Terrae Septemcastrensis* V/1: 164–187.

- Скок, Петар и Будимир, Милан. 1936. Балканска судбина. У *Књига о Балкану* I, 400–411. Београд: Балкански Институт.
- Скок, Петар, Будимир, Милан, Круљ, Гојко, Парезанин, Ратко и Спанаћевић, Светозар. 1937. *Балкан и Балканци*. Београд: Балкански Институт.
- Сладић, Миодраг. 1987. Гроб ратника из села Кумана код Великог Градишта. *Viminacium* 2: 19–23.
- Сладић, Миодраг. 1991. Латенски слој на Жидовару. Осврт на археолошка ископавања 1977. *Зборник Филозофског факултета у Београду* 17: 137–150.
- Сладић, Миодраг. 1997. Жидовар у млађе гвоздено доба. У: *Жидовар. Насеље бронзаног и гвозденог доба*, ур. М. Лазић, 54–67. Београд и Вршац: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања и Народни музеј у Вршцу.
- Sladić, Miodrag. 1998. *Mlađe гвоздено доба на територији Србије*, doktorska disertacija. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Сладић, Миодраг. 2003. Трагом келтских утицаја на простору Тимочке крајине. *Балканика* 32–33: 37–47.
- Slapšak, Svetlana. 1985. *Svi Grci nazad! - eseji o helenizmu u novijoj srpskoj književnosti*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Smith, R. R. R. 1987. The Imperial Reliefs from the Sebasteion at Aphrodisias. *The Journal of Roman Studies* 77: 88–138.
- Smith, R. R. R. 1988. The Ethne from the Sebasteion at Aphrodisias. *The Journal of Roman Studies* 78: 50–77.
- Соколовска, Викторија. 2003. Дарданци у предримско доба. *Новопазарски зборник* 27: 27–48.
- Southgate, Beverly. 1996. *History: What and Why? Ancient, modern and postmodern perspectives*. London and New York: Routledge.
- Southgate, Beverley. 2005. *What is History For?* London and New York: Routledge.
- Spajić, Emil 1954. Nalazište младег железног доба s terena Osijeka. *Osiječki zbornik* 4: 7–18.
- Spajić, Emil 1956. Nalazište младег железног доба s terena Osijeka (nastavak). *Osiječki zbornik* 5: 47–53.
- Spajić, Emil 1962. Nalazište младег железног доба s terena Osijeka (nastavak). *Osiječki zbornik* 8: 37–55.
- Спасић, Драгана. 1992. Случајни налази келтског порекла са локалитета „Чаир“ у Старом Костолцу. *Viminacium* 7: 5–21.

- Спасић, Драгана. 1997. Прилог проучавању традиције Скордиска у Виминацијуму. *Гласник Српског археолошког друштва* 13: 33–45.
- Srejsović, Dragoslav. 1964. Prerimske forme sahranjivanja na rimskim nekropolama ranog Carstva u Jugoslaviji. U: *VI kongres arheologa Jugoslavije*, ur. J. Todorović, 89–93. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.
- Срејовић, Драгослав. 1965. Римске некрополе раног Царства у Југославији. *Старинар* 13–14 (1962–1963): 49–88.
- Srejsović, Dragoslav. 1973. Karagač and the problem of the ethnogenesis of the Dardanians. *Balkanica* 4: 39–82.
- Срејовић, Драгослав. 1979. Покушај етничког и територијалног разграничења старобалканских племена на основу начина сахрањивања. У: *Сахрањивање код Илира*, ур. М. Гарашанин, 79–87. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт.
- Срејовић, Драгослав. 1984. Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке. *Старинар* 35: 25–32.
- Срејовић, Драгослав. 1991. Трибалски гробови у Љуљацима. *Старинар* 40-41: 141–153.
- Срејовић, Драгослав и Цермановић-Кузмановић, Александрина. 1987. *Римска скулптура у Србији*. Београд: Галерија САНУ.
- Stalio, Blaženka. 1986. Le site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica. *Cahiers des Portes de Fer* 3: 27–50.
- Stoczkowski, Wiktor. 2002. *Explaining Human Origins: Myth, Imagination and Conjecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stoczkowski, Wiktor. 2008. How to Benefit from Received Ideas. In: *Studying Human Origins: Disciplinary History and Epistemology*, eds. R. Corbey and W. Roebroeks, 21–28. Oxford: Oxford University Press.
- Stojić, Milorad. 1986. *Gvozdeno doba u basenu Velike Morave*. Beograd i Svetozarevo: Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja i Zavičajni muzej.
- Стојић, Милорад. 1990. Старије гвоздено доба у Поморављу. У: *Господари сребра*, ур. Ј. Јевтовић, 37–48. Београд: Народни музеј.
- Stojić, Milorad. 2009. New finds from Rutevac and deliberation on purpose, origin place of production and ethnic attribution of Mramorac type belt. *Starinar* 58: 87–94.
- Strootman, Rolf. 2005. Kings against Celts: Deliverance from Barbarians as a Theme in Hellenistic Royal Propaganda. In: *The Manipulative Mode. Political Propaganda in Antiquity: A Collection of Case Studies*, eds. K. A. E. Enenkel and I. L. Pfeiffer, 101–141. Leiden: Brill.
- Šašel Kos, Marjeta. 2011. The Roman conquest of Dalmatia and Pannonia under Augustus – some of the latest research results. In: *Fines imperii – imperium sine fi ne? Römische*

Okkupations- und Grenzpolitik im frühen Principat Beiträge zum Kongress ‚Fines imperii – imperium sine fine?‘ in Osnabrück vom 14. bis 18. September 2009, Hrsg. G. Moosbauer und R. Wiegels, 107–117. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Тапавички-Илић, Милица. 2000. *Скордисци у време римске доминације*, магистарски рад. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију.

Таравићки-Илић, Милица. 2004. *Die Romanisierung der Skordisker*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.

Таравићки-Илић, Милица. 2007. Fortifikacioni sistem Skordiska u istočnom Sremu. U: *Balkan i Panonija kroz istoriju*, ur. S. Gavrilović, 51–58. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za istoriju.

Таравићки-Илић, Милица и Арсенијевић, Мирјана. 2006а. Poljoprivreda centralnog Balkana na prelasku Stare u Novu eru. *Arheologija i prirodne nauke* 1: 111–118.

Таравићки-Илић, Милица и Арсенијевић, Мирјана. 2006б. Stočarstvo centralnog Balkana na prelasku Stare u Novu eru. *Arheologija i prirodne nauke* 2: 91–96.

Таравићки-Илић, Милица and Филипковић, Војислав. 2012. A Late Iron Age Grave Find from Sarmatia. In: *Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 7–9 October 2011*, ed. S. Verecki, 453–459. Târgu Mureş: Editura Mega.

Тасић, Никола 1965. Gradina na Bosutu, Vašice, Šid. *Arheološki pregled* 7: 47–50.

Тасић, Никола. 1969. Др. Миодраг Грбић (1901-1969). *Рад војвођанских музеја* 18-19: 341–342.

Тасић, Никола. 1983. Археологија у Србији до оснивања Српског археолошког друштва. У: *Споменица Српског археолошког друштва 1883–1983*, ur. М. Гарашанин, 1–7. Београд: Српско археолошко друштво.

Тасић, Никола. 1992. Predkeltsko stanovništvo srpskog Podunavlja i severnog Balkana. *Skordisci i starosedeoци u Podunavlju*, ur N. Tasić, 75–82. Beograd: SANU, Balkanološki institut.

Тасић, Никола. 1998. Гвоздено доба. У: *Археолошко благо Косова и Метохије: од неолита до раног средњег века*, ur. Н. Тасић, 152–225. Београд: Галерија САНУ.

Thomas, Julian. 2004. *Archaeology and Modernity*. London and New York: Routledge.

Thurston, Tina. 2009. Unity and Diversity in the European Iron Age: Out of the Mists, Some Clarity? *Journal of Archaeological Research* 17: 347–423.

Thurston, Tina L. 2010. Bitter Arrows and Generous Gifts: What Was a ‘King’ in the European Iron Age? In: *Pathways to Power: New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*, eds. T. D. Price and G. M. Feinman, 193–254. New York: Springer.

Tirney, J.J. 1960. The Celtic Ethnography of Posidonius. *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic Studies, History, Linguistics, Literature* 60: 189–275.

Todd, Malcom. 2004. *The Early Germans* (2nd edition). Malden, Oxford and Carlton: Blackwell Publishing.

Todorov, Cvetan. 2010. *Strah od varvara: s one strane sudara civilizacija*. Loznica: Karpos.

Тодоровић, Јован. 1956. Праисториска некропола на Роспи Ћуприји код Београда. *Годишњак Музеја града Београда* 3: 27–62.

Todorović, Jovan. 1963a. Rospi Ćuprija – nécropole de l'époque de La Tène à Beograd. In: *Inventaria Archaeologica Jugoslavija, fascicule 6*, Y 47 – Y 56, ed. M. E. Marién. Bonn: Rudolf Habelt Verlag.

Todorović, Jovan. 1963b. Kompleks Karaburma – praistorijska naselja. *Arheološki pregled* 5: 75–79.

Todorović, Jovan. 1964a. Prilog klasifikaciji i hronološkoj determinaciji keltskih kopalja. *Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu* 10: 195–204.

Todorović, Jovan. 1964b. Ilirski elementi u materijalnoj kulturi Skordiska. U: *VI Kongres arheologa Jugoslavije*, ur. J. Todorović, 73–77. Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Todorović, Jovan. 1965. Classification des épées celtiques dans les Balkans et en Pannonie du Sud. *Archaeologia Iugoslavica* 6: 71–75.

Todorović, Jovan. 1966. Klasifikacija keltskih štitova otkrivenih u Donjoj Panoniji i na Balkanskom poluostrvu. *Vesnik Vojnog muzeja u Beogradu* 11–12: 361–374.

Тодоровић, Јован. 1967. Праисторијске некрополе у Ритопеку. *Старинар* 17/1956: 153–161.

Тодоровић, Јован. 1968а. Праисторијске некрополе на Роспи Ћуприји у Београду. *Старинар* 18/1967: 193–200.

Todorović, Jovan. 1968b. *Kelti u jugoistočnoj Evropi*. Beograd: Muzej grada Beograda.

Todorović, Jovan. 1971. Die Oppida der Skordisker im Jugoslawischen Donaugebiet. *Archeologické rozhledy* 23/5: 559–566.

Todorović, Jovan. 1972. *Praistorijska Karaburma I: nekropola mlađeg gvozdenog doba*. Beograd: Muzej grada Beograda.

Todorović, Jovan. 1974. *Skordisci: istorija i kultura*. Novi Sad i Beograd: Institut za izučavanje istorije Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Тодоровић, Јован. 1975а. Кимбри у земљи Скордиска. *Зборник Народног музеја* 8: 85–90.

Тодоровић, Јован. 1975б. Двојни ратнички гроб Скордиска из Ритопека. *Старинар* 24–25/1973–1974: 79–83.

Todorović, Jovan. 1980. Autohtona komponenta u keltskoj kulturi Podunavlja. *Situla* 20–21: 383–387.

- Трајковић, Душанка и Поповић, Петар. 1994. Дорослово-Ђерпфелд – налази млађег гвозденог доба. У: *Културе гвозденог доба југословенског Подунавља*, ур. Н. Тасић, 137–147. Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Трифунковић, Станко и Пашић, Ивана. 2003. „Стари виногради“ у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште. *Гласник Српског археолошког друштва* 19: 163–290.
- Трбуховић, Војислав. 1966. Агатирзи – Трибали – Дарданци – Пеонци. *Старинар* 15–16: 163–171.
- Trigger, Bruce, G. 1998. *Sociocultural Evolution*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Ујес, Дубравка. 1991. Запажања о материјалној култури Трибала у време њиховог процвата. *Зборник Филозофског факултета* 17: 105–114.
- Узелац, Јован. 1997. Историјат истраживања. У: *Жидовар. Насеље бронзаног и гвозденог доба*, ур. М. Лазић, 11–18. Београд и Вршац: Филозофски факултет, Центар за археолошка истраживања и Народни музеј у Вршцу.
- Валтровић, Михаило. 1884. Откопавања у Костолцу. *Старинар* 1/ бр. 1, 2, 3, 4: 3–14, 49–63, 89–104, 121–142.
- Валтровић, Михаило. 1885. Римски гробови у облику бунара. *Старинар* 2/ бр. 2, 3: 33–45, 69–73.
- Валтровић, Михаило. 1886. Римски натписи. *Старинар* 3/ бр. 1: 23–27.
- Валтровић, Михаило. 1887. Римски натписи. *Старинар* 4/ бр. 1: 25–26.
- Валтровић, Михаило. 1888. Две римске опеке с натписом. *Старинар* 5/ бр. 2: 19–22.
- Валтровић, Михаило. 1889. Римски натписи. *Старинар* 6/бр. 1: 1–3.
- Валтровић, Михаило. 1890. Римски натписи. *Старинар* 7/ бр. 2: 52–56.
- Валтровић, Михаило. 1892. Римски натписи. *Старинар* 9/ књ. 4: 126–128.
- Валтровић, Михаило. 1906. Римска гробница у Брестовику. *Старинар* н.р. 1/ св. 2: 128–138
- Varien, Mark D. and Potter, James M. 2008. The Social Production of Communities: Structure, Agency and Identity. In: *The Social Production of Communities: Structure, Agency and Identity in the Prehispanic Southwest*, eds. M. D. Varien and J. M. Potter, 1–18. Lanham: Altamira Press.
- Васић, Милоје, М. 1894. Ринсум или Велико Градиште. *Старинар* 11/ књ. 1–2: 1–54.
- Васић, Милоје, М. 1895. Колонија Виминацијум. Археолошка студија. *Старинар* 12: 1–61
- Васић, Милоје, М. 1896. Новци колоније Виминацијум. Археолошка студија. *Глас Српске краљевске академије* 52/ други разред 34: 140–251.

Васић, Милоје, М. 1901. Српска уметност. Поклич српском народу. *Бранково коло* 7: 177–183.

Васић, Милоје, М. 1903. Извештај Српској Краљевској Академији Наука о ископавању у Костолцу у год. 1902. *Годишњак* 16: 201–228.

Васић, Милоје, М. 1905. Археолошка истраживања у Србији. *Српски књижевни гласник* 15: 520–527, 593–603, 675–687.

Васић, Милоје, М. 1907. Неколике грбне конструкције из Виминацијума. *Старинар* н.р. 2/св. 1: 66–98.

Васић, Милоје, М. 1911. Градац. Преисторијско налазиште латенског доба. *Глас Српске краљевске академије* 86/ други разред 51: 97–134.

Vasić, Rastko. 1972. Notes on the Autariatae and Triballi. *Balkanica* 3: 119–133.

Vasić, R. 1987a. Oblast istočnog Kosova, Južne Srbije i istočne Makedonije. U: *Praistorija Jugoslovenskih zemalja V: željezno doba*, ur. A. Benac, 673–689. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.

Vasić, R. 1987b. Sremaska grupa zapadnobalkanskog kompleksa. U: *Praistorija Jugoslovenskih zemalja V: željezno doba*, ur. A. Benac, 555–558. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.

Vasić, R. 1987c. Moravsko-timočka oblast. U: *Praistorija Jugoslovenskih zemalja V: željezno doba*, ur. A. Benac, 651–672. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.

Vasić, Rastko. 1992. Nekoliko stranica iz istorije Autarijata i Tribala. *Balkanica* 23: 393–399.

Васић, Растко. 2000. Аутаријати на Косову. *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* 30: 317–324.

Васић, Растко. 2004. Белешке о Гласинцу – Аутаријати. *Balkanica* 35: 35–49.

Vasić, Rastko. 2005. Slučaj Autarijata – istorija i preistorija. *Zbornik Matice srpske za klasične studije* 7: 65–69.

Veit, Ulrich. 2011. Toward a Historical Sociology of German Archaeology. In: *Comparative Archaeologies A Sociological View of the Science of the Past* ed. L.R. Lozny, 53–77. New York: Springer.

Величковић, Миливоје. 1964. Надгробна статуа Амора из Губеревца. *Зборник Народног музеја* (Београд) 4: 129–140.

Величковић, Миливоје. 1975. Народни музеј за време управе Михаила Валтровића (1881–1905). *Зборник Народног музеја* 8: 611–645.

Веселиновић, Рајко, Ј. 1957. Келтске и старосрпске лончарске пећи на Гомолави код Хртковаца у Срему. *Рад војвођанских музеја* 6: 27–38.

Versluys, Miguel John. 2013. Material Culture and Identity in the Late Roman Republic (c. 200–c. 20). In: *A Companion to the Archeology of the Roman Republic*, ed. J. DeRose Evans, 429–440. New York: Willey-Blackwell Publishing

Versluys, Miguel John. 2014. Understanding objects in motion. An *archaeological* dialogue on Romanization. *Archeological Dialogues* 21/1: 1–20.

Видовић, Небојша. 2008. Келтско-латенска керамика са територије општине Озаци (из депоа музејске јединице Озаци). *Рад Музеја Војводине* 50: 79–107.

Vikić-Belančić, Branka. 1965. Neka obilježja ranocarske keramike u jugozapadnoj Panoniji. *Starinar* 13–14 (1962–1963): 89–112.

Вилотијевић, Драгутин. 1965. Латенски слој насеља на локалитету Попов салаш код Новог Сада. *Рад војвођанских музеја* 14: 256–268.

Витезовић. Селена. 2003. Др. Растислав Марић. У: Антички култови у нашој земљи, Р. Марић, 175–177. Београд: Чигоја.

Вранић, Иван. 2009. Теоријако-методолошки проблеми тумачења керамичког материјала са локалитета Кале у Кршевици. *Зборник Народног музеја - археологија* 17-1: 163–204.

Вранић, Иван. 2011. "Раноантичка насеља" и гвоздено доба централног Балкана: питања етничког идентитета. *Етноантрополошки проблеми* 6/3: 659–679.

Вранић, Иван. 2012. *Везе централног Балкана и Егеје у IV и III веку пре н.е.: пример локалитета „Кале“ у Кршевици*, докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за археологију.

Вујчић, Немања. 2013. Проучавања Фануле Папазоглу: друштвено-економска историја хеленистичког доба. У: *Антика и савремени свет: научници, истражичи и тумачи*, ур. К. Марицки Гађански, 158–168. Београд: Друштво за античке студије Србије.

Вулић, Никола. 1896. Општа Историја за више разреде средњих школа од Ст. Ловчевића. Књига друга: Римљани. *Наставник* 7: 437–448.

Вулић, Никола. 1897а. Римци или Велико Градиште од проф. Милоја М. Васића; Колонија Виминацијум. Археолошка студија од М.М. Васића професора; Новци колоније Виминацијум, археолошка студија проф. Милоја М. Васића. *Дело* 14: 371–376.

Вулић, Никола. 1897б. Етнографски преглед Италије у старом веку. *Просветни гласник* 18: 671–682.

Вулић, Никола. 1900. Антички споменици у Србији. *Споменик* 38/ други разред 34: 15–58.

Вулић, Никола. 1901. Данашња Србија под Римљанима. *Просветни гласник* 22/ бр. 9, 10, 12: 1124–1137, 1304–1319, 1597–1623.

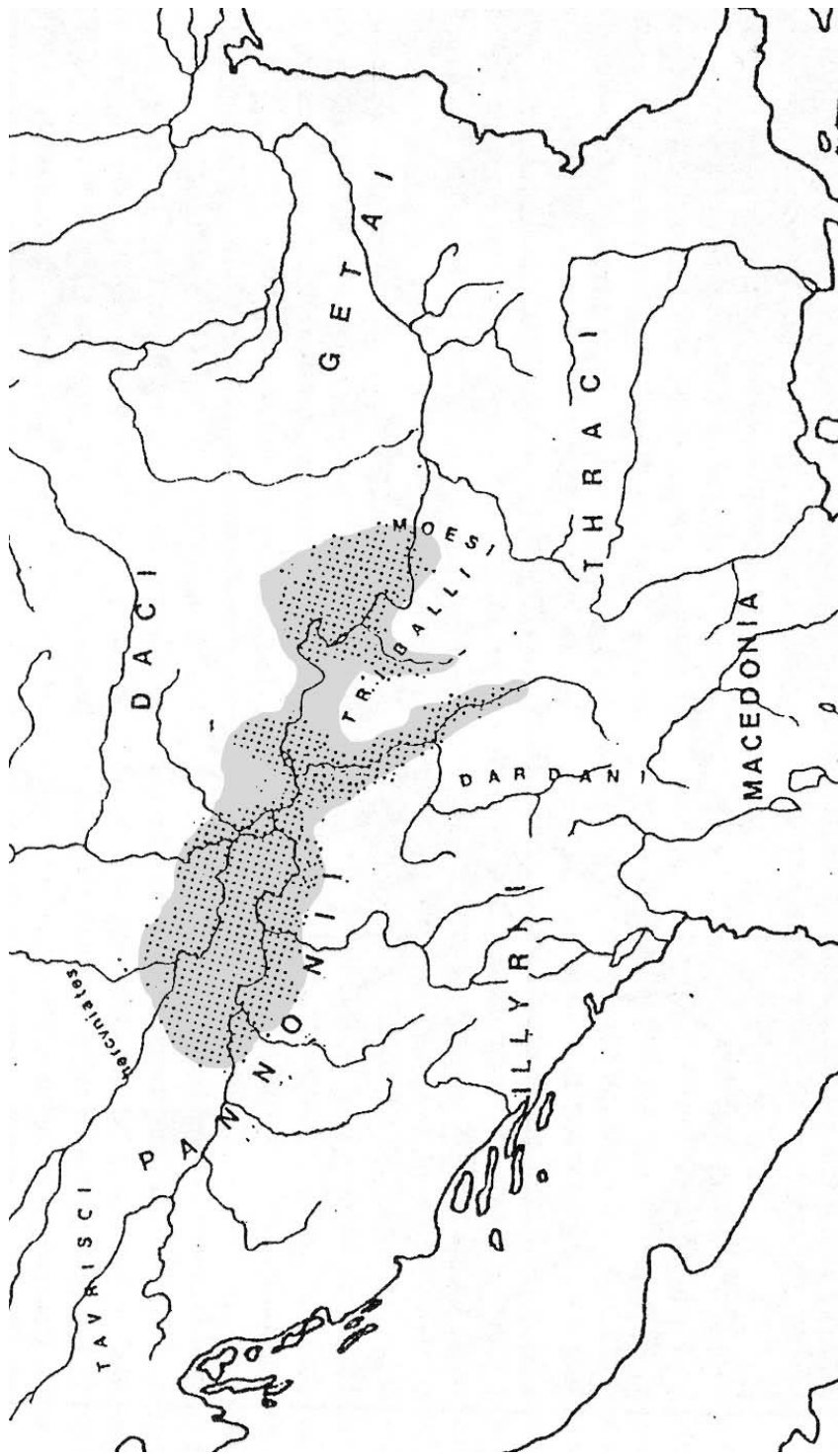
- Вулић, Никола. 1907. Октавијанов илирски рат и изгнање Скордиска из Горње Мезије. *Глас Српске краљевске академије* 72/ други разред 44: 1–36.
- Вулић, Никола. 1910. Прилози к историји данашње Србије у римско доба. *Глас Српске краљевске академије* 82/ други разред 49: 40–100.
- Вулић, Никола. 1911. Неколико питања из римске старине (V. Далматско-панонски устанак од 6–9 г. по Хр.). *Глас Српске краљевске академије* 88/ други разред 52: 159–266 (200–247).
- Вулић, Никола. 1912. Извештај о откопавању римског кастела у Стојнику год. 1911. *Годишњак* 25: 285–293.
- Вулић, Никола. 1913. Откопавање римског кастела у Стојнику. *Годишњак* 26: 203–207.
- Вулић, Никола. 1914. Извештај о откопавању римског кастела у Стојнику год. 1913. *Годишњак* 27: 283–285.
- Вулић, Никола. 1921. Наше земље у старо доба. *Браство* 15: 1–20.
- Вулић, Никола. 1922. Историја као наука, приступна академска беседа академика Николе Вулића. *Глас Српске краљевске академије* 100/ други разред 58: 49–66.
- Вулић, Никола. 1923. Старине у нашој земљи. *Браство* 17: 1–18.
- Вулић, Никола. 1926а. Неколико питања из античке прошлости наше земље (Келти у нашој земљи). *Глас Српске краљевске академије* 121/ други разред 66: 73–89.
- Вулић, Никола. 1926б. Неколико питања из античке прошлости наше земље (Делматско-панонски устанак 6–9 г. по Хр.). *Глас Српске краљевске академије* 121/ други разред 66: 55–72.
- Vulić, Nikola. 1926с. Les Celtes dans le nord des Balkans. *Le Musée Belge* 30: 231–243.
- Вулић, Никола. 1928. Археолошка испитивања у нашој земљи. *Природа и наука* 1: 137–139.
- Вулић, Никола. 1929. Sirmium, данашња Сремска Митровица. *Гласник Историског друштва у Новом Саду* 2: 153–164.
- Вулић, Никола. 1933. Нови гробови код Требеништа. *Споменик* 76/ други разред 59: 1–31.
- Вулић, Никола. 1936. Најстарија култура у Југославији. У: *Књига о Балкану I*, 52–69. Београд: Балкански институт.
- Вулић, Никола. 1938. Најстарија уметност наше земље. *Српски књижевни гласник* 53: 377–388.
- Вулић, Никола. 1939. Војводина у римско доба. У: *Војводина I: од најстаријих времена до велике сеобе*, ур. Д.Ј. Поповић, 61–80. Нови Сад: Историско друштво у Новом Саду.

- Вулић, Никола. 1941. Археологија у Југославији. *Српски књижевни гласник* 62: 212–214.
- Вулић, Никола. 1961. *Неколико питања из античке историје наше земље и римске старине*. Београд: Српска академија наука и уметности.
- Вулић, Никола, Ладек Фридрих и фон Премерштајн Антон. 1903. Антички споменици у Србији II. *Споменик* 39/ други разред 35: 43–88.
- Вулић, Никола, и фон Премерштајн Антон. 1905. Антички споменици у Србији III *Споменик* 42/ други разред 37: 79–101.
- Вукмановић, Мирјана. 1994. Налази млађег гвозденог доба из околине Аранђеловца. *Зборник Народног музеја* 15-1: 57–62.
- Webster, Jane. 1995. *Interpretatio*: Roman word power and Celtic gods. *Britannia* 26: 153–161.
- Webster, Jane. 1996. Roman imperialism and the ‘post-imperial age’. In: *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives*, eds. J. Webster and N. Cooper, 1–17. Leicester: School of Archaeological Studies, University of Leicester.
- Webster, Jane. 1997a. A negotiated syncretism: readings on the development of Romano-Celtic religion. In: *Dialogues in Roman imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman empire*, ed. D. J. Mattingly, 165–184. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology 23.
- Webster, Jane. 1997b. Necessary comparisons: a post-colonial approach to religious syncretism in the Roman provinces. *World Archaeology* 28/3: 324–338.
- Webster, Jane. 1999. At the end of the world: Druidic and other revitalization movements in post-conquest Gaul and Britain. *Britannia* 30: 1–20.
- Webster, Jane. 2001. Creolizing the Roman provinces. *American Journal of Archaeology* 105: 209–225.
- Webster, Jane. 2003. Art as resistance and negotiation. In: *Roman Imperialism and provincial art*, eds. S. Scott and J. Webster, 24–51. Cambridge: Cambridge University Press.
- Webster, Jane and Cooper, Nick eds. 1996. *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives*. Leicester: School of Archaeological Studies, University of Leicester.
- Wells, Peter, S. 1995. Resources and Industry. In: *The Celtic World* (ed. M. Green), pp. 213–229. London and New York: Routledge.
- Wells, Peter. 1998. Identity and Material Culture in Later Prehistory of Central Europe. *Journal of Archaeological Research* 6/3: 232–298.
- Wells, Peter, S. 1999. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Wells, Peter, S. 2001. *Beyond Celts, Germans and Scythians: Archaeology and Identity in Iron Age Europe*. London: Duckworth.

- Wells, Peter. 2003. *The Battle that Stopped Rome*. New York and London: W.W. Norton & Company.
- Wells, Peter, S. 2005. Creating an Imperial Frontier: Archaeology of the Formation of Rome's Danube Borderland. *Journal of Archaeological Research* 13/1: 49–88.
- Wells, Peter. 2014. Material Culture and Identity. The Problem of Identifying Celts, Germans and Romans in Late Iron Age Europe. In: *Fingerprinting the Iron Age: Approaches to identity in the European Iron Age. Integrating South-Eastern Europe into the debate*, eds. C. N. Popa and S. Stoddart, 323–331. Oxford: Oxbow books.
- Whittaker, C. R. 1994. *Frontiers of the Roman empire. A social and economic study*. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press
- Whittaker, C. R. 2004. *Rome and its Frontiers: The Dynamics of Empire*. London and New York: Routledge.
- Whittaker, Dick. 2009. Ethnic discourses on the frontiers of Roman Africa. In: *Ethnic Constructs in Antiquity: The role of power and tradition*, eds. T. Derks & N. Roymans, 189–206. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Will, Édouard. 1984. The Formation of the Hellenistic Kingdoms. In: *The Cambridge Ancient History VII/1, Second Edition: The Hellenistic World*, eds. F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen and R. M. Ogilvie, 101–117. Cambridge: Cambridge University Press.
- Witt, Constanze. 2009. The "Celts". In: *A Companion to Ancient History*, ed. A. Erskine, 284–298. London: Blackwell Publishing.
- Wolters, Reinhard. 1991. Zum Waren- und Dienstleistungsaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem Freien Germanien in der Zeit des Prinzipats - Eine Bestandsaufnahme. Teil 2. *Münsterische Beiträge zur Antiken Handelsgeschichte* 10/2: 78–132.
- Woodman, A. J. 2007. Readers and Reception: A text Case. In: *A Companion to Greek and Roman Historiography*, ed. J. Marincola, 133–144. London: Blackwell Publishing.
- Woolf, Greg. 1993. Rethinking the Oppida. *Oxford Journal of Archaeology* 12/2: 223–234.
- Woolf, Greg. 1995. The formation of Roman Provincial Cultures. In: *Integration in the Early Roman west: The Role of Culture and Ideology*, eds. J. Metzler, M. Millet, N. Roymans and J. Slofstra, 9–18. Luxembourg: Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art IV.
- Woolf, Greg. 1996. Monumental Writing and the Expansion of Roman society in the Early Roman Empire. *The Journal of Roman Studies* 86: 22–39.
- Woolf, Greg. 1997. Beyond Romans and natives. *World Archaeology* 28: 339–350.
- Woolf, Greg. 1998. *Becoming Roman: The Origins of Provincial Civilization in Gaul*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Woolf, Greg. 2001. Inventing empire in ancient Rome. In: *Empires: Perspectives from Archaeology and History*, eds. S. E. Alcock et al., 311–322. Cambridge: Cambridge University Press.
- Woolf, Greg. 2002. Imperialism, Empire and the Integration of the Roman Economy. *World Archeology* 23/3: 283–293.
- Woolf, Greg. 2004. The Present State and Future Scope of Roman Archaeology: A Comment. *American Journal of Archaeology* 108/3: 417–428.
- Woolf, Greg. 2009. Cruptorix and his kind. Talking ethnicity on the middle ground. In: *Ethnic Constructs in Antiquity: The role of power and tradition*, eds. T. Derks & N. Roymans, 207–217. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Woolf, Greg. 2011. *Tales of the Barbarians: Ethnography and Empire in the Roman West*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Zotović, Radmila. 2002. *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*. Oxford: BAR International Series 1060.
- Živković, Jelena, Rehren, Thilo, Radivojević, Miljana, Jevtić, Miloš i Jovanović, Dragan. 2014. XRF Characterisation of Celtic Silver from Židovar Treasure (Serbia). In: *Under the Volcano: Proceedings of the International Symposium on the Metallurgy of the European Iron Age (SMEIA) held in Mannheim, Germany, 20–22 April 2010*, eds. E. Pernicka and R. Schwab, 157–173. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH.
- Yarrow, Liv Maria. 2006. *Historiography at the End of the Republic: Provincial Perspectives on Roman Rule*. Oxford: Oxford University Press.

PRILOZI

Karta 1— Zemlja Skordiska (istačkana siva zona, prema Popović 1994b)

Tabela 1: sadržaji grobova faze Beograd 1 na Karaburmi (prema Todorović 1972 i Božić 1981).

Broj groba	Tretman tela; recipijent	Ratnička oprema	Nakit, delovi odeće, aksesoar	Keramičke posude	ostalo
22	kremacija	savijeni mač + kanija; lančani pojas	gvozdena fibula; gvozdena fibula	zdela	bronz. situla; bronz. zdela; gvoz. probojac, bronz. karika
23	kremacija	bojni nož; koplje; fragm. umbra			gvoz. igla; ošteć. gvoz. cevasti predmet; ošteć. gvozd. cevasti predmet; komad gvoz. šipke sa kuglom; komad gvoz. lima sa perforacijama
51	kremacija	savijeni mač + kanija; koplje			ključ; makaze
66	kremacija, urna	savijeni mač + kanija; koplje; umbo	fragm. gvoz. fibula; fragm. bronz. lančić		mali gvoz. nož; mala gvoz. britva; kameni brus
71	kremacija	savijeni mač + kanija; savijeno koplje; umbo; deo gvoz. lančanog pojasa			
111	inhumacija	mač + kanija; koplje; 3 fragm. gvoz. lančanog pojasa			gvozdeni nož; kameni brus
63	inhumacija		2 sreb. naušnice; 7 stak. perli; bronz. fibula	zdela	bikonični gvoz. fragment/kuglica
67	inhumacija		2 sreb. naušnice; 25 stak. perli	fragm. pehar	gvoz. nožić
60	kremacija, urna		bronz. narukvica; fragm. bronz. narukvica; gvoz. fibula; gvoz. fibula; ošt. gvoz. fibula; bronz. fibula; gvoz. pojasna kopča; gvoz. prsten; fragm. bronz. lančić		gvoz. nož; gvoz. nožić; gvoz. nožić; fragm. gvoz. držke sa kukom;

Tabela 2: sadržaji grobova faze Beograd 2 na Karaburmi (prema Todorović 1972 i Božić 1981)

Broj groba	Tretman tela, recipijent	Ratnička oprema	Nakit, delovi odeće, aksesoar	Keramičke posude	ostalo
26	kremacija, urna	savijeni mač; bojni nož; koplje; umbo; fragm. gvoz. lančani pojas		ošteć. sud; mala bikonična posuda	
29	kremacija	savijeni mač + kanija; koplje; umbo + gvoz. ivice štita; gvoz. lančani pojas	fragm. gvoz. fibula; gvoz. fibula; fragm. gvoz. narukvice		gvoz. probojac
41	kremacija, urna	mač; koplje; umbo; gvoz. lančani pojas		kantaros; fragm. zdela	fragm. gvoz. makaze
62	kremacija	savijeni mač + kanija; bojni nož; savijeno koplje; umbo + fragm ivice štita	gvoz. fibula fragm. gvoz. narukvica; fragm. gvoz. lanac		gvoz. makaze; gvoz. britva; prstenasti gvoz. predmet od lima
324	kremacija	mač; fragm. bojni nož; koplje; fragm. gvoz. lančani pojas			
325	kremacija	savijeni mač + kanija; bojni nož; savijeno koplje; umbo	fragm. gvoz. fibula; fragm. gvoz. fibula		
58*	bez ostataka pokojnika, urna	bojni nož			
59*	bez ostataka pokojnika	bojni nož		kantaros	
34	kremacija, urna		fragm. gvoz. fibula; fragm. gvoz. pojasna kopča	kantaros; veća zdela; zdela	
35	kremacija		fragm. gvoz. fibula		gvoz. nož
38	kremacija, urna			kantaros	

* Todorović je u ovim grobovima pronađene noževe oprdelio kao bojne (1972: 25), ali ih je Božić kasnije svrstao u sahrane bez oružja (1981: 318), verovatno zbog nedostatka drugih vrsta ratničke opreme.

Tabela 3: Prisustvo vrsta ratničke opreme u pojedinačnim grobovima faze Beograd 1 i Beograd 2 na Karaburmi (prilagođeno prema Todorović 1972 i Božić 1981)

	Broj groba	mač	bojni nož	koplje	štit	pojas
faza Bg1	G 22	X				X
	G 23		X	X	X	
	G 51	X		X		
	G 66	X		X	X	
	G 71	X		X	X	X
	G 111	X		X		X
faza Bg2	G 26	X	X	X	X	X
	G 62	X	X	X	X	
	G 325	X	X	X	X	
	G 29	X		X	X	X
	G 41	X		X	X	X
	G 324	X		X	X	X

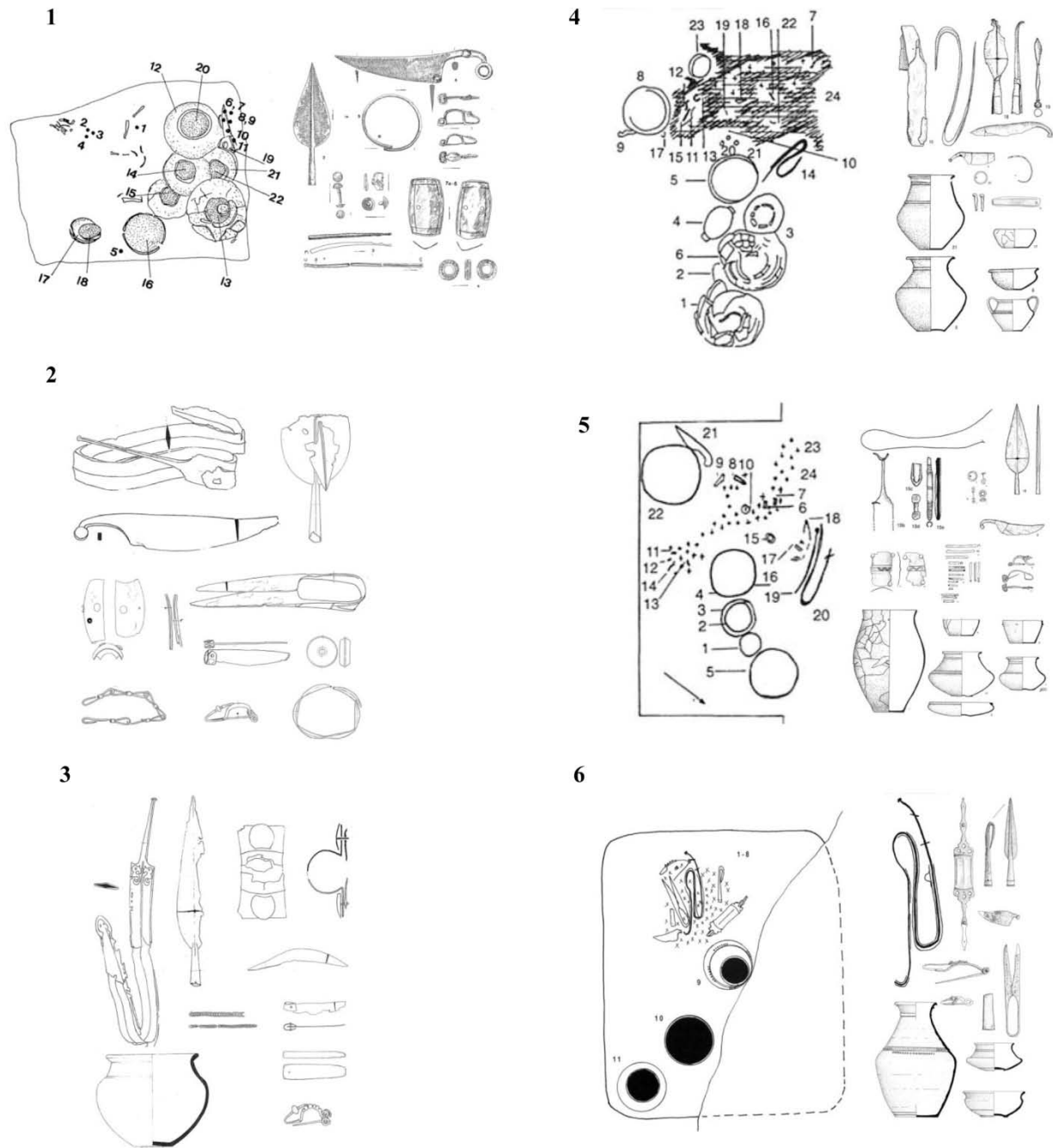
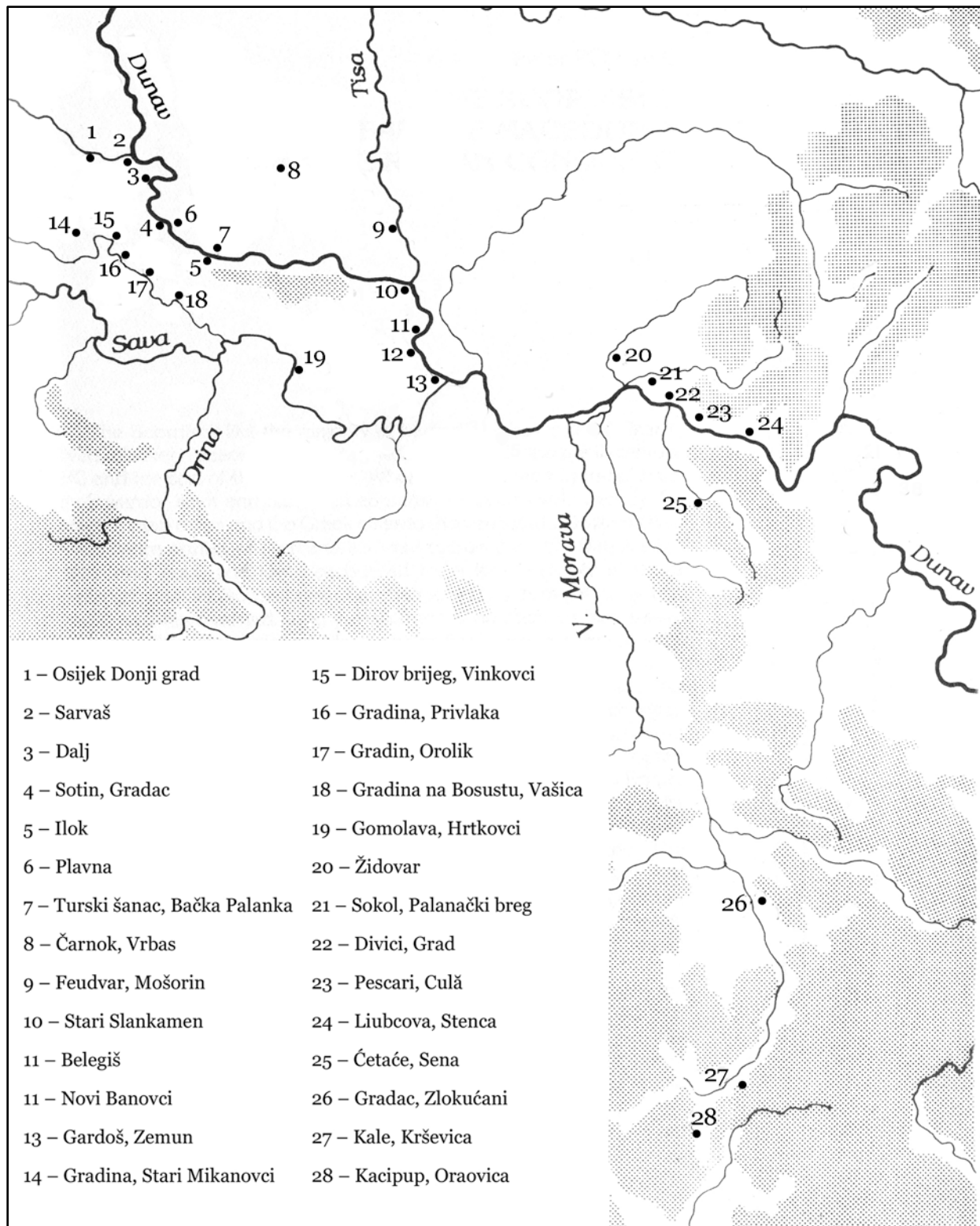

Tabla 1: 1 – plan i inventar groba 283, Pećine; 2 – inventar groba 62, Karaburma; 3 – inventar groba 66, Karaburma; 4 – plan i inventar groba 21, Kistokaj-Kültelkek; 5 – plan i inventar groba 43, Muhi-Kocsmadomb; 6 – plan i inventar groba 63, Magyarszerdahely; Ilustracije prema 1 – Jovanović B. 1984a; 2, 3 – Todorović 1972; 4, 5, 6 – Hellebrandt 1999.

Karta 2 – Utvrđena naselja na teritoriji pripisanoj Skordiscima

Tabela 4 – Površine utvrđenih naselja predstavljenih na Karti 2

Lokalitet i broj na karti	površina	Lokalitet i broj na karti	površina
(1) Osijek, Donji grad	nepoznato	(15) Dirov brijeg, Vinkovci	230 x 180 m (Dizdar 2001b: 21)
(2) Sarvaš	175 x 155 m (Balen 2005: 15)	(16) Gradina, Privlaka	dva susedna utvrđenja obima 100 i 120 m (Todorović 1968: 13)
(3) Dalj	nepoznato	(17) Gradina, Orolik	160 x 120 m (Majnarić-Pandžić 1969: 79)
(4) Sotin, Gradac	nepoznato	(18) Gradina na Bosutu, Vašica	200 x 65 m (plato i uzvišenje – Popović 2003: 311)
(5) Ilok	nepoznato	(19) Gomolava, Hrtkovci	250 x 80 (prema Jovanović B. I Jovanović M. 1988: plan 1)
(6) Plavna	400x350 m (Jovanović M. 1989: 59)	(20) Židovar	5000m ² (obim oko 70 m) (Lazić 2006: 7)
(7) Turski Šanac, Bačka Palanka	250x200 m (Brukner 1970: 41) 170x160 m (Google Earth)	(21) – Sokol, Palanački breg	nepoznato
(8) Čarnok, Vrbas	190x150 m (Jovanović M. 1992: 112)	(22) – Divici, Grad	7000m ² (Rustoiu 2007: 18)
(9) Feudvar, Mošorin	130 x 58 m (Рашајски и Шулман 1953: 117)	(23) Pescari, Culă	nepoznato
(10) Stari Slankamen	200 x 150 m (Димитријевић 1958: sl. 3); 230 x 170 m (Google Earth)	(24) Liubcova, Stenca	nepoznato
(11) Belegiš	nepoznato	(25) Četaće, Sena	nepoznato
(12) Novi Banovci	nepoznato	(26) Gradac, Zlokućani	200 m (dužina prirodnog platoa – Sladić 1998: 116)
(13) Gardoš, Zemun	nepoznato	(27) Kale, Krševica	85 x 40 m („akropola“ – Popović 2006: 523)
(14) Stari Mikanovci	obim 117–125 m (Dizdar 2001b: 27)	(28) Kacipup, Oraovica	120 x 60 m (Vukmanović i Popović 1982: 196)

Tabela 5: sadržaji grobova faze Beograd 3 na Karaburmi (prema Todorović 1972 i Božič 1981)

Broj groba	Tretman tela, recipijent	Ratnička oprema	Nakit, odevni aksesuar	Keramičke posude	Ostalo	Broj predmeta u grobu
1	kremacija, urna			zdela; kantaros; sud		3
4*	kremacija		bronz. fibula; gvoz. narukvica	kantaros	gvoz. makaze	4
7*	kremacija			kantaros; zdela; bikon. posuda	bronz. igla	4
8	kremacija, urna		gvoz. prsten; fragm. gvoz. žice (torkves?)	zdela		4
9	kremacija		fragm. bronz. fibula	fragm. zdela; testija	gvoz. nož	4
10	kremacija	oš. koplje; frag. br. lima (tobolac?)		kantaros		3
11	kremacija, urna	koplje; umbo		bikon. posuda; kantaros	bronz. simpulum; ošt. gvoz. nož	6
12	kremacija	oš. koplje; bojni nož		fragm. kantaros; fragm. mala zdela	bronz. simpulum; gv. trozubac?; kamen. brus	7
13	kremacija	mač+kanija; koplje; koplje; koplje			mali gvoz. nož	5
14	kremacija		gvoz. narukvica; fragm. bronz. narukvice; gvoz. kopča	fragm. zdela	mali gvoz. nož	5
15	kremacija		fragm. astragaloidni pojas; fragm. bronz. fibula; fragm. bronz. fibule	fragm. posudica	fragm. mali gvoz. nož	5
18	kremacija, urna		gvoz. narukvica; ošt. gvoz. narukvica; fragm gvoz. narukvica		fragm. mali gvoz. nož; komad stakl. zgure	5
19	kremacija, urna		bronz. narukvica (dečja)		keram. pršljen	2
20	kremacija	oš. bojni nož	fragm. bronz. fibula	zdela; zdela		4

Broj groba	Tretman tela, recipijent	Ratnička oprema	Nakit, odevni aksesoar	Keramičke posude	Ostalo	Broj predmeta u grobu
21*	kremacija			fragm. posuda	fragm. simpulum	2
24	kremacija, urna			mali pehar		1
25	kremacija, (ostaci pokoj. nisu pronađeni)	koplje; koplje			veći gvoz. nož	3
28	kremacija, urna	koplje; koplje; manje koplje			veći gvoz. nož	4
31	kremacija	koplje; sekira				2
32	kremacija	koplje		fragm posudica	veći gvoz. nož	3
33	kremacija	malo koplje			mali gv. nož	2
36	kremacija, (ostaci pokojnika nisu pronađeni)			ošt. zdela	deform. bronz. simpulum	2
37	kremacija, urna (ostaci pokojnika nisu pronađeni)			manja posuda	fragm. gvoz. makaze	2
39	kremacija, urna		gvoz. kopča; gvoz. kopča; bronz. fibula	posuda/kupa; zdela; manja posuda		6
40	kremacija			zdela; zdela; zdela		3
42	kremacija, fragm. urne (ostaci pokojnika nisu pronađeni)					0
43*	kremacija			kantaros	gvoz. klin	2
44	kremacija	ošt. malo koplje (savijeno); ošt. malo koplje (savijeno)		testija	veći gvoz. nož	4
45	kremacija, urna					0
46	kremacija			zdela		1
47	kremacija, urna					0

Broj groba	Tretman tela, recipijent	Ratnička oprema	Nakit, odevni aksesoir	Keramičke posude	Ostalo	Broj predmeta u grobu
50	kremacija, urna	oš. koplje; koplje; sekira	fragm. gvoz. narukvica; 2 fragm. gvoz. narukvice	fragm. sud; posuda; kantaros; fragm. zdela; zdela	veliki gvoz. nož; ošt. savijen gvoz. trozubac; fragm usadnika; 2 frag. usadnika	13
56	kremacija			fragm posude; fragm. zdele; fragm. posude; fragm. zdele; fragm. zdele; fragm. zdele; fragm. zdele; fragm. suda	oš. bronz. kaserola	10
70	kremacija	gvoz. koplje			veliki gvoz. nož	2
72	kremacija, urna					0
73	kremacija, urna					0
74	kremacija (ostaci pokojnika nisu pronađeni)			mala zdela; bikon. posuda		2
78	inhumacija		fragm. gvoz. narukvica	fragm. zdela		2
79	kremacija, urna					0
91	kremacija, urna					0
92	kremacija, urna	mač+kanija; ošt.bronz. umbo; ošt.bronz. umbo; ošt. koplje; ošt. koplje; ošt. malo koplje; fragm. ivice štita	gvoz. kopča; deo bronz. pojasa		fragm. gvoz. posuda; fragm. bronz. simpulum; bronz. patera; veliki gvoz. nož; fr. gvoz. rost; gvoz. verige; gvoz. verige; ošt. gvoz. makaze; kam. brus; gvoz cevasti predmet; defor. gvoz. predmet;	19

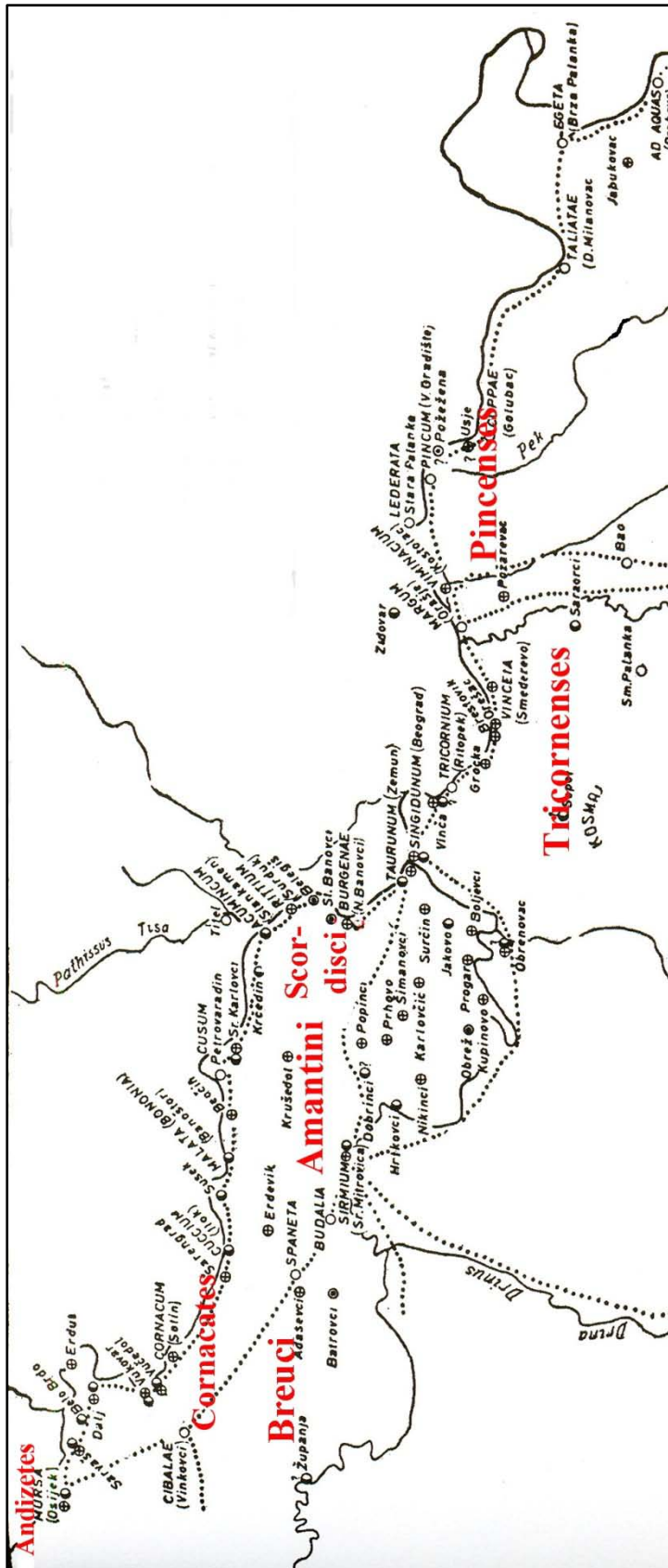
Broj groba	Tretman tela, recipijent	Ratnička oprema	Nakit, odevni aksesoir	Keramičke posude	Ostalo	Broj predmeta u grobu
94	kremacija	koplje			bronz. igla; fragm gvoz. nožić; gvoz. klin	4
95	kremacija, urna					0
96*	kremacija, urna			posuda		1
97	kremacija	mač+kanija ošt. koplje (savijeno); ošt. koplje (savijeno); ošt. koplje; ošt. koplje	ošt. gvoz. pojasna kopča		bronz. simpulum; fragm. gvoz. makaze; deo gvoz. veriga; ošt. gvoz. nožić; mali bronz. nož; kameni brus; bronz. cevasti predmet; ošt. gvoz. alatka	14
98	kremacija, urna		ošt. gvoz. narukvica		mala gvoz. karika	2
99	kremacija (ostaci pokojnika nisu pronađeni)			mala posuda		1
100	kremacija			fragm. kantaros; fragm zdela; fragm. zdela		3
102*	kremacija		srebr. fibula; fragm. bronz. fibule		4 komada defor. bronz. lima	3
103	kremacija, urna	kanija (?)		fragm. zdela; fragm. posuda		3
104*	kremacija			fragm. posude	gvoz. klešta; ošt. gvoz. alatka	3
105	kremacija	malo koplje;	fragm. gvoz. narukvica		ošt. gvoz. nož	3
110	kremacija		fragm. bronz.- gvoz. kopča; bronz. fibula; gvoz. narukvica	zdela; posuda	ošt. mali gvoz. nož; drška bronz. simpuluma; komad bron. žice	8

Broj groba	Tretman tela, recipijent	Ratnička oprema	Nakit, odevni aksesoir	Keramičke posude	Ostalo	Broj predmeta u grobu
112	urna, (bez ostataka pokojnika)	koplje (sav.); koplje; ošt. umbo		kantaros	ošt. gvoz. makaze; gvoz. nož	6
113* ¹	kremacija (ostaci pokojnika nisu konstatovani)				fragm. delovi bronzanog kotlića; fragm. delovi bronz. posude fragm. bronz. delovi zaprežnih kola	4
114	kremacija, urna (ostaci pokojnika nisu pronađeni)			fragm. kantaros; fragm. zdela	gvoz. nož; 2 komada amorf. gvožđa	4
123	kremacija			kantaros; zdela		2
137	kremacija, urna (ostaci pokojnika nisu pronađeni)	koplje; koplje	gvoz. narukvica	kantaros; posuda; zdela	bronz. simpulum; gvoz. drška simpuluma; gvoz. makaze	8
144	kremacija, urna		frag. fibula			1
145	kremacija	koplje		fragm. posuda	gvoz. nož	3
146*	kremacija		gvoz. prsten	fragm. zdele		2
149	kremacija	ošt. koplje; frag. br. lima (tobolac?)			bronz. karika	3
172	kremacija, urna	fragm. koplja; bojni nož		kantaros; zdela; zdela; posudica	defor. gvoz. makaze; gvoz. predmet u obliku žarača	8
203	kremacija, urna			fragm. kantaros; bikon. posuda	defor. simpulum; amorfni komadi gvožđa	4
222	kremacija	mač+kanija (savijeni); umbo; koplje (savijeno)	fragm. gvoz. narukvica	kantaros; zdela; velika zdela; velika zdela; mala posuda	veliki gvoz. nož gvoz. makaze fragm. gvoz. drška; fragm. gvoz. trozubac	13
224	kremacija			fragm. posuda		1
225	kremacija			fragm. posuda		1
228	kremacija			posuda; mala bikon. posuda	fragm. veliki gvoz. nož	3

Broj groba	Tretman tela, recipijent	Ratnička oprema	Nakit, odevni aksesoar	Keramičke posude	Ostalo	Broj predmeta u grobu
233	kremacija, urna					0
264	kremacija			posuda		1
<p>*Grobovi su bili devastirani pre iskopavanja ¹ Inventar groba 113 naknadno je rekonstruisao Ignjatović (2005)</p>						

Tabela 6 – Kvantitativna distribucija pojedinačnih vrsta naoružanja u grobovima sa ratničkom opremom faze Bg3 na Karaburmi.

Broj groba	Mač	Koplje	Štit	Nož bojni	Sekira	Tobolac(?)
92	X	X (3)	X (2)			
222	X	X	X			
97	X	X (4)				
13	X	X (3)				
112		X (2)	X			
11		X	X			
12		X		X		
172		X		X		
50		X			X	
31		X			X	
10		X				X
149		X				X
103	X					
28		X (3)				
25		X (2)				
44		X (2)				
137		X (2)				
32		X				
33		X				
70		X				
94		X				
105		X				
145		X				
20				X		

Karta 3 – Peregrine „opštine“ (civitates) u donjoj Posavini i srednjem Podunavlju (prema Papazoglu 1969);

Biografija autora

Vladimir D. Mihajlović diplomirao je na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 2008. g. sa temom *Socijalna struktura stanovništva na rudničkim teritorijama Gornje Mezije – arheološki pogledi i implikacije*. Na istom Odeljenju 2009. g. je odbranio diplomski master rad pod nazivom *Arheološki i epigrafski pokazatelji doseljavanja orijentalnog stanovništva na teritoriji Gornje Mezije*, da bi 2010. upisao doktorske studije. Od 2009. radi na Odseku za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, najpre u zvanju saradnika u nastavi, a zatim i asistenta za užu naučnu oblast Arheologija. Učesnik je projekta Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, koorganizator međunarodne konferencije *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World*, autor više stručnih tekstova i učesnik na brojnim naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu. Interesovanja su mu rimska provincijalna arheologija, rimski imperijalizam i odnosi sa lokalnim zajednicama, arheologija identiteta, teorijska arheologija, studije recepcije prošlosti i kulturnog nasleđa.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а _____ Владимир Д. Михајловић

број уписа _____ 7A 09/0007

Изјављујем

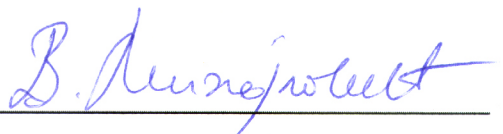
да је докторска дисертација под насловом

Проблем културних односа локалних заједница и римске државе: студија случаја на _____
простору приписаном Скордисцима _____

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, _____ 24. 08. 2015.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Владимир Д. Михајловић

Број уписа 7А 09/0007

Студијски програм Археологија

Наслов рада Проблем културних односа локалних заједница и римске државе:
студија случаја на простору приписаном Скордисцима

Ментор Проф. др Сташа Бабић

Потписани Владимир Д. Михајловић

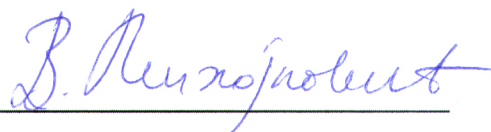
изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 24. 12. 2015.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Проблем културних односа локалних заједница и римске државе: студија случаја на простору
приписаном Скордисцима

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____ 24. 08. 2015.

